Branko
Čopič
DEZLÁNȚUIREA
roman

Branko Čopič

DEZLĂNŢUIREA

Branko Čopić

DEZLĂNȚUIREA

ROMAN

Traducere din limba sîrbă
de
GEORGE BULIC

EDITURA MILITARĂ — 1972

Coperta: ARMINIO-CESARIO CORTEZ

Traducere după originalul în limba sîrbă

БРАНКО ЋОПИЋ
ПРОЛОМ

Просвета — Београд
1952

Versiune românească prescurtată
conform recomandărilor autorului

Măicuţei Soja

PARTEA ÎNTÎI

Ciufulit și somnoros, bătrînul ieși în fața casei. Tremurînd de frig, țopăi pe lespezile reci de piatră, își scutură izmenele mototolite de pînză aspră de cînepă și căscă cu poftă. Apoi, smiorcăind îngrijorat, se duse pînă la șopron și bătu cu bățul în ușa de sus, pe jumătate deschisă.

— Todore, scoală! Scoală, suflețelule, că s-a luminat de ziuă.

În ușă apăru un chip morocănos, buhăit și zbîrlit, cu o mulțime de fire de paie în părul negru și încîlcit.

— Ce-i, s-a făcut ziuă? întrebă el bosumflat, clipind din ochi din pricina luminii prea puternice; coborî apoi neîndemînatic pe scara îngustă și își întinse zdravăn ciolanele.

— Nu s-aude nimic?

— Nu s-aude. Dar e și prea devreme pentru ei să se scoale, răspunse posac bătrînul.

— Hm, ustașii * știu, la nevoie, să se scoale și devreme, mormăi flăcăul, scoțîndu-și firele de paie de după gît. Pe primar l-au dus deunăzi în revărsatul zorilor.

— Doar n-or face una ca asta? întrebă liniștitor bătrînul.

Todor era un flăcău vînjos de vreo douăzeci și trei de ani. Îți sărea în ochi fața lui negricioasă, țigănească, cu pomeți proeminenți și cu sprîncene crescute din belșug, de sub care sclipeau neîncrezător niște ochi atenți și gravi. Îndeosebi cînd dădeau de oameni necunoscuți, veniți din altă parte, ochii aceștia deveneau posomorîți și înnegurați, iar sprîncenele se încruntau și se făceau parcă și mai stufoase.

— N-am încredere în tine, frate, zicea privirea lui. Cine ești și de ce ai venit?

De cînd se întorsese din armată, după un război scurt și nenorocit, flăcăul devenise și mai tăcut, și mai bănuitor. După un scurt răstimp de liniște, în urma încetării războiului, ustașii începuseră să dea buzna în satele sîrbești din împre-

* *Ustași* — membrii unei organizații șoviniste croate, care au colaborat în timpul războiului cu ocupanții fasciști germani și italieni. *(n.t.)*

jurimi. Mai întîi căutaseră arme și efecte militare ascunse, luîndu-i la bătaie pe țăranii suspecți, iar după aceea își dădură repede arama pe față : începură jaful deschis, cotonogirea și arestarea oamenilor. Incendiară chiar și unele case și șoproane ; așa-i pedepseau ustașii pe fugarii care se ascundeau prin păduri.

Casa lui Obrad Bokan, tatăl lui Todor, era așezată într-un loc dosnic, într-o poiană din mijlocul unui codru de fag. Ferindu-se odinioară de ochii turcilor, unul din strămoșii de demult ai lui Obrad încropise acolo o colibă și aprinsese primul foc. Toată poiana era proprietatea Bokanilor ; aci le erau holdele și livezile bune pentru fînețe. Mai încolo, în afara acestei poieni, nu aveau nici un fel de proprietate, așa că nici nu simțeau vreo trebuință să se ducă în sat și să se amestece cu cealaltă lume. Toți se însurau tîrziu, trăiau retrași și uitați ; boleau și mureau pe nesimțite, fără să stinghereaască pe cineva. Presărat cu băltoace și noroios în cea mai mare parte a anului, drumul din satul Jaruga pînă la casa lor era zăgăzuit peste tot de rădăcini de copaci și era atît de rău și de nepotrivit, încît despre cel care întîrzia prea mult la vreo treabă, se spunea în sat :

— Nu-i și pace, de parcă s-ar fi dus la Bokani.

Cînd veni timpul ustașilor, plin de spaime, așteptări fatale și vești rele, fiecare om începu să-i invidieze pe Bokanii aflați la adăpost și dorea ca-n timpul ăsta, al lupilor, să-i fie casa pierdută și ascunsă, fără drumuri și locuri de trecere, undeva în spatele lui Dumnezeu, acoperită de pădure pînă la cer.

Turnîndu-și cu zgîrcenie unul altuia apă dintr-o ploscă de frasin, înnegrită de timp, tata și fiul se stropiră de două-trei ori pe față și, înainte de a lua gustarea de dimineață, se duseră să mai lucreze cîte ceva în grădinița îngustă de lîngă casă.

Nici nu se apucaseră bine de lucru, cînd se înființă de undeva Pepo, noul primar al satului. Ținîndu-se de un par al gardului, primarul tuși timid, se salută cu Bokanii, apoi amuți, cercetînd cu atenție și amărăciune grădina. În făptura lui cam gîrbovită, în buzele strîmbate, care nu mai găseau putere să zîmbească vecinilor, în pauza aceea izbitoare și neplăcută, intervenită după salut, în toate acestea se presimțea mîhnirea adîncă a omului căruia i s-a pus în cîrcă o

povară mult prea grea, de sub care nu mai întrezărește nici o scăpare.

Văzîndu-l așa, cu strîmbătura aceea compătimitoare în jurul buzelor, de parcă-i părea rău și de el însuși și de alții, bătrînul Obrad se îndreptă spre gard, fără să aleagă locul unde calcă.

— Ce s-a întîmplat, pentru Dumnezeu ?

— Cheamă lumea la corvoadă, trînti înăbușit și din greu primarul.

Bătrînul își lăsă încet și istovit mîinile în jos. Coada sapei îi alunecă printre degetele bătătorite și răsună ușor pe stratul de ceapă.

Ca și cînd ar fi uitat încotro a pornit, flăcăul înțepeni nehotărît între straturile de legume. Cuvintele „cheamă lumea la corvoadă" parcă nu le spusese primarul, omul acesta de cincizeci de ani, abătut și îndurerat, ci cineva de dincolo de pădure, necunoscut și înfiorător. În această singură frază, obișnuită și de fiecare zi, se concentra acum tot ceea ce se ascundea, negru și ucigător, în cuvîntul „ustași".

— Și chiar trebuie neapărat ? întrebă bătrînul, pronunțînd cu chin cuvintele și mirîndu-se cum a devenit, așa, dintr-odată, atît de neputincios, cu genunchii tremurători și cu gîtul uscat.

— Trebuie, frate, doar știi cum stau lucrurile. Într-o clipă. Doamne ferește, poate să-ți ardă casa. Nici n-au stăruit atît de mult asupra ta, îngînă sfios primarul ; băiatul însă trebuie să se ducă.

— Trebuie ! cugetă Todor cu un fior de gheață, amorțind din creștet pînă-n tălpi și simțind șubred sub el pămîntul stratului de legume. Toată grădina îi deveni străină și de nerecunoscut.

— Apoi, fiule, ce poți face altceva... se întoarse bătrînul spre Todor. Ia tîrnăcopul și roagă-te lui Dumnezeu...

Feciorul tăcea și se uita în pămînt, posomorît și încruntat.

— Trebuie, puiul meu, dacă stăpînirea și statul poruncesc. Păi, altminteri te-aș lăsa ?!...

— Trebuie, frate, trebuie, se repezi primarul, agățîndu-se de această cugetare din urmă a bătrînului. Treaba statului trebuie făcută.

Dacă i-ar fi arătat vreun alt motiv, Todor desigur s-ar fi revoltat și s-ar fi codit, căutînd o ieșire ; cînd îi pomeniră

însă de stat, se simți paralizat și înconjurat din toate părțile. Supunerea față de stat era puternic înrădăcinată în generații întregi dinaintea lui. Fiecare ins pe care-l cunoștea se supunea statului, fără să zică o vorbă. Ce poți face împotriva statului și a poruncilor sale ? Și există, oare, vreunul care să nu se supună, îndată și fără să crîcnească, întocmai ca în fața morții ?

Fără să se mai gîndească la vreo sustragere sau împotrivire, Todor se duse la șură să-și ia tîrnăcopul. Pornind apoi la drum, izbi în treacăt de trei-patru ori cu muchia tîrnăcopului în stîlpul ieșit din țîțîni al ușii de la curte ; îl întări și închise bine curtea, ca și cum ar fi plecat la drum lung și se cuvenea să lase toate la locul lor în urmă. Temîndu-se de bărbat, maică-sa plîngea pe tăcute, frămîntînd aluatul de pîine și ascunzîndu-și ochii în ungherul cu copăi, numai pe jumătate luminat. Soră-sa deretica, în aparență nepăsătoare, prin odaie, dar cînd poarta răsună puternic, tresări, azvîrli din mînă cuvertura scorțoasă și se lipi de fereastră. În fața ei, orizontul începu să se tulbure, să se destrame și să tremure ; o lacrimă sărată îi umezi buzele și fetișcana simți cum o durere cumplită îi umple și-i sfîșie inima — durerea după fratele ăsta al ei, bădăran și ursuz, care nu i-a spus niciodată un cuvînt frumos.

Cu fața împietrită și încordată, cu un zvîcnet nervos în jurul fălcilor, Obrad își urmărea cu privirea feciorul. Măcar de-ar întoarce capul, ori de s-ar opri din mers ! Dar nu ! Se duce aplecat, nepăsător și fără grabă. Apoi cine să-l deplîngă pe un om ca ăsta ?

Pe drum, cînd intrară în străvechea pădure de fag, unde nu pătrunsese încă nici o rază a soarelui abia răsărit, Todor îl întrebă pe primarul îngrijorat :

— N-o să se lege ustașii de noi la corvoadă ?

Pepo își aruncă brusc privirea în stînga și-n dreapta, apoi spuse cu voce scăzută, consolîndu-se nițel și pe el însuși :

— Nu, n-o să se lege, nu-ți fie teamă !

— Dar dacă apar de-a lungul drumului și așa, adunați cu toții grămadă, ne înhață mai ușor ? S-a zis cu noi !

Primarul îl privi cu atenție, tăcu o clipă, apoi spuse ceva mai convingător :

— Cum adică, frate ? Păi, cînd și-a mai omorît statul poporul și locuitorii ?!

Acest răspuns îl mai liniști oleacă pe flăcăul bănuitor. Atîta încredere mai avea și el în stat, că doar nu s-o apuca așa, din senin, să-și ucidă oamenii.

Pe șoseaua națională care șerpuia peste podișul de la capătul muntelui, clăcașii se adunaseră în mare parte. Doi picheri și încă cîțiva oameni de la primărie îi repartizau la lucru pe sectoare.

— Dacă m-ar trimite mai aproape de dumbrava aia ! gîndi fără voie Todor, privind pe sub sprîncene la dumbrava de fag din apropiere, de lîngă șoseaua care ducea în sus, pe povîrnișul dealului, într-un crîng inegal, împestrițat cu nuci și carpeni. Mai sus de acest crîng se înalța muntele.

Dar, parcă în ciudă, îl repartizară departe de pădure, pe un platou presărat cu hîrtoape și acoperit cu ferigi. Doar ici-colo sclipea cîte un mesteacăn singuratic, subțirel și alb, parcă vopsit cu var.

Pînă ce oamenii își veniră nițel în fire, treaba merse alene și dezordonat ; cînd se adunară însă în număr mai mare, cei mai tineri prinseră viață și se încălziră, aproape gata să înceapă să cînte. Repararea drumului înainta repede. Pămîntul nu era chiar atît de tare, piatră se afla destulă în împrejurimi, iar oamenilor le plăcea totuși, la urma-urmei, această muncă cu rost și de folos. Păi, cine nu are astăzi nevoie de un drum bun ?

Ustașii încă nu erau și nici nu se auzea c-o să vină încoace, astfel încît și acest fapt îi liniștea și-i bucura pe oameni. Trecuseră numai jandarmii, nepăsători și tăcuți, doar atît ca să vadă dacă cei de la corvoadă au venit în număr îndestulător.

Toată ziulica se rotiră deasupra lucrătorilor niște ciocîrlii invizibile, păsări cunoscute de fiecare. În timpul repausului, stînd întins pe spate și slobozind încet pe nas dîre cenușii de fum, Todor se căznea să vadă în adîncimea nedefinită a cerului neobosita cîntăreață. Dar abia izbutea să observe punctul nesigur și tremurător, care plutea în albăstrimea orbitoare, și numaidecît azurul sclipitor se învîrtoșea și pasărea se scufunda în el ca într-un vîrtej adînc.

Cîntecul ciocîrliei suna stăruitor în amintirea lui Todor, desprinzîndu-l pentru moment de muncă, de oamenii din jurul său și de vremurile acestea nenorocite și îngrozitoare care, întocmai ca un blestem, s-au abătut, pare-se, asupra lumii

întregi. Îl făcu să tresară doar glasul neprietenos și străin al picherului Ibro, omul care-și vîrîse în cap că a venit acum la putere țara lui.

— Mă, voi ăia, ajunge cu trîndăveala. În țara noastră nu se poate mînca pîinea de pomană.

— N-am mîncat-o de pomană nici în a mea, bombăni morocănos Stojan Kekici, un țăran între două vîrste, osos și tuciuriu ca un țigan. Se socotea, chipurile, că-i țara mea, dar dracul a văzut vreun folos de la ea.

Făcîndu-i apoi batjocoritor cu ochiul lui Todor, flăcăul cu mutră gravă, Kekici oftă glumeț :

— Ba nu, zău, am rupt-o în fericire : a ajuns țiganul împărat. Acum, mai întîi o să atîrne de creangă taica-său, apoi, pe rînd, noi toți.

Vorbea în aparență ușuratic și nepăsător, dar în dosul acestor proorociri ale sale, spuse intenționat într-o formă atît de ușoară și de glumeață, se ascundeau o îngrijorare adîncă și presimțiri sumbre, care dăinuiau necontenit în el și căutau stăruitor o ușurare.

După-amiază, tîrziu, cînd se stîrni de undeva vîntul plăcut și blînd al apusului și mestecenii începură să tremure și să foșnească înfricoșați, se auziră de dincolo de dumbravă scîrțîituri de roți și pe drum se iviră două căruțe pline cu oameni. De-a lungul șoselei se răspîndi o șoaptă de gheață :

— Uite, ustașii !

Ca la o comandă nevăzută, mîinile cu unelte se lăsară într-o clipă neputincioase spre pămînt și de-a lungul trupurilor amorțite, înghețară sub cămașă stropii de sudoare.

— Ce-o să fie acum ?

După ce străbătură în goană cîteva sute de pași, căruțele își încetiniră mersul, iar ustașii, unul cîte unul, și la intervale scurte, începură să sară din ele și să rămînă de-a lungul drumului, urcîndu-se pe marginea lui de sus, mai piezișă, pentru ca să aibă astfel sub ochi oamenii de la corvoadă.

— N-o să fie bine ! zise în șoaptă Stojan Kekici, uitîndu-se pe sub sprîncene la Todor și se înnegură amarnic.

În curînd se auzi dinspre dumbravă zăngănitul întărit al uneltelor. Acolo, dintr-un oarecare motiv, țăranii lăsau lucrul și se îngrămădeau în grupuri care începură să se scurgă într-un convoi dezordonat și plin de praf.

— Uite-i, toți pornesc încoace, zise un țăran, rezemîndu-se în lopată. Ce poate să fie asta ?

— Ce ?! Îi mînă în oraș, la închisoare, scrîșni, furios și aproape cu glas tare, Kekici.

De dincolo, dinspre dumbravă, se auzi un fel de hărmălaie și țipete aspre :

— Stai ! Stai !

Răsunară aprig carabine. Țăranii din jurul lui Tudor începură să se adune grămadă și să-și întindă gîturile spre dumbravă. Acolo se zărea doar convoiul de țărani, agitat și oprit din mers. Doi ustași de la convoi, luînd-o piezîș spre dumbravă, alergau cu puștile în mîini de-a lungul pășunii.

— Ca la manevre, gîndi Todor, amintindu-și cu un fior neplăcut de orașul Maribor, de cîmpul de exerciții de la Tezna și de asprimea de adevărată sălbăticie a pădurilor din Slovenia.

În dumbravă răsunară, una după alta, încă două împușcături. Cineva de lîngă Todor șopti cu spaimă :

— Trag în cineva.

— Iată-i, au pornit din nou, bombăni dezamăgit Kekici, privind bosumflat grupul de oameni înșirat de-a lungul drumului, care mergea acum mult mai vioi, învăluit de un nor subțire de praf cenușiu.

În curînd intrară și ei în grămadă și astfel convoiul de o sută cincizeci de clăcași, transpirați și înfricoșați, se îndreptă spre oraș, înconjurat de zece ustași. Pe drum, șoptindu-și unul altuia, aflară cu toții că ustașii au tras jos în dumbravă în urma lui Gojko Ciupurdija, un copilandru de șaptesprezece ani, vesel și îndrăzneț, care și-a aruncat pe neașteptate unealta și a tulit-o de pe șosea în pădure.

— Și-a luat el pedeapsa, uite-l, zace în vale ! le spuse răutăcios clăcașilor ustașul negricios Harbaș, învîrtindu-se ager și îndemînatec ca o țigancă dansatoare ; dar nimeni nu-i dădu crezare. Dacă l-ar fi ucis, ustașii n-ar fi mînioși și morocănoși ; apoi, în afară de asta, în dumbravă nu există nicăieri, prin apropiere, vreo vale.

— Eh, dacă am sări atîția cîți sîntem, le-am pune mîna în gît la ustașii ăștia, mîrîi Stojan Kekici.

— Taci, taci, pentru numele lui Dumnezeu, nu se face să ne pierdem capetele ! șopti îngrozit grăsunul Pajo Mrdalj

și, suflînd greu, își șterse cu o batistă cenușie și umedă fața transpirată.

— Și așa sînt pierdute, bombăni acru Stojan, fără să se mai uite la Pajo.

Pierdut în mulțime, Todor nu se prea gîndea în mod deosebit la ceea ce-l așteaptă jos în oraș ; ce se va întîmpla cu atîția oameni, se va întîmpla și cu el, și pace bună. Doar în cîte o frîntură de clipă se simțea izolat și singur și un cumplit fior de spaimă îl izbea în piept : pe el îl duc, pe el anume îl așteaptă jos în oraș naiba știe ce nenorocire nemaipomenită.

Din fericire, teama îi pieri repede și Todor auzea în jurul său tropăitul inegal al mulțimii de picioare ; se simțea și el o parte a acestei mase de oameni în mers și se gîndea aproape cu bucurie :

— Meng oamenii, sîntem destul de mulți.

Cu cît se apropiau mai mult de oraș, cu atît ustașii deveneau mai agresivi și mai furioși. Paturile puștilor cădeau mereu pe spatele și pe umerii celor care rămîneau în urmă ori ieșeau cumva din convoi.

— Mama ta de sîrb, păi, așa se merge !?

— În coloană, țărănoi vlas * !

— Ia uite, ia uite la porcul ăsta !

Oamenii, întocmai ca o turmă hăituită, se strîngeau grămadă și îndurau în tăcere loviturile. Cînd cineva încerca să se ferească și să se apere cu mîinile de lovituri, faptul acesta îi înfuria și mai mult pe ustași. Atunci ustașului agresor îi venea repede în ajutor colegul său, de parcă ar fi fost vorba de cine știe ce primejdie.

— Care-i ăla, care ? Aha, ăsta !... Vrei să te aperi, vrei să te aperi, ai ?!

Astfel s-au încrucișat de două ori paturile puștilor ustașe asupra lui Todor Bokan, căci așa cum era, negricios și încruntat, el le sărea în ochi în mod deosebit.

* *Vlas, pl. vlași* — poreclă dată sîrbilor de către croați, în semn de batjocură și dispreț, îndeosebi din considerente religioase, croații fiind catolici, iar sîrbii ortodocși. Cuvîntul are deci adeseori sensul de ortodox. *(n.t.)*

— Asta, ăsta ! Uite ce lup ! Uite ce lup încruntat !

Cu fața însîngerată, pierzîndu-și în înghesuială și sub lovituri căciula, el era de-acuma însemnat și deosebit de ceilalți și nu mai putea să se ascundă. Plin de sînge și cu părul zbîrlit, mergea drept și sigur, fiindcă se simțea descoperit din toate părțile și nu mai avea rost nici să se aplece, nici să fugă la mijloc. Drept înainte, apoi fie ce-o fi !

Simțind o ușurare și o mulțumir de laș că toată atenția și gălăgia e îndreptată spre altcineva, grăsunul Pajo reuși să se retragă, pe nesimțite, destul de departe de Todor și să se pitească acolo între doi țărani cu figuri șterse. Zgribulit și amuțit, deveni surd față de soarta lui Todor ; nu auzea loviturile, nu vedea cum îl bat și niciodată, nici măcar pe furiș, nu se uita în partea unde se afla flăcăul.

La intrarea în cearșie *, ustașii făceau și mai mult pe eroii în ochii băcanilor și cîrciumarilor gură-cască. Acum țăranii, o pădure legănătoare de trupuri greoaie și înfierbîntate, aproape că alergau. Mînîndu-i din urmă spre sediul ustașilor, care se afla în încăperile de pînă mai ieri ale bibliotecii sîrbești, ustașii știau dinainte cum o să-i întîmpine cutare și cutare pe drumul de trecere prin cearșie.

În colț, nu departe de tîrgul de vite, trebuie să treacă mai întîi pe lîngă prăvălia de comerț mixt a lui Ibro Cemalovici. Cemalovicii erau o veche familie de negustori, pusă simțitor în umbră în ultimii ani de cîțiva comercianți sîrbi, dar încă tot atît de respectată și de prețuită, și în oraș, și în rîndurile sătenilor. Tata și cei doi fii mai mari conduceau prăvălia, iar fiul cel mai mic era elev.

Pe lîngă prăvălia acestui om bătrîn și serios, ustașii trecură repede și cu un sentiment neplăcut, parcă loviți cu nuiaua. Dacă sînt în prăvălie fiii, ei vor deschide numai un pic ușa, ca și cînd ar trece pe lîngă casa lor un cortegiu funerar. Iar dacă-i în prăvălie și bătrînul, acesta va ieși afară pe trotuarul de ciment, îngust și curat, și, stînd acolo lîngă ușa dinafară, de fier ruginit, va urmări cu privirea fiecare grup de arestați, fără să zică un cuvînt. Această privire, atentă și mută, era mai neplăcută ustașilor decît orice zbierăt, înjură-

* *Cearșie* — piață, loc de obicei în centrul orașului în care se află prăvălii. *(n. t.)*

tură și blestem. La vorbe, cum-necum, mai poți răspunde cu aceeași monedă, dar cu ce să înfrunți această tăcere ? Nu le rămînea decît să treacă cît mai repede pe lîngă casa asta, care, ca un străjer treaz, îi întîmpina întotdeauna la intrarea în cearșie.

Următorul punct important de trecere e cîrciuma lui Krsto Vukmanovici.

Deși toate prăvăliile sîrbești sînt pînă acum, în genere, închise și sigilate, cîrciuma lui Krsto tot mai funcționează. Stăpînul ei fusese cel dintîi dintre sîrbii din oraș care se „botezase", adică trecuse la religia catolică și acum, nefiresc de vesel și bătător la ochi de sprinten, se învîrtește prin prăvălia lui spațioasă și răcoroasă, aleargă afară să servească clienții de sub umbrarul multicolor de pînză ; glumește și rîde cu ustașii și cu oamenii noii stăpîniri, străduindu-se să pară în fața cearșiei ca oricare alt „croat", cu drepturi depline, care e mulțumit de țara sa.

E adevărat însă că seara tîrziu, învățîndu-i pe copii rugăciunile catolice, Krsto se încruntă și transpiră amarnic, de parcă ar săvîrși niscaiva lucruri urîte și nefirești, în cîrdășie cu diavolul ; și-l cuprinde o învălmășeală înfiorătoare de coșmaruri în care cruzimea ustașilor înarmați se amestecă cu fețele bărbierite și buhăite ale fraterilor * și cu cîntările bisericești, în limba latină, pe care nu le înțelege.

De cîtva timp, sub umbrarul de pînză cu dungi din fața circiumei lui Krsto, trîndăvesc și trag la măsea toată ziulica cei doi frați Șarcevici, oameni înaintați în vîrstă și cărunți. Acești foști bei, pe care reforma agrară ** îi deposedase și-i urnise dintr-unul din satele sîrbești din apropiere, se retrăseseră într-un gemat *** musulman, îndepărtat și izolat, trăind acolo ani de-a rîndul, retarași și nevăzuți, ocupîndu-se nițel cu agricultura, dar nițel și cu comerțul de mărunțișuri. Puteau fi văzuți numai prin cafenelele izolate din orășelele din apropiere și rareori la iarmarocuri și la cursele de cai.

De cînd se încropi peste noapte noul stat și, o dată cu el, noua „dreptate", frații Șarcevici începură să prindă viață

* *Frater* — călugăr catolic. *(n. t.)*

** Este vorba de reforma agrară înfăptuită în Iugoslavia după primul război mondial, care însă n-a rezolvat problema țărănească. *(n. t.)*

*** *Gemat* — sat turcesc, de obicei cu ulițele bine orînduite. *(n. t.)*

și să apară drept oameni care așteptaseră de cînd lumea „statul independent" al lui Pavelici *. Oprindu-se adeseori în fața afișelor în care sîrbii erau numiți „vlași" și „foști fîrtați" și pe care scria : „Sîrbii blestemați, de creangă spînzurați" și „Alungați de-aici jivina, dincolo de rîul Drina", cei doi frați se uitau satisfăcuți unul la altul, mîngîindu-și bărbiile.

— Mașala **, mașala ! Vremea sîrbilor a fost și a trecut.

— Eh, bine că am ajuns să văd cum se prăbușește Serbia ; acum nu-mi pare rău dacă mor.

Goana împotriva sîrbilor îndrepta atenția fraților Șarcevici cu totul în altă parte. Acum deveniseră peste noapte și ei „croați" înfocați și umblau prin cearșie cu înfățișare de oameni mînioși și ofensați, de parcă sîrbii le-ar fi făcut mai adineauri o mare nedreptate.

— Las' c-o să ne plătească ei nouă.

— S-au lăfăit destul vlașii pe pămînturile noastre.

Așteptînd să li se înapoieze moșia și iobagii, ei se îndepărtară cu totul de muncă și se aciuiră în cearșie. Umblau de la un cunoscut la altul și se aflau peste tot acolo unde se făcea vreo rechiziție și jefuire, cerîndu-și, după un oarecare drept, și ei cota ; dar cea mai mare parte a timpului și-o petreceau la Krsto cîrciumarul. Comportîndu-se în așa fel de parcă acesta ar fi fost vinovat și le-ar fi datorat ceva, comandau băutură și gustări, fără să pomenească vreodată de plată.

Cînd treceau ustașii pe la cîrciuma lui Krsto, gonind din urmă niscaiva țărani, frații Șarcevici lăsau băutura și coborau de pe trotuarul înalt.

— Aha, îi duceți, duceți-i !

— Ei, mîrlane, mîrlane, te-ai înfruptat destul din pămîntul și bunul altora.

Începeau să cadă primele palme. Țăranii își ștergeau în tăcere fețele însîngerate și se aplecau să-și ridice căciulile de jos. În timp ce frații Șarcevici se înfuriau și se înroșeau tot mai mult, stropindu-i cu salivă pe oamenii amuțiți, ustașii din

* *Ante Pavelici* — căpetenia ustașilor, șeful așa-zisului sat independent al Croației, susținut de ocupanții fasciști. *(n. t.)*

** *Mașala !* — exclamație prin care musulmanii își exprimă satisfacția, buna dispoziție. *(n. t.)*

escortă găseau, chipurile, cîte ceva de făcut şi motive să se oprească în acest loc ; iar cînd cei doi Şarcevici întreceau măsura şi începea să se adune lumea, interveneau, de parcă-i „apărau" pe ţărani :

— Lasă, sărăcane, oamenii în pace, că-i păcat.

— Fugi, Osme, nu te atinge de om.

Cu respiraţia întretăiată şi transpiraţi, sticlindu-le încă răutăcios ochii, fraţii Şarcevici se înapoiau la mesele lor şi-l încurajau ocrotitor pe cîrciumarul înmărmurit :

— Krsto, ţie să nu-ţi fie frică de nimic. Pînă sîntem noi, nimeni n-are voie nici să se atingă de tine. Hai, vrei un rachiu ?

Dincolo de cîrciuma lui Krsto se înşiră de-a lungul străzii mari prăvălii sîrbeşti, amorţite şi cu obloanele lăsate. Pe aci şi ustaşii şi arestaţii trec ca printr-un cimitir, tăcuţi şi grăbiţi, pînă ce ajung la cotitură şi dau în strada animată şi murdară din apropierea pieţii de cereale. Aici, din pricina lumii curioase şi a învălmăşelii, oprirea devine obligatorie şi începe forfota şi bătaia, dar într-o măsură cu mult mai mică decît în faţa cîrciumii lui Krsto, căci cea mai mare parte a negustorilor şi cîrciumarilor, oameni mai subţiri şi mai puţin siguri pe picioare, nu încuviinţează asemenea ieşiri şi le privesc cu un dezacord tacit.

La punctul terminus al acestui drum, chiar vizavi de sediul ustăşesc, se distinge marea prăvălie de articole de fierărie a comerciantului Jozo Oreşkovici, mîna dreaptă a logornicului *.

Cînd ustaşii mînă oamenii în faţa sediului şi aşteaptă ordinul ce să facă cu ei mai departe, Jozo are întotdeauna de lucru în faţa prăvăliei sale, ori măcar undeva înăuntru, mai aproape de vitrină şi de uşă. Palid şi grav, cu dinţi de aur strălucitori, el e în aceste clipe deosebit de harnic, absorbit de treburile sale ; îţi face mereu impresia că nici nu observă pe cine au mai adus încoace. Privirea lui e în permanenţă preocupată de lanţurile, barele şi topoarele îngrămădite peste tot în prăvălie, dar chiar dacă, în răstimpuri, îşi ridică ochii spre partea unde stă grămada de năpăstuiţi, el trece cu privirea

* *Logornic* — comandant al ustaşilor de pe un anumit teritoriu, corespunzînd la noi, prin comparaţie, cu un judeţ. *(n. t.)*

peste ei ca peste un loc pustiu. Totuşi oamenii simt că-i vede bine, îi vede mult prea bine pe toţi ; îi examinează, îi preţuieşte, îi măsoară şi-i numără. Din fiinţa acestui om izbeşte o amorţire nepămîntească de schivnic, de parcă n-ar fi avut niciodată nici copii, nici familie, şi nici legături de sînge cu oamenii ; se pare că pînă şi inima lui e îngheţată şi fără simţire, întocmai ca obiectele acelea de fier de care-i înconjurat.

Aşa şi de data aceasta, aşteptîndu-se să întîlnească în cale oameni, de-acuma cunoscuţi, şi ştiind dinainte cum vor fi întîmpinaţi în cutare şi cutare loc, ustaşii îi mînară pe ţărani prin cearşie. Fiecare dintre ei se bucura dinainte în sinea lui, gîndindu-se cît de mult o să-i crească prestigiul în ochii cunoscuţilor şi ai cearşiei întregi, cînd va fi văzut mînînd din urmă un grup de ţărani mare cît o armată.

Dar încă de la primul pas făcut în oraş, pe ustaşi îi aşteptă o surpriză neplăcută. În loc să se repeadă curioşi în uşă şi să se adune stol pe marginea trotuarului, meseriaşii şi negustorii erau copleşiţi de nişte treburi suspecte şi îngrijorătoare, de parcă nu le ardea să vadă pe cine mînă din urmă ustaşii. Unii erau prea din cale afară de aplecaţi asupra treburilor lor, iar alţii se întorceau cu spatele spre mulţimea sosită, de parcă s-ar fi sinchisit mai de grabă de nişte fleacuri de lîngă fereastră ori din prag. Doar cîte unul se uita înnegurat, pe sub sprîncene, la coloana mîhnită, ca şi cînd aceasta i-ar fi adus vreun necaz de neînlăturat, ori ca şi cînd ar fi recunoscut în mulţime pe careva dintre ai săi.

— Hai, hai, strigă cu glas inutil ridicat ustaşul ştirb Toroman, aruncînd priviri piezişe la şirurile de prăvălii, să vadă ce efect produc strigătele sale. Dar în seara aceea orăşenii păreau surzi şi nimeni nu-şi înălţa capul. Îţi făcea chiar impresia că toată povestea asta le e neplăcută şi se încruntă.

— Ce naiba s-o fi întîmplat de azi-dimineaţă în cearşie, de sînt ăştia atît de plouaţi ? cugetă bosumflat Toroman, lăsîndu-şi ochii în jos.

Pînă seara trecută totul fusese în regulă. Logornicul Şkuro, un învăţător tînăr, fost elev al şcolii din Sarajevo, îl chemase la el pe plutonierul Toroman şi-i ordonase să fie înainte de revărsatul zorilor în satul Marjan şi să caute să pună mîna pe nişte oameni care se ascund de ustaşi. De-acolo, va cu-

treiera încă două sate, iar înspre seară se va abate pe şoseaua banovinei * şi-i va mîna în oraş pe toţi ţăranii de la corvoadă, pînă la ultimul om.

— Dar aspru şi nu faceţi economie la bătaie. Trebuie să băgăm frica în oasele vlaşilor, încheie scurt logornicul, sculîndu-se şi împungîndu-l cu o privire aspră şi duşmănoasă pe Ale Toroman.

— Nu, zău, ceva nu-i în ordine, trase concluzia Toroman, văzînd că pînă şi cei mai gălăgioşi adepţi ai noului stat par îngrijoraţi şi parcă nici nu-l văd pe Alija.

Cînd sosiră ţăranii, logornicul Nikica Şkuro ieşi din birou şi-l chemă la o parte pe Ale.

— Ce-i cu locotenentul ? Ucis ?

— Nu-i. Am sosit înainte de revărsatul zorilor, am încercuit şi am cotrobăit peste tot : nimic. Plutonierul Vink zice că mai de grabă poate să fie undeva în Lisicjak.

— Hm, acolo n-o să-l găseşti uşor. Dar, dintre ăştia, a fugit careva ?

— Numai unul, dar nici ăla n-o să ajungă departe, şi-a luat porţia.

— Da, da. Numai că astăzi locotenentul e mai periculos decît o sută de-alde ăştia. Ofiţerul acela trebuie să ne cadă cu orice preţ în mînă. De azi-dimineaţă a intrat dracul în sac şi nu mai e de glumă.

Abia după aceste cuvinte, Toroman îşi aminti din nou de atitudinea ciudată de adineauri a cearşiei şi întrebă, aplecîndu-se niţel înainte :

— Ce-i cu lumea asta din cearşie ? E cam înfricoşată. Noi am plecat încă de la miezul nopţii şi... Nu cumva sîrbii au început ceva ?

Logornicul îl privi iscoditor şi calm pe Toroman, ca şi cînd l-ar pregăti pentru vreo misiune importantă ; apoi grăi tainic şi ceremonios, de parcă prin aceste vorbe l-ar fi legat definitiv pe Ale şi pe el însuşi într-un fel de joc primejdios :

— Dragul meu Ale, am început războiul cu Rusia. Treabă serioasă.

* *Banovină* — teritoriu administrativ (provincie) în vechea Iugoslavie. *(n. t.)*

Logornicul tresări din îngîndurarea de moment.

— Mînați-i la școala veche, apoi, la odihnă. Mîine vom avea iarăși de lucru.

Mergînd parcă cu picioarele altuia, Toroman o luă în urma țăranilor. Îi pieri într-o clipă toată pofta pentru serviciul ăsta al lui, de care fusese atît de mîndru pînă acum ; era mînios pe învățător, care l-a vîrît în toată treaba asta, și furios pe el însuși, pentru că și-a părăsit slujba de la negustorul Vuksan și s-a făcut ustaș. E adevărat, acolo trăgea după el saci cu sare și ciment, dar cel puțin nu se temea de nimic și nu-i făcea nimeni nici un reproș. Și poftim, acuma ! Undeva, al naibii de departe, Rusia a intrat în război și lui îi pare că bate în propria lui poartă. Afurisită treabă !

Îi îmbrînciră pe țărani în cea mai mare încăpere a școlii vechi, o sală lunguiață în care, de altminteri, se țineau toate spectacolele mai de seamă din oraș. În ultimul timp fusese încartiruită aci armata, astfel că dușumeaua șubredă era presărată cu paie, unele geamuri sparte, iar tabla, ale cărei picioare fuseseră arse, era crăpată și vîrîtă în ungher.

— Ce-o să se întîmple cu noi, maică-măiculiță ! oftă Dane, un țăran bolnăvicios, instalîndu-se chiar în ungher, lîngă tablă.

— N-o să ne mîngîie, fii fără grijă ! i-o tăie aspru Stojan Kekici, furios pe el însuși. Toți am făcut pe deștepții, dar prichindelul de Ciupurdija ne-a închis gura. El a șters-o, iar tu, Stojane, adună la noapte purecii turcilor și roagă-te lui Dumnezeu să-ți scape pielea.

Grăsunul Pajo, care se apucase să-și caute un loc lîngă ei, cercetă bine cu privirea ungherul și, cînd, la lumina firavă a ferestrelor mari, îl recunoscu în grupul lor pe Todor Bokan, o întinse morocănos, mergînd legănat, tocmai în ungherul opus, împiedicîndu-se și călcîndu-i pe cei care se așezaseră.

Simțind o teamă de neînțeles față de această sală uriașă și față de murmurul înăbușit al mulțimii din fața sa, Todor se retrase în ungher și se lipi cu spatele de perete, chiar lîngă tablă. Așa, în partea aceea, avea măcar siguranța că nu-i nimeni îndărătul lui. Cînd zări însă pe coridorul spațios al școlii grămada de bănci așezate una peste alta, abacul strîmb și globul turtit, de sus, de pe dulap, îl cuprinse din nou vechea lui teamă față de școală și de tot ceea ce-i în legătură cu ea — teamă teribilă care pe țîncul de odinioară îl

paraliza şi-l strîngea din creştet pînă-n tălpi, încleştîndu-l ca un zgîrci.

Cea dintîi ieşire a lui în lume, printre oameni, şi primele lui necazuri erau legate de şcoală. Şi iată că-n astă-seară îi reapăreau pe neaşteptate în faţă.

* *

Pînă la vîrsta de şapte ani Todor se ducea rareori în sat. Lucrul acesta se întîmpla, îndeobşte, numai atunci cînd maică-sa pleca la rude şi-l lua şi pe el, ca să nu meargă singură. Alteori îl lua bunicul său Djuro. Aşa, lîngă fusta mamei şi alături de bunicul iubit, totul pe lume i se părea frumos, atrăgător şi nou. Cele dintîi necazuri se iviră de-abia după ce băiatul se despărţi de fiinţele acestea dragi şi se văzu singur în afara poienii sale.

De-acasă pînă la şcoală era cale de un ceas bun de mers, din care jumătate printr-un făget şi printr-o fîşie subţire de pădure de carpen. Prima dată, îl dusese bunicul pînă la şcoală ; după aceea îl însoţise, de trei-patru ori, pînă la capătul pădurii, pentru ca băiatul să prindă niţel curaj şi să înveţe drumul.

Rămînînd singur în curtea şcolii, plină de copii gălăgioşi, băiatul se lipise de gard, uitîndu-se în urma bunicului care se îndepărta în lungul drumului. Cu cît bătrînul se ducea mai departe, pe băiat îl apuca tot mai mult amărăciunea. I se părea că niciodată n-o să-şi mai vadă nici bunicul, nici casa.

Cînd bătrînul se îndepărtă de-a binelea, Todor se întoarse cu ochii înlăcrimaţi. Un băiat din clasa a treia, vioi şi cu părul creţ, se opri din fugă în faţa lui şi începu să-l ia peste picior :

— Uite, uite, puştiul ăsta plînge. Hai, mugeşte, mugeşte, boule !

Înconjurat de ţipetele batjocoritoare, ţîncul cu ochii înlăcrimaţi se pierdu de tot cu firea. Vedea grămada de copii rîzînd zgomotos, ba atît de aproape de el, încît îl înghesuia şi-l înăbuşea, ba iarăşi departe de tot, într-o ceaţă tremurătoare. Uită unde se află şi de ce venise aci. Dorea să moară, oricît ar fi de trist acest lucru. Atunci n-ar mai rîde nimeni de el.

Ca și cînd s-ar fi supus dorinței sale tainice, mulțimea de copii se potoli cu un murmur stins, apoi, îmbulzindu-se cu grabă, năvăli spre ușa școlii. Puștiul se pomeni față-n față cu o făptură neobișnuită, îmbrăcată în alb. Orbit de veșmintele ei și pironit de ochii severi cu o strălucire înșelătoare și vicleană, băiatul auzi de undeva, dintr-o depărtare nedefinită, întrebarea tăioasă (o fi oare acesta într-adevăr un glas omenesc ?) :

— Te-au bătut, ai ? Și care-a fost ăla ?

Uimit de făptura aceasta nepămînteană, micul Todor nu înțelese o iotă din ceea ce îl întrebase învățătoarea. I se părea doar că se strînge din ce în ce mai mult și se scufundă în pămînt, în timp ce femeia în alb creștea întocmai ca un nor. O mînă subțirică atinse urechea băiatului și o trase ușor.

— Sălbaticule ! Nici nu știi să răspunzi. Marș în clasă !

Cînd băiatul apăru în ușă, o sumedenie de ochi se întoarseră spre el ; atîția ochi nu mai văzuse niciodată. Cineva îl trase după el, îi luă căciula de pe cap și-l așeză în banca a treia, chiar lîngă intrare.

De pe podium, făptura ciudată oftă, aruncînd pe masă catalogul cu scoarțe verzui :

— Oh, Dumnezeule, Doamne, iar încep chinurile. Mîini și urechi murdare, șube umede, noroi...

Peretele de alături era împodobit cu tablouri mari în culori, cam înnegrite de timp. Fascinat și parcă visînd, Todor se pierdu de la prima privire în lumea aceea fermecată și nemaivăzut de bogată a păsărilor, șerpilor, iepurilor și o sumedenie de alte animale necunoscute. Chiar și cele cunoscute erau aci cu mult mai frumoase și mai blînde : boul nu-și mișca de loc coarnele primejdioase și nici nu mugea, iar — ceea ce era de-a dreptul uimitor — iepurele, cu urechile ridicate, ședea foarte liniștit pe călcîiele picioarelor dinapoi, uitîndu-se cu ochii lui mari la băiat. Țîncului i se opri răsuflarea. Dacă se mișcă numai un pic, iepurele o să fugă.

— Dar pe tine ? Mă, ăla, ăla care visezi cai verzi pe pereți, pe tine cum te cheamă ?

Todor tresări. Ochii aceia severi din curte apărură din nou în fața lui, pironindu-l în banca strîmtă. Speriat, iepurele o întinse fără urmă și dispăru cine știe unde.

— Cum te cheamă ? Scoală-te în picioare !

Toată clasa din jurul băiatului se urni undeva în jos. Acum stătea singur-singurel şi paralizat, auzind, de undeva, de alături, propria lui voce :

— Todor.

— Şi mai cum ?

— Nicicum, repetă aceeaşi voce izolată.

Prin clasă străbătu un rîs înfundat. Învăţătoarei îi sări ţandăra.

— Blegule, al cui eşti ?

— Al lui bunicul, aruncă vorba băiatul, căci bunicul îl alinta cel mai mult şi-l ducea cu el, spunînd că-i copilul lui. Aşadar, al cui altcuiva putea să fie !

O clipă, clasa se cutremură iarăşi de rîs. Învăţătoarea îşi înălţă disperată ochii spre plafon, apoi îi dădu băiatului un bobîrnac în cap.

— Măgarule, care ţi-e numele de familie ?

Asta era de-acum o jignire. Băiatul nu se aşteptase la aşa ceva de la femeia neobişnuită îmbrăcată în alb. Îşi adună sprîncenele şi se încruntă.

— Domnişoară, vă rog, pe el îl cheamă Bokan ! spuse tare cineva din ultimele bănci.

Învăţătoarea se uită mirată la Todor.

— Ia uite, ia uită-te la el ! Adevărat pui de lup ! Mă, pui de lup, capul sus !

Băiatul îşi apleca cu îndărătnicie capul, apăsînd în jos mîna parfumată şi moale a învăţătoarei. N-o să şi-l ridice, nici dacă l-ar omorî pe loc !

— Hai, vino-ncoace ! Ieşi în faţa clasei, să vadă toţi cum arată un pui de lup.

Todor se apăra cu înverşunare, hotărît, pe tăcute, să nu se lase în nici un chip. Învăţătoarea îl lăsă în cele din urmă.

— Hai, şezi, nu-ţi fie frică. Nu-i aşa, copii, că-i un adevărat pui de lup ?

Luat acum la ochi de toţi, ţîncul simţi că-i dat la o parte şi singur în încăpere şi că trebuie să se apere de toţi. Nici nu se gîndea să plîngă ; în inima lui pustie nu era loc pentru aşa ceva. Apoi, în orice caz, nimeni dintre ăştia n-o

să-l jeluiască, ci doar o să-l batjocorească, întocmai ca adineauri în curte.

Acasă, toată noaptea a aiurat și a tresărit prin somn, pomenind de un iepure și povestind tot felul de bazaconii. Dimineața a lăsat mîncarea neatinsă, s-a despărțit cu greu de bunicu-său la ieșirea din pădure și, întocmai ca un condamnat, s-a îndreptat singur spre școală. Își ținea răsuflarea și micșora pasul, numai ca să amîne cît mai mult întîlnirea neplăcută, dar școala se apropia ca o pacoste de neînlăturat, și zarva din jurul ei creștea cu fiecare pas al lui și devenea din ce în ce mai limpede.

— Vine puiul de lup !

— Ehei ! Copii, uite puiul de lup !

În pauza de la amiază, retrăgîndu-se din fața adunăturii de asupritori, Todor se înfunda în spatele școlii, în cotlonul dintre gardul viu și fîntînă, dar nici aici nu-l lăsară în pace. Profitînd de absența învățătoarei, care plecase în sat la prînz, toată grămada de elevi din clasa a doua îl încercui. Țînteau în el cu pietricele și-l împungeau de la distanță cu bețe lungi, dar nimeni nu se încumeta să vină mai aproape, căci băiatul tăcut și încruntat ținea în mînă o bucată de scîndură, lăsată aci încă de cînd se reparase acoperișul fîntînii.

— Vino încoace, lupule ! Pui de lup, pui de lup !

— Dă-te, mă, la o parte, că-ți sparge capul !

— Pui de lup, aruncă scîndura !

Cine știe cît timp copiii naivi și nemiloși l-ar fi sîcîit și l-ar fi chinuit pe micul Todor, dacă n-ar fi apărut de undeva Nikola Bursac, dintr-a patra, un băiețoi stîngaci și vînjos, care începu să-și dezlege cingătoarea groasă, făcută dintr-un dîrlog vechi.

— Plecați de aici, rușine să vă fie ! Lăsați băiatul în pace !

— Uite-l, ține în mînă o scîndură.

— E nevoit să țină, dacă ați tăbărît pe el ca niște cîini.

Copiii începură să se împrăștie posomorîți, iar Nikola se apropie de băiatul care încă nu aruncase scîndura din mînă, și-l apucă de braț.

— Hai, frate, cu mine. Nu-ți fie frică. Să se atingă numai de-acum înainte careva de el, că am eu grijă de ăla.

Socotit cel mai tare din toată şcoala, Nikola, care locuia la o mătuşă a sa, fiindcă era din Vrgelj, un cătun de departe, de la poalele muntelui, devenise de mult o autoritate pentru ceilalţi copii. În faţa lui erau expuse certurile şi reclamaţiile elevilor, care-i cereau ocrotirea.

Liniştit, dar în sufletul său tot mai amărît, Todor o luă ascultător în urma lui Nikola. Copiii se dădură tăcuţi la o parte din faţa lor, întorcîndu-şi de pe acum privirea spre o altă victimă şi distracţie.

Băiat mărişor, Nikola lipsea adeseori de la şcoală, fiindcă mătuşă-sa îl reţinea la muncile cîmpului. La vremea recoltatului sau la arat, el absenta de multe ori trei-patru zile la rînd. Copiii profitau de această absenţă a lui Nikola, tăbărînd din nou asupra „puiului de lup", rămas fără apărare; puştiul însă se apăra acum cu mai multă însufleţire şi dădea loviturile înapoi, simţind că totuşi are, cum-necum, un apărător, chiar dacă în clipa asta nu era de faţă.

Venind la şcoală, Todor pîndea încă din depărtare dacă Nikola se vede pe undeva în curte şi dacă i se aude glasul. Dacă nu-l zărea, ziua aceea era pierdută şi trebuia să fie tot timpul cu ochii-n patru.

Odată, trei băieţi din clasa a doua se vorbiră să-l aştepte pe Todor cînd se întoarce acasă şi să-l bată. Îndată ce se terminaseră în ziua aceea orele de şcoală, ei o luară pe o scurtătură şi se ascunseră în alunişul prin care trecea drumul băiatului. Ţinînd în mînă beţele gata pregătite, respirînd întretăiat şi şuşotind între ei, îşi zgîiau cu teamă ochii la cărarea pe care urma să apară Todor.

Dar, spre mirarea pîndarilor, „puiul de lup" nu apăru pe cărare, ci se ivi pe neaşteptate în faţa lor de undeva, din partea cea mai deasă a alunişului, dincotro se aşteptau cel mai puţin să vină. Mirarea era reciprocă. Băieţii săriră speriaţi, de parcă ei ar fi fost atacaţi, şi ridicară ameninţător beţele. Mai tare decît oricare dintre ei luat în parte, Todor îşi pierdu şi el cumpătul; văzîndu-i însă pe băieţi năuciţi şi gata s-o ia la sănătoasa, scoase repede din buzunar cuţitaşul cu mîner de corn; îşi adună înnegurat sprîncenele şi scrîşni din dinţi, gata să se apere şi să nu se mişte de pe acest teren, care era mai degrabă al lui decît al lor. În clipa aceea era, de fapt, adevărat pui de lup, căruia primejdia neaşteptată îi impunea să lupte.

Băiatul cu păr roşcat şi cu faţa pistruiată, care se afla mai aproape, văzînd cuţitul, clipi speriat din ochişorii bulbucaţi, lăsă bâtul din mînă şi o zbughi de-a lungul cărării, tropăind cu picioarele desculţe, fără să se mai uite înapoi la gaşca lui. După el, o tuliră şi prietenii săi, ceea ce-l înfricoşă şi mai mult pe ţîncul fugar, convins că-l calcă Todor pe urme.

La capătul alunişului, fugarii dădură buzna pe drumul de ţară la învăţătoarea lor, care ieşise la plimbarea de seară, cu şalul atîrnat pe umeri.

— Ce-i ? strigă ea furioasă, speriată de grupul de băieţi care năvălise pe neaşteptate din aluniş.

— Vă rog... vă rog... vă rog, domnişoară, Todor Bokan a vrut să ne înjunghie !

— Ne-a gonit, vă rog, cu cuţitul ! adaugă celălalt băiat.

— O, Dumnezeule-Doamne, cîte nu-l mai aşteaptă pe om în satul ăsta ! exclamă înmărmurită învăţătoarea, nepunînd la îndoială nici măcar o fărîmă din afirmaţia celor trei mici tîlhari. Sfîntă fecioară, cît mai e pînă la vacanţă !

A doua zi, cu participarea servitorului şcolii, un bătrînel blînd, micuţul Todor fu percheziţionat. Ţinînd în mînă cuţitul, ca pe o armă înfiorătoare, care acuză grav, învăţătoarea clătină răutăcioasă din cap :

— Ai început cam devreme, pui de lup, să te ocupi cu tîlhăria. Auzi, să sari cu cuţitul la colegii tăi ! Frumos, zău, frumos ! Eh, de azi înainte vei sta aici în banca măgarilor. O să-i faci companie lui Milovan.

„Banca măgarilor" stătea izolată, tocmai lîngă fereastră. În ea lîncezea liniştit, încă de anul trecut, elevul Milovan Drenovici, repetentul deprins deja cu bătaia, ocara şi notele slabe. Mergea pînă acolo încît, la fiecare întrebare, de orice natură ar fi fost, tăcea cu răbdare şi înverşunare. Din cauza asta învăţătoarea îl striga la lecţie din ce în ce mai rar, iar cîteodată uita de el zile de-a rîndul.

Aşa a fost mutat Todor de la vechiul său loc, ascuns printre ceilalţi copii, şi de atunci în fiecare dimineaţă se aşeza, întocmai ca un condamnat, în banca aceea deocheată. Şi astfel fiecare zi îi aducea aminte că-i scos din rîndurile celorlalţi, că-i pui de lup şi că-n privinţa lui ceva nu-i în regulă. Timid

și fîstîcit și pînă atunci la răspunsuri, deveni acum și mai nesigur, în timp ce învățătoarea își pierdea răbdarea, încă de la prima lui bîlbîială, și-i poruncea să șadă, socotind că n-are rost să-și irosească timpul și nervii cu făptura asta „ursuză".

Uneori acel Milovan, care se aclimatizase în banca măgarilor, prindea viață pe neașteptate și, cu o expresie a feței cu totul nouă, se adresa lui Todor undeva în cotlonul curții :

— Eu știu tot ce i-a întrebat astăzi învățătoarea pe elevi. Știu și poezioara. Uite, să vezi !

Și Milovan spunea pe dinafară toată poezioara, care li se dăduse de învățat pentru ziua aceea.

— Și de ce n-ai spus-o, cînd te-a întrebat azi-dimineață ? îl iscodi neîncrezător Todor.

— Uite, de-aia... zise nepăsător Milovan. Ieri m-a chemat la ea și mi-a spus să bag bine de seamă să nu aduci iarăși vreun cuțit. Cică, s-o anunț imediat.

Todor începu de-acuma să se ferească și de Milovan, tovarășul său de suferință. De ce se uită așa la el ? Și de ce s-a plîns ieri că n-are cu ce să-și ascută creionul ? Pesemne că și lui i-e frică de Todor și se păzește de cuțitele sale.

Astfel, micuțul Todor se simțea tot mai mult dat la o parte din cercul copiilor veseli ; nu se avînta la nici un joc și nici ceilalți nu prea aveau chef să-l primească ; se îndepărta chiar și de ocrotitorul său Nidza.

Și într-o bună zi Todor nu s-a mai dus la școală, iar cînd mama și-a amintit, în cele din urmă, să-l întrebe de ce a rămas acasă, țîncul a răspuns mînios și hotărît :

— N-am să mă mai duc !

Degeaba veneau somațiile și amenințările cu amendă. Tatăsău dădea din mîini în fața învățătoarei și se scutura de orice răspundere :

— Cucoană, eu nu pot să-i fac nimic. Îndată ce se luminează de ziuă, sare și o zbughește în pădure, ca o fiară. Nu pot face altceva decît să-l leg cînd doarme și să vi-l aduc așa. Dar ce mă fac atunci ? Tîlharul ăsta o să-mi dea foc la casă, ori o să vă înjunghie pe careva cu cuțitul.

Așa s-a încheiat învățătura, scurtă și nefericită, a lui Todor, lăsîndu-i, drept rană slab vindecată, teama și neîncre-

derea față de toată lumea aceea care trăiește, se mișcă și activează în afara poienii sale.

* *

— Cum de ne-au închis chiar la școală? se întreabă Todor cu o presimțire neplăcută, ascultînd vocile ustașilor, care se cam ciondăneau afară și strigau unul la altul.

În anii de mai tîrziu, uneori, cînd suferea de vreo boală, Todor visa că-i din nou la școală și atunci, timp îndelungat, se zbătea și dîrdîia de frică în vis. Iar în seara aceasta, iată că, după cît se pare, visul acela se înfăptuiește într-o formă puțintel schimbată. Necazul de odinioară se ține de om întocmai ca un blestem, îl sperie și-l amenință, iar într-o bună zi, cînd nici nu se așteaptă, i se așează din nou în cale, mai mare și mai greu decît înainte.

— N-am visat degeaba școala și m-am înspăimîntat în vis de ea. De aici o să iasă un drac, se frămînta flăcăul, superstițios, privind mîhnit la ferestrele mari, care străluceau în lumina stinsă a nopții, destrămînd anemic întunericul din încăpere.

Pe la miezul nopții sosiră noi arestați, niște țărani mai de vază din satele din ținuturile de sus și din împrejurimile orașului, care scăpaseră pînă acum de închisoare cu bani și cu tot felul de plocoane. Printre ei se afla și fostul agent electoral al tuturor partidelor guvernamentale, veșnicul candidat de deputat, țăranul Savo Ljusina, de baștină din satul lui Todor, vestit pentru bogăția lui în cirezi de vite. Îl cunoșteau și făceau afaceri cu el toți negustorii și geambașii din județ.

— L-au adus și pe Savo Ljusina! șoptiră numaidecît niște inși de lîngă Todor.

— Zău, dacă și Savo a intrat la apă, apoi de noi ceilalți nu se mai alege nimic, grăi disperat cineva din întuneric.

— Poate că Savo o să ne ajute pe toți. Tot e mai bine cu el, decît fără el, nădăjdui un alt țăran.

— Ăsta, ca-ntotdeauna pînă acum, se gîndește numai la pielea lui ; îl știu eu, bombăni Stojan Kekici *.

Dar cînd noii veniți, după ce își găsiră cumva locul pe întuneric, răspîndiră vestea că Rusia a intrat în război, toată școala se cutremură și se înviora de freamăt și de mulțimea întrebărilor. Apăsați de îngrijorare, spaimă și nesiguranță, oamenii răsuflară cu ușurare, ca și cînd un val de aer curat ar fi inundat toată încăperea. Nădejdea se înfiripă în inima fiecăruia. Nici ustașii nu li se mai păreau atît de îngrozitori și nici închisoarea atît de neplăcută ca mai înainte.

— A, de aceea s-au cam domolit ustașii, de cînd am intrat în cearșie, își dădu seama Stojan Kekici.

— Nu li se prea aude glasul, mînca-i-ar cîinii... Hm! Au căzut pe gînduri tîlharii. Mai înainte însă nu puteai să răsufli de veselia lor, povesti un nou-venit de la periferia orașului, care avusese ocazia să-i audă pe ustași și să tremure de frica lor în fiecare noapte.

Dimineața îi găsi pe oameni frînți de oboseală, nedormiți și palizi, dar, încă de la cele dintîi cuvinte schimbate între ei, își redobîndiră voioiciunea și speranța că lucrurile vor ieși cu bine. Cunoscuții și vecinii se căutară unii pe alții în încăperea spațioasă și își aprinseră țigările. Cineva observă că ușa de la coridor nu-i de loc închisă ; și acest fapt îi încurajă și mai mult pe oameni.

— Vezi, asta nici nu-i închisoare adevărată, ci doar așa, un loc unde să înnoptăm. Cu siguranță c-o să ne interogheze oleacă, și apoi, acasă cu noi.

— O să ne interogheze, așa cum ne-au interogat pe drum, cînd ne-au adus, se răți Stojan Kekici. Dacă ar fi loc în închisoarea adevărată, am fi fost de mult acolo.

Grupuri întregi de oameni se îmbulzeau neîncetat în jurul lui Savo Ljusina, care stătea palid și buhăit, mușcîndu-și amărît buza de jos. Preocupat de el însuși, răspundea fără chef și mînios la o sumedenie de întrebări.

— Apoi, lăsați-mă, oameni buni, în pace! Ce știu eu!

— Ce fel de înhățat!? Nici nu m-am ascuns, cu ce am greșit eu în fața cuiva ?

* Pentru facilitarea lecturii, numele proprii au fost transcrise fonetic, potrivit practicii obișnuite în presa românească *(nota redacției)*.

— Întreabă asta pe altcineva, eu n-am nimic cu Rusia. Ţara mea e Croaţia independentă, şi nu Rusia.

Se stropşea aşa, morocănos şi somnoros, la ţăranul îngrijorat, înfuriat pe fiecare ins care i se adresa, fiindcă-l stingherea să se gîndească la propriul său necaz. Totuşi ticluia în aşa fel fiece răspuns, ca să poată fi valabil şi „pentru ăia de-acolo", dacă, întîmplător, le-o ajunge la ureche. Ce poţi să ştii, dracul nu doarme.

Dărîmat şi desumflat, Pajo Mrdalj se înghesuia în jurul lui Savo şi începea să discute numai nişte fleacuri, ca şi cînd ar fi vrut să le spună celorlalţi că lui nu-i pasă de necazurile lor şi că el şi Savo au nimerit cu totul întîmplător aici, printre ceilalţi sătemi, care poate şi sînt vinovaţi cu ceva.

— N-o să fie mai rău, dacă mă văd împreună cu Savo, socotea în sinea lui. O să vadă îndată oamenii cine sînt.

În curînd, fără zarva şi forfota lor obişnuită, ustaşii le dădură drumul în curtea şcolii. Începu o învălmăşeală în jurul fîntînii străvechi de piatră. Stojan Kekici de-abia se strecură din mulţime, cu o batistă murdară înmuiată în apă, şi se apucă să şteargă cu atenţie urmele de sînge de pe faţa lui Todor.

— Dacă văd sînge cîinii ăia, devin cruzi şi ai sfeclit-o cum n-a sfeclit-o neam de neamul tău... Stai, stai ! Of, frate, cum ţi s-au lipit firele de păr !

În mulţimea aceea copleşită de spaimă şi de îngrijorare, unde fiecare ins se sinchisea numai de el, această grijă părintească a lui Stojan, om aspru şi repezit, avu un efect de balsam asupra băiatului singuratic. Începu să privească nitel mai încrezător în jurul său şi de seara trecută vorbi întîia dată :

— Nene Stojane, o să ne dea drumul acasă ?

— Zău, copile, nu ştiu să-ţi spun nimic. Cîinii ăştia îşi schimbă într-o clipă credinţa şi îşi întorc cojoacele.

Înainte de amiază oamenii fură lăsaţi din nou în curte. Aici sosiseră deja femeile de la ţară, aducînd merinde şi pături. În grupurile împrăştiate începură lăcrimările, iscodirile şi sfaturile grijului şi familiale.

Mama lui Todor sosi împreună cu Jeka, nevasta lui Stojan. Văzîndu-şi băiatul, începu încă de la intrare în curte să-şi şteargă ochii.

— Puiul meu, unde ți-e căciula ?

— E aci, undeva în școală, răspunse posomorît și vag flăcăul, fără să se uite în ochii mamei.

— Cum stați ? Ce s-aude, o să vă dea drumul ?

— Naiba știe !

Cînd Jeka lui Stojan scoase o sticlă cu țuică, începură să stea de vorbă toți patru. Jeka, fără să țină seama de nimeni, înjura în gura mare că-i ține omul în închisoare, cînd e atît de mult de lucru. Cînd cineva îi atrase atenția c-ar putea s-o audă ustașii, ea îi întoarse cu îndărătnicie vorba :

— Las' să m-audă, ce pot să-mi facă ! Mi-am trăit traiul și m-am spetit destul, nu-mi pare rău dacă-mi pierd capul.

Conducînd-o pe maică-sa, amărîtă și tare îngrijorată, lui Todor îi părea rău că nu-i în stare să-i spună la despărțire un cuvînt frumos și alinător, așa că tuși timid și zise :

— Dacă peste o zi, două, n-ajungem acasă, să-mi aduci căciula aia nouă. Asta veche am pierdut-o undeva. Și nu vă faceți gînduri din pricina mea.

Privi îndelung în urma ei, mîhnit, ca și cînd i-ar fi luat cu ea cea din urmă părticică a vieții liniștite de odinioară din Poiana Bokanilor.

* *

Cu vreo zece-cincisprezece ani în urmă, Miloș Radekici din Jaruga, împreună cu alți doi băieți din sat, plecase la școala de subofițeri înfruntînd împotrivirea tatălui său și îndeosebi a fratelui mai în vîrstă. Tată-său, țăran muritor de foame, care se spetea muncind alături de cei doi fii ai săi, se revolta fiindcă-i pleacă de pe ogor un lucrător bun și vînjos, iar fratele mai mare, dimpotrivă, prin plecarea lui Miloș, se simțea nedreptățit și bombănea mînios, plin de invidie :

— Da, pe mine n-ai vrut să mă trimiți, cu toate că am fost elev mai bun decît el. Vrei ca Pane să se opintească și să tragă ca boul, iar alții să se ducă și să se facă domni. Fi-ți-ar al naibii și pămîntul și toate cele, îmi vine să dau totul dracului și să plec în lume, încotro m-o duce capul !

În ultimele zile dinainte de plecare, Miloș aproape că nici nu mai schimbase o vorbă cu tata și cu fratele său, iar cînd, în sfîrșit, pornise la drum, într-o zi cu mult înainte

de revărsatul zorilor, îl conduse numai mamă-sa, o femeie voinică, încă în putere și serioasă. Pe drum, mergînd alături de Miloș, mult în urma colegilor lui, ea își ocăra, și-n același timp, își dezvinovățea bărbatul și fiul mai mare ;

— Văicăreții lui Dumnezeu, le pare rău că acolo, în altă lume, vei mînca o bucățică de pîine mai bună. Vezi, asta e cînd cineva se gîndește numai la el... Ce să faci, li-e greu și lor, sărmanii, să asude cîtu-i ziua de mare pe peticul ăla al nostru de pămînt.

Apoi mama își aminti de viața și propriile ei necazuri, despre care, în fața lui Miloș, nu pomenise niciodată nici măcar o vorbă.

— Și eu, am trăit alandala, fiul meu, alandala... Mi-a fost greu cu taică-tău ăsta prăpăstios ; niciodată vorbe frumoase, niciodată... Îndură, femeie, așa, de-a surda, să nu te știe nimeni. Ce vrei, nu-i toată fericirea nici în coaja aia de pîine pe care o ai în fiecare zi.

În jumătatea aceea de oră, cît îl condusese, Miloș aflase despre viața ei adevărată mai multe decît ar fi putut să vadă ori să audă de la oricine în tot răstimpul de pînă atunci. La despărțire îl sărută liniștită pe amîndoi obrajii și-l sfătui posomorîtă :

— Apoi vezi, puiul meu, fă cum știi că-i mai bine ; vezi cît e de greu să trăiești. Măcar tu de te-ai putea rîndui altfel...

În clipele acelea răcoroase dinainte de revărsatul zorilor, Miloș observase în ochii ei o strălucire neobișnuită, ceva aducînd cu un început de lăcrimare ; simțise și el cum i se urcă un nod în gît și plecase repede, să-și ajungă din urmă colegii, ducînd astfel în el lacrimile nevărsate, și ale lui și ale mamei.

Mai tîrziu, de-a lungul anilor, ori de cîte ori se așeza să scrie acasă, îi venea în minte despărțirea aceea și-i scria întotdeauna numai mamei și abia la sfîrșitul scrisorii, așa, în treacăt, își saluta tata și fratele, cu o propoziție scurtă și rece.

Unul din cei doi colegi ai lui Miloș încetase cu timpul să mai scrie acasă, astfel încît ai lui nu mai știau nici ce-i cu el și nici locul exact unde își face slujba. Celălalt ajunsese în garda regală și, cu prilejul concediilor, a apărut de cîteva ori în Jaruga îmbrăcat în uniforma de paradă a gărzii, cu panaș la căciulă. Așa, împopoțonat de paradă, l-au surprins

odată jandarmii, cărînd cu taică-său gunoi la cîmp ; l-au reclamat în scris la comandant și acesta l-a mutat disciplinar într-o garnizoană din Serbia. De-atunci s-a mai abătut numai de două ori în satul său, spîn de-a binelea și pe jumătate chel. Zîmbea stins, strîmbîndu-și urît gura, vorbea fără chef despre el și despre slujba lui, iar în sat se spunea că-i iarăși pedepsit și că suferă de o boală rușinoasă, de sifilis. Cică a încasat boala undeva, în Kraljevo ori în Cuprija.

Miloș se dovedise mai ager la minte, și mai sîrguitor decît colegii săi. Luni și ani de-a rîndul a învățat și a tocit cu îndărătnicie, pînă cînd și-a luat examenele și a fost înaintat la gradul de sublocotenent. Așa, după multă transpirație și nopți nedormite, s-a înfăptuit cel mai mare vis al lui : a devenit ofițer.

Dar bucuria lui pentru acest succes, scump plătit, se dovedi a fi mai scurtă decît se gîndise ; avu în curînd prilejul să simtă cealaltă latură, reversul izbînzii sale.

Subofițerii, colegii lui de pînă mai ieri, începură să-l ocolească și să se înstrăineze de el, cu toate că Radekici nu le dădea motive. Ba, mai mult, întîlnindu-se cu ei, se rușina și de uniforma, și de poziția lui de-acum, și se simțea oarecum vinovat față de ei, de parcă i-ar fi trădat cu ceva.

Cu noii lui camarazi, ofițeri cu academie, îi mergea și mai rău. La fiecare pas se simțea între ei ca un necioplit, vîrît într-o societate căreia nu-i aparține. Tinerii sublocotenenți deveneau față de el, chiar și fără să vrea, rigizi și oficiali ; își pierdeau cordialitatea și naturalețea obișnuită și nu știau ce să discute cu acest țăran de pînă mai ieri. Îl evitau îndeosebi cînd erau în societatea femeilor, temîndu-se de manierele lui soldățești și de intervențiile sale neghioabe în discuție. La chefurile zgomotoase ale ofițerilor, printre colegii zvelți, ageri și vorbăreți, el ședea ca un butuc, greoi, posomorît și tăcut, pierzîndu-și acel puțin spirit de orientare de care dispunea.

Ani de-a rîndul trăise așa, însingurat, fără să-și găsească locul și societatea adevărată, pierdut între două tabere, cea ofițerească, și cea subofițerească, nefiind considerat de nici una din ele că-i aparține. Cel mai bine se simțea pe terenul de instrucție, printre ostașii simpli, în rîndurile cărora era întotdeauna socotit ofițer sever, dar cumsecade. Aceasta era singura lui răsplată pentru toate ceasurile acelea de încordare și răceală, petrecute printre colegii săi ofițeri.

Războiul neașteptat îi năucise de-a binelea pe ofițeri și zdruncinase toate relațiile dintre ei, așa încît simplii colegi de pînă mai ieri legau peste noapte o prietenie strînsă, pînă la moarte, ori se îndepărtau brusc unul de altul și deveneau antipatici și reci. Presimțind răul, oamenii începură să-și arate, încetul cu încetul, adevărata lor față, astfel încît Miloș Radekici văzuse în acele zile, printre colegii săi, și eroi, dar și lași ; și oameni, într-adevăr, cinstiți, dar și nemernici înfiorători. Și acestea se exprimau într-o formă încă nedesăvîrșită, căci în timpul acela scurt, în zilele de prăbușire subită a întregii armate, nici eroul n-avea ocazia să-și dovedească pe deplin vitejia și nici lașul nu putea fi luat la ochi în oceanul de oameni zăpăciți și descumpăniți. Cîte un ofițer se sinucidea ori pierea disperat, frîngîndu-se fragil, întocmai ca un sloi de gheață ; fricoșii aveau nenumărate moduri de a scăpa de pericol, iar cei mai mulți așteptau cu mîinile încrucișate o soartă nesigură.

În această zăpăceală generală, se dovedise că dintre toți colegii săi, Radekici era totuși cel mai apropiat de ostași. Aceștia aveau îndrăzneala să se adreseze mai întîi lui cu întrebări :

— Domnule locotenent, ce-o să fie cu noi ? De ce nu ne dau muniții ? Încotro mergem ?

Iar Radekici frămînta alături de ei noroaiele adînci din ținutul Podravka, se tîra prin lapoviță, greoi și negru la față, neștiind nici el însuși încotro se duc și de ce nu se distribuie oamenilor muniții. Trecînd prin sate, se uita descumpănit la cei din Podravka, oameni străini pentru el, și se mira de rugămintea lor suspectă :

— Numai să nu trageți cu pușca, băieți !

Cînd, în sfîrșit, după trei săptămîni de tot felul de suferințe și umiliri, războiul totuși, viu și sănătos, în Jaruga, Radekici rămase surprins de modul de viață liniștit și, în aparență, neschimbat al acestui sat răzleț din Podgorina, ținutul său natal. Foștii ostași sosiseră cu toții acasă, își schimbaseră straiele și își ascunseseră efectele militare ; cîte unul încă îl mai privea cu atenție pe „bietul fricos", restul lumii însă își găsea cîte ceva de lucru, pe lîngă casă, ori afară pe cîmp, ca și cînd nici n-ar fi fost război. Doar din înfățișarea îngrijorată și mîhnită a oamenilor mai în vîrstă, îndeosebi a

capilor de familie, se observa că-i apasă gînduri neobișnuite și presimțiri rele.

Pane, fratele lui Miloș, cu o casă plină de copii, vedea în venirea lui Miloș încă o povară și nenorocire abătută asupra casei sale. Fratele a venit acum acasă, o să mănînce, dar n-o să lucreze nimic ; ba, te pomenești că ridică și problema părții lui de pămînt ; și apoi unde mai pui că astăzi nu-i bine să ai un frate ofițer.

Mama lor murise în preajma războiului, iar tatăl, cu cinci ani mai înainte. Umblînd împrejurul satului, fără nici o treabă, Miloș se abătu într-o zi și pe la cimitir și, după indicațiile fratelui, alături de crucea tatălui, găsi și mormîntul bătrînei.

Va să zică aici și-a găsit liniștea femeia aceea vînjoasă și isteață, singura ființă din viața lui care l-a iubit sincer. Iar fiul ei, iată, s-a sfărîmat în lume, s-a sfărîmat de fapt împreună cu toată lumea aceea în care avusese un loc al lui, în aparență, mai frumos ; și acum iată-l înapoi, într-o situație și mai grea decît în ziua cînd plecase din ținutul natal. Acum cine o să-l jelească și cine o să-i spună un cuvînt frumos ?

La început, nimeni din partea autorităților noi ale lui Pavelici nu se atinsese de el și se părea că nici nu-i poartă în mod deosebit de grijă. Vinko Vincetici, șeful postului de jandarmi din satul vecin Marjan, care își făcuse și mai înainte serviciul la acest post de jandarmi, se saluta cu Miloș în primele zile nițel cam distant, dar respectuos. La oraș nu-l chemaseră și nici lui nu-i ardea să se ducă acolo, după experiența amară a celor trei săptămîni de drum străbătut pînă în Jaruga.

Într-o zi veni la el acasă fostul șef al postului de jandarmi din Marjan, Vuko Djekici, originar din Muntenegru, și începu să-l sfătuiască grav :

— Păziți-vă, domnule locotenent, și să n-aveți încredere nici în jandarmi, nici în ustași. Au hotărît să vă ucidă cu prima ocazie ; am auzit cu urechile mele. Știți, noi, muntenegrenii, sîntem acum cu ei un pic mai altfel... am căzut sub stăpînirea Italiei, și sîntem ocrotiți și parcă nițel și prieteni.

— Să mă ucidă ? șopti printre dinți Miloș.

— Păziți-vă, vă spun ca unui frate. Am venit să vă anunț acest lucru, fiindcă mîine plec acasă.

La despărțire Vuko îi făcu cadou un pistol militar și-i recomandă insistent :

— În nici un caz să nu dormiți acasă. O să vă ridice, cînd vă așteptați mai puțin.

La două zile după vizita lui Vuko, în fața casei lui Radekici sosiră, într-adevăr, trei ustași. Îl căutau pe locotenent „să semneze ceva", iar cînd Pane, galben ca ceara, bîlbîi că Miloș a plecat la o mătușă tocmai în Mraciaj, cel mai în vîrstă dintre ustași, mușcîndu-și mustața neagră și subțire, privi nehotărît la ferestrele întredeschise ale casei ; apoi, fără să zică o vorbă, plecă de unde venise.

În tot acest timp, Miloș stătea în odaie, după cuptorul de lut și, cu toată ființa cuprinsă de fiori reci, strîngea în buzunar revolverul despiedicat, gata să tragă îndată ce se va deschide ușa. După plecarea ustașilor, ieși afară, parcă purtat de picioare străine și, în fața casei, dădu de frate-său. Se uitară unul la altul, tăcuți și descumpăniți, ca și cînd și unul și celălalt ar fi verificat, în mod tacit, dacă toate cele petrecute adineauri fuseseră, într-adevăr, reale. De-abia după cîteva clipe Pane, oftînd dureros, își șterse fruntea și izbuti să îngîne primele cuvinte :

— Uf, credeam că s-a zis cu fratele meu !

Din ziua aceea patrulele ustașilor și jandarmilor se abăteau adeseori pe la casa lui Radekici. Obișnuit de-acum cu ele, Pane își încovoia și mai mult spatele gîrbovit de muncă, de parcă accepta supus și această ultimă povară, și răspundea abătut :

— Ce știu eu, oameni buni, unde-i ? Desigur a plecat undeva în Serbia.

Savo Ljusina, vestit om cu avere din Jaruga, bombănea nemulțumit :

— Zău, dacă n-ar fi locotenentul ăla Radekici, ustașii nici nu s-ar uita niciodată la Jaruga și Marjan. Cine dracu l-a adus încoace ? Poftim, dincolo e Serbia, să ducă acolo.

De două-trei ori, căutîndu-l pe Miloș, ustașii rămaseră la prînz la Savo. Serviabil, gazda nu cruța nici țuica, nici carnea de miel. Cu capul descoperit, transpirat și roșu la față, își ridica în fiece clipă corpul burduhănos din colțul de la capătul mesei lunguiețe, așezată la umbra livezii de pruni ; îmbia musafirii și, gîfîind, vorbea neobosit, ca și cînd s-ar fi temut să nu-l întrerupă cineva cu vreo întrebare neplăcută :

— Ce să mai vorbim, dragii mei, autoritățile sînt autorități ; lor nu le scapă nimic. Cînd, necînd, ele te găsesc. Măi, Radekici, nebunule, nu ți-am spus eu ție... Dar ce vrei, ofițeroi ! a făcut serviciul la mîrlani, la opincări. He-he, ofițerii austrieci au fost, de pildă, dragă frate... păi, doar știți, domnule plutonier.

Plutonierul Vinko Vincetici îi atrase atenția posomorît :

— Zău, Savo, bagă de seamă... dacă n-o să fie găsit Radekici, nici la tine n-o să ne uităm frumos.

— O, frate Vinko, păi, din pricina unui derbedeu, să-și piardă astăzi omul capul !

— Uite așa-i, și acum vezi ce faci.

De atunci Savo pîndea oamenii din sat să stea cu ei de vorbă, îi întreba de locotenentul Radekici, ba se abătea și pe la casa acestuia, de sub coasta pîrlogită și golașă, sfătuindu-l, pe ocolite, pe Pane, frămîntat de gînduri, că cel mai bun lucru ar fi totuși ca „omul să se prezinte în fața autorităților, că doar n-o să-i ia capul de pe umeri".

La toate întrebările lui Savo, oamenii răspundeau pe ocolite și vag, ori începeau să se vaiete de vremurile acestea grele, numai ca să evite răspunsul.

— Nu-i și nu-i ! se plînse Savo șefului de post Vincetici. Ori a fugit, într-adevăr, în Serbia, ori a șters-o în Lisicijak.

— În Lisicijak ?! se încruntă plutonierul, aruncîndu-și atent și iscoditor privirea spre fostul deputat : n-o fi aici vreo tainică amenințare ? De ce chiar în Lisicijak ? Nu cumva, măi, Savo, vorbești de comitagii * ?

Fața lui Vinko deveni răutăcioasă și plină de amenințare ; Savo doar amuți și se făcu palid la față, dîndu-și scaunul înapoi.

— Apoi, Vinko, cum vorbești așa ceva ? Păi, eu, de pildă...

În primele zile de după capitulare circulau, într-adevăr, prin sate niște zvonuri despre comitagiii sîrbi.

— Stai numai, sînt fîrtați după fiecare fag, bombănea pe ascuns și misterios cîte un țăran, întorcîndu-și bănuitor

* *Comitagii* — în vremurile de odinioară luptători împotriva cotropirii țării și asupririi poporului, adunați în cete. În cartea de față, cete de luptători împotriva ocupanților fasciști, fără să ducă însă o luptă organizată. *(n. t.)*

privirea spre păşunea pustie, iar cei care-l ascultau, uitîndu-se unul la altul, oftau :

— Eh, de-ar da bunul Dumnezeu !

Doar în vorbele acestea, „sînt fîrtaţi după fiecare fag" mai vedeau singura scăpare şi speranţă, sau, mai bine spus, minune, care în timpurile acestea de nenorocire şi prăpăd putea să aducă o întorsătură şi să-i scape pe bieţii sîrbi, căci, firește, cine altcineva o să sufere, dacă nu tocmai sîrbii, care şi-au pierdut ţara.

În a doua jumătate a lunii aprilie, după destrămarea bruscă a armatei, se întîmpla, de fapt, ca în faţa ţăranului înfricoşat să apară din pădure cîte un grup de ofiţeri originari din Serbia veche, întunecaţi şi bărboşi, şi să-l ia călăuză pînă în vreo localitate din cealaltă parte a muntelui. Pe drum, ţăranul amuţit asculta atent cum ofiţerii, înverşunaţi, îi ameninţă crunt pe croaţi şi pe „turci", iar cînd se despărţea de ei, de obicei careva îl ameninţa :

— Bagă bine de seamă, moşule : n-ai văzut şi n-ai auzit nimic. Dacă îţi umblă gura, se ştie ce urmează : comitagiul nu rămîne dator nimănui !

De asta au profitat mai tîrziu şi ustaşii ; astfel încît mulţi oameni au fost snopiţi în bătaie şi şi-au pierdut capul numai din cauză că aveau, chipurile, legături cu comitagiii.

Îndeosebi se trăncănea mult despre faptul că unul Luka Labus din cătunul Pijevcev Do, aşezat tocmai la poalele muntelui, ar avea legături cu comitagiii. Miloş Radekici, după întîmplarea aceea cu ustaşii, hotărî, disperat, să ia legătura cu el şi să plece. Ascunzîndu-se la nişte prieteni de-ai tatălui său, se interesă de acel Luka şi, din vorbă-n vorbă, din zeci de convorbiri, pline de observaţii vagi şi încîlcite, din sfaturi şi suspiciuni, află, în cele din urmă, cam atîta : e greu de presupus ca Luka acela să aibă vreo legătură cu comitagii adevăraţi ; puţini inşi îi cunosc îndeletnicirile, iar la sfîrşitul primului război mondial s-a zvonit că mulţi soldaţi dezertori au fost dezbrăcaţi şi şi-au pierdut capul pe muntele din susul casei sale.

După asemenea veşti aflate despre Luka Labus, pe Miloş începu să-l cuprindă, surd şi lent, deznădejdea. Lîncezea toată ziulica în alunişul din susul casei vreunui cunoscut ; se plictisea şi dormea ; apoi se trezea brusc din somn, de parcă ar fi strigat cineva prin apropiere, îşi răsucea spatele

înțepenit și se ridica mahmur, cu capul greu. În fața lui se întindea orizontul monoton, îngustat de coline, ori, chiar dinaintea sa, închis cu brutalitate de cîte o dumbravă sau pantă joasă și blîndă, așa încît avea mereu impresia că-i de cine știe cînd exilat aci, în această vălișoară pustie și stearsă. Din această amorțire a singurătății, scurtă, de numai cîteva zile, pe Miloș îl urniră din loc veștile despre răscoală. Cine le răspîndea și cum ajunseră pînă în cele mai îndepărtate case, vîrîte în cîte un cotlon invizibil de sub deal, asta n-ar fi știut să spună nici cel care le auzise mai întîi.

Pane Radekici, cu fața palidă de tulburare, îl găsi pe frate-său într-o casă singuratică mai jos de Pijevcev Do și, gîfîind, fără să mai salute, bîigui :

— Miloș, te-au căutat și aseară și azi-dimineață.

— Ustașii ? se ridică de jos locotenentul, pierindu-i sîngele din obraji.

— Nu, ai noștri ! Răsculații.

Lui Miloș i se făcu o clipă negru înaintea ochilor. Simți că se clatină pămîntul sub el. Făcu cu chiu cu vai un pas, doi, pînă la frate-său și-l apucă de umeri :

— Ce... cine ?... Hai, să plecăm de aici ; mă cuprinde ameteala ; e a treia noapte de cînd nici eu nu mai știu pe unde dorm... Hai afară, sub cer senin.

Pe drum, Pane îi povesti că încă din primele ceasuri ale dimineții îl așteptă acasă cumătrul lor David Popovici și că n-ar fi rău dacă Miloș ar pleca cu el imediat sus pe munte, în Lisicijak, iar ceea ce ar mai fi de spus, o să-i spună David însuși.

Așa, cu două-trei zile înainte de strîngerea oamenilor pentru corvoadă, locotenentul Miloș Radekici îl însoți pe cumătrul său David în Lisicijak, o poiană întinsă în mijlocul muntelui, plină de colibe ciobănești.

* *

Timp de cîteva zile orășelul trăise liniștit, fără gălăgia și fantaronadele obișnuite ale ustașilor, dar copleșit de tulburări tainice, de emoții și șoapte, care-s mai teribile și mai grele decît cele mai răsunătoare împușcături. Adepții ustașilor și oamenii cu conștiința pătată de ultimele evenimente tre-

murau de teamă că nemții au să fie mai puțin norocoși în Rusia. Sîrbii care mai rămăseseră în oraș și cîțiva oameni mai cinstiți din rîndurile celor de alte credințe religioase nădăjduiau că „tăvălugul rusesc" va zdrobi Germania, poate mai devreme decît te gîndești, iar „neutrii", numai niște oameni nevoiași, înapoiați și îngrijorați, șovăitori și plini de neîncredere, se temeau de orice schimbare în lume, astfel încît și acest nou și atît de răsunător eveniment le aducea doar o grijă în plus.

Ascunzîndu-și adevăratele stări sufletești și năzuințe, orășenii se întîlneau și se salutau, păstrînd solidar pe față doar expresia unei îngrijorări surde și de neînlăturat, aceeași la toți. Discuțiile dintre oameni, mai ales dintre cei din taberele adverse, deveniseră mai domoale și-n aparență mai intime. Fiecare își dădea silința ca vorba lui bună să fie memorată și să fie auzită tocmai de acela de care se temea mai mult.

De-abia între patru pereți, la el acasă, omul răbufnea, cu băgare de seamă însă, arătînd mai mult prin gest și privire cu cîtă silă purtase masca de-afară. Aici, între ai casei, își arăta, în sfîrșit, fața adevărată.

— Uf, cînd o să plesnească odată încotrova. Ți-e lehamite așa, să-l tămîiezi pe fiece netrebnic. Ah, maică-măiculiță, de-ai mai veni odată, măcar pentru cinci minute, vremea noastră!

Frații Șarcevici, mahmuri și pleoștiți, apăsau greu banca lată din fața cîrciumii; duceau cu încetineală și fără chef paharul la gură și își aminteau deseori de Krsto, cîrciumarul.

— Hai, Krsto, sărăcane, șezi aici să vorbim ca oamenii. Unde tot alergi mereu, c-o să te saturi de lucru, necăjitule, prea vrei să le faci pe toate.

Ținînd veșnic în mînă o cîrpă umedă, Krsto se așeza pe marginea băncii, gata întotdeauna să se scoale din nou; ștergea îngîndurat masa curată și se căznea să înceapă cît de cît o discuție cu cei doi frați.

— Da, da, și în acest an o să ne facă bucata prunele, n-o să prea fie țuică. Iar la vin, azi e greu să ajungi.

Seara, toată lumea se retrăgea și se culca la repezeală aprinzînd rareori lumina. Prin orașul întunecat și amorțit se auzea numai zgomotul pașilor și discuțiilor încete ale patrulelor de ustași întărite.

Doar în încăperile sediului ustășesc, de la etajul întîi al bibliotecii, ferestrele străluceau pînă noaptea tîrziu. Logornicul

Şkuro ţinea în fiecare seară consfătuiri lungi cu colaboratorii şi oamenii săi de încredere din oraş.

Elev al şcolii normale din Sarajevo, şi de mult timp cruciat, Şkuro, originar din Bugojno, era un exemplu tipic de tînăr educat de arhiepiscopul Şarici al Bosniei, duşman veninos al sîrbilor. Crescut acasă în condiţii aspre şi vitrege, la Sarajevo, slab alimentat şi pe deasupra rău îmbrăcat, privit cu dispreţ, dar şi mai des, jignitor de nebăgat în seamă de către fete, acest normalist ciufulit, cu faţa plină de coşuri şi cu păr blond murdar, îşi revărsa, cu o ură furibundă, toată nemulţumirea îngrămădită în el, împotriva sîrbilor şi a tot ceea ce i se părea a fi sîrbesc. Uneori, cînd, dintr-un motiv oarecare ura aceasta a lui se mai potolea, îşi căuta aderenţi la internatul „Napredak", ori se scufunda în citirea ziarului „Katoliciki tjednik", găsind în acest fel noi surse şi imbolduri pentru ura sa. Atunci, viaţa i se părea o luptă sfîntă de pustnic, plină de renunţări şi de spini dureroşi, iar „croatismul" său i se părea un fel de coroană de mucenic. Adeseori, grav şi palid la faţă, stînd în semiîntunericul catedralei friguroase din Sarajevo şi ascultînd predica arhiepiscopului, se închipuia un neînfricat ostaş al lui Dumnezeu ; iar a doua zi, simţind cum, înconjurat de veselia şi hărmălaia elevilor, entuziasmul său de luptă şi de jertfire se toceşte şi slăbeşte, se retrăgea brusc în cîte un ungher şi, privind pe sub sprîncene, măsura de-acolo tăcut şi duşmănos toată clasa zgomotoasă.

Încă din primele zile ale „Statului Independent al Croaţiei" lui Pavelici, Şkuro a fost numit logornic al acestui orăşel izolat din Bosanska Krajina, unde îşi petrecuse de mai multe ori vacanţa la mătuşa sa, sora maică-sii.

La începutul funcţiei sale de logornic, Şkuro se abţinuse de la represalii sîngeroase, sfiindu-se de numeroşii cunoscuţi, aparţinînd celor trei credinţe religioase *. Dar cînd, pe la sfîrşitul lunii mai, cardinalul de Banja Luka, Viktor Gutici, pomenise la adunarea de la Sanski Most de „mătura de fier" şi ameninţase cu nimicirea definitivă a sîrbilor, Şkuro tresări şi se trezi, de parcă pînă atunci ar fi moţăit tot timpul. Şezînd la birou, aplecat ca o fiară care îşi adună puterile

* În Bosnia, unde se petrece acţiunea romanului, locuitorii sînt de trei credinţe religioase principale : ortodocşi, catolici şi musulmani. *(n. t.)*

pentru un salt hotărîtor, Şkuro îşi netezi părul creţ, apăsîndu-l puternic, pînă la durere, se înroşi la faţă şi, cu ochii aprinşi, repetă ca la un jurămînt :

— Ei, n-o să-mi mai fie milă, să ştiţi că n-o să-mi fie !

În zilele următoare dădu o raită prin oraş, încruntat şi cu ochii sticloşi, fără să salute pe nimeni ; controlă personal închiderea şi sigilarea prăvăliilor sîrbeşti, iar seara tîrziu, cu lanterna în mînă, apăru la închisoare şi lovi cu picioarele în deţinuţii speriaţi şi somnoroşi :

— Scoală-te, mama ta de sîrb ! Unde-ţi sînt acum comitagiii, unde-ţi sînt cetnicii * ?! Cui i-ai dat puşca ?

Şi, fără să mai aştepte vreun răspuns, se întoarse spre însoţitorii săi şi arătă spre deţinuţii cei mai înfricoşaţi :

— Pe ăia de-acolo, scoateţi-i la noapte şi arătaţi-le cum se joacă dansul sîrbesc pipirevka. Înmuiaţi-le un pic rinichii, că ne-au supt destul sîngele.

În a şasea zi de război împotriva Rusiei, cînd ziarele începură să publice ştiri despre victoriile strălucite ale germanilor „pe autostrada dinspre Moscova", adepţilor ustaşi din oraş le pieri cea dintîi zăpăceală. Seara în biroul logornicului, aşteptînd să se adune şi ceilalţi, fra ** Bozo Civar îi vorbea încet şi cumpătat tînărului învăţător :

— Croaţia noastră poate şi trebuie să fie cu adevărat „Civitas Dei", ţara lui Dumnezeu, care va şti să ia în mîna dreaptă sabia şi să lupte pentru sfintele idealuri ale bisericii şi ale neamului croat, căci, cum bine aţi spus dumneavoastră acum cîteva zile, sîntem ostaşii Domnului. Sfînta noastră biserică n-a pornit, oare, adeseori cu foc şi sabie în războaiele cruciaţilor, la luptă împotriva necredincioşilor ?

— A pornit şi vom porni şi noi, replică arţăgos Şkuro şi se îndreptă niţel pe scaun, vom lupta şi vom curăţa fără milă, cu mătura de fier, şi gunoiul sîrbesc şi pe comuniştii ăştia ai noştri. Pe ăştia-i urăsc şi mai mult, pentru că ne rod la inimă.

* *Cetnici* — membrii unei organizaţii şoviniste sîrbe. La început au luptat împotriva ocupanţilor fascişti, ulterior au intrat însă în solda lor şi au devenit duşmani înverşunaţi ai poporului şi ai partizanilor. *(n. t.)*

** *Fra* — prescurtare de la frater = călugăr catolic. *(n. t.)*

— Sfîntă întru Dumnezeul nostru Iisus Cristos, Croaţia luptătoare ! spuse încet şi obosit, ca un prooroc în extaz, fra Bozo, închizînd o clipă ochii lăsaţi în jos.

— Sfîntă întru Dumnezeu... tresări Skuro, repetînd aceste cuvinte şi îi veniră în minte visurile sale războinice de sub bolta întunecoasă a catedralei. Am invitat o echipă fulger de ustaşi emigranţi * să vină zilele acestea musafiri la noi, aruncă el vorba în treacăt. Trebuie să-i dezmorţim pe băieţii ăştia ai noştri. Să le arătăm cum se curăţă gunoiul ăsta cetnico-comunist.

— Da, da... repetă încet şi îngîndurat fraterul, ţinînd încă ochii închişi şi capul lăsat în jos, aşa încît Şkuro nu putea nicidecum să ghicească dacă aprobă măsurile pe care le-a luat, ori stăpîn pe sine, îşi urmăreşte propriile gînduri.

De-abia cînd apărură în uşă avocatul Juranici şi negustorul de fierărie Jozo Oreşkovici, fra Bozo îşi înălţă capul şi îşi întoarse spre noii-veniţi faţa palidă şi uscăţivă, cu ochi căprui şi obosiţi. Se părea că privirea aceea exprimă doar o frămîntare personală a fraterului.

Taciturn, cu o expresie împietrită şi rece pe faţă, Jozo se lăsă în fotoliul de lîngă fra Bozo, în timp ce avocatul sprinten şi mititel nu putea nicidecum să stea liniştit într-un loc. Încă de la uşă, ridicîndu-şi mîna subţire şi slăbănoagă, avocatul începu să turuie :

— Acţiunea, numai acţiunea, domnii mei, e salvarea noastră. Tocmai la asta mă gîndeam pe drum. Trebuie să reacţionăm rapid şi aspru la orice manifestare de simpatie faţă de Rusia şi atunci, şi vlaşii şi comuniştii îşi vor apleca imediat capul. Dacă aş avea eu mînă liberă, aş fi mai exclusivist decît doctor Viktor Gutici.

— Ştim şi noi ce trebuie făcut, îl întrerupse rece Şkuro, trecîndu-şi degetele prin păr, fără să se uite la avocat.

Juranici, care tocmai se aşezase pe un scaun de lîngă fereastră, sări iarăşi în picioare.

* *Ustaşi emigranţi :* În timpul fostului Regat al Sîrbilor, Croaţilor şi Slovenilor, ustaşii cereau dezmembrarea Iugoslaviei şi înfiinţarea aşa-zisului „Stat independent al Croaţiei". Pentru această atitudine duşmănoasă faţă de stat, organizaţia lor şovinistă, ulterior deschis fascistă, a fost interzisă şi atunci o seamă de ustaşi au emigrat în străinătate, complotînd de acolo împotriva statului iugoslav. *(n. t.)*

— Vă rog frumos, această delăsare timp de şase zile poate fi înţeleasă ca o slăbiciune a noastră, spaimă faţă de Rusia...

— Staţi ! scrîşni reţinut logornicul. Ce fel de delăsare ? Noi ne facem datoria ; în masa adepţilor noştri însă a început un pic de şovăială. Iată, bunăoară, şi dumneavoastră...

— Ce eu ? tresări avocatul.

— De cîteva zile nu mai ieşiţi afară din casă. Înainte eraţi tot timpul pe stradă.

— Dar, vă rog...

Logornicului Şkuro nu-i plăcea de loc acest avocat zurliu, care, în ascuns, suferea şi se măcina pentru că nu-l numiseră logornic pe el, care-i localnic, ci acordaseră încredere acestui străin. Cu fiece prilej îşi reliefa faţă de Şkuro superioritatea în ce priveşte cunoaşterea oamenilor şi a aşezărilor din jurul oraşului şi dădea adeseori informaţii utile şi exacte asupra lor, dar toate le făcea cu intenţia ascunsă de a se remarca în faţa oamenilor şi pentru a-şi arăta valoarea.

Văzînd cum înaintaseră în rang peste noapte oameni pînă mai deunăzi aproape necunoscuţi, mai ales jurişti, specialitatea sa, acest mărunt avocat de provincie, ros de ambiţii, îngălbenea la faţă şi se consuma amarnic, simţindu-se pe nedrept umilit. Măcar învăţătorul ăsta de nu i s-ar fi pus în cale !

Uneori, seara, stînd în cabinetul său de lucru, el lua ziarele cu lista „primului guvern al Croaţiei numit miercuri, 16 aprilie, la ora 8 seara" şi naiba ştie a cîta oară citea numele miniştrilor, cu toate că le ştia de mult pe de rost.

— Ei, aşa-i, aşa-i ! Toţi doctori, numai doctori, jurişti, avocaţi... iar dacă în 16 aprilie, iată, tocmai în acest timp, la ora 8 seara, ar fi dat norocul peste mine... Doctor Ivica Juranici, ministrul...

Aci avocatul visător se oprea nitel, atribuindu-şi cînd un minister, cînd altul, şi, lăsîndu-se legănat de visuri plăcute, ţinea în prezenţa poglavnicului * o cuvîntare în faţa aprigului ţinut Krajina, Krajina Croaţiei.

— Ăsta-i Göbbels al nostru ! auzea în jurul său şoapte admirative.

La fel şi-n seara aceasta, pe tot parcursul drumului pînă la biroul logornicului, Juranici, mişcînd nervos din umeri,

* *Poglavnic* — conducător, aici : şeful statului *(n. t.)*

repetase în sinea lui tot ceea ce avea să „scapere" în fața lui Șkuro. Așa că acum, cînd se adunară cu toții, iritat, pur și simplu vocifera.

— Vă rog, doctore, mai încet ! îl astîmpără Șkuro încruntat. Azi-mîine sosește echipa fulger. Trebuie să vedem ce-i de făcut în aceste zile.

— Slavă Domnului că vine în sfîrșit ! oftă Juranici.

— Stați. Înainte de toate, să vedem pe care din cetățeni să-i mai înarmăm pentru acțiunea care ne stă în față. E necesar ca pe străzi să fie văzuți cu arme și oameni mai de vază. Cu frații Șarcevici ni-e ușor.

Avocatul îndemînatic scoase din servietă niște hîrtii pe care le înșiră repede pe masa rotundă din ungherul camerei. Acum, cînd avea în fața sa o misiune concretă, încetă să mai vorbească, și, în grabă, cu punctualitate de contopist vechi și pedant, scrise o listă lungă de nume.

— Tot așa trebuie să chibzuim amănunțit cine-i primul la rînd pentru a fi lichidat, zise încet și clar logornicul și se uită la fața severă și metalică a negustorului de fierărie. Jozo, s-ar putea să aibă mari neplăceri și unii din foștii tăi prieteni. Trebuie să ții socoteală de acest lucru.

Lui Oreșkovici îi tresări un ochi, de parcă i-ar fi intrat un pai în el. Răspunse cu un glas aspru și brutal :

— Mai întîi prietenii, apoi ceilalți. Tocmai ei te încurcă cel mai mult.

După ce tăcu, îi rămaseră între sprîncene două cute piezișe și furioase. Se vedea că economisește cuvintele, ca pe niște bani de valoare. iar cînd spune cîte ceva, vorba lui nu putea fi decît o sentință scurtă și crudă, rezultatul unei cugetări îndelungate și reci.

— Dar ce ne facem cu botezații dumneavoastră, prea sfințite ? zîmbi Șkuro. Și printre ei sînt din cei care... și, folosindu-se de gest, învățătorul își ridică mîna și își învîrti degetele larg desfăcute.

Fraterul își înălță privirea și răspunse cu o liniște nepămîntească :

— Toate-s în mîna Domnului. Împlinească-se sfînta lui voință !

— Botezi lupul, dar lupul fuge în pădure ! sticli rece ochiul lui Jozo, cînd își întoarse privirea spre fra Bozo.

— Împlinească-se sfînta lui voinţă ! repetă în sine logornicul, tărăgănînd fiecare cuvînt, de parcă i-ar fi cîntărit greutatea ; şi-n clipa aceea îi deveni clar că fraterul acesta, în anumite împrejurări mai flegmatic chiar şi decît Jozo, prin această frază a lui, îi lasă pe botezaţi pradă destinului lor nesigur şi îngrozitor. Fie ce-o fi mîine ; el, orb şi surd faţă de soarta lor, se va ruga liniştit celui de sus, în odaia lui de eunuc, neprimitoare dar curată, insensibil faţă de tot ceea ce-i omenesc şi pămîntec.

Avocatul acesta, veninos şi cu ambiţii bolnăvicioase, e dezagreabil, gata de orice ticăloşie ; Jozo e călău, rapid, perfid şi rece, el îl va cerceta cu hărnicie negustorească pe fiecare adversar al său ; dar acest ostaş al lui Cristos, cu concepţiile extremiste şi rigide ale bisericii, care luptă în război, îi întrece pe amîndoi.

Aşa, în cîteva momente fugitive, Şkuro îi aprecie pe toţi ; acum putea să ticluiască liniştit orice fel de plan. Totul va fi justificat şi iertat ; biserica îşi dă în mod tacit consimţămîntul şi binecuvîntarea, şi cine-i judecător mai mare decît ea ? Despovărat şi liniştit, Şkuro se uită recunoscător la fra Bozo şi zîmbi abia vizibil.

— Hogea iarăşi nu-i aici ? îşi aduse aminte logornicul şi făcu cu capul spre ferestre, ca şi cînd ar fi arătat undeva în noapte.

— Nu-i. Ăla are inimă de iepure, replică Jozo, strîmbîndu-şi dispreţuitor buzele. L-aţi văzut doar : se agită, şi tot timpul îşi învîrteşte şi îşi ascunde ochii.

Avocatul întinse serviabil două liste, una mai mare şi alta mai mică.

— Poftim, domnule logornic, acestor oameni li se pot distribui arme, iar pe lista aceasta, mai mare, sînt cei ce pot fi lichidaţi. Pot să dau referinţe despre fiecare din ei.

— Nu-i nevoie, am încredere în dumneavoastră, dădu indulgent din cap logornicul, îmbunat de această exactitate şi rapiditate. Dracul să-l ia, avocatul ăsta e totuşi folositor. Nu trebuie însă lăsat din frîu.

Şkuro se apucă să citească cu glas tare lista mai mare, uitîndu-se, după fiecare nume citit, la fra Bozo şi la comerciant. Cu o scurtă înclinare a capului, Jozo îşi dădea consimţămîntul, în timp ce fraterul, privind ţintă dinaintea sa, tăcea doar, parcă adîncit în gînduri.

— Tăcerea e semnul aprobării, își aminti logornicul de o zicală veche.

Înainte de plecare, cînd se sculară cu toții în picioare, fra Bozo își aduse aminte de ceva și se opri :

— Da' tinerii ăștia ai noștri ? Avem și niște copii neastîmpărați.

Fraterul pomeni cîțiva liceeni mai în vîrstă și calfe de meseriași croați, care, după cît se pare, simpatizaseră nițel mai dinainte cu „roșii". Erau niște tineri care îi cam scăpaseră din mînă preasfințitului, încă de prin anul 1935, cînd începuse să se abată în acest orășel Uroș Pavlovici, student la facultatea de agronomie a Universității din Belgrad.

— Cu tinerii o să ieșim ușor la capăt, răspunse cu certitudine logornicul. Unii s-au îndreptat total, celorlalți le vom atrage atenția că dacă nu-și bagă mințile în cap, avem leac și pentru ei. Principalul e să nu mai facă tulburări prin oraș tot soiul de Pavlovici.

Avocatul găsi necesar să se laude :

— Slavă Domnului, tulburarea lor n-a avut niciodată vreun efect asupra lui Rudi al meu. Educația de familie a lui Rudi și tradițiile noastre catolice...

— Pavlovici tulbură și acum satele de munte, replică grav Oreșkovici și se uită nemulțumit la avocatul fanfaron.

— Cum ?! Pavlovici e sus ? își ridică mirat sprîncenele Juranici, ascunzîndu-și neîndemînatic invidia, căci îi părea rău că, tocmai pe „terenul său", comerciantul descoperise ceva ce lui îi era necunoscut. De unde, mă rog, asemenea presupuneri ? Aveți dovezi palpabile ?...

— De ce mai întrebați, e sus, spuse posac și acru Oreșkovici, ridicîndu-se din fotoliu.

— Așa-i, știm deja de el, confirmă calm Șkuro, cu toate că aceasta era prima veste pe care o afla despre Uroș Pavlovici, căutat zadarnic de ustașii din orașul vecin.

Șkuro se posomorî de-a binelea, pentru că această veste neplăcută îi dădea mare bătaie de cap. Cine o să se mai ia acum în coarne și cu Pavlovici ! Atîta îi mai trebuie : ca ăla să fie undeva sus, cu niște cetnici, lucru pe care fără îndoială că l-a și făcut, și buclucul e gata.

În drum spre casă, la primul colț de stradă, Șkuro îl strînse pe avocat de braț, se aplecă la urechea lui și-i spuse confidențial și cît se poate de prietenește :

— Doctore, știți că discuția noastră din astă-seară rămîne în cel mai mare secret : și venirea echipei fulger, și lista celor suspecți, și... toate celelalte.

— Apoi, mă rog !... se prefăcu Juranici măgulit de tonul cordial al logornicului. În definitiv, eu am propus lista. Cum aș putea deci...

Copleșit de sentimentul propriei sale forțe și măriri, o luă pe strada unde locuia, privind cu alți ochi și casele amorțite din jur, și grădinile întunecate, cu pomi negri, și caldarîmul turcesc, pustiu și stropit cu apă. Trecînd pe lîngă tabla vastă de afișaj, avocatul tulburat își aminti de un afiș la un film italian, care rulase cu vreo zece-cincisprezece ani în urmă ; îi reveni în amintire chipul conducătorului de oști cu coif, energic și cutezător (de cîte ori nu se închipuise pe sine așa, în fața legiunilor romane îmbrăcate în zale strălucitoare) și, cutremurat de emoție, ridicîndu-și privirea, severă și dreaptă în sus, șopti :

— Scipio Africanul !

* *

Uroș Pavlovici se înapoie de la Banja Luka împrospătat, vioi și plin de acea seninătate înviorătoare care-l copleșea întotdeauna, îndată ce se afla în acest oraș întins și luminos. Totul se dezlega în el, încă de la cei cîțiva pași făcuți în fața gării, pe bulevardul larg și drept ca o săgeată. Aici, seara, cîte șaisprezece tineri, un întreg activ de utecișți, se plimbau, unul lîngă altul, pe cărarea largă și asfaltată, în timp ce, paralel cu ei, pe întunecoasa alee de castani de alături, treceau perechi de îndrăgostiți încîntați și amuțiți. Și pentru unii și pentru alții era loc suficient pe această stradă, unde fiecare cuvînt și fiecare mișcare deveneau libere, iar noul venit niciodată nu îmbrîncea și nu dădea la o parte pe nimeni.

În atmosfera aceea încordată, după ce Germania declarase război Rusiei, orașul era plin de ustași neliniștiți și de nemți îngrijorați ; raziile și arestările erau la ordinea zilei, așa că trebuia să te ferești și să fii mereu cu băgare de seamă ; dar nici acest fapt nu-l deranja pe Uroș. Fiecare prieten cu care se întîlnea în Banja Luka îl întîmpina cu seninătate conspirativă și cu zîmbet în ochi. Fiecare stradă, ungher cunoscut, loc

singuratic de pe malul Vrbasului, copleşit de murmurul apei, fiecare strîngere de mînă semnificativă a cunoscuţilor, dezvăluia căldura sufletului deschis al acestui oraş şi amintea de „Clubul academic" al studenţilor şi de societatea muncitorească „Pelagici", care au lăsat urme de neşters în tot oraşul. Cardinalul ustaş Viktor Gutici, gălăgios şi furios, zbiera de pomană la întruniri, în afişe şi în articole de presă. Uroş avea impresia că toată vociferarea asta a lui ricoşează în nişte ziduri surde, ori se destramă, fără urmă, undeva în adîncul străzilor din Banja Luka.

Într-o seară, după o întrunire la comitetul provincial de partid, Uroş contempla de pe o stradă laterală promenada binecunoscută de pe bulevardul spaţios. Pe strada pe jumătate goală umblau tot felul de oameni în uniformă, dar se simţea că strada aceea n-are nimic comun cu ei şi nici cu ea. Treceau ca o invazie brutală şi vremelnică şi îţi făcea mereu impresia că pe această stradă luptă tacit pentru fiecare pas pe care-l fac.

„Ocupaţie" cugetă Uroş, simţind în acea clipă, limpede şi palpabil, ce înseamnă cuvîntul ocupaţie. Uite că pe lîngă celelalte lucruri, ocupaţie înseamnă şi această stradă răpită localnicilor, pe care calcă vremelnic, singuratic şi desprins de întregul oraş, soldatul străin, înconjurat de o duşmănie surdă şi ascunsă, care se revarsă asupra lui chiar şi din zidurile dimprejur, în aparenţă moarte.

Ca şi cînd i s-ar fi profanat şi călcat în picioare ceva drag încă din anii copilăriei, Uroş, cu faţa chinuită, îşi întoarse capul de la strada dragă. Acum purta în suflet încă o suferinţă, şi, ca şi cînd cineva i-ar fi atins o rană fizică reală, simţi în adîncul pieptului o durere stăruitoare faţă de tot ceea ce se cheamă patrie.

— Vezi, asta e... Ai putea oare să trăieşti aşa ?

Întrebarea aceasta o puse unui tovarăş de drum invizibil ; avea însă în sinea lui pregătit şi răspunsul şi rezolvarea :

— Cît mai repede în Podgorina, şi mîinile pe arme ! Au dreptate ai noştri, asta n-ar mai fi o viaţă de trăit.

În poiana Lisicijak toţi se bucurară de întoarcerea lui, de parcă le-ar fi sosit vreo rudă apropiată. Radekici, tras la faţă, îi întinse amîndouă mîinile şi îşi dezveli dinţii strălucitori şi sănătoşi, uitîndu-se ţintă şi afectuos la el :

— Ei, bravo, totuşi te-ai întors ! Iar eu tocmai mă gîndeam...

Cînd Uroş, Radekici şi Remzija rămaseră singuri în întunericul din colibă, locotenentul se întoarse iarăşi la gîndurile lui vechi, care-l urmăriseră în tot timpul absenţei lui Uroş.

— Zău, eu ţineam într-una : ăsta nu mai vine înapoi. A şters-o, zic... s-a răzgîndit, sau ce naiba ?

Istovit de arşiţă şi de umblet pe jos, Uroş îi răspunse pe jumătate adormit, nepăsător, de parcă ar fi fost vorba de vreo treabă din cele mai obişnuite :

— Da' de unde... Abia aşteptam să mă întorc. Cum o să te las singur într-o asemenea situaţie ?!

— M-au lăsat în situaţii şi mai grele, mormăi Radekici cu amărăciune şi înghiţi în sec, aducîndu-şi aminte de amurgul acela îngrozitor, undeva pe un drum noroios, dincolo de Virovitica, cînd se răspîndise întîia oară în coloană vestea că germanii au şi început să intre în satul vecin. În învălmăşeală şi zăpăceală, dispăru într-o clipă locotenent-colonelul care, tot timpul pînă atunci, călărise în trap pe calul negru de-a lungul coloanei, strigînd cu blîndeţe la soldaţi. Se pierdu undeva şi căpitanul aprig Markovici, un om foarte hotărît şi viteaz în aparenţă ; iar cînd Radekici se uită năucit în jurul său, ca să întrebe pe careva ce-i de făcut, îl găsi, recunoscîndu-l după glas, doar pe locotenentul Pajici, un flăcău vînjos şi ironic :

— Păi ce-i asta ? Unde-i căpitanul ?

— Ei, unde-i ! A fugit !

— Şi ce-o să facem acum ? îngăimă Radekici simţind cum amorţeşte şi se pierde în cîmpia mlăştinoasă şi necunoscută, care se întuneca tot mai mult.

— Ce-o să facem ! Ne ducem dracului, uite, asta o să facem. La stînga împrejur.

Pe drum Radekici întrebă deprimat :

— Apoi, cum vine treaba asta : locotenent-colonelul sîrb, căpitanul sîrb, Jovanovici, sîrb, dar, vezi, toţi au şters-o.

— Ce sîrbi, mă ! se burzului Pajici, tîrîndu-se alături de el, prin noroi şi întuneric. Toţi ăştia au înfulecat de pomană pîinea statului. Iar acum tu, Radekici, şi tu, Pajici, nebunule, descurcaţi-vă cum ştiţi.

Într-un revărsat de zori, pe ploaie, dădură de niște tunuri părăsite și de tractoare împotmolite în noroiul de pe un drum larg de țară. Pajici, plin de noroi, se luă cu mîinile de cap, se rezemă cu coatele de țeava lungă și se lăsă cu toată greutatea corpului pe tun.

— Uuu, uuu, începu el să urle cu un glas sălbatic și neomenesc, iar cînd Radekici, înfiorîndu-se, îl apucă de umeri și-l scutură, Pajici se uită la el buimăcit, ca și cînd nu l-ar fi recunoscut, își duse mîna spre revolver, dar dădu numai scurt și furios din mînă.

— Ah, Dumnezeul mamii lor, acum Pajici să le salveze onoarea ofițerească, iar ei să fugă! N-am să mă omor tocmai de dragul lor! Hai, să mergem, Radekici; eu la babacu-meu, acolo la poalele muntelui Bukulja; iar tu, în Bosnia ta turcească. Au avut dreptate comuniștii; sînt oameni deștepți.

În ce privință au avut dreptate comuniștii și de ce sînt deștepți, acest lucru Pajici, în furia lui, nu l-a mai explicat.

În aceeași dimineață ajunseseră la un lucru de care lui Radekici nici acum, în coliba aceasta, nu-i făcea plăcere să-și amintească: la intrarea în primul sat, le ieșiseră în cale și-i dezarmaseră niște civili, țărani...

— Așa e, Uroș. Am fost singur într-o înghesuială și mai mare, și nu m-aș fi mirat dacă m-ai fi părăsit și tu.

În loc de răspuns, Uroș gemu doar prin somn și astfel îl lăsă pe Radekici treaz, singur cu grijile și gîndurile sale.

De cîteva ori în cursul serii, într-un exces de sinceritate, locotenentului îi stătea pe limbă să-i spună lui Uroș, între patru ochi, ceea ce-l frămîntase atît de mult în aceste zile de absență a lui, dar, la fiecare încercare, rămînea la fraza inițială:

— Zău, eu țineam într-una că n-o să te mai întorci.

Radekici își aduce bine aminte de tatăl lui Uroș, cel dintîi învățător din Jaruga, și de nevasta acestuia, o „șokiță" * palidă și mărunțică. Își amintea și de dimineața cînd se mutaseră din Jaruga. În prima căruță, lîngă căruțaș, ședea acest Uroș, un băiețel de cinci ani, cu capul descoperit și cu pantaloni scurți. Îndată ce-l văzuse deunăzi în Lisicijak și auzise cine-i, Radekici își aminti de drumețul prichindel și vesel

* *Șokaț, fem. șokiță* — poreclă dată croaților de către sîrbi. *(n. t.)*

şi-l întîmpină pe Uroş, acum om serios şi copt la minte, cu aceeaşi căldură ca odinioară, în curtea şcolii primare.

De-abia plecase Uroş la Banja Luka şi-n Radekici se iscă prima bănuială. Unul dintre ciobanii bătrîni din Lisicijak, om cobitor şi neîncrezător, aruncă ca din întîmplare vorba :

— Davide, prietenul ăsta al vostru, hm... e fiu de şokiţă ...Să nu iasă vreun drac de aici ! Cum de s-a nimerit să vină chiar el la noi, în Lisicijak ? Şi ce nevoie avem de ăla... de Cemalovici ăl mic ?

— Haide ! făcu cu mîna David, ca la un lucru neserios, despre care nu merită să discuţi.

Iată, cică-l trimite partidul comunist pentru pregătirea răscoalei în Podgorina. Radekici auzise încă la şcoala de subofiţeri cîte ceva despre comunişti. Aceştia erau atunci pentru el nişte oameni de neînţeles, care sapă cu înverşunare şi perfid temeliile statului, dar naiba ştie de ce fac acest lucru. După tot felul de articole şi caricaturi din ziare, pentru el cuvîntul comunism era legat de ceva anapoda şi inuman, lucru la care nu trebuie nici să te gîndeşti şi nici să nu vorbeşti de el, dacă nu-i neapărată nevoie.

Mai tîrziu, ca sublocotenent, Radekici aflase cîte ceva mai precis despre comunism. Auzise ceva despre dreptate şi egalitate şi cum se simţea şi el însuşi desconsiderat şi dat la o parte de către colegii săi, îi era chiar plăcut să audă că-i posibil să existe şi aşa ceva în lume. Dintre membrii unei „afaceri comuniste" a ofiţerilor din garnizoana vecină, cunoscuse întîmplător pe un locotenent, om serios şi neobişnuit de modest ; după arestarea şi condamnarea lui, săptămîni de-a rîndul n-a putut să se liniştească. Temîndu-se să se destăinuiască cuiva, se frămînta în sine şi îşi bătea capul să priceapă ce l-a dus pe omul acela cinstit spre comunişti. Apoi, spre marea lui surprindere, Radekici aflase la începutul războiului că toţi comuniştii, pînă la unul, pleacă voluntari să apere ţara. Atunci începuse să şi-i imagineze altfel pe comunişti.

Uroş Pavlovici a fost cel dintîi om care, după o discuţie de o jumătate de oră, i-a spus simplu şi calm :

— Miloş, eu sînt comunist, frăţioare. Partidul mă trimite aici la voi, în Podgorina.

O asemenea prezentare deschisă l-a cucerit îndată pe Radekici. S-a uitat curios la tînărul serios şi modest, cel din-

tîi comunist cu care stătea de vorbă în viaţa lui, şi a cugetat cu însufleţire :

„Ia te uită la ei, toţi ceilalţi s-au pierdut cu firea, au fugit şi s-au ascuns, dar ei, iată-i, sînt încă aici : nu se lasă, fac ceva, se mişcă. Oho, asta totuşi e... Apoi, dracul s-o ia de treabă, toţi au ridicat mîinile de la toate cele, iar ei... Păi, cum de nu şi-au pierdut şi ei cumpătul în acest dezastru total ? Hm, hm... aioi există, într-adevăr, ceva. Ăştia-s totuşi oameni de omenie, degeaba se spune altfel..."

Totuşi, în noaptea aceea, cînd Uroş plecase la Banja Luka şi cînd nu mai avea în faţa sa privirea lui deschisă şi nici nu-i auzea vocea liniştită şi încurajatoare, Radekici începu să se neliniştească.

— Cumetre David, eşti sigur de ăsta ? A tulit-o cam pe neaşteptate.

— Sigur, finule, sigur, răspunse David, scurt, ca întotdeauna cînd venea vorba despre Uroş.

Radekici fusese totuşi precaut în acele zile ; se culca tîrziu şi se scula devreme, se plimba de unul singur prin împrejurimi, fără Remzija, care i se părea mult prea tînăr pentru discuţii ; şi, ca un făcut, în fiecare noapte visa nişte ustaşi în Lisicijak, goană şi pîndă, şi se trezea cuprins de o spaimă surdă, ascultînd cu inima tulburată glasurile răzleţe ale nopţii.

În seara asta asculta numai respiraţia ritmică a lui Uroş care-l liniştea tot mai mult. Junghiul chinuitor de la inimă îl slăbi repede şi gîndurile îi deveniră mai limpezi.

— Ce mai încoace şi încolo, va fi totuşi bine.

* *

Veni şi a opta zi de închisoare. Treziţi de mult din somn, ţăranii întîmpinară în picioare răsăritul soarelui, adunaţi pe lîngă ferestrele mari ale şcolii. Se uitau în tăcere la curtea luminată şi încadrată de un şir de castani subţirei, cu vîrfurile stufoase şi retezate. Aşadar mai e şi altceva pe lume, în afară de această odaie mare, străină şi neplăcută, cu aşternuturi soldăţeşti de paie uzate ; mai sînt ţelini însorite, cu copaci şi umbre de dimineaţă, alungite, care scad şi dispar pe nesimţite.

Era luni, zi de piață, și pe stradă, dincolo de castani, huruiau tot timpul căruțele pline de lume musulmană, treceau grupuri întregi de oameni, se zăreau feregele *; mergeau și cîte unul și cîte doi, necăjindu-se cu vitele pe care le mînau la tîrg. Toate acestea le aminteau țăranilor mîhniți că viața de fiecare zi se rostogolește fără ostenire și se desfășoară mai departe, iar ei rămîn așa, dați de-o parte, izolați și înțepeniți ca peștele pe uscat. Iată, toate trec pe lîngă ei și fiece clipă care se scurge înseamnă o adevărată pagubă și încă un pas de îndepărtare de lume și de viață.

Venind din centrul orașului, un grup de ustași, împreună cu niște țărani, se opriră chiar lîngă curtea școlii, se strînseră grămadă și începură să discute aprins ceva. Fiind pe jumătate ascunși vederii de un tufiș rar și îmbătrînit, cu crengi încovoiate, țăranii arestați de-abia după ce priviră îndelung recunoscură printre ei mai întîi pe plutonierul Ale Toroman și pe ustașul negricios Harbaș, care se fereau mai puțin, iar după aceea cineva strigă că desigur acolo-i și nevasta și ginerele lui Savo Ljusina, cunoscut de toți sub porecla Bikan. **

Savo, un bărbat voluminos și buhăit, care șezuse pînă atunci lîngă cuptorul școlii, împreună cu niște oameni de-ai lui, îngălbeni dintr-odată și sări în picioare, făcîndu-și orbește loc prin mulțime. Cu privirea înțepenită, legănîndu-și tot corpul, se opri lîngă fereastră. În jurul lui se buluciră, într-o clipă, oamenii săi.

— Savo, frate, nu cumva te scot afară ? îngăimă umil, cu voce implorătoare, Pajo Mrdalj, dezumflat și fleșcăit ca o bășică pe jumătate goală.

— Stai ! Taci ! țiui cu gîtul uscat Savo, aspru și nervos, ca și cînd Pajo l-ar fi stînjenit să audă ceea ce discută cei de afară.

— O, frate, aproape că mi-e tot... tot una, de parcă mie mi-ar da drumul, trăncăni lingușitor și tulburat Pajo.

— Haide, taci ! O să-mi dea drumul pe naiba, se zbîrși Savo, emoționat din cale afară de perspectiva de a fi eliberat, dar și mai speriat să nu-i fie deșartă această speranță și să n-o tulbure cu ceva. Dacă nu alta, ar putea să-i facă

* *Feregea* — văl cu care femeile musulmane își acoperă fața *(n. t.)*
** Bikan de la bik = taur *(n.t.)*

neplăceri un tîmpit ca alde Pajo ăsta, un neghiob care vorbește mult prea tare despre ceea ce trebuie vorbit în șoaptă și dus la capăt pe ascuns.

Pajo amuți, de parcă l-ar fi stropit cu apă, urmărind cu atenție de cîine fiece mișcare și privire a lui Savo.

— Uite, uite, Savo, de aici se vede mai bine. Stai aici.

Savo dădu nemulțumit din coate, prefăcîndu-se că n-aude sfatul lui Pajo, dar se mută totuși lîngă cealaltă fereastră. Prietenii aceștia ai lui, cu care pînă mai adineauri vorbise cu încredere despre necazul lor comun, îi deveniseră acum niște străini din cale afară de sîcîitori, care se agață de pulpana lui și-l incomodează să-și vadă de necazurile proprii. Cine naiba îi mînă să se învîrtească în jurul lui! Ce are el de-a face cu ei!

Stătea lîngă fereastră țeapăn și palid, cu respirația întretăiată, și nici nu mai cunoștea, nici nu mai auzea pe nimeni. Tresări doar atunci cînd ustașul Harbaș își vîrî capul pe ușa odăii și-l chemă afară:

— Savo, ieși o clipă afară!

Pe coridorul pustiu al școlii îl întîmpină Ale Toroman, nebărbierit, cu ochii injectați și cam cherchelit. Cu voce domoală și protectoare, ținîndu-l de umăr, începu să-i explice:

— Știi, frate Savo, au venit ai tăi, am discutat acolo... Eu i-am adus și am garantat cu capul pentru ei. Eu și tînărul acesta — și arătă spre Harbaș — și am aranjat, frate, am potrivit și am aranjat totul, ca tu să pleci frumușel împreună cu trei-patru dintre noi, și să dai ceva, atît cît se cuvine, ca un fel de, să zicem, obol pentru această țară. Ai de unde da.

— Dau, oameni buni, cum să nu dau, se învoi Savo, răsuflînd ușurat. Se și cuvine să dau.

— Se cuvine, omule, se cuvine, nu-i așa? căzu de acord și-n același timp întrebă Ale; apoi se întoarse spre Harbaș, ca și cînd i-ar fi cerut să confirme adevărul celor spuse de el.

— Păi, și pentru voi se va găsi ceva, doar sîntem oameni, le făgădui Savo, înfierbîntat de înfăptuirea speranței și gata să-i dăruiască și să-i cinstească cu vîrf și îndesat pe amîndoi.

— A, nu, nu, ferească bunul Dumnezeu! începu Toroman să se apere. Nu dai, zău, nici un grăunte. Noi ne vedem de sărăcia noastră...

— Apoi, cum, oare, să nu dau pentru o asemenea osteneală și preocupare?... își desfăcu larg brațele Savo.

— Mie mi-a plăcut ceasul ăla mare al tău ; l-am văzut data trecută la tine acasă, dar nu ți l-aș cere nici în ruptul capului, spuse chipurile nepăsător Harbaș, privind în lături și, negăsindu-și locul.

— Uite ce fel de om ești tu ! începu să se supere Savo. De ce să nu-l ceri, frate dragă, de ce ? Păi, eu de la tine... eh ! Dar zău, stă degeaba acolo, n-am nevoie de el.

— Știi, măi, Savo, cum devine cazul cînd nu ți-e îngăduit ceva, începu să explice Toroman. Doar nu sîntem nici noi, ustașii, cei mai din urmă oameni.

— Ferească Dumnezeu, cine s-ar fi gîndit la una ca asta !

— Ei, vezi ? Haide, frate, frumușel să te întîlnești cu ai tăi, uite-i colo-n drum ; apoi mergem împreună sus la voi. Ai ceva înăuntru, ți-a rămas ceva acolo ?

— Aș, ce să rămînă ? Traista și o pereche de rufe de schimb. Mai e și o păturică, înșiră cu dispreț Savo, hotărît să sacrifice și să dea dracului totul, numai să nu fie nevoit să se întoarcă înăuntru în ochii lui Mrdalj și ai celorlalți.

— Nu-i nimic, nu-i nimic, i le aduc eu, se oferi serviabil Harbaș.

— Lăsați, oameni buni. Puneți-le de-o parte undeva la voi, făcu mărinimos Savo. La ce naiba să le car pînă sus ?

— Fă cum îți place, frate Savo, voia ta, consimți împăciuitor Ale Toroman, ieșind după el în curte.

Cu o zi sau două înainte, în urma unor discuții lungi între logornicul Șkuro și comerciantul Oreșkovici, se luase hotărîrea ca trei-patru negustori sîrbi din cearșia lor să fie lăsați să treacă în Serbia. Comercianții dădură un preț bun de răscumpărare, în folosul noului stat, iar despre ceea ce căpătă Jozo Oreșkovici, principalul intermediar între ei și tabăra ustașilor, se făceau doar presupuneri și se șușotea în orășel. Se pomenea cel mai adesea despre aur și obiecte de valoare.

Ultimul de pe lista aceea scurtă era Savo Ljusina din Jaruga. Cînd îi auzi numele, logornicul se uită uimit la comerciant.

— Savo Ljusina ! ? Ce ai de gînd să faci cu el ? Să-l expediezi în Serbia ?

— Nu. Pe el îl aducem înapoi în sat.

— În sat ? Păi atunci de ce l-am mai dus ?

— Lasă, lasă, asta a fost bine. Acum a intrat spaima în el și o să fie mai moale decît o coadă de iepure ; va fi des-

tul să facem cu ochiul, pentru ca să sară imediat. El ne va fi, în Jaruga şi în toată împrejurimea, de mai mare folos decît toată cazarma de orujnici * a lui Vinko Vincetici. Iar în afară de asta, va da, ori de cîte ori va fi nevoie, ceea ce ne va trebui.

Şkuro se propti în mînă şi căzu niţel pe gînduri. Încercă să reflecteze asupra lui Savo şi asupra activităţii lui în ţinutul acela de sus, izolat, dar creierul prea obosit nu-l asculta.

— Jozo, fă cum ştii că-i mai bine. Sînt obosit.

— Bine, am să aranjez eu totul. Fii fără grijă. Ori de cîte ori Savo ne va fi necesar, îl avem în mînă.

* *

După ce stătuse un pic de vorbă cu nevastă-sa şi cu ginere-său, Savo Ljusina, împreună cu ei şi cu cinci ustaşi, se îndreptă spre satul său. Pajo Mrdalj nu se mişcase de lîngă fereastră. Dar cînd Savo, fără să-şi mai întoarcă capul în partea dincoace, unde era şcoala, dispăru după colţ, lui Pajo îi îngheţară mîinile şi i se îndoiră genunchii.

În ungherul odăii, Stojan Kekici, zeflemitor neobosit, se aplecă spre Todor, care stătea amuţit şi amărît :

— Vezi, măi, Bokane, acest Savo nu se sinchiseşte nici de cei mai buni prieteni ai săi, de parcă nu i-ar fi dat Dumnezeu. Dacă mîine întreg ţinutul nostru ar sfîrîi, cuprins de flăcări, el nici n-ar vedea, nici n-ar auzi, întocmai ca acum. Ei, măi, Todore, măi, Bokancici **, acum se arată fiecare cine este.

Todor îl asculta liniştit, dar cam absent, de parcă ar fi fost vorba despre nişte oameni cu totul străini, pe care nici măcar nu-i cunoaşte. Neobişnuit cu închisoarea şi cu lîncezeala îndelungată, fără treabă şi fără mişcare, cădea tot mai mult într-un fel de înţepenire şi amorţire somnolentă, ca o fiară lovită de-o boală fără scăpare, care caută un adăpost întunecos şi liniştea singurătăţii. Singurul lucru pe care era în stare să-l facă era acela de a asculta cu răbdare bombănelile prieteneşti ale acestui Kekici în care simţea, instinctiv, un om bun

* Orujnic — jandarm *(n. t.)*
** Diminutiv de la Bokan *(n. t.)*

și un prieten, întotdeauna gata să-l încurajeze și să-l ajute pe altul, uitînd de propriile sale necazuri.

— Vino-ți în fire, măi, Todore. Hai, să aprindem cîte o țigară, chiar de-am avea o sută de necazuri pe cap.

* *

În aceeași zi, la o oră neobișnuită, în amurg, Jozo se abătu din nou pe la biroul logornicului. Sosi tocmai în acea parte a zilei care-i plăcea cel mai mult lui Șkuro : cînd încetează zăpușeala de peste zi și aproape că nu-l vizitează nimeni, astfel încît se poate lăsa în voia gîndurilor. La asta îl ajutau și camera liniștită, luminată de purpura amurgului, și piopul tremurător de lîngă fereastra deschisă dinspre curte, și cerul îndepărtat, încremenit deasupra liniei ondulate a lanțului de munți. Privind țintă la porțiunea aceea de cer senin, care se vedea, de la ultima fereastră, printre clădirile înalte a două prăvălii, el uita de grijile și obligațiile sale de fiecare zi și se gîndea la o fată blondă și tăcută din Banja Luka. Se întîlniseră de cîteva ori, în suburbia Gornji Șeher, lîngă cișmeaua veche din partea stîngă a podului. Fata îl privea de fiecare dată cu atenție și melancolie, începea să răspundă la salutul lui mut și fîstîcit, și, pînă la urmă, avu impresia că necunoscuta iese la plimbarea de seară numai pentru el. Așa trecuse șederea lui scurtă la Banja Luka, și nu îndrăznise să se apropie de ea.

— Oare m-a iubit ?

Așa se întreba de fiecare dată Șkuro, cînd își aducea aminte de Gornji Șeher și de plimbările sale ; și iarăși îi apărea aevea în fața ochilor fata necunoscută, singura ființă care-i dăduse atenție. Și iarăși, Dumnezeu știe a cîta oară, își imagina o plimbare pe malul Vrbasului, în care face cunoștință cu ea, îi spune cuvinte pe care de fapt nu le spusese în realitate nici unei fete și se vedea el însuși frumos și zîmbitor, așa cum nu se zărise niciodată în dizgrațioasa oglindă. Nu mai are nici coșuri pe față, nici roșeața aceea nesănătoasă, nici părul creț și urît.

Cînd Oreșkovici apăru în ușă, Șkuro se fîstici și se înroși, de parcă ar fi fost surprins asupra unui lucru nepermis.

— Iată-mă iarăși la dumneavoastră. Plictisit de alergături și treburi, omului i-e dor de un prieten și de o vorbă frumoasă. Știu că în timpul acesta n-aveți treburi deosebite.

Jozo vorbea și avea oarecum o ținută lejeră și familiară ; nu semăna nici pe departe cu acel Oreșkovici aspru și cu sînge rece, de la ședințele de noapte. Șkuro îl privi curios și zîmbi.

— Ce-i cu tine ?

— Nimic. Mi-am terminat toate treburile pe ziua de azi și acum e cazul să mă odihnesc.

— Așa-i, ai dreptate, abia așteptă Șkuro să răspundă, de parcă prin această confirmare s-ar fi justificat și el însuși pentru visarea de mai adineauri.

Pe neașteptate, fără nici un fel de legătură, Jozo îl întrebă :

— Ia spuneți, aveți o logodnică ?

Năucit de această întrebare, legată într-o oarecare măsură de gîndurile sale de acum cîteva clipe, care-l purtau spre fata blondă și-i dădeau o oarecare speranță tainică, Șkuro se înroși și nu putu să răspundă ; descumpănit, strînse doar din umeri și împinse niște hîrțoage din fața sa.

— Aaa, acum v-am prins, tinere ! chicoti strengărește Jozo. Aveți, aveți, văd că aveți !

— Păi, ar fi, ar fi, s-ar găsi...

— Vedeți, așa, așa. Trebuie să recunoașteți față de prieteni, deveni și mai jovial Jozo ; își duse apoi mîna la buzunar și scoase din el o cutiuță de culoare roșie. O deschise și o așeză cu atenție pe masă, în fața logornicului.

— Poftim, asta e pentru dînsa.

Șkuro privi încurcat cutia deschisă. Pe căptușeala roșie de catifea strălucea o broșă veche de aur, în formă de fluture cu aripile desfăcute, pe care sclipeau niște pietricele mărunte, violete și roșii.

— Bine, dar de la cine e asta ? Și pentru ce ?

— De ce întrebați ? Luați-o și gata. Acum e a dumneavoastră.

Șkuro deveni grav :

— Nu, nu pot face asta.

Liniștit și senin, convins dinainte că va fi așa cum vrea el, Jozo își așeză mîna pe masă și zise zîmbind :

— Luați-o, eu v-o dau, eu personal. Sper că nu mă veți mîhni cu refuzul dumneavoastră. Dacă eu v-o dau, atunci totul e în regulă.

Jozo pronunță ultima frază ceva mai tare și mai hotărît, privindu-l drept în ochi pe logornic. Acest fapt îl făcu pe Șkuro să șovăie de-a binelea.

— Pe tine, Jozo, nu te pot, într-adevăr, refuza cu nimic.

Cît au mai stat de vorbă, nici unul, nici celălalt nici măcar n-au pomenit de cadoul lui Jozo. Șkuro nu se mai uită la el. Îl ocolea cu ochii ca pe un focar de neliniște, periculos și nedorit. Nu-și mai amintea precis nici cum îl băgase în buzunar înainte de plecare. De-abia în pat, cînd întinse brațul să stingă lampa micuță, de alamă ieftină, de pe masă, mîna îi alunecă involuntar spre buzunarul hainei așezate pe spătarul scaunului. Acolo era ispita care nu-i dădea pace.

Rămas singur-singurel și avînd certitudinea că nu-l vede și nu-l urmărește nimeni, deschise cutiuța și îngăimă :

„Cadou pentru logodnică !"

Și se uită ca fascinat la fluturele scînteietor de aur.

* *

Cînd se lumină de-a binelea, intră cu viteză în orășel un autoturism lung și luxos, claxonînd îndelung. Numaidecît urui în urma lui un camion supraîncărcat cu ustași. Erau ustașii emigranți, echipa de curățire, de-acum bine cunoscută în orășelele mai mari din împrejurimi. Era cunoscut și automobilul luxos al locotenentului-major ustaș Kapetanovici, la a cărui vedere femeile leșinau de frică, iar pe arestați îi cuprindea paloarea morții.

În fața lui Kapetanovici, înalt și bine legat, Șkuro, și așa destul de șters, se pierdu și se făcu mic de tot. Îi ieșeau în relief numai părul dezordonat, blond murdar, și fața ciupită și plină de coșuri. Lîngă acest ofițer bățos, cu cizme, îmbrăcămintea lui „civilă", neîngrijită, se deosebea în mod izbitor, cu toate că purta un costum gri aproape nou și o cămașă albă cu gulerul desfăcut.

În biroul lui Șkuro, Kapetanovici controlă superficial lista sîrbilor propuși pentru lichidare, se interesă de arestați

și ordonă să se întărească paza la toate ieșirile din oraș. Apoi, împreună cu Șkuro, formă patru echipe pentru arestări, compuse jumătate din emigranți și jumătate din ustași localnici.

— Așa. Las' să învețe și ăștia ai tăi cum trebuie să fie ținuți în frîu vlașii. Pînă ce omul nu se îmbată cu sînge sîrbesc și nu linge cuțitul plin de sînge, nu-i ustaș adevărat, asta s-o știi.

Echipa pe care o conduceau Kapetanovici însuși și Ale Toroman, ca localnic, o luă pe strada principală și mai întîi intră buzna în casa cunoscutului comerciant Vuksan, la care Ale lucrase, ani de-a rîndul, ca băiat de prăvălie în depozitul de sare. Încă în timp ce urcau treptele de lemn la etajul întîi, tropăind din bocancii cu potcoave, toată familia, adunată în camera de oaspeți, se sculă în tăcere în picioare. Îi găsiră pe toți ai casei palizi și fără să zică un cuvînt, ca și cînd se așteptaseră de mult la asemenea oaspeți.

Bătrînul Vuksan, care, în scurt timp, încărunțise și slăbise, stătea în capul mesei, sprijinindu-se cu mîna tremurătoare de tăblia lustruită. În dreapta lui, albă ca varul, nevastă-sa, o femeie grasă și molatică ; în stînga, unul lîngă altul, fiul, un băiat subțirel, în vîrstă de cincisprezece ani, și fiica de optsprezece ani, o fetișcană înaltă și zveltă, cu părul tare blond și cu pleoapele înroșite.

— Bună ziua, salută șovăitor Toroman, dar stăpînul casei nici nu apucă să răspundă, căci pe ușă intră val-vîrtej Kapetanovici :

— Ce bună ziua, ai ? Ce fel de bună ziua ! Acestor banditi, ai ? Acestor... acestor...

Răsturnînd scaunele în urma lui, Kapetanovici își făcu loc pînă la bătrînul Vuksan, îl apucă de gît, îl împinse în fața lui și cu o lovitură puternică în spate, îl azvîrli afară pe ușa deschisă. În trosnetul și prăvălirea de pe scări aproape că nici nu se auzi cum nevasta lui Vuksan se încovoie lîngă masă, prăvălindu-se cu un zgomot înfundat pe podeaua acoperită cu covoare.

— Mamă, mămico ! țipă fata și căzu peste trupul diformat de pe dușumea. După ea, porni, inconștient, și băiatul, dar mîna înfiorătoare a lui Kapetanovici îl apucă de piept.

— Ce-i, mă ? Încotro, ai ?! La mămica, ai ? La mămica, nu-i așa ? Îți dau eu ție mămică.

Izbit cu o lovitură de palmă puternică, băiatul zbură în ungherul camerei, i se îndoi corpul peste pian, dar, tot atît de repede, se ridică, năucit și orbit, nemaiștiind nici unde-i și nici ce se întîmplă cu el acum. Unul dintre emigranți, luînd-o înaintea lui Kapetanovici, îl înhață și-l împinse cu îndemînare spre ieșire, azvîrlindu-l pînă la capătul scărilor.

— Iată, vezi, așa se face treaba asta! se întoarse locotenentul-major spre înmărmuritul Toroman. Iar astea, toate astea din casă, toate cîte sînt de valoare, adunați-le, și la depozit cu ele.

Înfiorat și încrîncenat, Ale de-abia aștepta ca la capătul scărilor să pună mîna pe bătrînul Vuksan. Lovindu-l cu bocancii în coaste, îl sculă în picioare și-l izbi puternic cu patul puștii între umeri.

— Înainte, soarele și Dumnezeul tău! S-a terminat cu Serbia!

Înconjurați de o grămadă de ustași, tatăl și fiul, amîndoi plini de sînge și cu capetele descoperite, o luară de-a lungul străzii. Din spate, înfricoșat, Ale Toroman, lovindu-i, îi zorea, fără nici o trebuință reală, să meargă. De dincolo de ferestrele cu zăbrele și ușile întredeschise ale prăvăliilor, negustorii priveau amuțiți. Ce-o să mai iasă, pînă la urmă, din toate și cine poate să garanteze omului că nu va da într-o bună zi și peste el nenorocirea asta nemaipomenită?

Cînd ceata ustașilor ajunse lîngă cîrciuma lui Krsto Vukomanovici, frații Șarcevici se uitară unul la altul, ridicîndu-se șovăitor în picioare. Cum ședeau încă de la revărsarea dimineții sub umbrarul din fața cîrciumei, nici n-auziseră de sosirea echipei de curățire, astfel încît îi uimiră ustașii străini și uniformele noi și, îndeosebi, ofițerul acesta înalt și bine făcut, cu centură nouă și cu pistol automat atîrnat pe spate.

Cel mai în vîrstă, Zaim, se întoarse spre Krsto amuțit:

— Cine-s ăștia, Krsto, așa de dimineață?

Strîngînd convulsionat tava pe care zăngăneau înfiorător paharele, Krsto mormăi ceva nedeslușit, venindu-i în minte că ăștia trebuie să fie ustașii emigranți, despre care circulă de la o vreme zvonuri îngrozitoare. Dumnezeule, Doamne, o să treacă, oare?

Kapetanovici trecu cu privirea peste umbrar şi oamenii de aici ; îşi înalţă ochii spre firma de deasupra uşii şi se opri. Lui Krsto îi îngheţară picioarele.

— Krsto Vukomanovici ? Sîrb, ai ? Pe el nu-l aveţi pe listă ?

— El e, ştiţi... ăsta şi-a schimbat religia, s-a rebotezat, bîlbîi Toroman.

Lui Kapetanovici îi fulgerară ochii şi din două sărituri se află în faţa cîrciumarului înlemnit. Aproape că-i atingea tava cu centura lucioasă.

— Tu, nu-i aşa, te-ai botezat ? Vrei să scapi, ai ?

Muşchii de pe faţa lui Kapetanovici tresăreau cu febrilitate. Cîrciumarul simţea că se va întîmpla o nenorocire. Iată, acesta e momentul de care el se înspăimîntă şi-n vis, dar nu poate să fugă. Privind ţeapăn la faţa care tresărea şi sălta convulsionată, clipi din ochi speriat şi îngînă :

— Da, ăăă... botezat... Da, catolic, catolic. Iaca, ştiu şi ei, sînt în fiecare zi la mine.

Zaim Şarcevici îşi ridică amîndouă mîinile şi cu palmele desfăcute se feri de Krsto, de parcă ar fi respins un atac invizibil.

— A, nu, nu, tu să nu ne amesteci cu tine ! Dă-te la o parte de lîngă noi, la o parte !

Ca şi cînd s-ar fi temut să nu cadă şi asupra lor nici măcar o fărîmă de suspiciune, Zaim se întoarse repede spre Kapetanovici :

— Uite-l, domnule, ăsta-i cel mai periculos. N-a putut să trăiască fără regele Petru * şi drapelul sîrbesc. Noi îl ştim bine, ăsta ar bea într-un strop de apă această ţară. Uite, ăsta de-aici.

Kapetanovici îşi lăsă în tăcere privirea pe tava din mîinile lui Krsto, de parcă s-ar fi aflat acolo stropul de apă în care se bea ţara ; ridică apoi din nou ochii spre capul cîrciumarului, privindu-l cu atenţie, ca la o trecere în revistă a trupelor ; se gîndi o clipă ; apoi luă calm tava din mîna lui Krsto şi o aşeză pe masă. Toate acestea le făcu cu o liniştе nefirească şi rău-prevestitoare, care-i înfioră pe spectatori.

* Regele Petru II Karageorgevici, sîrb de origine, fost suveran al Iugoslaviei pînă la cel de-al doilea război mondial. *(n. t.)*

Tot atît de calm, într-o liniște încordată, îi împunse cu privirea pe frații Șarcevici și cu o mișcare scurtă a mîinii arătă spre Krsto :

— Omorîți-l !

Frații Șarcevici se priviră descumpăniți ; mișcară din mîini și se uitară la ele ca și cînd, așa, goale și inutile, acestea i-ar fi deranjat cel mai mult ; apoi, în cele din urmă, își opriră privirea la Kapetanovici de parcă i-ar fi cerut să repete ordinul de neînțeles.

— Ați auzit sau nu ? izbucni Kapetanovici și, aplecîndu-se spre fața lui Zaim, îi pocni pe neașteptate o asemenea palmă încît beiul se îndoi și se așeză pe bancă.

Fratele mai mic, Mehmed Șarcevici, începu să clipească febril și înfricoșat, și, mînat de spaimă, se repezi cu niște salturi de iepure la Krsto și-l lovi cu palma peste față.

— Să suferim noi din cauza ta, ai ?

Întărîtat de propria sa lovitură, Mehmed revărsă asupra lui Krsto o adevărată ploaie de ghionturi, izbindu-l mai ales în cap ; apoi îl lovi cu piciorul în burtă, iar cînd cîrciumarul căzu jos, începu să privească speriat și năucit în jurul său ; și, cînd nu mai găsi cu ce să dea în cîrciumar, se apucă să-l cotonogească cu potcoavele bocancilor.

— Vrei pămîntul altuia, vlasule, vrei pămîntul altuia ?

Kapetanovici își luă calm automatul de pe umăr, îl încărcă și se apropie de Zaim, care încă mai scuipa sînge :

— Scoală-te ! Trage în cîinele ăsta. Uite, așa. Aici, aici apasă !

Zaim se îndreptă și, ținînd automatul în mînă, îl îndreptă neîndemînatic spre Krsto, doborît la pămînt, dar acesta se ridică pe neașteptate în genunchi și suspină cu un glas nebunesc, ridicîndu-și mîinile :

— Nu, nu-u-u, eu sînt catolic ! Îi învăț pe copii rugăciunile ! În biserică... la preot... Iată-l pe fra Bozo !

— Trage ! ordonă sourt și tăios Kapetanovici.

Parcă împotriva voinței sale, automatul din mîinile lui Zaim tresăltă și pocni pe neașteptate ; bubuitura împușcăturii împroșcă zidurile din jur și se frînse și se stinse acolo fără ecou. Porumbeii de pe casele din jur țîșniră în zbor, bătînd și șuierînd din aripi. Krsto se prăbuși, fără glas, lîngă stîlpul înnegrit de timp al umbrarului.

— Hai, să fie într-un ceas bun, ăsta-i primul tău omor! spuse grav și aspru Kapetanovici, luînd automatul de la Zaim, care tremura năucit. Și acum, veniți cu mine să vă dau arme.

Apoi se întoarse spre Toroman, care privise toată scena înțepenit și uluit, ca-n vis :

— Cine-s ăștia doi ?

— Frații Șarcevici, familie de bei.

— Eh, să li se dea arme și să plece împreună cu voi. Acum și-au dat examenul.

În timpul zilei pieiră încă doi oameni : unul Stanko Zec, pantofar, un omuleț ciudat și mărunt, pe care-l omorîră trăgînd cu pușca prin poartă, pentru că n-a vrut, ori n-a ajuns să deschidă imediat, iar băiatul de prăvălie Vucikovici fu ucis în timp ce fugea în sus, pe povîrnișul livezii de pruni a stăpînului său, tocmai în momentul cînd se pregătea să sară gardul de sîrmă.

Toată cearșia asurzi și se închise în sine ; unii de spaimă, iar alții ca să nu fie martori la aceste scene urîte, ori măcar să nu audă implorările și plînsetele năpăstuiților, dacă și așa nu pot să-i ajute. Fiecare simțea că acum nu mai e vorba de înjurăturile în gura mare și de patul armei lui Ale Toroman, băiatul de pînă mai ieri din prăvălia lui Vuksan. Ăștia țintesc și trag de la distanță, cu siguranță și fără milă.

Pe arestați îi duseră și închiseră în prăvălia friguroasă și pustie a lui Vuksan, devastată și jefuită încă în primele zile ale proclamării noului stat. Se înghesuiau acolo prin unghere și pe lîngă pereți, stîlciți în bătaie și înspăimîntați, neîndrăznind nici măcar să privească deschis în jurul lor, darmite să mai stea de vorbă. Pe ambele părți ale ușii larg deschise, ședeau pe niște lăzi goale paznicii, cîte doi, un ustaș emigrant și unul locanic, ținînd puștile în brațe.

Venirea ustașilor emigranți pricinui numaidecît schimbări și-n arestul preventiv de la școală.

În ultimele zile deținuții fuseseră lăsați în fiecare dimineață în curte, cînd mai devreme, cînd mai tîrziu, ca să se spele și să-și mai revină nițel. În felul acesta rămîneau adeseori pe-afară și cîte două ceasuri, pînă cînd ustașii își aduceau aminte să-i închidă din nou.

În dimineața aceea, cînd sunetul repetat și pătrunzător al claxonului de automobil anunța sosirea locotenentului-major

Kapetanovici, după numai o jumătate de oră, în faţa şcolii apăru gîfîind o patrulă ustaşă ; vorbi ceva în şoaptă cu paza de la poartă şi atunci cu toţii, ca nişte năluci, se repeziră la ţăranii risipiţi prin curte :

— Înăuntru, înăuntru ! Mai repede, Dumnezeii voştri ! Mai repede, mai repede !

Ustaşii păreau mai înfricoşaţi decît ţăranii uluiţi, care, de frica bătăii, se împingeau şi se buluceau neîndemînateci spre uşă.

La început, oamenii căzură pe gînduri :

— Ce-o mai fi acum şi asta, pentru Dumnezeu ? Cum de s-au tulburat aşa, dintr-o dată, şi s-au pierdut cu firea ?

Îngrijoraţi şi tulburaţi, începură să se piardă cu vorba în presupuneri, iar cînd undeva, în oraş, pocni o armă automată, cu sunet neobişnuit şi străin, toţi îşi veniră în fire şi se potoliră.

— Oameni buni, asta-i mitralieră, spuse cu emoţie careva.

— Doar n-or fi ajuns atît de repede ruşii ? Nu cumva sînt comitagiii, pentru Dumnezeu, fraţilor ? oftă evlavios un mustăcios. Frate-meu a condus astă-primăvară prin pădure patru inşi, toţi în straie ofiţereşti, cu nişte bărbi pînă la brîu.

— Comitagiii, comitagiii, ei au mitraliere de calibru mic, accentuă apoi cineva, de parcă ar fi vrut să se convingă şi pe el însuşi că sînt chiar comitagiii şi mitralierele lor.

Aşa le trecu toată ziua aceea de vară ; plină de presupuneri, speranţe şi incertitudini.

Cînd se întunecă de-a binelea, în faţa porţii se stîrni o forfotă confuză şi o mulţime de bocanci începură să tîrşîiască pe pămîntul bătătorit din curte. Oamenii din sală se neliniştiră şi paiele începură să foşnească. Scîrţîitul broaştei de la uşă răsună chinuitor şi cu un fior de groază în inima fiecăruia. Asupra oamenilor străluci şi le luă vederea lumina unei lanterne de buzunar. Pericolul invizibil, desenînd prin sală raze strălucitoare, răcni din întuneric, chiar din prag :

— A, aici sînteţi, păsărelelor ?! Ia te uită, ia te uită cîtă pungăşime ! S-au tolănit, trîndăvesc. Aşteptaţi numai că o să vă tolănesc eu altfel, mama voastră de conspiratori ! În picioare ! Scoală în picioare !

Lanterna cea mai puternică apăru chiar în odaie ; începu să se învîrtească cu înfrigurare, în stînga şi-n dreapta, apoi asupra oamenilor începură să cadă lovituri puternice de pi-

cior, de care cădeau și se rostogoleau chiar și cei mai tari de fire.

— Stați culcați, trîndăviți, ai ? Ei, să știți că la mine nu se trîndăvește !

Necunoscutul își făcu loc chiar în ungher, îl lumină pe Todor, și, ca și cînd ar fi știut c-o să-l găsească acolo chiar pe el, zbieră răzbunător și răutăcios :

— A, și tu ești aici, păsărico ! Ți s-a înfundat, ai ? Eh, tocmai bine că te văd și pe tine.

Îl apucă brutal pe Todor de păr, îi ridică cu forța capul în sus și-l privi în față.

— Uită-te, uită-te numai la ochii ăștia ! Uite-l cît de încruntat privește ! Lup, lup adevărat ! Ei, stai, frățioare, că eu sînt Kapetanovici.

Locotenentul-major își smuci furios mîna în sus, ou un întreg smoc de păr în ea, și își mișcă fulgerător piciorul lung. Peretele gemu dureros sub lovitura înfundată.

— Poftim ! Asta ca început !

Ca și cînd cu această lovitură puternică și-ar fi descărcat pe jumătate mînia, Kapetanovici se întoarse și vorbi de-acum amărît și cu voce scăzută, adresîndu-se cetei sale care stătea în ușă :

— Afurisit soi de bandiți ! Pe ăștia trebuie, pe toți... Mă, tu, Dumandzici, și tu, Toroman, rămîneți aici cu un grup de zece inși și pregătiți-i niței pe ăștia pe drum. Așa, puțintel, ustășește, numărați-le coastele ! În curînd vin și camioanele.

Repede, de parcă l-ar fi alungat niceva, Kapetanovici fugi afară și se topi în întuneric, de-a lungul curții. De-abia după ce pașii lui și ai însoțitorilor săi dispărură afară în stradă, Toroman apăru brusc în sală și începu să-i gonească în întuneric pe cei care erau mai în apropiere, lovindu-i cu picioarele și cu patul armei.

— Ieși ! Afară, javră, de ce te-ai oprit !

Afară, în întuneric, începu cotonogirea fioroasă și surdă a țăranilor izgoniți din sală. Îi adunau grămadă, lovindu-i cu paturile puștilor și cu picioarele ; îi loveau, de-a valma și fără milă, pe unde ajungeau, la întîmplare, în umeri, în cap, în burtă. Împiedicîndu-se și ferindu-și neîndemînatic capetele, oamenii țipau amarnic și înăbușit, gemeau ca niște înjunghiați și înecați, și cu gemete trăgeau și scoteau aerul din

piept. Unul se prăbuși și începu să vomite, chircindu-se jos pe pămînt. Acest fapt îi înfurie și mai mult pe ustași. Se auzeau strigăte sugrumate de mînie :

— Culcă-te, culcă-te ! Jos, pe pămînt ! Întoarce încoace spatele ! Aha, aha !

Începură izbiturile surde și călcarea în picioare a oamenilor întinși pe jos. În sala amuțită, acest fapt însă de-abia se deslușea după vaietele scurte și înăbușite, după gemetele năpăstuiților, după respirația înăsprită și zbieretele ustașilor, ceeace îi înghețа și mai mult pe cei din școală, care așteptau să le vină și lor rîndul. Doar după ordinele îngrozitoare : „Culcă-te !", „Întoarce-te pe burtă !", „Lăsați mîinile în jos !", se putea bănui tot ceea ce se întîmplă cu cei de afară.

În sfîrșit, ca un fel de ușurare, se auzi în curte strigătul :

— Școală ! Școală ! Marș înăuntru !

Cu vaiete și gemete, îmbrînciți și loviți din spate, oamenii cotonogiți începură să apară înăuntru, prăbușindu-se pe paie, în stînga și-n dreapta ușii. Aceștia nu mai erau țăranii de-acum cîteva clipe, oameni cu familie, cu ogoarele, frămîntările și nevoile lor de fiecare zi, ci o adunătură de năpăstuiți, îndobitociți, orbiți și asurziți, copleșiți de gemete, cotropiți de întuneric și desprinși de tot ceea ce-i firesc și omenesc.

Pe Todor și pe Kekici îi scoaseră afară abia în al cincilea grup, cînd oamenii, cu toată grozăvia, se obișnuiseră întrucîtva cu ceea ce se repetase a patra oară în curte, dar fiecare venise totuși viu înapoi. Chiar și ustașii, obosiți, cedaseră din rîvna lor, isprăvindu-și mai repede treaba, așa încît cei din grupul al patrulea apărură aproape în fugă înapoi în sală, fericiți că, în cele din urmă, își primiseră porția și scăpaseră cu mult mai ieftin decît se așteptau.

De-abia ieși din coridor, și pe Todor îl lovi puternic cu patul armei în spate ; se poticni în cineva din fața sa și de-abia se ținu pe picioare. Loviturile care urmară după aceea, toate numai în coaste și pe spatele încovoiat, îl zăpăciră mai puțin. Și loviturile, și zbieretele ustașilor le acceptă ca pe ceva de-acum cunoscut, dar mai puțin dureros decît se așteptase. De-abia o lovitură înfundată și puternică pe partea stîngă a feței îi azvîrli pămîntul de sub picioare și-l transportă undeva în întuneric. Cîteva clipe, năucit, neștiind unde se află, zăcu în grămada de țărani trîntiți la pămînt.

— Todore, Todore, ridică-te ! şopti deasupra lui un glas bine cunoscut şi nişte mîini puternice îl apucară de subţiori şi-l ridicară în picioare.

— Tu eşti, nene Stoian ? de-abia molfăi flăcăul, mirîndu-se şi el însuşi de glasul lui neputincios.

— Eu sînt, eu ! şopti cu un fel de alintare părintească Stojan Kekici. Nu te lăsa, mînca-ţi-aş sufletul. Acu-i acu.

Dinspre sală se auzeau strigăte sugrumate, zăngănituri şi lovituri dese. Ţăranii erau scoşi afară, îmbrînciţi şi aşezaţi în flanc, şi legaţi cu sîrmă de mîini, doi cîte doi. Lumina lanternei de buzunar se mişca agitată peste grămada de oameni şi se auzea clănţănitul sec al cleştilor care tăiau sîrma.

— Haidee, înainte ! Nu cumva credeţi c-o să vă lăsăm de sămînţă, răsună gros, ca din butoiu, un glas batjocoritor în spatele lui Todor şi întregul lui grup se îndreptă spre locul unde-i legau pe oameni.

Stojan Kekici îl strînse tare de braţ pe Todor.

— Ţine-te de mine. O să mergem împreună.

Un ustaş neîndemînatic le legă mîinile laolaltă, mîna dreaptă a lui Todor de cea stîngă a lui Stojan, şi-i îmbrînci spre şirul lung de oameni cu mîinile legate. Îndată ce se opriră, la adăpost de lanternele ustaşilor, Kekici, cu mîna dreaptă, rămasă liberă, începu să meşterească ceva în jurul sîrmei groase, răsucită cu cleştele.

— Te zgîrîie ? întrebă în şoaptă Todor.

— Taci ! îl dojeni scurt Stojan.

Fără prea multe înjurături şi vorbe, ustaşii îngrămădiră oamenii în două camioane. În partea dinainte, rezemaţi cu spatele de cabină, întorşi spre ţăranii legaţi, stăteau cîte doi ustaşi, cu automatele la piept, ţinînd degetele pe trăgaci. Alţi cîţiva se înghesuiră în cabinele spaţioase.

Stojan şi Todor nimeriră în camionul al doilea, undeva pe la mijloc. Stătură aşa, în picioare, pînă înainte de plecare ; iar atunci îi siliră pe toţi să se aşeze. Oamenii se călcau unul pe altul pe picioare, se împingeau, se chirceau, îşi strîmbau cu durere faţa, căci, din cauza şederii incomode, sîrma le intra în carne.

În cele din urmă, motoarele începură să duduie înăbuşit, ridicîndu-şi cu băgare de seamă glasul şi cutremurînd cu gîfîiturile lor încărcătura neobişnuită. Cînd porniră, oamenilor parcă le veni nitel mai uşor.

— Să mergem oriunde, dar să mergem cît mai departe de aici.

În urma camioanelor, pînă atunci tot timpul invizibil, porni și autoturismul luxos, luînd vederea oamenilor cu farurile sale. De-abia atunci unii îndrăzniră să șoptească :

— Unde ne duc, oare, Dumnezeule, Doamne ?! Nu ne-au îngăduit nici măcar să ne luăm traistele.

— Numai bunul Dumnezeu știe.

— Zău, o să ne ucidă ! spuse cineva și glasul lui îi străbătu, cu un fior de gheață, chiar și pe cei ce nu-l auziseră prea bine.

— Fugi de-aci, omule, de cînd își ucide statul propriul lui popor ? îl înfruntă neîncrezător un altul pe cel ce cobea.

Un vînticel răcoros adia pe la urechea oamenilor. Camioanele o luară de la periferia orașului pe șoseaua pustie, mărginită de un șir de nuci răzleți.

— Oare unde ne-or duce, nene ? se aplecă Todor aproape de tot de urechea lui Stojan.

În loc de răspuns, Stojan strînse tare cu mîna rămasă liberă palma amorțită a lui Todor și murmură consolator și cu precauție :

— O să fie bine. Ascultă numai ceea ce am să-ți spun eu.

Și, desprinzîndu-și încet mîna de pe palma umflată a băiatului, Kekici începu din nou să meșterească în jurul sîrmei cu degetele lui aspre și puternice.

În urma camioanelor supraîncărcate, veneau într-un mic automobil logornicul și Oreșkovici, amîndoi încruntați și tăcuți. Încă de la lăsarea primelor văluri de întuneric dezbătuseră și puseseră totul la punct ; stabiliseră împreună cu Kapetanovici modul de lichidare a arestaților și acum nu mai aveau despre ce să vorbească. Interveni acea saturație, chinuitoare și stupidă, după terminarea unor treburi tulburătoare și grele, cînd țelul atins își pierde atracția de pînă atunci, iar drumul străbătut pînă la el pare mult prea scump plătit. De zeci de ori se degajaseră de răspundere față de ei înșiși, aruncaseră totul, grămadă, asupra lui Kapetanovici și se consolaseră cu faptul că și în noaptea care urmează el va conduce întreaga operație de lichidare, dar totul fusese degeaba. Îndată ce omul enumera în sine toate motivele de justificare, întreagă această născocire a lui cădea într-o prăpastie întunecoasă. Aspru și crud, ca întotdeauna, Oreșkovici își

mai ascundea întrucîtva adevărata stare sufletească ; Şkuro însă se înnegurase şi amuţise, mai mult ca de obicei, nemaiputînd să scoată nici un cuvînt. Noroc că în automobil nu era nevoit să vorbească.

Încet şi stîrnind praf pe drum, în faţa lor hurducăiau camioanele, luminate de farurile automobilului lui Şkuro. Oreşkovici tăcea cu înverşunare, iar logornicul îşi amintea de idila sa de anul trecut de la Banja Luka, şi se ruşina şi-i devenea atît de neplăcută toată povestea asta, încît simţea chiar şi-n gură ceva amar. Cîte tîmpenii nu-şi bagă omul în cap ! Blonda necunoscută, închipuiri zilnice, plimbări interminabile, tremurături, priviri înfricoşate !

— Ptiu, chiar că-s măgar ! Mucos ! Am pregătit şi o broşă !

Pe panta lină, camioanele, gîfîind, îşi încetiniră mersul. Mica coloană intra în munte.

Cînd începură să se mişte pe lîngă ei trunchiurile goale şi înalte ale fagilor, albe şi încremenite sub lumina farurilor, pe oameni îi izbi în faţă răcoarea umedă a codrului. Stojan Kekici se aplecă la urechea lui Todor şi zise pentru prima dată îngrijorat :

— Todore, zău, nu-i bine. O să ne ucidă.

Pe flăcău îl trecu un fior de gheaţă din creştet pînă-n tălpi. Se chirci de tot şi, tremurînd de frig, se ghemui printre oamenii amuţiţi. Simţea numai degetele îngheţate ale lui Stojan, meşterind cu grabă şi înfrigurare în jurul mîinilor legate.

— Vrea să dezlege sîrma ! îşi dădu seama Todor, după atîta amar de timp, de ceea ce face Stojan. Înseamnă că încă se mai poate fugi.

Ca şi cînd i-ar fi susţinut acest gînd, Stojan şopti :

— Fii atent ! Îndată ce dezleg sîrma şi te îmbrîncesc, ia-o la fugă ; tu într-o parte, iar eu în alta... Ai naibii, zău, au răsucit cu cleştele sîrma asta.

În Todor, pînă atunci nepăsător şi abătut, izbucni dintr-odată un dor puternic de viaţă şi de libertate. Încă o dată, ca o ultimă legătură cu viaţa paşnică dinainte, la o cotitură a şoselii, cînd camionul îşi încetini mersul, în faţa lui apăru pentru o clipă o pădure de nepătruns, iar în dreapta, în vale, se ivi un luminiş mai mărişor, în care, în fund de tot, se zăreau grămezi de pietre împrăştiate.

— Întocmai ca niște oi, cugetă flăcăul ; apoi iarăși pădurea șterse repede totul. Norii, care-i luau vederea, începură să plutească din nou în fața ochilor săi.

Tot ceea ce se desfășură după aceea în fața lui semăna cu un vis tulburător, încîlcit și înfiorător. Adînc în munte îi dădură jos din camion, îi așezară în rînd de cîte doi, așa cum fuseseră legați, apoi ustașii îi înconjurară și-i mînară la vreo douăzeci de metri în dreapta șoselii, pe un platou pietros, între niște fagi răzleți și noduroși. La capătul acestui platou, luminat de razele diabolice ale farurilor, se vedea o vale mică și de neluat în seamă, acoperită cu tufișuri mărunte și cu iarbă de munte. În această împletitură încîlcită de iarbă și de crengi cu țepi, se afla o prăpastie adîncă, cunoscută de toți ciobanii, cărbunarii și vînătorii din satele dimprejur. Acolo așteptau niște ustași cu mînecile suflecate, rezemați în niște baroase grele și patrate pentru spart piatra, înfipte în cozi lungi. Lîngă ei, fumînd liniștit, stătea lunganul Kapetanovici, cu automatul atîrnat pe umăr.

Doi ustași emigranți, îmbrăcați reglementar în uniformă și cu centură, scoaseră din rînd perechea de țărani din capul șirului și, împingîndu-i cu baionetele, îi mînară spre prăpastie. Cînd îi împinseră pînă la marginea acoperită cu iarbă, cei doi ustași cu mînecile suflecate ridicară baroasele în sus și-i pocniră cu toată puterea pe țărani în cap. Sunetul neobișnuit al loviturii, care sfărîma țeasta, nemaiauzit pînă atunci de urechea omenească, îi cutremură și-i îngheță pe toți oamenii din coloană. Cei doi țărani loviți dispărură repede, ca o arătare, în groapa ascunsă vederii. În tăcerea chinuitoare se auzi doar alunecarea și zgomotul din ce în ce mai slab al pietrelor mărunte.

— Uf, fraților ! oftă, cu glas stins de muribund, careva din coloană.

Deplasîndu-se din ce în ce mai aproape de valea îngrozitoare, cu pași țepeni și parcă la comanda altcuiva, oamenii erau de-a dreptul fascinați de priveliștea de necrezut și înfiorătoare, care se repeta înaintea ochilor lor, la intervale regulate, cu puține vorbe ori cu totul în tăcere, priveliște întotdeauna aceeași, pînă la cele mai mici amănunte, și, totuși, de fiecare dată nouă, mai aproape de om și văzută mai bine, de la distanță mai mică. Încremeniți și paralizați, cu sîngele amorțit în ei, condamnații nu mai erau în stare să se gîn-

deasca la nimic pe lume ; totul încetase să mai existe : şi libertate, şi casă, şi familie, şi tot pentru ceea ce trăiseră şi la ceea ce se gîndiseră pînă acum. În faţa lor exista doar marginea îngrozitoare a prăpastiei, baroasele ridicate în sus şi ultimul sunet înfiorător, care îngheaţă totul în om, făcîndu-l să piară împreună cu acest sunet.

Pas cu pas, Todor se mişca încet înainte, fără să mai simtă că sîrma îi alunecase de mult de pe mînă şi că Stojan îl ţinea numai de vîrfurile înţepenite şi îngheţate ale degetelor. Şi Stojan însuşi era parcă legat şi năucit. Cu înfrigurare şi încordat ca un arc, pîndea clipa prielnică să dispară în noapte ; inima lui se opunea bătăilor ca un ciocan tare de metal şi, cu toată fiinţa cuprinsă de o convulsie încordată, stătea la graniţa tăioasă dintre viaţă şi moarte, aşteptînd de undeva, dintr-o parte, ca vreun fapt mărunt şi neînsemnat să-l arunce, întocmai ca un resort, în partea aceea unde îl aşteaptă viaţa. Numai de s-ar întîmpla vreo mică încurcătură şi oprire !

Deodată cei din faţă începură să se agite. Pajo Mrdalj, căruia îi ajunsese rîndul să fie ucis, se prăvăli pe neaşteptate la pămînt, trăgîndu-l după el şi pe ţăranul cu care era legat împreună. Ustaşii săriră şi-ncepură să-i lovească cu picioarele pe amîndoi ; Pajo continua însă să stea chircit pe pămînt şi gemea cu vocea sugrumată :

— Aaaa, nu, nu mă omorîţi ! Aaa, scumpii mei fraţi ! Fraţilor !...

Toată coloana se învioră şi tresări din amorţeală. Să fie oare încă posibil aşa ceva, ca oamenii să cadă, să strige şi să nu vrea să se scoale de jos ?

Uitîndu-se înspăimîntat în jurul său cu o privire de lup, Stojan Kekici îl apucă pe Todor de mînă şi-l trase puternic după el :

— Fugi !

Cu o putere sălbatică, de neînţeles şi pentru el însuşi, Stojan se smuci din loc, îl doborî cu uşurinţă pe ustaşul din partea dreaptă a coloanei şi o zbughi în pădurea întunecoasă.

— Prinde-l ! răbufni o voce înspăimîntată şi-l azvîrli pe Todor la o parte, alergînd după Stojan. Flăcăul se repezi orbeşte direct spre Kapetanovici, se ciocni puternic cu el, se smulse din loc şi trecu în cealaltă parte. Întîmpinat şi acolo,

începu să se ia de gît cu un ustaş cu capul descoperit, sfîşîindu-i cămaşa ; se rostogoli împreună cu el la pămînt şi se trezi dintr-o dată pe marginea văii. Cei doi ustaşi cu baionete se repeziră la el.

„În prăpastie!" îl fulgeră tăios gîndul, ca un cuţit negru şi ascuţit şi, într-o clipire din ochi, se trezi în aer, liber şi stăpîn pe el, zburînd, cu picioarele adunate, jos, în întuneric.

Opriţi la marginea prăpastiei, ca-n faţa unui zid invizibil, cei doi ustaşi se dădură înapoi cu un fior de gheaţă în tot corpul.

— Vezi ! scăpă vorba unul dintre ei.

Mişcaţi de fuga lui Stojan şi de lupta disperată a lui Todor, care-i zăpăcise pe ustaşi şi-i împiedicase să tragă în urma fugarului, ţăranii care mai rămăseseră începură să se agite, iar unii dintre ei, aşa legaţi, se repeziră la fugă, poticnindu-se în stîncăria cu suprafaţă inegală. În urma lor răsună automatul lui Kapetanovici, iar apoi, una cîte una, în dezordine, începură să pocnească carabinele, acoperind pocnetele automatului.

— Trage-n toţi, de-a valma. Dumnezeul mamei lor ! scrîşni furios Kapetanovici şi, schimbînd încărcătorul, îi împroşcă din nou cu gloanţe pe ţărani. Din grămada de oameni care se încovoiau la pămînt, se auzi un strigăt îndurerat :

— Aoleu, copiii mei !

Încrîncenat de această privelişte, scoase şi Şkuro revolverul din buzunar şi începu să tragă în spatele celor mai din apropriere. Tremura, cuprins parcă de friguri, şi înjura cu glas sugrumat :

— Aha, aha ! \ laşi afurisiţi !

Lîngă el dîrdîia şi se agita Oreşkovici, scrîşnind din dinţi şi contractîndu-şi faţa, de parcă ucidea şi el.

În cîteva minute fură omorîţi şi restul de ţărani. Kapetanovici, îmbufnat şi furios, cercetă cu privirea grămada de morţi împrăştiaţi. Unii, legaţi pereche, ucişi în timpul fugii, zăceau şi la cîte douăzeci de metri depărtare de prăpastie.

— Toromane, toţi ăştia să fie adunaţi şi, în prăpastie cu ei, pe urmele celorlalţi. Cîţi au fugit ? Unul ?

— Unul ! răspunseră mai multe voci, iar Toroman adăugă ca un fel de explicaţie :

— Al doilea a sărit singur în prăpastie.

Kapetanovici se apropie de unul din emigranții săi, îi deșurubă de la centură o grenadă mare de mînă, fabricată la Kragujevac ; o frecă de patul ferecat al automatului și, ochind cu atenție, o azvîrli în prăpastie. Toți ascultară cu încordare zăngănitul și rostogolirea grenadei pînă ce, în cele din urmă, răsună în adîncime o detunătură înfundată, de care se cutremură pămîntul.

— Ei, e în regulă. Acum și ăla și-a luat porția, spuse în aparență liniștit Kapetanovici și se întoarse spre logornic : Nu mai merge așa : și riscăm, dar și merge cam încet. Cel mai bun lucru e cu pușca-mitralieră, tragi în zece inși deodată... Măi, Toromane, du-te repede după grupul următor. Cam cîți mai pot să fie ?

— Încă vreo două ture, aprecie cu competență profesională plutonierul.

— În ordine. Dar grăbiți-vă. Și spune acolo la restaurant să pregătească băutura.

* *

Cu picioarele amorțite, năucit și străbătut în tot corpul de fiori de gheță, Todor alunecă în abis, lovindu-se puternic de ieșiturile de piatră ale prăpastiei cu pereți inegali și scufundîndu-se din ce în ce mai adînc și mai încet, în timp ce izbiturile din părțile laterale deveneau tot mai dese. În vreo două locuri aproape că se opri de-a binelea o clipă, două ; apoi își pierdu din nou pămîntul de sub picioare și, cu un cîrcel dureros și supărător în tălpi și-n pulpe, alunecă iarăși de-a lungul gîtului de piatră al prăpastiei, încercînd, inconștient, să se țină cu mîinile. Degetele lui zgîrcite alunecau pe piatra colțuroasă ; se prăbușea și aluneca pe un fel de povîrniș abrupt, pînă ce iarăși dădea cu piciorul de cîte un reazim salvator și mîinile se agățau, cu forța înecatului, de stîncile ieșite în afară. De-abia atunci îl lăsă junghiul din piept și, ca-ntr-o clipă de răgaz, îi fulgeră conștiința amorțită :

— Sînt viu !

Sus de tot, deasupra lui, venind parcă din altă lume, răpăia automatul, iar în urma lui, celelalte puști trăgeau și mai puternic și des. La început Todor tresări și își înălță capul ; deasupra lui era însă doar un întuneric orb și iarăși se liniști, cugetînd :

— A, asta se întîmplă acolo sus, la ei.

Se miră și el însuși cît de ușor se împacă cu faptul că nu mai aparține de lumea aceea de sus, unde oamenii sînt încă bătuți și omorîți.

Încet și tremurînd, își adună puterile și își veni în fire. Mai întîi pipăi atent cu degetele piciorului stîng piatra de sub el. Avea, în total, o lățime de vreo doi pași buni. Faptul acesta îl încurajă nițel, și începu să stea mai degajat pe picioare și să pipăie cu băgare de seamă pereții prăpastiei. Aceștia erau, peste tot, inegali, calcaroși și umezi. Cînd începu să cerceteze în dreapta sa, dădu cu mîna de un gol. Făcînd o mișcare de rotație prin acest gol, pipăi din nou marginea de sus a stîncii și ducîndu-și mîna pe ea, ajunse și la temelia ei, undeva mai sus de genunchii săi. Era un fel de gaură în partea laterală a prăpastiei. Todor se bucură cu adevărat.

— Hai, să încerc acolo.

Pipăind orbește, se strecură pe îndelete în această bortă salvatoare și, tîrîndu-se pe o distanță de vreo doi metri, încercă să-i dibuiască capătul, dar spărtura urca ușor undeva în sus și Todor încetă să mai cerceteze locul, fericit că, măcar temporar, a dat de un adăpost sigur, unde poate să se întindă liniștit, fără teamă că va cădea iarăși undeva în adîncul prăpastiei.

Sus pe pămînt răsunară încă vreo două-trei împușcături izolate, apoi se făcu liniște deplină. Se auzi doar un murmur nedesluțit de voci și, pe neașteptate, de-a lungul gîtului de piatră al prăpastiei clănțăni un obiect de metal ; zăngăni pe lîngă adăpostul lui Todor, sări și bubui în jos, umplîndu-l de fiori.

— Uf, ia te uită ce adîncime ! Dacă aș fi alunecat în jos !...

Explozia asurzitoare, care trosnise în adîncime, dedesuptul lui, îl zgudui și-i întrerupse pentru moment orice gînd. De-abia își reveni și înghiți în sec.

— Au aruncat o grenadă ! Asta-i pentru mine.

Toată ființa îi amorți și îngheță, de parcă abia acum l-ar fi atins cea de a doua moarte, pe care au trimis-o în urma lui în adîncul prăpastiei.

— Ia te uită, nici aci nu mă lasă-n pace.

Continuînd să dîrdîie ușor, se zgribuli lîngă peretele adăpostului său, dorind să rămînă veșnic aci, în întuneric, adînc sub pămînt, departe de oameni, de orașul, de închisorile și camioanele lor. Departe și bine ascuns de ei, chiar dacă n-o să mai vadă niciodată soarele, munții și casa lui, fiindcă acolo, peste tot, te pot găsi și prinde.

De-a lungul prăpastiei bubui iarăși ceva greoi, cu sunet înfundat, și se prăbuși în adînc, trecînd pe lîngă adăpostul lui Todor.

— Un om ! Un om mort ! se cutremură cu groază flăcăul.

După primul, se prăbuși, la scurt timp, și al doilea, apoi al treilea, al patrulea... De-acum Todor distingea cum fiecare corp în cădere mai întîi bubuie înfundat, de-a lungul gîtului strîmt al prăpastiei, apoi alunecă și se rostogolește de-a lungul unei pante și iarăși se prăbușește repede și cu un zgomot surd în adîncime, pînă cînd bubuitura amuțește brusc și cadavrul se oprește undeva jos.

— Au ajuns cei care au rămas în urma noastră la școală, îi veni în minte lui Todor, dar nu putea nicidecum să-și închipuie că se prăbușesc acum în prăpastie chiar aceiași țărani pe care, încă în cursul zilei trecute, îi văzuse vii și sănătoși la școala primară din oraș.

Rafalele mitralierei se mai repetară de cîteva ori, la intervale lungi. Cadavrele bubuiră iarăși, grămadă, pe lîngă Todor. Acum începeau să se oprească la o adîncime mai mică, mai aproape de adăpostul lui. Prăpastia s-o fi umplut, ori s-a înfundat undeva, jos, cu trupurile care se prăvăleau de-a valma în hău.

Sus, pe pămînt, se stîrni o forfotă nelămurită ; motoarele duduiră molatic, îndepărtîndu-se din ce în ce mai mult și se făcu o liniște deplină.

Todor tocmai se pregătea ca, mergînd de-a bușilea, să cerceteze cu atenție adăpostul său întîmplător ; cînd colo, de undeva de sub pămînt, începu să răzbată un geamăt

încet. Îl trecu o sudoare rece și, cuprins de fiori, i se chirciră toate mărunțaiele.

— A-a-a-a ! răzbi de-acum mai clar, chiar din prăpastie, geamătul stins și numai pe jumătate conștient. Așa se aud numai cei gravi bolnavi, cînd aiurează, ori oamenii care visează.

Todor pipăi marginea adăpostului său și îngenunchie deasupra prăpastiei. Geamătul răzbea de la o adîncime mică, de numai trei-patru metri. Gemînd, cel de jos parcă încerca să pronunțe un cuvînt, ceva semănînd a „vai, ia-mă" ori „vai mamă", dar se vede că n-avea destulă putere și nici conștiință ; și cuvîntul început rămînea neîntruchipat, transformîndu-se într-un scîncet neputincios de copil.

Aplecat deasupra prăpastiei negre, a cărei adîncime o indica nesigur acel glas omenesc vlăguit, Todor se simți și el neajutorat și plăpînd ca un copil. Rămas singur-singurel în întunecimea oarbă, împreună cu acest glas de muribund, care se auzea mai stins, dar nu înceta, nu mai putea nici să țipească, nici să se liniștească și nici să se gîndească la propria lui salvare. Măcar de-ar amuți cel de jos.

Ca și cînd ar fi luat în derîdere această dorință a lui, se auzi din întuneric, nu prea departe de el, un strigăt înfricoșat și încet :

— Hei ! Hei, oameni buni, e cineva viu pe aici ?

Todor îngheță. Pătrunderea unui om viu în acest loc pustiu și adînc, cotropit de întuneric și de morți, îl sperie mai mult decît toate împușcăturile și prăvălirile de cadavre de acum cîteva clipe. Se piti și își opri răsuflarea, simțind cum tot corpul înghețat i se umezește de o sudoare rece.

Cel de jos din adîncitura de lîngă Todor, zgîria și bătea în peretele grotei strîmte. Pesemne, încerca să se descurce în acest nou loc de popas.

— Hei, oameni buni, oameni buni !...

Glasul i se păru acum ceva mai obișnuit și parcă niței cunoscut. Nu cumva o fi Ilija, omul acela năucit și zgribulit, pe jumătate țăran, pe jumătate orășean, de undeva de la periferia orașului, care acolo, la școală, demonstra cu înverșunare fiecărui ins din jurul lui că el e om pașnic, că-și vede numai de treburile lui și nu se amestecă în nimic ?

Nevasta lui, o femeie voinică și tînără, adusă de undeva din Slavonija, îl vizitase de două ori. Îl consola cu o blîndețe de mamă, ca pe un copil nepriceput și prostuț :

— Nu-ți fie teamă, am să aranjez eu cu Toroman.

După plecarea ei, Ilija devenea și mai agitat și plictisitor:

— Ei, vezi, ea zice c-o să aranjeze totul. Știi, e croată, croată adevărată, mamă-sa e bucătăreasă la popii catolici... O, dragul meu, cum mai spăla Katica mea dușumelele la prefectură, la judecătorie, la...

— El e, zău, el ! se bucură Todor, cînd necunoscutul dădu semn de viață și a treia oară.

Se aplecă și strigă încet :

— Mă, Ilija !

Din adîncitură se auzi un bîiguit fricos, ca și cînd cineva se străduia amarnic să vorbească.

— Ilija, tu ești ? strigă iarăși Todor.

În cel de jos se trezi un fel de bănuială :

— Apoi, frate, ăăă... ești, într-adevăr, om viu ?

— Viu, vezi bine.

— Păi, cine ești ?

— Ăla negricios, Todor... Știi, ăla fără căciulă...

— Da, da, Todor... mormăi cel de jos, gîndindu-se parcă la ceva. Ăla din ungher ?

— Da ! Tu cine ești ? Bărbatul lui Katica ? își aminti Todor de numele de atîtea ori pomenit al nevestei lui.

— Al lui Katica, al lui Katica, frate dragă, se înduioșă Ilija, de-acum pe deplin încrezător în interlocutorul său invizibil. Cum să nu aibă încredere în cineva care-o cunoaște pe Katica sa ?

— O, frate, frate, se învioră Ilija.

— Nu cumva ești rănit ? îi veni în minte lui Todor.

— Zău, nu știu nici eu ce să spun, răspunse îngrijorat Ilija. Socotesc că nu sînt.

— Ar trebui să vedem, stărui Todor, nemulțumit mult de faptul că nu-l vede pe cel de jos. Ce-ar fi să te urci pînă aici, la mine ?

— Hai să mă urc, se învoi Ilija și își întinse brațele în sus. Bîjbîi un timp, apoi își încleștă degetele de mîinile lui Todor care, opintindu-se, îl trase cu toată puterea spre el.

— Uf, și unde sîntem acum ?

— Nu știu nici eu. Dacă am avea un chibrit, aruncă vorba Todor, mai mult pentru sine.

Gemînd, Ilija se scotoci prin buzunare. Chibritul scăpără și o flăcăruie tremurătoare și nesigură lumină adîncitura de piatră. Todor se dădu involuntar înapoi din fața omului plin de sînge și cu părul zbîrlit care, răsărind din întuneric, stătea ochi în ochi cu el.

— O, păi ești plin de sînge, îngînă Todor, mai mult mirat decît speriat. Cred că te-au rănit.

— Apoi ce știu eu, frate, bîigui sfios Ilija, fîstîcindu-se ca un copil. Iaca, de-ar fi acum Katica...

Departe de nevasta lui voinică și isteață, el își pierdea pînă și ultimul dram de încredere în sine. Iată, acum poate că-i și rănit, dar numai Katica ar ști ce-i de făcut.

Scăpărară încă două chibrituri, dar, ca și cînd s-ar fi vorbit, nici Todor, nici Ilija nu îndrăzniră să tragă cu ochiul spre prăpastie. Cercetară adăpostul lor neobișnuit, care se prelungea într-un adevărat canal subteran, urcînd ușor și pierzîndu-se în întuneric. Grota era presărată cu pietre mărunte și cu pămînt roșcat, iar pe de margini, cu crenguțe de brad și tot felul de gunoaie. Se vedea îndată că pe aici s-au scurs cîndva apele, revărsîndu-se de undeva din pădure. E adevărat că nici unuia dintre ei doi nu-i trecu prin cap acest lucru, dar Todor, neștiind nici el de ce, se însenină totuși și propuse :

— Hai, să încercăm încoace. Mi se pare că pe aici am putea să ieșim undeva.

Flăcăul începu să se tîrască prin canalul strîmt. Ilija o luă supus în urma lui, pipăind tot timpul opincile călăuzei sale. Se tîrîră așa, fără să știe nici ei cît. În unele locuri canalul era atît de strîmt, încît abia se strecurau, lovindu-se de colțurile pietrelor. În cele din urmă, ca un îmbucurător semn de salvare, apăru în fața lui Todor o pată de lumină. Cu fiecare mișcare pe care o făceau înainte, pata creștea și își schimba forma, pînă cînd, în sfîrșit, la o distanță de vreo zece metri în fața lui, deveni o crăpătură lunguiață și joasă, prin care-l izbi mirosul înviorător de rășină al pădurii din apropriere.

— Frate Ilija, iată-ne afară !

Trecînd pe sub ultimul bloc de stînci, se tîrîră într-un șanț de piatră nu prea adînc, care se întindea în întuneric

drept în fața lor, la o depărtare de vreo douăzeci de metri, apoi cotea brusc la stînga, pesemne spre canalul de scurgere a apei, larg și albicios, care se zărea pe un povîrniș de dedesubtul unei trecători mai mărișoare, zidită din piatră. Sus era, așadar, șoseaua.

Todor se opri înfiorat și îi șopti lui Ilija :

— Liniște, liniște ! Iată-ne aproape de șosea.

Cînd fugarii se tîrîră pe panta ușor înclinată a șanțului, în fața lor apăru o poieniță presărată cu buturugi și cu grămezi de piatră de diferite mărimi. Asemenea poiene se întîlnesc deseori în munții aceștí calcaroși. Pe Todor îl părăsi curajul :

— Poate că ne pîndesc.

— Cum să ne pîndească, frate dragă ? întrebă Ilija și se așeză pe iarbă, clipind des din ochi.

— Mai știi ? Poate că-l caută pe Stojan Kekici. El a fugit din grupul meu. Eram legați împreună.

Ilija începu să-și pipăie părul lipit și năclăit de sînge.

— Apoi, ăăă, frate... ce ar fi să ne întoarcem ?

— Unde ? se miră flăcăul.

— Păi, acolo... ce știu eu, arăta vag Ilija, undeva în direcția prăpastiei.

— Pentru Dumnezeu, omule, să ne întoarcem între morți? Ce-i cu tine ? se supără Todor.

— Apoi, zău, dacă ne prind n-au să ne ierte, mormăi Ilija.

— Haide, haide, scoală-te, dacă ai de gînd să mergi, se tulbură din ce în ce mai mult flăcăul și o luă spre cea mai apropiată și întunecată fîșie de pădure. Ilija porni în urma lui.

Fugarii se strecurau acum cu rîvnă prin pădurea de fag, plină de copaci doborîți, pe jumătate putrezi, de pietre calcaroase cu vîrfurile crăpate și de hîrtoape. Todor aprecie cam în ce parte poate să fie satul său și o luă în direcția aceea.

— Ăsta-i, oare, drumul către oraș ? întrebă îngrijorat Ilija, gîfîind.

— Nu e, nu-ți fie frică. Hai, ține-te după mine.

— Păi unde ne ducem într-acolo ? începu Ilija să se codească cu o nehotărîre copilărească. Unde să mă duc de lîngă casă ?

Copleșit de dorința de a ajunge cît mai repede în ținutul său natal, unde-i era cunoscut fiecare deal, șanț și drum,

Todor nici nu-l asculta cumsecade. Îi răspundea doar așa, fără să se gîndească, numai ca să scape de el :

— Păi, încoace e și orașul. Haide !

Supus și credul ca un copil, Ilija continuă să urce, călcînd cu stîngăcie pe pietre și crengi uscate, și oprindu-se din ce în ce mai des ca să răsufle.

— Uff, stai niței, frate !

Pe spinarea pietroasă și pleșuvă a muntelui îi izbi în ochi soarele roșietic, abia răsărit de după coasta joasă și zimțată, acoperită din belșug cu brazi drepți ca niște suliți. În cîmpie, spre miază-noapte, se vedea orașul, învăluit într-o ceață ușoară prin care, ici și colo, sclipea stins și tulbure apa rîului. Pretutindeni, la capătul pădurilor negre și verzi, sclipeau petele albe și roșii ale satelor risipite și îndepărtate unele de altele, iar suprafețele galbene de grîu copt alternau cu verdele stins al lanurilor de porumb.

Todor răsuflă ușurat, își miji de cîteva ori ochii și înconjură larg cu privirea întinderea nesfîrșită.

— Eh, Ilija, uite, sîntem liberi !

Ilija își întoarse amărît privirea spre oraș și îngăimă îngrijorat :

— Păi da, sîntem.

Todor își frecă însuflețit palmele și se uită la Ilija care stătea dus pe gînduri.

— Ia spune, încotro o luăm acum ? Ziceai că ai nepoți în Pijevcev Do ?

— Am, dar cum să mă duc acolo, frate ? Casa mea e în vale, arătă Ilija cu mîna în direcția orășelului.

Todor se încruntă.

— Cum să te duci jos, ce-i cu tine ? Au să te ucidă îndată ce apari acolo.

— Eee, daa, tărăgănă vorba Ilija. Dar pot eu să mă duc în altă parte decît acasă ?... O să aranjeze cumva Katica mea, și-apoi eu, dacă mă prezint... poate au să mă ierte...

— Ce-i, glumești ? se încruntă flăcăul. Nu-ți ajunge c-ai zburat o dată în prăpastie ?

— Hm, n-are a face c-am zburat. Autoritățile m-au pedepsit, autoritățile au să mă și ierte. E mai bine să mă prezint singur.

— Haide, intră-n gura șarpelui, dacă ești nebun.

— Dar tu ? Încotro te duci ?

— Unde mă duc ? Lumea-i largă.

— He-he, ştiu eu... Vrei să fugi... Daaa...

— Cum adică vreau ? Păi, am fugit, se burzului mînios flăcăul.

— Daaa, ştiu eu, meliţa Ilija cu glas cam neplăcut. Ai vrea să răspund eu de tine... Daaa, tu o să fugi, iar eu o să răspund de tine.

— Fiecare răspunde de el însuşi. Fă ce ştii... Eu însă am să mă ascund, bombăni Todor morocănos, privind spre dealurile albăstrii de la orizont ; cînd colo, Ilija, cu o repeziciune neaşteptată, tăbărî asupra lui şi-l doborî la pămînt, începînd să-i răsucească mîinile.

— Ei, stai... n-ai să fugi, n-ai să fugi... eu te duc, eu... bolborosi Ilija cu glas subţire şi sacadat, cu toată faţa înroşită. O să mergi tu legat... aşteaptă numai...

Înfruntîndu-l şi luîndu-se cu el la trîntă, Todor se înfuria şi se aprindea din ce în ce mai mult. Se smuci şi-l aruncă pe Ilija de pe el, îl doborî la pămînt, apoi îl strînse cu duşmănie :

— Va să zică aşa ! Eu te-am scos din prăpastie, te-am salvat...

— Ah... ah... nu... nu.. nu mă omorî, frate ! gîngăvi Ilija cu privirea înţepenită. Nu, frate dragă !...

Todor sări repede în picioare şi, dîndu-se la o parte, se scutură, de parcă ar fi azvîrlit de pe el o povară neplăcută şi lipicioasă.

— Ptiu, să-ţi fie ruşine !

Se ridică în picioare şi agresorul, potolit şi fără vigoare, cu straiele de pe el mototolite şi descheiate ; privi fără îndrăzneală pe jos, în jurul lui, ca şi cînd ar fi căutat ceva, apoi îşi aţinti spre Todor privirea rugătoare şi flămîndă :

— Hai, sărăcane, cu mine, îmi va fi mai uşor să mă prezint... Hai, nu-ţi fie teamă. Eu am să... Katica o să aranjeze totul... nu-ţi fie teamă...

Îşi ridică în sus mîinile tremurătoare şi se apropie de Todor, complet dărîmat.

— Hai, Todore... hai, te rog... Eu voi fi vinovat, dacă o ştergi... eu o să răspund...

— Pleacă ! Pleacă de lîngă mine ! strigă aspru şi cu scîrbă Todor ; şi fiindcă Ilija nu înceta cu rugăminţile lui, îl apucă de umeri, îl răsuci şi împingîndu-l cîţiva paşi dinaintea sa,

îl azvîrli, în cele din urmă, furios și brutal, în josul coastei nisipoase.

— Du-te dracului jos !

Todor își mai aruncă o dată la repezeală privirea spre el, apoi se întoarse hotărît și o luă la drum de-a lungul coastei, măsurînd în grabă cu ochii pajiștea verde-cenușie din fața sa. Mergea prin pădure singur, liber, cu toată ființa purificată și renăscută. Umbla ușor și respira și mai ușor, adînc și cu tot plămînul. Nu-l mai avea pe molîul și neghiobul Ilija, care-l împiedicase în mers ca un lanț greoi. Nu mai era nici el, nici altfel de făptură omenească în apropiere. Și e mai bine așa, mai sigur.

— Uite ce ți-s oamenii ! Poftim, mai încrede-te în ei !

Își aduse pentru o clipă aminte de Stojan Kekici și de grija lui binevoitoare, simplă și fără pisălogeală. Uite, se mai găsește uneori și cîte un astfel de om, dar tocmai cînd vrei să te lipești de el ca de-o rubedenie, dispare fulgerător și fără urmă în întuneric, printre împușcături. Încerci s-o iei pe urma lui, dar îți pierzi cumpătul și, pînă la urmă, totul se încheie cu o săritură în prăpastie.

Luîndu-se noaptea trecută după Stojan, Todor încercase întîia oară în viața lui să facă un lucru neobișnuit de cutezător, dar totul a ieșit anapoda. Prin urmare, nu-s bun de asemenea isprăvi, cugetă îngrijorat flăcăul, convingîndu-se din ce în ce mai mult că trebuie să se ferească și să se înfunde undeva în pustietatea surdă a pădurii, să ia carabina în mînă și să nu îngăduie nimănui, nici unei făpturi omenești să se apropie de el. Nimănui, chiar nimănui ! Fiecare își are drumul lui în viață, și, uite, acesta-i drumul său. Trebuie să se apere, să nu se lase.

Carabina, numai cu carabina dragă în mînă !

Tot timpul pînă atunci, Todor nu recunoscuse nici față de el însuși că are o carabină ascunsă undeva. A adus-o după destrămarea armatei. Umblînd numai prin păduri, sosise acasă în toiul nopții și ascunsese vremelnic arma și muniția în șopron, dar n-a spus nimic despre ea nimănui dintre ai casei. Apoi, într-o duminică, a dus-o pe furiș într-un nou ascunziș, în crăpătura unei stînci, mai departe de casă. Și-

acuma e acolo, învelită în niște zdrențe unse și acoperită atent cu pietre mărunte.

Uitînd și de foame și de oboseală, Todor zorea spre satul său, mergînd numai prin pădure. Străbătea drumuri îndepărtate și lăturalnice, înconjurînd satele și cătunele de la poalele muntelui. Uneori, privind aprig, ca o fiară, alerga prin vîlcele înguste și pline de iarbă.

Cam pe la amiază, printre mestecenii rari de la marginea pădurii, flăcăul zări, destul de aproape, făgetul bine cunoscut, cu cărarea gălbuie, accidentată, care se pierdea printre copaci, venind de jos, din Jaruga. Acest loc de trecere prin munte, nici drum de țară, nici potecă bătătorită, ducea spre casa lor, a Bokanilor.

Todor se opri la doi pași de pădurea de fag și de cărarea veche și cunoscută ; nu-i ajungea aerul să-l respire, iar inima îi tresărea și, în același timp se istovea de emoție, de parcă își pierdea și ultimele bătăi aci, în preajma cuibului natal.

Porni din nou la drum, străbătînd pădurea prin altă parte, departe de cărarea cunoscută. În adîncul pădurii de fag, în șanțul îngust, ceva mai departe de poiana lor, în fața lui Todor apăru, în cele din urmă, stînca bine cunoscută. Flăcăul se opri după un copac și tremurînd din tot corpul, o cercetă cu atenție și cu precauție.

Se urcă apoi pe stîncă, la înălțimea unui stat de om, și se apucă să scotocească nerăbdător. De-a lungul pantei, pietricelele începură să se rostogolească cu zgomot. Degetele agitate pipăiră repede obiectul înfășurat în zdrențe. Ha-ha, e aici !

„Todore, păzește bine pușca ! Fii atent, poate că într-o bună zi îți vei apăra capul cu ea !"

Aceste vorbe i le spusese la despărțire, la sfîrșitul războiului, după o luptă scurtă dată lîngă Mrkonjici Grad, ocrotitorul său voluntar, soldatul teterist Uroș Pavlovici, din batalionul de teteriști de la Maribor, unde Todor făcuse serviciul militar timp de cinci luni la comenduire.

În clădirea aceea imensă, veșnic întunecoasă, cu bolțile înalte, plină de curent și de scîrțîitul ușilor vechi, Todor se pierdea ca într-un fel de peșteră înghețată. De obicei, cînd

îl copleşea cîte o amărăciune surdă, grea ca o piatră şi dureroasă ca o boală, la capătul coridorului lung apărea consăteanul său Uroş.

— Consătene, cum o mai duci ? îngîna el blajin, apropiindu-se de Todor ; şi după aceste vorbe, în sufletul soldatului moleşit prindea din nou viaţă speranţa amorţită ; o să vadă iarăşi poiana lui liniştită, acoperişul casei părinteşti înnegrit şi scund şi zidul puternic al pădurii de fag, care împrejmuieşte şi apără din toate părţile adăpostul paşnic al Bokanilor.

În dimineaţa aceea senină, a doua zi după luptele de lîngă Mrkonjic Grad, după ce umblaseră de ici, colo, toată noaptea, ascunzîndu-se prin păduri, răzbiră undeva pe dealurile de lîngă Sitnica. Aici fuseseră nevoiţi să se despartă. Uroş şi un învăţător o luară spre Banja Luka, iar Todor, spre satul său.

— Apoi hai, Todore, îi întinsese atunci Uroş mîna, cu căldură prietenească şi cu un sunet de amărăciune în glas, hai, poate că ne-om mai întîlni undeva. Pămîntu-i rotund şi oamenii cumsecade au întotdeauna prilejul să se întîlnească.

Iar cînd pornise fiecare pe drumul lui, Uroş s-a mai întors o dată înapoi şi i-a şoptit la ureche vorbele acelea în legătură cu puşca.

„Uite, chiar a avut dreptate", cugetă Todor, ţinînd în mînă carabina şi simţindu-i cu plăcere greutatea. „A venit timpul cînd puşca îţi apără capul !"

Şi-i părea pur şi simplu că pe aici, pe undeva, prin apropiere, Uroş trece pe după copaci şi, întorcîndu-se spre el, zîmbeşte aprobator :

— Vezi, ţi-am spus eu ţie...

* *

Ustaşul Mujica Harbaş se trezi tîrziu, după ora prînzului, şi privi mirat prin camera străină şi necunoscută, modest dar plăcut mobilată.

— Cum am ajuns aici, mama ei de treabă ?

Nu putea să-şi dea seama nici unde-i, nici la ce oră din zi se află şi nici cum şi cînd venise. Capul îi era greu ca

plumbul, apăsat de o durere surdă ; îi ardea limba şi îşi amintea că timp îndelungat, ca-ntr-o aiurare, ceruse şi visase apă.

— Ei, ia stai...

Îşi privi uniforma, frumos împăturită, aşezată pe scaun, şi se căzni să-şi amintească de noaptea trecută.

Mai întîi, ca-ntr-o introducere amăgitoare şi plină de emoţii, îşi aminti de bluziţa de mătase trandafirie a fiicei lui Vuksan, trîntită pe duşumeaua postului de pază, şi de trupul gol al fetei, chircit în ungherul întunecos. În pofida întunericului, fata încă se mai zărea acolo, aţîţătoare ; dar nimeni nu îndrăznea şi nici nu ştia cum să se apropie de ea, ca s-o îmbrace şi s-o ducă înapoi în prăvălie. Îl îndemnau pe Harbaş să facă treaba asta, fiind cel mai energic şi mai îndrăzneţ, dar pe el îl părăsea curajul şi puterea numai la gîndul că trebuie să apuce corpul acela ghemuit, care nu mai era în stare nici să se mişte, nici să geamă. În cele din urmă, apăru pe neaşteptate, din rîndul ustaşilor emigranţi, un herţegovean din Ljubuşki, unul uscăţiv şi aprig, cu ochi verzi şi păr roşcat. Acesta, gata la orice, acceptă, fericit că s-a găsit o treabă de la care toţi se dau la o parte.

Apoi au urmat transporturile de noapte cu camioanele încărcate cu orăşeni şi săteni arestaţi. Cu orăşenii îndeosebi fusese un chin ; îi era ruşine de numeroşii cunoscuţi. I-a fost mai uşor cu ţăranii, turmă liniştită şi supusă, dar iată că tocmai unul dintre ei a şters-o...

Harbaş încercase în fel şi chip să-şi şteargă din amintire scena aceea îngrozitoare de măcelărire de lîngă prăpastie, luminată de faruri ; dar degeaba. Stăruitor şi insistent, ca un coşmar, scena aceasta îi apăsa creierul, iar lovitura înfundată de baros, care zdrobea ţestele oamenilor, îl pătrundea pîn-n măduva oaselor.

Noaptea trecută, după toate cele petrecute în pădure, încercase să înece şi să dizolve în paharul de ţuică toate scenele şi sunetele acelea neplăcute ; dar degeaba. Fiecare clinchet al paharelor de pe masă îi readucea în minte loviturile nimicitoare de la prăpastie. Pînă şi scaunul de sub el scîrţîia parcă cu un sunet neobişnuit, făcîndu-l să tresară în fiecare clipă şi să se gîndească la oasele oamenilor. Îmbătîndu-se criţă, se speria de fiece zgomot şi-l deranja pînă şi strălucirea sticlelor

din fața lui. Apoi, dintr-odată, ca și cînd l-ar fi atins o adiere plăcută de vînt, simți pe față obrazul nebărbierit al lui Toroman și auzi șoapta lui limpede și duioasă :

— Nu te las eu pe mîna nimănui, să știi... Ne ducem noi la Katica noastră... Acolo o să-ți... Acolo ne ducem... N-avea nici o teamă...

Împleticindu-se, plecaseră undeva în noapte și-n fața lui Harbaș a strălucit iarăși lumina și s-au clătinat niște rafturi cu cratițe albastre și roșii. S-a așezat apoi pe un pat, lipindu-și fruntea de tăblia lui rece de metal.

Harbaș își întoarse cu efort capul greu ca plumbul și privi cu ochii umflați. Da, da, acesta trebuie să fie patul de aseară. La picioare, pe speteaza de tablă a patului, vopsită în alb, se vedea desenat, într-un cadru oval, un peisaj miniatural, cu lacuri albastre și cu un decor de pădure verde în spate. Privind, pierdut și amărît, acest peisaj, lui Harbaș i se năzăreau în față mîțișorii pufoși și gingași ai sălciilor bătrîne, aplecate peste pîrîul de pe valea îngustă care se întindea la capătul casei lor din satul Arapovac.

Uite, acolo ar trebui să se ducă acum, să se curețe de toată murdăria și să se odihnească. Da, asta ar trebui să facă, dar noaptea trecută, cu povara ei insuportabilă, stă ca un fel de bloc de piatră între el și viața lui de altădată. Nu mai poate să dea înapoi, ci numai înainte, căci a apucat de a făcut primul pas greșit, decisiv al decăderii ; a luat această direcție și acum trebuie să meargă mai departe, chiar și fără voia lui.

— Ducă-se totul dracului ! Cel mai bun lucru e să nu te mai gîndești la nimic. Se va găsi o portiță de scăpare.

Așa, hoțește și rapid, cum procedase și pînă acum, în toate acțiunile lui riscante, Harbaș luă această hotărîre și îndată se simți mai ușor. În acest mod lichida el cu gîndurile negre și cu teama, cînd se găsea în fața vreunui furt îndrăzneț din incinta gării, ori cînd pornea în zilele de piață în aventurile sale de „trișor cu trei cărți". Ușuratic, rapid și îndrăzneț, se lăsa în voia norocului, care descurcă totul, fulgerător și cu măiestrie, fără gînduri grele și griji prea mari.

În încăperea de alături se auziră niște pași greoi și înceți și-n ușă apăru Ale Toroman, buhăit, cu obrajii înroșiți și cu

pleoapele umflate. În părul încîlcit încă îi mai străluceau niște stropi de apă, căci abia se spălase.

— Ehei, flăcăule, scoală-te ! mormăi el mahmur, gîrbovit și greoi, șovăind să intre înăuntru.

— La cine sîntem noi ? îi scăpă vorba lui Harbaș, fără să vrea.

— La Katica, sărăcane... La Katika lui Ilija, bîigui Ale, zîmbind stupid ; își înclină capul spre stînga și își ridică sprînceana dreaptă în sus, străduindu-se să dea feței sale o expresie veselă și strengărească.

Harbaș se sculă și începu să se îmbrace, clătinîndu-se și pierzîndu-și mereu echilibrul. Povara aceea grea ca plumbul, care-i apăsa capul, se lăsa cînd pe o tîmplă, cînd pe alta, trăgîndu-l spre pămînt. Pleoapele grele se închideau de la sine, căci încă nu-l părăsise somnul.

Din bucătărie ciripi răsfățat un glăscior de femeie :

— Ei, tinere, gata cafeluța ! Scoală-teee !

Prin bucătărie se învîrtea necontenit o femeiușcă ageră și curățică, cu pulpe vînjoase, arse de soare, și cu sînii mari, toată numai rotunjimi. Gîngurea mereu cîte ceva, cînta și zumzăia, fluturînd în jurul ei rochia foșnitoare și scurtă care, ridicîndu-se deasupra genunchilor, îi scotea în fiecare clipă la iveală coapsele tari și albe. Se părea că trupul acela vînjos și neastîmpărat, de sub rochia foșnitoare, se îmbată și se însuflețește cu fiece mișcare a ei, dezvăluindu-și puterea jucăușă, care nu așteaptă decît să se reverse și să-și facă drum înainte, indiferent unde și indiferent în ce fel.

— Eh, frate... mormăi Ale, aplecat deasupra farfuriei cu jumări de ouă, privind-o pe sub sprîncene pe Katica. Eh... cu asta nu ieși la capăt... niciodată nu-i ajunge...

— Iar de bărbat nu-i pare rău, de parcă nici nu l-ar fi avut niciodată, bombăni Harbaș, continuînd să se uite spre ușa deschisă, pe care dispăruse cu o clipă mai înainte Katica.

— Ea nici nu știe, măi, sărăcane. I-am spus c-a fost dus la muncă la Gospici, șușoti Ale. Tocmai de aceea se și bucură : e viu și n-o deranjează.

— Aha, aha, îngînă încet Harbaș și-l cuprinse iarăși îngîndurarea, care-l făcu surd și orb față de tot ceea ce se petrecea în jurul său...

* *

Pe Katica aceasta, cu paisprezece ani mai tînără decît el, Ilija o cunoscuse în timpul cînd lucra în Slavonija. Construiau niște obiective militare într-o pădure de pe coasta unui deal și aproape în fiecare zi, iar la sărbători cu regularitate, venea la cantina lor fata bucătăresei parohului catolic, Katica, o fetișcană rumenă și veselă, în vîrstă de cincisprezece ani. Rontăia tot timpul niște bomboane roșii și ieftine și era sprintenă și aprigă ca un pui de sălbăticiune. Privind pe sub sprîncene, îi măsura pe toți deodată și pe fiecare în parte și pufnea în rîs fără motiv, mișcîndu-se vioaie printre lucrători și subofițeri. Se prindea numaidecît în horă și se învîrtea îndemînatică, schimbîndu-și mereu locul și alegînd jucători mai buni. Îndată ce auzea acordeonul, ceva irezistibil o trăgea afară din căsuța ei liniștită, ascunsă într-o livadă de pruni, și o ademenea spre hărmălaia de lîngă cantină. Pur și simplu se îmbăta de cîntece, jocuri și chiote.

Cu bărbații Katica nu se avînta, ori cel puțin nu se știa de isprăvile ei amoroase, cu toate că se cam vorbea în sat de aventurile ei nefirești, petrecute cu doi-trei ani în urmă, pe cînd era doar o fetiță, înnebunindu-i chiar și pe oamenii mai vîrstnici, de mult însurați.

Katica se schimba și devenea blîndă și bună numai atunci cînd se întîmpla vreo nenorocire pe șantier. Se repezea numaidecît, apuca trusa sanitară și, cu o îngrijorare profesională, îl găsea repede pe rănit, îl pansa și poruncea ce trebuie să i se facă și unde să fie transportat. Atunci toți lucrătorii o ascultau supuși, de la cel mai bătrîn pînă la cel mai tînăr. Dar și ea le poruncea ca unor copii :

— Negriciosule, fugi după apă caldă. Repede !

— Moșule, dă încoace cuțitașul ăla al dumitale.

Acum nu mai era Katica aceea de fiecare zi, neastîmpărată și nerușinată, de la care te poți aștepta la orice.

— E fată bună micuța asta, spuneau lucrătorii mai în vîrstă, după ce Katica își isprăvea treaba și, ca și cînd ar fi presimțit ceva neplăcut și urît, adăugau :

— Păcat de ea !

Ilija sosise pe șantier tocmai în zilele cînd Katica „umbla oarbă" după un oarecare Bogdan, un derbedeu și un vîntură-lume, vesel și flușturatic, care cunoștea toată Slavonija și tot ținutul Sremului, de-a lungul și de-a latul ; își schimba deseori locul de muncă, cînta frumos, bea și se veselea fără măsură. La început Bogdan nu dăduse nici o atenție fetei și fîstîcelii ei evidente cînd i se adresa cu vreo glumă. Dar cînd niște băieți îi strecurară în ureche vorba că fata se uită în mod serios la el, veselul vîntură-lume începu s-o privească cu alți ochi ; se apucă să-i ațină calea și să i se plîngă cît e de sărman și de singur pe lume. Văzîndu-l cu capul aplecat și cu privirea lăsată-n jos, Katica se întrista și ea, gata să izbucnească în plîns. Astfel, într-o seară acceptă ca după serbarea de duminică să se întîlnească cu el în livada de pruni a mamei sale.

A doua zi, Bogdan, întinzîndu-și ostentativ mădularele și făcînd pe grozavul, povesti lucrătorilor cum „a agățat-o pe puștoaică" ! Descrise pînă în cele mai mici amănunte cum i-a „vrăjit", cum s-a întîlnit și tot ceea ce, suspinînd, i-a șoptit, i-a oferit și i-a promis fata. Ascultătorii chicoteau tulburați, plescăiau din limbă și exclamau încîntați :

— Eh, frate, zău, că ești grozav !...

— Aha, aha, va să zică, i-ai făcut-o ! Și zici că nici n-a fost fată !

— Treaba asta a făcut-o de minune popa, fire-ar să fie.

În aceeași zi, după-amiază, un sergent negricios, crăcănat și șașiu, o întîlni pe Katica pe drumul de sub pădure ; se uită pieziș la ea și rîse cam urît, parcă nu de ea, ci hlizindu-se la stîlpul alb, despuiat de coajă, de pe marginea drumului.

— Ehei, fetițo, cum a fost azi-noapte ?

Fata tresări cu toată ființa. Ce fel de ochi sînt ăștia și ce ce înseamnă o asemenea privire și întrebare ?

Fără înconjur și cinic, sergentul repetă cuvintele ei din noaptea trecută :

— Bodo, odorule, mor...

În fața Katicei toată lumea se tulbură și se întunecă. O izbi ceva lipicios și scîrbos, și, împroșcîndu-i obrajii, îi răvăși

tot sufletul, rămînîndu-i numai pecetea de neşters şi chinuitoare a acestei izbituri.

Fugi pe o scurtătură acasă, oarbă şi surdă faţă de tot ce-o înconjura. Cînd sosi pe locul acela, plin de iarbă şi ascuns, din capătul livezii de pruni, locul lor din noaptea trecută, se prăvăli pe împletitura deasă de viţă de vie veche şi începu să se încolăcească şi să dîrdîie pe iarba răcoroasă, muşcîndu-şi degetele încleştate.

— Aoleu, aoleuu, aoleuuu !

Transmitea pămîntului surd geamătul ei stins şi încordat, dar asta nu-i potolea lacrimile şi nici nu-i aducea vreo alinare. Ar fi vrut să se prăbuşească, să se scufunde în pămîntul întunecos, unde nu există faptură omenească ; dar pămîntul nu se deschidea şi corpul ei ghemuit rămînea aici, la suprafaţă, la discreţia oricui, în văzul tuturor şi fără nici o apărare.

Timp de zece zile Katica a suferit din pricina iubirii ei terfelite, întreruptă pe neaşteptate, iar cînd a auzit că Bogdan a părăsit şantierul şi, ca-ntotdeauna, a dispărut fără urmă, atunci ea, pentru prima dată după întîmplarea aceea, a plîns pe săturate şi, uimită, a simţit o uşurare neobişnuită şi plăcută. I se părea că se spală în propriile ei lacrimi şi acum pleacă pe o cale nouă.

Tot timpul s-a ferit de şantier, pînă la o mare serbare de vară în sat, cînd i-a uimit şi pe lucrători şi pe săteni cu dansul ei neobosit, turbat şi îndărătnic, şi-n văzul tuturor a plecat însoţită de un meşter tînăr de pe şantierul militar.

Din seara aceea Katica începuse să zburde prin sat şi la cantină. Din cauza ei flăcăii din comună şi lucrătorii de pe şantier se certau şi se urau de moarte. Încăierările se ţineau lanţ, la cantină şi prin cîrciumile săteşti. Singurele fiinţe pe care Katica nu putea să le sufere erau oamenii în uniformă de pe şantierul din pădure. Îl ura mai ales pe sergentul acela şasiu şi negricios, dar nu se dădea la o parte din faţa lui şi se apropia cu obrăznicie tocmai de grupul de oameni unde se găsea el, scoţîndu-şi provocator în afară pieptul cu sînii drepţi şi pietroşi. Odată, în apropiere de cantină, cînd sergentul stărui cu propunerile lui amoroase, pomenind cu jumătate de voce de bani şi de mătase, Katica îşi îndreptă îndărătnică spinarea, se îmbujoră la faţă şi scrîşni jignitor, pierzîndu-şi sunetul curtenitor şi gînguritor al vocii :

— Ascultă, Vojin, degeaba ai milioane! Nu vreau cu tine, nici vie, nici moartă, așa să știi!

Apoi se întoarse spre dreapta, înspre cantina muncitorească, și arătă aspru, cu mîna întinsă spre Ilija Radinovici, care curăța în prag cartofi:

— Uite, îl vezi pe omul ăla de-acolo, flăcăul ăla tomnatic; n-a vorbit pînă astăzi nici un cuvînt cu nici o fată și nici nu știe ce-i aceea femeie; uite, și a lui voi fi, dar a ta niciodată, ține minte acest lucru.

Și-l lăsă pe sergent năucit, privind bleg undeva în direcția în care arătase cu mîna Katica.

În ciuda subofițerului și a societății sale, Katica începu să se învîrtească tot mai des în jurul lui Ilija cel nătîng și tăcut, care se înroșea și se fîstîcea în prezența ei pierzîndu-și pînă și fărîma aceea de îndrăzneală și de îndemînare pe care o avea. Începu să-l poftească și acasă, duminică după-amiază, dîndu-se peste tot drept apărătoarea și ocrotitoarea lui. Iar cînd într-o zi se încumetă și el s-o întrebe ceva și să-i ceară un sfat, pe Katica o impresionă profund confidența lui naivă și fără să vrea, cugetă:

— Iată a cui trebuie să fiu, a acestui om care nu mă va înșela și nu mă va părăsi niciodată.

Și aici, într-o frîntură de secundă, își aminti de Bogdan și o tăie un junghi în piept, rapid și scurt, întocmai ca fulgerul întunecimii fără glas.

— Alături de Ilija voi fi măcar liniștită, scăpînd de acest... acest iad.

Odată, în timp se ședeau împreună pe banca scundă din fața casei, Katica îl întrebă pe neașteptate:

— Dar ce ar fi dacă ne-am lua și am pleca departe de aici, pe meleagurile tale, în Bosnia?

Flăcăul răspunse peste așteptări de liniștit și aproape supus:

— Ar fi bine.

Amuțiră. Katica, cu ochii larg deschiși, își privi satul, risipit pe cîmpia de lîngă șosea; și totul îi apăru acum într-o lumină nouă. Iată, va lăsa totul aici și se va duce într-un ținut nou, printre oameni noi, departe de prima ei rușine și de prima dezamăgire dureroasă, pe care n-o poate înăbuși nici cu dansul, nici cu cîntecul, nici cu îndrăznețele întîlniri de seară cînd sîngele ei înfierbîntat întunecă și mistuie în

flăcări ultimele fărîme de conştiinţă. Va uita atunci şi casa plăcută şi curată a jupnicului *, în care, într-o noapte ploioasă şi furtunoasă, în timp ce maică-sa era la băi, a băut prima dată, la vîrsta de treisprezece ani, un lichior verzui, tare foc, a ascultat şoaptele pline de căldură ale tînărului jupnic şi, cu toată fiinţa extaziată şi arzînd ca focul, cuprinsă de toropeală, a cedat acestui bărbat. Continuase aşa, pe ascuns, timp de o jumătate de an, pînă cînd tînărul preot a plecat pe neaşteptate undeva şi-n locul lui a venit un frater înalt şi ofticos, de a cărui prezenţă a îngheţat toată casa, ca o peşteră în care nu locuieşte nici o făptură omenească. Va uita şi de acest lucru şi de nebunia şi ciudăţeniile de după plecarea bruscă a jupnicului, cînd fetişcana, coaptă prea de timpuriu, a alarmat tot satul, ca după un an să se potolească dintr-odată.

În Pijevcev Do, sat strîmt şi sărac, vîrît chiar sub poalele muntelui, Katica n-a putut să se obişnuiască nicidecum. În fiecare dimineaţă se trezea din somn cu o tainică speranţă că se va afla într-un loc întins şi bogat, cu orizont deschis ; dar, îndată ce deschidea uşa, o întîmpina, ca un fel de zid, la vreo cincizeci de metri dinaintea casei, un crîng înclinat şi încîlcit, încrucişat de urmele abia vizibile ale caprelor.

Prin străduinţele Katicei şi cu ajutorul unui topograf, cumătru al ei, Ilija obţinu un post de om de serviciu la prefectură şi se mutară în oraş. Cu banii de la vînzarea casei părinteşti, el cumpără de la un negustoraş scăpătat, originar din Pijevcev Do, o căsuţă frumoasă, cu grădiniţă şi cu o bucăţică de livadă, aşezată chiar lîngă rîu.

Katica se descurcă repede în oraş. Găsi cu uşurinţă de lucru la prefectură, la jandarmerie, la şcoli şi prin case particulare şi dădea cu îndemînare la o parte toate piedicile şi dificultăţile care stăteau în faţa lui Ilija al ei. Din an în an era tot mai înfloritoare şi devenea din ce în ce mai exuberantă, stîrnind dorinţa bărbaţilor şi invidia femeilor din oraş. Din cauza ei multe femei plîngeau, iar bărbaţii făceau prăpăd prin casă, speriau copiii şi plecau să bea şi să golănească toată noaptea.

* *Jupnic* — paroh catolic. *(n. t.)*

Ilija al ei nici nu vedea și nici nu se sinchisea de ceea ce face Katica. Sub aripa ei atotputernică, el își vedea liniștit și sîrguincios de treburile sale, mulțumit că există cineva care își bate capul, în locul lui, cu toate necazurile mari de pe lumea asta și-l lasă în pace să-și cîștige bucata de pîine.

După prăbușirea Iugoslaviei, cînd se instaură statul ustașilor, Ilija își pierdu postul de la prefectură, dar Katica, profitînd de faptul că era croată, rămase și pe mai departe să facă tot felul de munci temporare și ocazionale pe la instituțiile de stat, ba să-l și ferească pe Ilija de închisoare și de fel de fel de prigoane. Scăpînd de mulți concurenți pe care-i avuseseră pînă atunci și simțindu-se pe deplin stăpîni în oraș, ustașii începură, nestînjeniți și în mod deschis, să intre la Katica, în „casă croată".

În ajunul atacului german împotriva Rusiei, Ilija fu arestat împreună cu alți cetățeni. Katica se sperie și se îngrijoră mai mult decît s-ar fi așteptat vreodată și începu să alerge prin oraș pe la ustașii pe care-i cunoștea. Seara, tîrziu, gîfîind de oboseală, dădu de Ale Toroman și acesta îi promise numaidecît că va face tot ce-i stă în putință și îndată ce va ajunge la un rezultat, o să dea o fugă pînă la ea, să-i spună cum stau lucrurile.

— Nu-ți fie frică, scumpo, totul va fi bine, dacă îți spune Ale al tău.

În aceeași noapte, înspre revărsatul zorilor, Ale sosi împreună cu Harbaș, beți amîndoi, și-i povesti cu un fel de grabă și veselie prefăcută că treaba e în regulă, că Ilija a fost trimis la lucru în orașul Gospici și, după părerea lui, se va întoarce curînd de-acolo.

* *

Katica îl trezi pe Harbaș din gîndurile lui mahmure și încete. Apăru brusc înăuntru cu gălețile pline cu apă rece, stropită pe pulpele pline ; umplu ligheanul și-l stropi cu mîna umedă pe tînărul ustaș :

— Scoală și spală-te, uite aici apa ; acum am adus-o de la fîntînă.

După ce Harbaș se spălă cu apă rece și se învioră nițel, Ale îi propuse, întinzîndu-și mădularele :

— Hai, jos în livadă, sub sălcii ; e atît de plăcut să dormi pe marginea apei. Hai, să mergem... Kato, noi ne ducem oleacă jos la pîrîu, la umbră. Fă-ne rost de ceva mîncare la prînz.

— Bine, bine, gînguri veselă tînăra femeie.

Cu ceva înainte de prînz, în timp ce Katica, roşie ca focul, trebăluia în jurul maşinii de gătit încinse, poarta casei scîrţîi cu precauţie. Continuînd să-şi vadă de treburi, femeia zise, fără să se întoarcă :

— Eh, ai venit prea devreme, Ale ; prînzul nu-i încă gata.

Cel de la poartă nu răspunse nimic. Katica tresări şi se întoarse brusc. În poartă stătea Ilija al ei, nebărbierit, obosit şi plin de praf.

Ea se pierdu cu firea şi simţi cum îi fuge toată puterea din picioarele înţepenite. Începu să i se întunece înaintea ochilor şi Ilija i se năzări ca un fel de stafie.

— Tu ?... Dincotro ?

— Iaca, am sosit, îngînă emoţionat Ilija.

— Ico, dragul meu, păi tu ai fugit ?

— Fugit, repetă mecanic Ilija, căci acum, istovit şi flămînd, nu mai simţea nevoia nici să gîndească, nici să-i fie frică de ceva.

— Păi, cum... ce... cum de le-ai scăpat ? se fîstîci Katica, neştiind ce să-l întrebe mai întîi. Uite, eşti plin de sînge.

— Nu ştiu nici eu cum. Aşa a fost să fie.

În timp ce Ilija înghiţea alene şi cu întreruperi laptele rece, Ale Toroman, descins şi legănîndu-se în mers, intră lejer pe uşă ; în urma lui păşi Harbaş, buhăit şi cu urme de iarbă pe faţa înroşită. Cînd îl văzură pe Ilija, tresăriră amîndoi uluiţi şi se opriră. Ale, nevenindu-i parcă să creadă, îşi adună sprîncenele, ca şi cînd, venind de afară, n-ar fi văzut cine-i în faţa lui, iar Harbaş îngălbeni dintr-odată şi o bănuială îngrozitoare îi opri o clipă răsuflarea :

— Iată-i, se trezesc !

Şi fugarul încremeni pe scaunul său. Cum şedea aşa, cu ceaşca pe genunchi şi cu stropi de lapte pe buze, semăna mai mult cu un copil de şcoală, luat prin surprindere de nişte învăţători severi.

Încordarea chinuitoare o curmă Katica, descumpănită întrucîtva şi ea :

— Şedeţi, şedeţi, de ce vă miraţi ?! Lui Ilija al meu i s-a făcut dor de nevastă şi a venit. Cine, oare, n-ar fugi pentru o asemenea soţioară, chiar şi din mîinile voastre, ai ?

— Ehehe, aşa-i, aşa-i, se grăbi Ale, fîstîcit, să răspundă. Lasă Ilija, lasă, şezi numai. Nu-i nimic c-ai venit.

Înţepenit, Harbaş se lăsă încet pe scaun, fără să zică un cuvînt şi numai din cînd în cînd se uita pieziş la Ilija. Se cutremură, năpădit de o transpiraţie fierbinte, care-l cuprindea perfid şi se scurgea pe pielea înfiorată. A naibii situaţie, şi nu-i chip să te descotoroseşti de ea !

După masa de prînz, dominată de o tăcere stînjenitoare, Ale îl chemă pe Ilija ; se închiseră în odaie şi discutară acolo încet, timp destul de îndelungat. Cînd ieşiră, pe Ale nu-l părăsise încă voioşia lui silită.

— Nu-i nimic, Kato, nu te necăji de loc. Ilija e un om supus, a venit frumuşel să se prezinte în faţa autorităţilor... Nu-ţi face nici o grijă... aranjăm noi totul.

Cînd Ale şi Harbaş se depărtară de-a lungul mahalalei, Katica se repezi la Ilija :

— Ce te-a întrebat ? Povesteşte-mi ce aţi vorbit.

Ilija îi povesti, de la început pînă la sfîrşit, tot ce se întîmplase noaptea trecută la prăpastie. Katika bătea doar din palme îngrozită şi se uita la el :

— Bietul meu Ilija, ce tot îndrugi acolo ? Să-i fi azvîrlit, oare, pe toţi de-a valma, în prăpastie ? Tu eşti în toate minţile ?

— Sînt, afirmă Ilija, simplu, ca un şcolar, mirîndu-se de tulburarea femeii. N-o mai văzuse niciodată aşa.

— Aoleu, aoleu, dar ce-i asta, oamenii lui Dumnezeu ?! se văită îngrozită Katica, privind întrebător pe Ilija. Era întîia dată cînd, neputincioasă şi căutînd un răspuns, i se adresa lui, ea, care pînă acum, fără nici un pic de greutate, purta grija amîndurora.

Ilija clătină doar din cap şi amuţi amărît, văzînd-o pe Katica atît de pierdută. Dacă şi ea îşi pierde capul şi nu găseşte într-adevăr nici o ieşire, atunci de bună seamă că au ajuns la ananghie.

— Apoi, Icio, dragul meu, ce-ar fi să te ascunzi cîteva zile pe undeva, să nu fii în ochii lor ? Pînă atunci vom mai vedea, vom mai chibzui.

— Păi, Katica, cred că-i mai bine să mă predau. Mă prezint frumușel și autoritățile... Nu sînt vinovat, n-am fugit... Și Ale zice să nu-mi fie frică de nimic. Kapetanovici a plecat.

— Bine. Poate că Ale o să aranjeze ceva. Să așteptăm... Du-te și schimbă-ți hainele.

Vestea despre sosirea lui Ilija îl tulbură pe logornicul Șkuro mult mai mult decît se așteptase Ale.

Logornicul se uită la Toroman înțepenit și chinuit, ca și cînd îl ruga mut, fără cuvinte, să-l cruțe măcar un pic. După cîteva clipe chinuitoare, de-abia fu în stare să grăiască :

— Și au fugit ? Doi inși, zici ?

— Doi inși ! Ilija și unul Todor, un băiat negricios din Jaruga.

— Doi inși, repetă mai mult pentru sine logornicul, iar al treilea, Kekici, a întins-o sub ochii mei. Dumnezeu știe cîți mai pot să iasă. Iată-l pe Kapetanovici cu raziile lui.

— Ilija spune că toți ceilalți sînt morți, începu șovăitor Toroman, și privi afară prin fereastră, încrețindu-și îngrijorat sprîncenele.

— Da, da, morți, dar uită-te : răsar unul cîte unul.

Logornicul, așezîndu-se pe scaun, se propti cu pieptul de masă și se adresă lui Toroman confidențial, plîngîndu-i-se, ca și cînd ar fi văzut în el un complice și căuta să și-l facă aliat :

— Ei, măi Ale, măi Ale, Kapetanovici a produs fierberea și vărsarea de sînge ; pe urmă a plecat, iar noi am rămas aici să liniștim lucrurile și să ne descurcăm cum știm mai bine... Poftim, ce să știi acum să faci cu Ilija ăla ? Dacă-l lăsăm așa, o să-i umble gura, o să tulbure lumea...

— O să-i umble gura, hm... Unde s-au dus atîția, să se ducă și el, zise îmbufnat Ale. O să ne ocupăm noi de el.

— Dar grăbește-te, încă în seara asta.

— Bine. Îl iau pe Harbaș cu mine și vom aranja cumva, făgădui Ale, pornind fără chef spre ușă.

Cînd se întunecă, Ale și Mujica Harbaș se pregătiră și porniră spre casa Katicei. Pe drum, se sfătuiră să spună că au ordin să-l ducă pe Ilija la logornic, la interogatoriu ; iar după aceea vor zice c-a fost dus la muncă în Germania. Pe Katica o vor amenința să-și țină gura, iar dacă asta n-ajută la nimic, se știe ce-o așteaptă.

— Uf, ar fi păcat de o asemenea femeie, mormăi Ale, în timp ce Mujica, cu gîndul în altă parte, confirmă mecanic :

— Păcat, păcat.

— Dar cred că nici n-o să-i pară rău după el, bombăni Toroman, consolîndu-se şi aşteptînd o încuviinţare din partea lui Harbaş. Neghiob cum e, cum o să fie bun pentru o iapă ca ea ?

Pe Ilija îl întîlniră chiar lîngă poartă. Tocmai se întorcea de la izvor cu găleata plină cu apă ; cînd îi văzu pe ustaşi, se opri nehotărît şi lăsă găleata jos. Toroman se apropie de el şi zise încet :

— Ilija, mergi cu noi. Te cheamă logornicul.

Ilija privi întrebător şi amărît spre curte, de unde se auzea glasul Katicei ; întinse mîna spre găleată, dar Toroman îi atrase atenţia mînios :

— Lasă asta. Să mergem. Logornicul vrea să plece la drum, n-are vreme să aştepte.

Ilija aruncă o privire îngrijorată şi speriată spre casă şi porni supus în faţa ustaşilor, iar cînd ajunseră în strada strîmtă care cotea de la drumul principal, printre nişte garduri scunde, undeva înspre livezi, Toroman îl apucă de mînecă.

— Stai, o luăm pe aici.

— În... încotro, de ce !? tresări şi se împotrivi Ilija şi-l trecu un fior de gheaţă din creştet pînă-n tălpi. Picioarele i se îndoiau vlăguite.

— Hai, hai, mergi. Ce mi te... ? se burzului aspru Toroman. Ştim noi doar unde ni s-a ordonat. Acolo-i şi logornicul ; s-au găsit în susul apei nişte arme. Trebuie să depui mărturie.

Cu toate că habar n-avea despre ce fel de arme e vorba şi ce fel de mărturie are el de depus, Ilija se linişti întrucîtva şi o luă pe strada îngustă. În urma lui păşeau tăcuţi, unul după altul, Toroman şi Harbaş.

Ieşiră dintre pîrleazuri şi gardurile de verdeaţă. În faţa lor se iviră livezile bogate, încă necosite. Din pricina vremurilor tulburi, cositul întîrziase în acest an.

Harbaş o luă în urma lui Toroman pe poteca îngustă, aproape ascunsă de iarba răscoaptă, aplecată la pămînt. Aco-

perit de spatele lat al lui Ale, Ilija nu se mai vedea şi doar din cînd în cînd i se zăreau coatele, bălăbănite în mers.

Ale îşi luă puşca din spate, îl împinse pe Ilija din spate şi strigă furios :

— Hai, hai, fugi niţel ! Fugi, ce caşti gura aşa speriat la mine !

Ilija, împleticindu-se, fugi cîţiva paşi ; puşca pocni aprig şi cel ce fugea se prăvăli. Cînd se apropiară de el, zăcea cu faţa în jos, cu obrazul ascuns în iarbă şi abia puteai să observi cum îi tresar umerii.

Harbaş îşi descheie bluza, simţind nevoie de aer. O sudoare neplăcută i se prelingea pe gît şi pe tîmple.

— Ce crezi, e mort ? întrebă tainic Toroman.

— Fireşte, tu nu vezi ? vorbi printre dinţi tînărul ustaş, de parcă n-ar fi aprobat nici procedeul lui Toroman şi nici faptul că se află şi el în acest loc neplăcut.

Toroman se aplecă bine, încă o dată, deasupra celui ucis şi ascultă cu atenţie ; dar, din pricina năvălirii sîngelui şi bătăilor surde ale inimii, nu auzi nimic ; tuşi doar indispus şi-l fulgeră cu ochii :

— Hai, să mergem !

— Dar... ăsta ? îndrăzni Mujica.

— O să-i chemăm pe ţigani, pe Chiorilă şi Hrustan, să-l tragă mai la o parte şi să-l îngroape. Ei stau aproape.

Se depărtară în grabă de livadă, de parcă ar fi fugit, iar cînd ajunseră lîngă şirurile de bordeie ţigăneşti, Ale bătu la o poartă :

— Mă, Chiorilă, ia ieşi afară !

Cînd auzi bătaia de la poartă şi recunoscu glasul lui Toroman, ţiganul sări ca iepurele.

— Iaca, iaca, viu !

Înghiţindu-şi saliva, ţiganul mărunţel şi miop ascultă porunca neplăcută şi începu să se plîngă că n-are nici cazma, nici lopată, dar Toroman găsi numaidecît o ieşire :

— Hai cu noi, îţi facem noi rost.

— Vreau, frate, vreau, de ce să nu vreau ? bombănea Chiorilă, mergînd în urma ustaşilor, cu toate că nimeni nu-l întrebase nimic. Dar cine o să-l trezească şi o să-l scoată afară pe Hrustan ? Ăla se mişcă greu.

— Tu o să-l scoţi ! îi tăie scurt vorba Toroman, dîndu-i de înţeles că aici nu-i loc de discuţie şi poveşti.

În timp ce ei se duceau spre sediul ustașilor, Katica, desculță și înfricoșată, alerga pe aceeași stradă îngustă, spre livadă.

Îndată ce auzise pușca, ieșise din grajd, iar cînd observase găleata cu apă lîngă poartă, parcă o sabie rece îi despicase fulgerător pieptul.

— Iată, l-au dus.

Străbătea strada cunoscută, parcă ieșită din minți, nemaivăzînd aproape nimic, iar cînd intră în livezile întinse și pustii, cuprinsă de spaimă și de un tremur nebun, deschise larg ochii. Nimeni, nicăieri. Pustietate. Picioarele o duceau singure înainte, înspre pîlcul sumbru de arini, departe, în capătul livezii. Aproape că se repezi asupra lui Ilija, pierdut în iarba deasă și înaltă ; îl recunoscu cît ai clipi din ochi. Aci o părăsi numaidecît puterea. Ce să mai caute și unde să se mai ducă ?

— S-a terminat...

I se părea că nici nu țipase și nici nu se prăbușise peste mort. Da, da, se lăsase doar în jos ; încet de tot și cu băgare de seamă, de parcă aci în iarbă ar fi zăcut un copil neascultător și nefericit.

Mîngîia pierdută mîna înțepenită și rece ; și cum ședea pe iarbă, i se revărsa frigul în sufletul amorțit, răvășind-o fără milă. Cui să-i mai poarte acum de grijă ? Pentru cine să mai alerge prin tot orașul ? Ilija, bărbatul ei timid și liniștit, pe care l-a condus și i-a deschis drum în viață, nu mai este.

Luă mortul în spinare și, îndoindu-se sub povara neplăcută, porni spre casă. Avea măcar această amarnică bucurie și mulțumire că, iată, se chinuie, se împiedică și transpiră ultima dată pentru el. Nu-i nimic, toate astea le face pentru Ilija și va suporta, va suporta chiar de ar fi să moară în fața pragului.

În timp ce cei doi țigani, bombănind, umblau de ici-colo prin întuneric, Katica săpa în grădină, sub un gutui pipernicit, groapa lui Ilija al ei. Săpa cînd cu cazmaua, cînd cu o sapă veche și uzată. Nu simțea nici oboseală, nici greutate în ceea ce făcea. Lucra pentru Ilija al ei.

La revărsatul zorilor o trezi din somn pe vecina ei Esma, o văduvă mai în vîrstă, soră cu Ibro Cemalovici. Îi povesti sec și fără lacrimi toată nenorocirea sa și o rugă s-o primească

la dînsa cîtva timp, pentru că nu-i mai vine să stea în casa pustie. Socotea că aici va fi liniştită în privinţa ustaşilor ; e greu de crezut c-ar îndrăzni careva să dea buzna în casa unei văduve musulmane, bine văzută şi, încă din familia Cemalovici care are atîţia fraţi şi neamuri.

Văduva Esma, o femeie negricioasă, durdulie şi cu picioare strîmbe, care se obişnuise, cu cei trei copii ai ei, să se descurce cu isteţime şi bărbăţie în viaţă, o luă pe Katica de mînă, ca pe un copil mic, şi o aşeză pe sofaua lată de la capătul ferestrei scunde.

— Mînca-i-ar cîinii pe ustaşi ; să îndrăznească numai careva să-mi calce pragul, că-l pocnesc îndată cu toporul !

Katica îşi cără lucrurile la văduvă ; iar seara îşi duse la ea găinile şi vaca ; apoi închise casa şi o luă pe poteca bătătorită de-a lungul grădinii, îndurerată, de parcă îl înmormînta a doua oară pe Ilija. De-abia o mai înveseliră un pic copiii gălăgioşi şi neastîmpăraţi ai Esmei.

În timpul zilei Toroman s-a abătut de două ori pe acolo, a bătut timid şi a tras cu ochii pe la ferestre ; apoi a plecat, fără să-i întrebe ceva pe vecini. Se simţea vinovat şi nesigur în toată treaba aceasta cu Ilija şi se temea tot timpul să nu-l întrebe cineva ceva despre acest lucru. Probabil că venea uneori şi seara, cînd Katica nu putea să-l vadă.

Pe Harbaş însă nu-l vedeai să dea pe acolo, ori măcar să treacă prin mahala. El bea neîncetat în restaurantul pe jumătate gol, ascuns după perdelele portocalii şi îşi furişa mereu privirea misterioasă şi înfricoşată prin deschizătura dintre draperie şi canatul ferestrei. Se aştepta în fiecare moment să apară afară, de-a lungul străzii, cineva a cărui înfăţişare îl va face să-i piară graiul şi să nu mai fie ceea ce este acum. Poate că va fi acel Ilija, umil şi liniştit, şi cum va putea atunci să se uite la chipul lui mîhnit şi nevinovat ? Sau poate că va apare fata aceea, albă ca varul şi amuţită de groază, şi se va îndrepta direct spre uşa restaurantului ? Unde o să fugă el atunci ? Cum va putea să scape de toate astea ?

Aşa tremura şi se perpelea de frică, tulburat, Harbaş ; îşi turna pahar după pahar, dar uitarea blîndă adusă de beţie nu voia să vină nicidecum. Simţea doar cum i se îngreunează şi-i înţepenesc picioarele ; cum în restaurant sînt din ce în ce mai puţini muşterii, ba chiar şi chelnerul dispare din

ce în ce mai des undeva și stă îndelung acolo, iar spaima se apropie tot mai mult și strînge cercul din jurul lui Harbaș. Cineva s-a oprit în spatele său ; își holbează cu înverșunare ochii la gîtul lui, iar pe el îl trec fiori de gheață de-a lungul spinării ; și, drept unică salvare, așteaptă să audă dinspre ușă pașii greoi ai lui Toroman și glasul lui gros și răgușit, singurul care mai poate să destrame spaima de moarte, care-l copleșește pe Harbaș, stors de vlagă.

* *

După ce se uită bine la carabină și-i verifică fiecare părticică, Todor își aduse din nou aminte de casa din apropiere.

— Oare ce-or face ei acum acolo ?

Își închipuia, pînă în cele mai mici amănunte, toată casa, curtea cu acareturile ei și pe ai casei, care se învîrtesc de ici-colo cu treburile lor. Îl emoționa fiece fecușteț de care își aducea aminte. Toate îi sînt dragi și-i aparțin, toate, pînă și cutiuța îngustă de pe fereastră, în care soră-sa își ține mosoarele cu ață, de diferite culori, acele și nasturii de sidef.

— Ei, să trag numai cu ochiul așa din depărtare.

Încărcă magazia, introduse al șaselea glonț pe țeavă și lăsă pușca cu siguranța deschisă, apoi porni cu băgare de seamă spre casă, ținînd arma în mînă. Se mira cum de-i apar în drum atîtea lucruri dragi și cunoscute și cum de-l tulbură așa, în timp ce altădată trecea de atîtea ori pe lîngă ele abia luîndu-le în seamă.

În timp ce el trăgea cu ochii de după ultimii fagi, tată-său ieși pe poarta din spatele casei și o luă printre prunii răzleți din livadă. Pășea cam gîrbov și zgribulit, dar atît de obișnuit, încît Todor își dădu seama în clipa aceea că-n casă totul se desfășoară întocmai ca mai înainte și că prin apropiere nu se ascunde nici un fel de primejdie.

Ajuns în livada de pruni, bătrînul luă liniștit coasa atîrnată într-un pom, trecu pîrleazul și se îndreptă spre văioaga nu prea adîncă, de la jumătatea drumului dintre livada de pruni și marginea pădurii.

„Se duce să cosească iarbă pentru vacă", îi veni în minte lui Todor și inima i se umplu de o amărăciune adîncă și ciudată. Pesemne tată-său știe că a pierit jos în oraș, dar

omul e nevoit să trăiască mai departe, îndeplinindu-şi fără întrerupere treburile de fiecare zi. Coseşte iarbă, un braţ de iarbă umedă şi grea pentru văcuţa care a fătat de curînd. Gaga continuă să mulgă vaca în fiecare dimineaţă ; iar mama, firește, şi mama trebuie să-şi vadă de treburile ei. Iar Todor nu-i, e mort ; toţi îl plîng pe ascuns, dar nimeni nu zice un cuvînt şi viaţa continuă, strîmb şi alene, cu schimbări prea puţin vizibile în afară...

Bătrînul coborî pe cărăruie, printre lanurile de secară alburie şi înaltă, şi se apucă de cosit pe costişă. Ori de cîte ori se oprea în vîrful costişei şi îşi îndrepta spinarea, ca să-şi ascută coasa, Todor, înfricoşat, se lipea de pămînt.

— Uite, acum o să mă observe !

Cînd bătrînul începu să cosească a patra postaţă, mai scurtă, Todor se dezlipi de la pămînt şi pe neaşteptate, fără să mai stea pe gînduri, şi condus parcă de o voinţă străină, o luă repede prin luminiş, strîngînd cu putere carabina. Într-o clipă, tot ceea ce-l înconjura i se păru cunoscut de undeva, care s-a mai repetat cîndva, dar acum e cu totul altfel şi neobişnuit ; şi pasul lui grăbit, şi plaiurile din jurul său şi omul înspre care se îndrepta.

Cînd băiatul se aştepta mai puţin, tatăl său, parcă presimţind ceva, se întoarse încet şi înmărmuri. Todor de-abia îngînă, nerecunoscîndu-şi nici el glasul :

— Ce-i, coseşti ?

Cosaşul, uluit, nu răspunse la întrebare ; privea atît de ţeapăn şi de înfiorat, de parcă nu-l recunoştea pe musafirul acesta ciudat. Todor se pierdu pur şi simplu cu firea.

— Taică, nu mă mai cunoşti ?

Coada înnegrită a coasei răsună înfundat pe pămînt, iar bătrînul, ca şi cînd s-ar fi adresat altcuiva, bîigui, nevenindu-i să creadă :

— To... ăsta-i, oare, Todor al meu, Dumnezeule Doamne ?

— Eu sînt, taică, nu te teme. Viu şi sănătos, nu vezi ?

Continuînd să stea pe loc, bătrînul privi, printre lacrimile care-l năpădiseră, la fiul său întors pe neaşteptate ; iar cînd Todor îi întinse mîna, îşi lăsă capul cărunt pe umărul băiatului şi suspină reţinut, cutremurîndu-se în toată fiinţa.

— Copilul meu drag... eşti viu... am ajuns să te văd...

Şedeau unul lîngă altul pe iarba cosită ; altădată aproape egali, şi la muncă şi la toate cele, iar acum, numai tată şi fiu.

Tata, bătrîn, îngrijorat şi tare istovit, iar fiul, întors în anii fragezi ai copilăriei.

— Puiul meu, puiul meu, te-am plîns şi te-am jeluit. Bătrîna, slabă de fire, nu închide ochii toată noaptea, iar ziua se ascunde în şopron şi boceşte. Iar eu... ce să fac, nu mă las, strig la ea... Apoi şi Gaga... o găsesc mereu în colţul grădinii, printre trandafiri... se preface că are de lucru.

Bătrînul Obrad îşi lăsă mîhnit capul în jos şi, de parcă de-abia atunci îşi adusese aminte de carabină, întrebă amărît :

— Dar asta ce-i, puiul meu ?

— Iacă vezi şi singur : puşcă, o carabină.

Presimţind rău, bătrînul clătină din cap :

— Arunc-o din mînă, Todore, nu ne face să ne pierdem capul, şi tu şi noi.

Todor se încruntă şi se aprinse de mînie, cum nu s-ar fi aşteptat nici el însuşi.

— Taică, asta să n-o spui, că îndată eşti negru în ochii mei. Ştii că m-au dus la abator ca pe un bou, şi cu barosul...

Azvîrlea cuvintele, furios, printre dinţii încleştaţi, şi parcă propriile lui cuvinte îl aprindeau din ce în ce mai mult şi-i stîrneau o mînie crîncenă, uitînd de tot ce se află în jurul său. În faţa lui nu mai era decît prăpastia şi ustaşii, care încercau să-i ia viaţa, împotriva oricărei legi, şi a oamenilor şi a lui Dumnezeu.

Îngrozit de cele auzite, bătrînul bîigui abătut şi uimit :

— O, puiul meu, puiul meu, cine s-ar fi gîndit... Cine s-ar fi aşteptat... Statul să facă aşa ceva...

— Statul ! Oamenii, cîinii ! scrîşni flăcăul. Uf, uf, să nu mai apară om viu în ochii mei. Acum nu mai am încredere în nimeni, în nici o fiinţă omenească.

Şi aici Todor, cu faţa desfigurată de mînie, îşi luă carabina în braţe şi lovi cu palma în ea :

— Vezi, taică, numai în asta mai am încredere. Ea mi-e şi frate, şi prieten, şi...

Furtunos şi gîfîind, băiatul să răzbuna pentru toată tăcerea şi toate jignirile înghiţite în ultimele zile, azvîrlindu-şi, pînă la urmă, toată amărăciunea asupra acestui bătrîn, bun şi necăjit, tatăl său, care-i spusese să arunce carabina :

— Iar tu, taică, poftim : „aruncă puşca !“ Tu, tatăl meu ! Vrei să mă duc din nou sub topor, la prăpastie ?

Bătrînul se chirci sub povara acestor ocări nemeritate ; în cele din urmă își înălță doar capul, abia reținîndu-și lacrimile :

— Ei, copilul meu prostuț, păi, eu să-ți fiu dușman ? Zilele acestea orice făceam, de orice mă apucam, eu... eu...

Apăsat de sentimentul vinovăției, Todor își lăsă privirea în pămînt.

— Apoi de ce, tată, numaidecît : „aruncă pușca !“ Doar vezi și singur cum stau lucrurile.

Cînd se liniștiră nițel amîndoi, bătrînul grăi :

— Hai în casă. Ești flămînd și însetat, se vede.

Todor își aruncă pe sub sprîncene, repede și cu precauție, privirea în direcția livezii de pruni :

— Ar fi mai bine dacă mi-ai aduce aici.

— Nu te teme, bietul de tine. De unde să vină ustașii încoace, în pustietatea asta ?

— Nu. Acolo-s mama și Gaga. Cel mai bun lucru ar fi ca ele nici să nu știe că m-am întors. Te pomenești că scapă cuiva o vorbă și mă dau de gol...

— Păi, cum, nici să te vezi cu maică-ta ?

Todor se posomorî, șovăind :

— Avem cînd să ne vedem. Spune-le că-s viu și sănătos, și gata.

— Pentru Dumnezeu, da' ce ai de gînd, copile ?! se încruntă Obrad cu ochii la carabină. Nu cumva pleci în haiducie ?

Flăcăul își lăsă mîhnit și vlăguit capul în jos.

— Dragă tată, azi nici n-am altceva de făcut decît să plec în haiducie... Ori asta, ori sub toporul ustașilor. Eu, dragă tată, nu mă las înjunghiat. Nu mai vreau să ajung la prăpastie. Așa să știi.

Obrad nu-i răspunse. Era prea bătrîn, neputincios și înfricoșat de toate cîte pățise în viață, ca să mai fie în stare să-i dea un sfat. Îndrăzni doar să-l poftească din nou în casă :

— Intră oleacă, să guști ceva. Ele nu-s acasă, se întorc din sat abia spre seară.

După prînz, tatăl și fiul se mutară în curte, sub nuc, de unde puteau să observe la timp apariția vreunui străin pe drumul din pădure, și plănuiră totul. Băiatul hotărî să se ascundă deocamdată undeva în pădure, în apropiere de casă,

iar mîncarea să-i fi adusă și lăsată sub un fag mare de la marginea unei poieni, destul de depărtată de orice cărare din pădure, pe care ar putea întîmplător să apară vreun musafir nepoftit. Mîncarea o va aduce bătrînul, fie de cu seară, fie dis-de-dimineață.

— Iar eu o să-mi găsesc un bîrlog cum mă pricep mai bine, dar... nu mă întreba, taică, nici unde și nici cum mă ascund. E mai bine ca nici tu să nu știi de mine, căci știi cum e... Dacă ustașii te înhață și te strîng cu ușa, știu eu ce se poate întîmpla ?

Todor spuse cam încurcat aceste vorbe, ascunzîndu-și ochii și posomorîndu-se. Bătrînul se întristă.

— Puiul meu, crezi oare că eu...

— Nu spun asta, tată, dar e mai bine așa. Mi-aduci frumușel prînzul și dacă ai vreo noutate, mă aștepți să mi-o spui, iar dacă n-ai, pleci înapoi.

— Ar putea să-ți aducă prînzul din cînd în cînd și maică-ta, îndrăzni Obrad.

— Nu, nu, se înnegură Todor. O știi : ba lacrimi, ba una, ba alta. E mai bine să vii tu...

— Dar dacă ar veni Gaga ? E sprintenă, iute de picior...

— În nici un caz ! se împotrivi cu hotărîre băiatul, căci Gaga îi aducea și mai mult aminte de zilele de altădată, fără griji, ale copilăriei, cînd în poiana lor nu trebuia să se ascundă de nimeni și nici nu avea de ce să-i fie frică. Ce nevoie are acum de amintiri ? Acestea îți cad greu și îți împovărează fără rost sufletul.

Pînă la urmă bătrînul căzu de acord că femeile nu trebuie să fie amestecate în asemenea treburi și astfel, în sfîrșit, se stabili între tată și fiu o mică și tainică alianță. Todor își luă pătura din hambar, își ațină în spate traista cu pîine și brînză și, pornind la drum, zise posomorît, fără să-l privească în față pe bătrîn :

— Apoi, eu plec acuma, iar tu fă așa... și spune mamei...

Plecă înnegurat și morocănos, fără să-și ia rămas bun cu adevărat, de parcă nu i-ar fi părut rău că, într-un fel oarecare, se desparte totuși de taică-său și se duce să mănînce pîinea amară de haiduc. Obrad privea în urma lui cu amărăciune și neputință bătrînească, simțea că jumătate din puterea și viața lui s-au dus împreună cu băiatul său posomorît și drag. Iar Todor, fără să se uite înapoi, se depărtă repede

de-a lungul luminişului, uitînd de arşiţa verii şi ştiind bine ce fel de ochi se uită acum în urma lui. Aşteptă pădurea din faţa lui ca pe o salvare şi abia în cea dintîi vale răcoroasă simţi că ochii îi sînt plini de lacrimi mărunte şi usturătoare.

* *

În livada de pomi de lîngă cazarma jandarmilor, sub umbrarul vechi şi înnegrit, şedeau singuri-singurei, şeful postului, Vinko Vincentici, şi prietenul său, pe care-l cunoştea încă de la şcoala de patrulare, jandarmul deblocat Trivun Draculici. Purtau o discuţie încordată şi chinuitoare, întreruptă adeseori de pauze, punctate de o linişte stînjenitoare.

Trivun era originar din satul Mraciaj, aşezat la vreo zece kilometri depărtare de cazarma lui Vinko. Făcuse serviciul vreo şapte-opt ani undeva în Podravina, iar cînd s-a înfiinţat banovina Croaţiei a fost transferat la Bosanska Gradişka şi aici l-a surprins războiul. „Statul liber şi independent al Croaţiei" l-a concediat imediat ; a zăcut în închisoare vreo zece-cincisprezece zile ; apoi, după un interogatoriu scurt şi superficial, i-au dat drumul acasă. La încredinţările lui că va servi conştiincios şi cinstit şi „noul stat", în loc să-l laude, guvernatorul din Kotor a zbierat la el şi l-a ameninţat :

— Am să te trimit în faţa logornicului şi o să-ţi arate repede în ce fel de servicii sînt primiţi vlaşii. Întinde-o cît îţi mai stă capul pe umeri.

Cînd a ajuns în satul său, Trivun, înspăimîntat de cele păţite în Gradişka, timp de o lună de zile a tăcut şi nu s-a mişcat de lîngă casă. S-a abătut doar de două-trei ori pe la postul de jandarmi de care aparţinea şi satul lui şi a încercat să stabilească vreo legătură cu foştii săi colegi. Acolo, toţi discutau cu el cu rezervă şi precauţie, dar niciodată cu duşmănie, pentru că încă nu se ştia în mod sigur cum stau lucrurile cu statul acesta nou, apărut peste noapte, astfel încît jandarmii, în cea mai mare parte musulmani, se ţineau neutri şi rezervaţi, măsurîndu-şi cuvintele. Numai şeful postului, un croat din Slavonija, trecea pe lîngă el de parcă nici nu-l vedea şi-i răspundea fără chef la salut. Trivun a aflat de la foştii săi colegi că la postul de jandarmi din Marjan a fost numit comandant cunoscutul lui Vinko Vincetici.

Văzînd că deocamdată nu se lega nimeni de el, Trivun începu, încetul cu încetul, să prindă curaj şi să-şi dezlege limba. Se ducea prin sat, de la un cunoscut la altul, şi îşi scurta zilele lungi de vară, stînd la taifas.

De obicei, discuţia pornea de la croaţi.

— Eh, croaţii, croaţii, cînd mi-aduc aminte de ei! De două ori m-au urnit din loc. O dată cînd au ajuns să aibă banovina lor, şi acum cînd şi-au întemeiat un stat al lor. Ei, dacă ar fi ştiut atunci Trivun ce ştie astăzi... Uf, vai de măiculiţa lor.

Amintindu-şi de Gradişka, de închisoare şi de neplăcerile pe care le avusese pe drum pînă în satul său, Trivun îşi muşca buza de sus, strîngea din dinţi şi se văicărea, privind înnegurat undeva, alături de cel cu care stătea de vorbă, de parcă vorbea cu el însuşi.

— Le-aş muta eu rinichii, cum au făcut şi alţi fîrtaţi de-ai mei, n-aş mai proceda ca altădată... Era împreună cu mine unul Kecea din Lika ; cînd îl înhăţa ăla pe cîte un răzvrătit de-al lui Macek *, apoi fii fără grijă că-i înmuia coastele cu bocancii.

Zîmbea apoi pe neaşteptate, continuînd să se uite alături, şi zicea răutăcios :

— Dar, slavă Domnului, şi Trivun şi-a făcut de vreo două ori damblaua. Odată ne-a căzut în timpul nopţii în mînă un *ştudănt* de al lor ; de mult pusesem noi ochii pe el. Dumnezeule, Doamne, n-a văzut şi n-a ştiut că l-am înhăţat. L-am dus între sălcii şi dă-i... Apoi l-am luat de mîini şi de picioare şi în apa Dravei cu el. Adio, nene !

Cu asemenea poveşti îşi îndulcea şi îşi însenina Trivun viaţa, uitînd de situaţia lui nesigură. Cei care îl ascultau, judecîndu-l după mintea, apucăturile şi îndeletnicirile din trecut, îi binecuvîntau „scumpa mînă sîrbească" şi ochii lor fulgerau răzbunători :

— Eh, să te ţină şi să te ajute Dumnezeu, sîrbule, frate ! Aşa, aşa !

Acum Trivun şedea sub umbrar, faţă-n faţă cu Vinko ; se mişca neliniştit pe banca prea îngustă şi, aşa înalt şi neîndemînatic cum era, se silea să fie cît mai mic şi mai umil.

* *Macek* — şeful unui partid croat reacţionar din vechea Iugoslavie. *(n. t.)*

— Tu, Vinko, mă știi bine, noi cel puțin am trăit ca frații.

— Știu, știu, îl întrerupse grăbit Vinko, disperat și încruntat, de parcă s-ar fi temut ca omul acesta din fața lui, acum un civil pierdut și lipsit de importanță, să nu spună ceva care să-l pună în vreo legătură mai apropiată cu el, șeful postului de jandarmi.

— Iacă, vezi, continuă Trivun, ca și cînd i s-ar fi răspuns cine știe cît de prietenește, acum îmi trimit vorbă și mă întreabă de ce nu m-am dus la clacă. Vinko, frate, păi, să mă trimită și pe mine ?...

Șeful de post se temu iarăși ca fraza să nu aibă cumva vreun sfîrșit primejdios și-l întrerupse :

— Știi și tu că ordinele autorităților trebuie să fie executate.

Trivun se aplecă peste masa îngustă de stejar, își duse mîna la piept și explică cu voce tremurătoare :

— Vinko, frate scump, mi-ar fi trecut, oare, mie prin cap să mă împotrivesc la ceva ? Dar știi și tu ce se întîmplă jos în oraș. Au ridicat atîția oameni de la clacă.

— Se întîmplă ! Ce se întîmplă în oraș ?! Se pălăvrăgește, asta se întîmplă.

Șeful de post își înăspri glasul și, parcă amorțit și încremenit, își înălță privirea spre fostul jandarm. După ochii lui albaștri și neprietenoși, Trivun văzu bine că s-a zis cu el, vremea lui a fost și s-a dus. Iată, dinaintea lui stă un om cu totul necunoscut, insensibil și rece (lui Trivun îi făcea chiar impresia că-l vede întîia oară) și față de el trebuie să fie cu băgare de seamă, să nu-l ia gura pe dinainte.

— Eu n-am pălăvrăgit, Doamne ferește, dar știi, frate, cum stau lucrurile...

— Cum stau !? Altădată voi ne-ați pus căpăstrul și ne-ați ținut din scurt, acum a venit și vremea noastră. Uite, așa stau lucrurile.

De data aceasta șeful de post îl privi fără sfială și aspru, drept în ochi. Fostul jandarm clipi speriat :

— Apoi cine v-a pus căpăstru și v-a ținut din scurt, frate scump, ce am eu cu treaba asta ?! N-am fost amîndoi jandarmi și colegi ? Nu-ți aduci aminte de școala din Kamenica, și de alea ale noastre ?... Eu am pus cuiva căpăstru ?!... Eh !

Vinko își întoarse privirea înnegurată în altă parte, ca și cînd niciodată n-ar fi auzit și nici nu voia să audă de școala de jandarmi din Kamenica și de faptul că s-au cunoscut acolo, dar în răspunsul lui se strecura ceva, din care se vedea că-i și el un pic emoționat, astfel că pentru prima oară în cursul discuției pronunță numele prietenului de al dădată :

— Uite, ce-i, Trivune, să-ți spun deschis : și tu ai făcut, zău, destule, asta se știe.

Și privindu-l în ochi, cu deosebită sinceritate, Vinko dădu, în sfîrșit, cărțile pe față :

— De-acum înainte, dragă colega, nici să nu mai vii pe la mine și nici să nu-mi ceri să te ocrotesc. Eu îmi păzesc pîinea și slujba, iar tu știi bine că cine-i apără astăzi pe sîrbi, a isprăvit cu ale lui. Nici n-o să te urmăresc, nici n-o să te denunț cuiva, și asta îți ajunge din partea mea. Vezi-ți, te rog, de drumul tău, și descurcă-te cum știi, căci eu aici...

Trivun înghiți în sec și se uită năucit la Vinko. Într-o clipă avea impresia că șeful de post privește și vorbește de undeva de la mare depărtare, încît abia i se aude glasul și i se distinge chipul, iar în altă clipă i se părea că ochii lui străini, de un albastru pur, strălucesc înfiorător de limpede și de aproape, iar fața lui netedă, bărbierită și curată, îi închide lui Trivun tot orizontul.

Călcînd parcă cu picioarele altcuiva și pe pămînt nesigur, Trivun o luă pe sub merii tineri și scunzi și se trezi pe șosea, la soare. Acum, ieșind din umbra livezii postului de jandarmi, simțea că i se destramă și ultima iluzie de apărare, și rămînea singur, cu mîinile goale, sub cerul pustiu, în văzul tuturor. Ochii dușmanului au țintă deschisă din toate părțile ; de pretutindeni poate să tragă cu pușca, căci el e singura țintă, mare și vizibilă, de ori unde vrei s-o iei.

În timp ce Vinko încă mai stătea lîngă gardul livezii de pomi și scăpăra nervos chibritul, aplecat de parcă se ascundea de cineva, Trivun întindea pasul, numai ca să lase mai repede în urmă cazarma postului de jandarmi, merii și mai ales umbrarul înnegrit de timp, sub care dispăruse pentru totdeauna vechiul lui prieten Vinko Vincentici. Se grăbea, nemaivăzînd bine încotro se duce ; de-abia cînd intră în pădurea de carpen și se poticni într-o piatră, își veni în fire și înjură :

— Eh, mama ta de cîine, dacă vom mai ajunge vreodată să fim noi cei de către deal, ai să-mi plăteşti, zău, pentru asta !

Uitînd încotro se duce, dădea din mîini şi bombănea furios, în timp ce faţa lui negricioasă de ţigan, cu fălci puternice, se întuneca şi se schimba tot mai mult din cauza sîngelui care-i năvălea în cap. Acum, aşa întărîtat, cu o furtună surdă în piept, drumul îi părea scurt şi uşor de străbătut. Se avînta orbeşte, parcă grăbind la o luptă inevitabilă, de la care nimeni nu mai era în stare să-l întoarcă înapoi şi nici să-l oprească.

— Poate c-o să se audă odată şi odată de plutonierul Drakulici.

La capătul pădurii de carpen, pe drumul de ţară bătătorit, mărginit pe amîndouă părţile de un gard de verdeaţă, înalt şi părăginit, de viţă de vie sălbatică, crescută din belşug, şi de aluni răzleţi, Trivun aproape că se luă în piept cu un ins cu şapcă de piele şi sări speriat la o parte. Tresări şi celălalt şi, retrăgîndu-se spre gardul de verdeaţă, exclamă fără să vrea :

— Ehe !

Cei doi se priviră aspru şi fulgerător, ca nişte oameni care n-au conştiinţa curată şi nu umblă cu treburile lor de fiecare zi. Omul cu şapcă, cu sprîncene albe şi mustăţi galbene, clipi din ochii verzi, înfricoşat o frîntură de timp, apoi toată faţa lui căpătă o expresie misterioasă şi perfidă, de-abia umbrită de un zîmbet batjocoritor.

— Dincotro, plutonierule ?

Lui Trivun îi făcu numaidecît impresia că cel din faţa lui ştie de toată ruşinea prin care trecuse mai adineauri, sus, la postul de jandarmi, ca şi cînd, vulpoi perfid şi viclean, ar fi tras de undeva cu urechea, şi acum rîde triumfător. Îşi pierdu cumpătul şi de-abia îngînă :

— Iaca vezi, viu... de acolo, de sus... Păi, tu eşti ?...

— Da, eu, Bikan, ginerele lui Savo Ljusina. Ne-am mai văzut şi am băut împreună. Ţi-aduci aminte cum veneai altădată pe la Savo ?

— Da' ce faci pe aici ? îl iscodi Trivun, de-acum pe deplin liniştit.

— Uite așa, cu treburi. Hai, să aprindem cîte o țigară.

Se așezară sub un păr sălbatic, mai departe de drum; fumînd, se iscodiră îndelung unul pe altul, plîngîndu-se vag de vremurile grele, pînă cînd Trivun își dezvălui necazul și insuccesul din ziua aceea.

— Aha, ai fost la Vinko? Zău, m-am speriat că vii de pe alt drum, începu cu precauție Bikan, trăgînd cu ochii spre porumbiștile din jur și spre holdele strălucitoare cu grîu răscopt.

Plutonierul își ciuli urechile.

— De pe ce drum să viu? Doar n-o veni de la comitagii.

— Azi se întîmplă de toate, sînt tot felul de oameni.

— Ce fel de oameni să fie? făcu cu mîna Trivun. Nu vezi că totul stă pe muchie de cuțit?

— Sînt, sînt — întări Bikan, adunîndu-și sprîncenele stufoase și albe. Și-n felul ăsta o să ni se taie capul. Ar fi bine să fii atent și tu, c-ai fost jandarm.

— Am să fiu atent cînd mi-o fi capul în joc. Cum să fiu atent? îl fixă cu o umbră de speranță Trivun pe misteriosul Bikan.

— Lasă ce spune Vinko, sînt și oameni mai bătrîni decît el. Hai frumușel la Savo, să stăm de vorbă. O să vedem atunci dacă se mai leagă ustașii de tine. Îl știi pe Radekici, locotenentul nostru? Da, da, pe el. Uite, aia-i casa lui, sub dumbrava aceea. Dacă l-am avea pe el... și încă pe unul... am să-ți povestesc.

— He-he, ia-mă ușor, deveni grav Trivun, privind sever dinaintea sa și cugetînd încordat. Asta ar fi ceva, ar fi...

Trebuia să scormonești numai un pic lucrurile, pentru ca în Trivun, om întreprinzător, să înceapă să vorbească sîngele de jandarm și de copoi. Stînd de vorbă cu Bikan, își uită repede propria durere și spaimă; numaidecît, luă în mînă toată afacerea. Bikan, pierzîndu-și înfățișarea de om puternic și misterios, asculta foarte atent părerile lui de specialist. Se uita cu respect la plutonierul înalt și osos pe care, de cînd îl cunoștea, nu-l văzuse niciodată zîmbind. Chiar dacă undeva, în vreo cîrciumă, oamenii din jurul lui porneau să rîdă în hohote, el devenea și mai grav și își încorda atenția, ca și cînd în spatele rîsului lor ar fi așteptat ceva jignitor și pasibil de pedeapsă.

— Zău, plutonierule, logornicul e un puțoi față de tine. Am fost pe la el, l-am auzit. Aș, nu-i ca tine. Degeaba-i el în locul ăla... și Bikan îl examină încă o dată pe jandarmul cam abătut și înnegurat la față, ca și cînd ar fi vrut să și-l întipărească mai bine în minte.

— Ei, vezi; și totuși am zburat din slujbă. Frate Bikan, eu le-aș fi fost de folos, ehe! Ce să-ți mai spun.

— Ai fi de folos, ai fi... Vino numai pe la Savo, dar cît mai degrabă. Ai putea să vii mîine seară, ce zici, ai?

— Am să viu, se învoi Trivun, vorbind pe un ton oficial și grav, și după ce mai străbătu o bucată de drum alături de Bikan, se despărțiră, strîngîndu-și puternic mîinile, dar fără să se uite unul în ochii celuilalt.

Și Trivun bătea iarăși drumurile, uitînd încotro se duce, cufundat pe de-a întregul în planurile sale cele mai noi, în care nu mai exista șeful de post Vinko și umbrarul lui afurisit. Acum în fața ochilor săi încruntați bătea drumurile locotenentul spătos Radekici, adevăratul vîlhar, urmărit de autorități, pe urmele căruia se strecoară poterele ustașilor (conduse și organizate de Trivun), iar logornicul, regretînd cele întîmplate, strîngea cordial mîna fostului jandarm.

— Îți mulțumesc, plutonierule, îți mulțumesc foarte mult. Dacă n-ai fi fost dumneata, n-am fi ieșit niciodată la capăt, nici cu Radekici, nici cu ceilalți. Iartă-ne că am fost nedrepți și prea repeziți cu dumneata. Dumneata ne ești mai mult decît necesar.

Trivun își imagină de cîteva ori această scenă cu logornicul, adăugîndu-i de fiecare dată cîte un amănunt. În cele din urmă era prezent în încăpere și un ofițer superior ustaș; acesta se uita aprobator la Trivun, care stătea militărește, în poziția de drepți, în fața biroului logornicului. Apoi, același ofițer se întoarse spre Vinko, uitat undeva în ungher, și-l mustrului cu asprime:

— Rușine, domnule șef de post, n-ai cunoscut capacitatea celui mai bun prieten al dumitale! Nu ești capabil, dragul meu, să fii șef de post. Uite, în cursul zilei de azi, să predai serviciul acestui om, plutonierului Trivun Drakulici.

Încîntat de această scenă, Trivun îi ierta pe ustași pentru toate umilirile pe care fusese nevoit să le îndure pînă atunci.

— La urma urmei poți să ieși cu ei la cale, nu-s chiar atît de răi...

Totuşi fraza aceasta încă nu putea s-o ducă pînă la capăt şi s-o spună deschis, căci îl întorcea gîndul spre masacrul din oraş, despre care se şoptea din ce în ce mai deschis în Mraciaj, deşi încă nimeni nu ştia amănunte sigure şi exacte. Nu-i rămînea decît să încerce să-i dezvinovăţească pe ustaşi :

— Masacru ?! Ei, astea-s numai poveşti... Cine ştie ce a fost ! Autorităţile au treburile lor, frăţioare, iar lumea numaidecît...

Lîngă pîrîul de munte, cu albia săpată adînc, dinaintea lui Trivun începură să sclipească primele case din Mraciaj, îngrămădite mai la o parte, tocmai la poala pădurii. Dintre ferigile înalte se ivi o femeie căruntă şi nepieptănată, cu marama lăsată într-o parte, şi începu să dea înspăimîntată din mîini, sîsîind ca o gîscă :

— Fugi, fugi, fugi !

Trivun se opri şi îngheţă. Mai mult ghicea, decît auzea ceea ce-i spune vecina.

— Ce s-a întîmplat ? întrebă el în şoaptă.

— Fugi, fugi ! repeta fără încetare femeia, de parcă ar fi uitat toate celelalte cuvinte.

Trivun se apropie de ea şi, uitîndu-se în jurul lui, întrebă nerăbdător şi furios :

— Dar ce-i ? De ce să fug ?

— Fugi, nenorocitule, ustaşii te aşteaptă acasă.

Lui Trivun i se muiară picioarele. Intră în tufişul de ferigi, se aşeză lîngă ţărancă şi, pierzîndu-şi răsuflarea, începu s-o descoase :

— Cînd au venit ?

— Încă înainte de prînz. Tocmai ieşeam în faţa casei să iau lemne, cînd i-am văzut venind de sus, din pădure, dincotro nu s-ar fi aşteptat nimeni să apară. Ţin puştile uite, numai aşa.

Şi aci ţăranca, cu o mişcare neîndemînatică, de femeie, arătă cum ţin ustaşii puştile în poziţie de tragere, apoi continuă :

— S-au repezit, soro, în jurul casei tale ca nişte lupi, fac tărăboi, scotocesc, intră, ies ; iar eu, fuga în grajd, să trag de-acolo cu urechea. Îi aud întrebînd de tine.

— De mine ! tresări Trivun, înghiţind în sec.

— De tine, of, maică măiculiţă ! Aoleu, păi pe un asemenea om, cuget eu, pe un asemenea viteaz să-l ducă ! Trag

eu cu ochii, trag, cînd colo, iată-i : îl mînă din urmă pe moș Jovan, pe taică-tău.

— L-au dus ?! întrebă înfiorat Trivun.

— Îl mînau de-a lungul drumului, iar el, așa, bătrîn, mergea, ținîndu-și capul în jos, fără strop de sînge în obraz. Vai de mine ! M-am uitat de jur împrejur prin grajd ; Joiana, care a fătat ieri, stătea culcată lîngă mine. Aoleu, Joiana, soro, ce se va alege de noi, și unde am ajuns ?!

Zdruncinat, Trivun nu mai știa ce s-o întrebe pe vecină, în timp ce ea, și fără a fi întrebată, turuia neobosită, fericită că a nimerit pe cineva care o ascultă cu atenție și interes.

— Stai, so... ăă, frățioare, stai, să vezi ce a fost mai departe. Ies eu afară și trag cu ochii după hambarul de porumb ; cînd colo, trei ustași stau sub nucul din curte, iar al patrulea, pe țelina din susul casei. Dumnezeule, ăștia îl așteaptă pe Trivun !

Trivun tăcea vlăguit, o asculta pe femeie și cu o mișcare absentă își ștergea mereu tîmpla dreaptă. Nu-i mai ardea nici să-și facă visuri, nici să se ducă încotrova și nici să întreprindă ceva. Iată : aici, lîngă pîrîu, își dădea definitiv seama c-a întîrziat : și cu Vinko, și cu Savo Ljusina și cu planurile lui mari.

L-au dus pe bătrîn ! Bietul bătrîn !

Undeva în adîncul inimii lui Trivun se desprinseră niște lacrimi invizibile pentru acest tată al lui nefericit și ursuz. Parcă-l vede înaintea sa : merge în fața ustașilor, tăcut și cu capul plecat, măsoară porțiunea scurtă a ultimului său drum, care dispare, fuge și se scurtează neîndurător. Îl vor ucide...

— Eh, Vinko, Vinko.

Cu toate că prietenul său necredincios și fost coleg nu avea nici un fel de legătură nemijlocită cu această arestare, Trivun se plîngea îndeosebi de el. Ceilalți nici nu au datoria să-l compătimească și să-l apere, Vinko însă... dar el nu face astăzi acest lucru și nici nu vrea să-l facă, așa că degeaba s-ar repezi la noapte pînă la cazarma din Marjan.

Neștiind nici el însuși încotro s-o ia și ce să facă, Trivun, cu capul lăsat în jos, o luă supus în urma femeii înfricoșate, în timp ce gîndurile lui încremenite și fără nici o forță interioară rămîneau încă în fața pragului afurisit al umbrarului

lui Vinko, sub care de-acum înainte nu mai poate intra fără pușcă și cuțit.

* *

La sate, pe holdele arse de soare, grîul se scutura răscopt, dar lumea secera încet și fără chef. Așteptîndu-se la noi expediții ale ustașilor, flăcăii și bărbații se ascundeau care încotro, ferindu-se să nu fie în ochii lor. Majoritatea femeilor, ori tremurau tot timpul de frică, ori își plîngeau morții, lăsînd baltă orice treabă serioasă, așa încît pentru munca cîmpului nu mai rămăseseră decît cîteva fete, năucite și amărîte, și cîte un moșneag prăpăstios și ciudat, care ieșea la cîmp în pofida tuturor avertismentelor.

— La naiba, las' să mă omoare, am trăit destul. E mare păcat să se piardă un asemenea grîu, dăruit din belșug de Dumnezeu.

Era o muncă amarnică. Fără cîntece, vorbe vesele și flăcăi în apropiere, fetele lucrau tăcute și numai cu jumătate de inimă, iar gîndurile le erau peste tot, numai la grîu nu. Bătrînul, tot așa, necăjit și furios pe ai lui că „s-au sculat și pornit unde nici Dumnezeu n-ajută", pleca la holdă hotărît să secere, să lege și să adune snopii singur-singurel ; dar, pufăind, secera zece-doisprezece snopi, lua în picioare scaieții cu opincile lui largi și risipea spicele cu nemiluita ; apoi începea să-l doară spatele, picioarele, mîinile ori altceva, și moșneagul o întindea spre cea mai apropiată umbră, se culca pe cojoc și gemea și se văicărea ca un grav bolnav, spre uimirea nepoțelului său, care stătea aplecat deasupra lui cu prînzul răcit în boccea.

— Aoleu, zău, Djurica dragă, du-l înapoi, acasă, că bunicul tău nu mai e bun de nimic... au, au, ...aoleu ! Uf, mamă-măiculiță, unde o să mor, fără lumînare...

Ici și colo, prin rarele holde lucrate, se zăreau clăi strîmbe și cruci de grîu desfăcute, treabă făcută de mîini neîndemînatice și neputincioase, astfel încît plugarii adevărați și lucrătorii destoinici clătinau îndurerați din cap :

— Hei, hei, oameni buni, a ajuns vremea ca gospodăria să nu mai fie gospodărie. Apoi, zău, atîta timp cît fetele clădesc clăile, nu-i a bună.

Spaima de năvălirea ustașilor în sat și mai cu seamă așteptarea unui lucru nou și neobișnuit îi umplea pe oameni de o tulburare permanentă și-i îndepărta de la orice treabă asupra căreia erau nevoiți să se adîncească cu atenție și să rămînă timp îndelungat într-un singur loc.

— A intrat un fel de streche în oameni, asta n-o să sfîrșească bine, proroceau oamenii bătrîni, potrivnici oricărei schimbări, neliniști și tulburări în cursul statornicit al vieții.

Cu toate că manifestele partidului de chemare la răscoală erau citite în adunări secrete și circulau din mînă în mînă, iar Uroș și locotenentul Radekici cutreierau satele și înnoptau și răsăreau acolo unde te așteptai mai puțin, în capetele oamenilor, profund neliniștiți, răscoala era, și pe mai departe, ceva ce mocnește de la sine și crește undeva, în întuneric și în mare taină, pînă cînd izbucnește într-o bună zi, aprig și de neînlăturat, ca un puhoi, ca o epidemie, ca un război de neînțeles, ori vreo altă ciudățenie, pare-se independent de voința lor. Faptul că răscoala e o cauză a lor și că depinde de ei, îi îngheța și-i înfricoșa pe cei mai mulți țărani, neîncrezători în ei înșiși, dar obișnuiți ca, împotriva voinței și hotărîrii lor conștiente, să pornească și să se repeadă ca o stihie la orice mișcare de masă. Cine o să-i întrebe pe ei ceva în asemenea treburi? Aci, ori se dă poruncă, ori totul pornește de la sine.

Tinerimea, gata întotdeauna de isprăvi noi, grozave și neobișnuite, și cîte un țăran mai în vîrstă și mai dezghețat, încuviințau, în mod deschis, cele spuse de Uroș și Radekici.

— Ehe, dragul meu, treaba asta nu vine așa din cer, le tăia vorba cu o ironie aspră Stojan Kekici, adresîndu-se gospodarilor șovăitori și sceptici. Trebuie să ne punem izmenele la bătaie, ca să ne cucerim libertatea.

Nici în oraș lucrurile nu stăteau cu nimic mai bine.

După plecarea bruscă a lui Kapetanovici, autoritățile ustașe locale, în acest răstimp scurt, se moleșiseră parcă și cedaseră simțitor, se părea că masacrul îi tulburase și-i zăpăcise pe toți și acum se întrebau: Ce-a fost asta? Ce fel de ciudățenie a dres Kapetanovici? Uite, acum a întins-o undeva. Ce-o să fie mai departe?

Logornicul Șkuro apărea rareori în timpul zilei în oraș, printre lume. Ședea toată ziua în birou, își făcea fără chef

treburile mărunte de fiecare zi, ori uitînd de sine, lăsa totul baltă şi ore întregi îşi freca mînios obrajii nebărbieriţi, neajungînd cu gîndurile lui tulburate la nimic precis şi cît de cît suportabil. Această înnegurare chinuitoare din sufletul lui o destrăma, pentru scurt timp, prin venirea sa, Oreşkovici, întotdeauna plin de energie.

— Logornicule, hai să ne plimbăm prin oraş. Las' să vadă lumea că autorităţile ustaşe nu tremură de frica nimănui.

Şkuro, grav şi încruntat, păşea, alături de Oreşkovici, de-a lungul străzilor pe jumătate amorţite, de parcă prin toată înfăţişarea şi atitudinea lui înfrunta inconştient protestele mute care-l urmăreau pe furiş de după fiecare perdea.

— Iată-mă, aici sînt, ei şi ?...

În privinţa veştilor neclare despre răscoală, Jozo Oreşkovici mormăia batjocoritor şi furios :

— Răscoală ?! Cine s-o facă, ţăranii ăia de pe munte ?! Să mă scuipi în obraz dacă nu fac toţi în izmene cînd văd doar o singură patrulă de orujnici. Taci numai, logornicule, şi las' să fie ustaşii pregătiţi, doar nu i-o îndemna bunul Dumnezeu la aşa ceva.

Ca şi cînd s-ar fi liniştit şi s-ar fi convins pe el însuşi de acest lucru, avocatul Juranici urmărea expunerea lui Oreşkovici cu un zîmbet timid, în timp ce fra Bozo, fără să-şi dea părerea despre toate acestea, bătea darabana în masă, atrăgîndu-le atenţia :

— Trebuie să-l găsim pe Uroş Pavlovici ! În nici un caz nu e de dorit să fie sus pe munte, în nici un caz...

În acele cîteva zile de acalmie, mărginite doar la scurte patrulări şi razii prin împrejurimile oraşului, majoritatea ustaşilor se aflau într-o stare de indispoziţie stupidă şi de frică chinuitoare faţă de orice strigăt ori împuşcătură. Cîte unul, nevenindu-i încă să creadă, îşi privea pe furiş inelul ori ceasul de aur, şterpelit cu ocazia percheziţiilor. Încă nu-i intra în cap că obiectul îi aparţine întru totul şi că-l obţinuse atît de uşor. De-alde ăştia erau gata, cu adevărată patimă vînătorească, să pornească din nou la orice expediţie.

Băţoşi, în uniforme noi, fraţii Şarcevici, gravi şi înfumuraţi, îi plictiseau pe ceilalţi cu poveştile lor despre boieria şi viaţa uşoară pe care o duseseră odinioară, stîrnind invidia şi ura confraţilor lor sărăntoci.

— Lasă asta, Mehmed, acum sîntem cu toţii egali — dădea morocănos din mînă Toroman, mahmur. Eu am puşcă, tu ai puşcă ; eu, uniformă ; tu, uniformă, ce mai tura-vura ?

Iar cînd Zaim, veşnic cherchelit, începea să-şi împleticească limba şi să-l apere pe frate-său, Toroman îşi îndrepta spinarea iritat :

— Ascultă, beiule Zaim, eu sînt astăzi plutonierul şi Dumnezeul tău şi ai să mă asculţi. Iar mîine... chiar dacă ţi s-ar da înapoi mîine moşia şi iobagii, iar eu o să car saci, aşa cum am mai făcut, află că şi atunci o să mă asculţi, ai auzit ?!

Îi lăsa aşa, amuţiţi, şi se ducea mai departe, morocănos şi amărît, iar cei doi fraţi o tuleau repede la restaurant, la ţuică, debarasîndu-se, încă de la uşă, de societatea nedemnă şi căutînd noi oameni cu care să stea de vorbă, cu alde Mujica Harbaş şi prietenii lui de beţie, nedespărţiţi în ultimul timp, ustaşul Iosip Pranjici, cărbunar pînă mai ieri, şi Muho Kruşkici, negustor scăpătat. Aceşti trei oameni, de profesiuni şi vîrste diferite, nu erau nici vecini, nici vechi cunoscuţi şi nici acum, în noua lor îndeletnicire, nu se prea înţelegeau şi nu se prea iubeau. Adunaţi întîmplător laolaltă de ultimele evenimente, îmbrăcaţi în aceeaşi uniformă şi avînd mereu acelaşi obicei, de a-şi petrece timpul, pînă noaptea tîrziu, în restaurant, la păhărelul de ţuică, ei începură repede să se adune mereu în jurul aceleiaşi mese, bîndu-şi fiecare gologanul său şi avînd fiecare motivul lui personal. Mujica îşi îneca în ţuică frica nebună faţă de grozăviile petrecute în noaptea aceea la prăpastie ; Muho Kruşkici îşi continua prăbuşirea inevitabilă, începută cu şapte-opt ani în urmă, înlesnită acum de noua lui slujbă şi de banii cîştigaţi uşor ; iar cărbunarul zbîrlit, sălbăticit şi cu ochii sîngeroşi, sărbătorind venirea la putere a „ţării sale", înfierbîntat şi aţîţat de ţuică, îşi înălţa rolul în toată treaba asta pînă la înălţimi nebănuite şi se lăuda în gura mare cu isprăvile lui sîngeroase :

— Încă înainte de a veni aici, uite, cu mîna asta a mea, am înjunghiat şase ortodocşi. Uite aşa le-am înfipt cuţitul, uite-aici, şi apoi l-am răsucit. Uite-aşa...

Cu mîna vînjoasă şi scurtă arăta pe gîtul lui cum a înfipt şi a răsucit cuţitul, în timp ce Mujica se încrunta abia vizibil şi se uita în altă parte, la perdelele galbene, iar Muho îi răspundea scurt, monosilabic, încît nu se ştia dacă-l aprobă, ori confirmă că a înţeles totul :

— Da, da. Ia uite !

Cetățenii orașului, în cea mai mare parte amărîți și îngrijorați, de parcă ar fi presimțit vreo nenorocire, se străduiau să fie cît mai rar văzuți în afara casei, pe stradă. Chiar și negustorii țineau prăvăliile numai pe jumătate deschise, fără să-și expună marfa, pentru ca, în caz de nevoie, să poată trage numaidecît obloanele și să închidă ușile de fier.

Discuțiile pe stradă și prin cîrciumi se rezumau, în general, la saluturi grave și posomorîte și la schimburi de cuvinte, scurte și banale, mult prea banale, oficiale și simple, astfel încît se vedea cît de colo că-n spatele lor omul își ascunde îngrijorarea și amărăciunea din pricina unor treburi mult mai importante.

Bătrînul Cemalovici tăcea și încremenea în fața prăvăliei sale, în timp ce fiii săi, posomorîți și gravi, trebăluiau toată ziulica în prăvălia pustie. Smail-hogea, ca întotdeauna în situații grele, „bolea" în odaia lui curată și liniștită, se uita mîhnit la sticluța cu medicamente și întreba din cînd în cînd de fiu-său, care în zilele acelea nu dădea nici un semn de viață. Femeile musulmane răspîndeau din casă în casă vorba cum că în jurul școlii, unde fuseseră deținuți țăranii uciși, apar niște vedenii în timpul nopții, astfel încît, chiar și ziua, ocoleau de departe casa aceea părăsită cu ferestrele sparte. Numai văduva Esma, cu fața descoperită, fără feregea, pășea în ciudă prin mijlocul cearșiei, își isprăvea treburile și se rățoia îmbufnată la ustașii pierde-vară :

— Ce mi te grozăvești cu pușcoaia aia a ta ? Ei, zău, degeaba faci pe viteazul ! Mai bine te-ai duce să-ți vezi de casă.

În spatele tuturor acestor discuții din cearșie, în aparență liniștite și obișnuite, se răspîndea, ca un fior de gheață, de care îți amorțesc picioarele, vestea înfricoșătoare despre răscoală. Cum a pătruns această veste în cearșie și cine a adus-o mai întîi, nimeni nu era în stare să spună, dar fiecare începea să se teamă, fie că era sau nu vinovat de cele întîmplate la prăpastie.

— Cînd dracul vine să-și ia oamenii, nu te întreabă unde ai fost și ce-ai făcut, bombăneau cei cumpătați, adepții așteptării, tăcerii și supunerii fără murmur față de orice fel de autorități. Cînd ești aici, sub același acoperiș cu Toroman, atunci nu scapi, așa cum n-o să scape nici el.

— Păi, da, frate, dacă ai putea să spui că cetățenii orașului nu sînt de acord cu treaba asta, să arăți autorităților că nu-i bine ce fac. În alte orașe au fost oameni care au protestat, s-au apărat...

— Au fost! Dar găsește la noi pe cineva care să iasă în fața lui Șkuro și Jozo. Vrei, probabil, să-l trimiți pe Cemalovici, iar propriul lui fiu... naiba știe pe unde o fi ajuns.

— Dar Smail-hogea?

— Nici despre el nu se știe nimic. Vezi că s-a îngropat de viu.

Așa, nehotărîți și greu de urnit din loc, oamenii adunați în grupuri de cîte doi-trei discutau, șoviăiau și se convingeau unul pe altul că ar trebui să se întreprindă ceva, dar totul se termina cu vorbe goale, văicăreli și oftări pline de îngrijorare. Rămînea doar mîngîierea înșelătoare că totuși s-a încercat ceva, dar, uite, așa-i „cînd lumea nu vrea".

Ici și colo se mai trăncănea că cineva îi atîță pe tineri să nu se facă ustași și uite că cei mai buni flăcăi încă nu s-au „încorporat". E adevărat că-n primele zile nimeni nici n-a căutat asemenea tineri, ci au căutat tot felul de ucigași, găinari și pierde-vară, oameni cu profesiuni suspecte, dar acum, cică, însuși logornicul și-a dat seama că-i înconjurat de o societate cam șubredă.

Se vorbea că logornicul caută pentru ustași băieți buni și cumsecade, iar pe derbedeii ăștia, care au făcut atîtea rele, o să-i dezarmeze.

Pentru ca zăpăceala și îngrijorarea să fie și mai mari, se răspîndi de undeva vestea că în Serbia și, pare-se, și-n Herțegovina, au început de mult împușcăturile.

— Serbienii,* vechi recalcitranți! înjură cu glas tare și furios Oreșkovici, într-o seară, trecînd cu Șkuro pe lîngă o cîrciumă în fața căreia lîncezeau niște negustorași amărîți și cîțiva meseriași. Nu ți-am spus eu că ei au să înceapă cei dintîi? Păi, vezi, ăștia-s sîrbii...

Cetățenii din fața cîrciumii se priviră în tăcere și întrebători, fără să zică ceva. Tăcerea încordată și stînjenitoare ținu așa cîteva clipe, apoi bostangiul Redzep se ridică cel

* *Serbieni* — locuitori din Serbia veche. *(n. t.)*

dintîi, iar după el, ca la o comandă tacită, toți ceilalți.

— Eh, oameni buni, e timpul să mergem acasă !

* *

Todor umblase două zile prin pădure, căutîndu-și un adăpost potrivit. Cercetase cele mai izolate șanțuri și hîrtoape, înguste și stîncoase, acoperite de ierburi dese și rugi de mure, dar nu-i convenise nicăieri. Unele locuri erau mult prea departe de casă, altele i se păreau prost ascunse, iar de hîrtoape fugea și tremura de frică, fiindcă îi aduceau aminte de prăpastie și de masacru.

A treia zi, nedormit și posomorît, se întoarse să cerceteze din nou stîncăria unde își ținuse carabina. Locul acesta i se părea, totuși, cel mai potrivit : nici prea aproape, nici prea departe de casa părintească, dar bine ascuns și retras, mai la o parte de orice fel de cărare. Urcă pieziș în susul stîncăriei, agățîndu-se de tufișurile pipernicite, crescute printre crăpături, pînă ce descoperi, la jumătatea povîrnișului, o peșteră scundă, cu pereți cenușii, ascunsă de un adevărat brîu de carpeni și frasini, mărunți și noduroși, care creșteau în fața ei.

— Ha-ha, iat-o ! răsuflă el bucuros, de parcă în tot acest timp căutase anume peștera asta ; așează carabina lîngă el și se aplecă sub bolta solidă de piatră, controlînd cu atenție interiorul.

Era o grotă scundă, a cărei adîncime nu trecea în nici un loc de doi metri, iar în lungime se întindea pe o distanță de patru-cinci metri, între două straturi de piatră, îngustîndu-se brusc la amîndouă capetele. După cioburile unei oale de lut, se vedea că aici a intrat și s-a ascuns cîndva un om și acest amănunt îl bucură pe Todor.

— Așa cum a stat el, o să stau și eu.

Îi veni în minte povestea aceea, de demult, despre haiducul Joșan și prietenul său nedespărțit, vicleanul Gagelja Djak și farmecul poveștii de odinioară pe care i-o spunea, seara, bunicul, parcă adia iarăși în acest adăpost pustiu și amorțit. În fața lui Joșan și a lui Gagelja toate drumurile erau deschise, scăpau cu bine de o sumedenie de potere și... și poate că izbutești și acum să rămîi în viață, de ce nu ? Poate că

Joşan şi Gagelja s-au ascuns cîndva chiar aici, unde-i loc şi pentru doi inşi.

În noaptea aceea, Todor dormi liniştit, fără teamă şi fără visuri chinuitoare ; totuşi dimineaţa se trezi posomorît şi, dintr-o pricină oarecare, cu inima pustie.

— Ce-o mai fi şi asta !? începu el să chibzuiască, holbîndu-se la tufişurile din faţa intrării, puternic luminate de soare. Parcă am uitat, parcă am pierdut ceva, dar ce ? Nu cumva ieri ?... Chibzui şi îşi bătu capul pînă cînd, parcă de la sine, ori ca şi cînd i-ar fi şoptit cineva, îi veni în minte : Păi, da, am găsit adăpost, dar... ce-i de făcut acum ?

Faptul că nu mai avea în faţa lui nimic de făcut, nici un fel de îndatorire dinainte stabilită, îi umplea sufletul cu o tristeţe pustiitoare.

Nu mai putea să stea pe loc. Trebuia totuşi s-o ia încotrova. Sprinten şi aprig, ca şi cînd s-ar fi smuls din mîinile cuiva, ori ar fi fugit de ceva, sări în picioare, strînse carabina în mînă şi porni la drum prin pădure, ocolind într-un arc de cerc larg Poiana Bokaniior. Dorea să vadă cît mai degrabă holda de grîu de la celălalt capăt al poienii, pe partea de dincolo de casă. Se va duce, se va uita niţel şi... şi poate c-o să-i fie un pic mai uşor.

Cînd ajunse, în sfîrşit, la ultimii fagi din faţa poienii, Todor o zări, hăt departe, în capătul holdei, pe soră-sa Gaga. Secera cu mişcări uniforme şi încete, fără acea vioiciune înflăcărată pe care o dovedeşte fiecare tînără secerătoare cînd se află într-un grup mai mare de lucrători şi o îndeamnă şi o aţîţă fiece mişcare din jurul ei. Aşa însă, singură şi tăcută, pe o holdă cam mărişoară, lucra fără vlagă şi amărîtă, de parcă în loc de snopi nelegaţi ar fi lăsat în urma ei nişte morminte scunde. Uneori îşi îndrepta spinarea şi cu o expresie de îngîndurare pe faţă îşi ştergea cu dosul palmei sudoarea, apoi se apuca iarăşi de secerat. De-abia cînd ajunse niţel mai aproape, silindu-l pe Todor să se aplece şi-n cele din urmă să se aşeze îndărătul unui copac el băgă de seamă că fata nu-şi şterge sudoarea, ci lacrimile.

— Hm, crede că am murit.

Dori, o clipă, să se înfăţişeze sorei sale, să apuce şi el secera şi s-o ia înaintea ei, într-un gest de ocrotire a fetei singuratice, dar cînd îi alunecă privirea la carabina şi car-

tușiera grea de la brîu, se lăsă și mai obosit la pămînt, de parcă îl apăsa și-l trăgea în jos propria lui armă.

— Ah, nu mai există așa ceva, s-a isprăvit.

Încet, întocmai ca un vinovat, o șterse înapoi în pădure; smulse niște ferigi sălbatice, pentru așternutul din peșteră, iar în timpul nopții se întoarse totuși în holdă; și, pe furiș, la lumina lunii, clădi snopii de grîu în cruce, regretînd că fata n-a secerat mai mult. Ar fi avut barem de lucru pînă pe la miezul nopții. Ocupat cu această treabă, care, cel puțin pentru scurt timp, îi lua gîndurile de la situația lui neobișnuită, nici nu se gîndi măcar că a doua zi Gaga se va întreba, cine a adunat în cruce snopii de grîu și așa, vrînd-nevrînd, va afla, pînă la urmă, că Todor se ascunde pe undeva, prin apropiere. Acest lucru îi veni în minte de-abia dimineața, cînd se trezi din somn. Neliniștit se scărpină pe cap și căzu pe gînduri.

Teama lui Todor se adeveri în curînd. Cînd se duse într-o zi să-și ia mîncarea de sub fag, la capătul poienii îl aștepta Gaga. Ședea chiar lîngă trunchiul copacului și privea neliniștită în jurul ei. Purta pe cap o maramă gălbuie, nou-nouță.

— Uite-o, s-a înțolit de parcă s-ar duce în ospeție. Eh, n-o să izbutești, zău, degeaba ai venit! bombăni cu mînie și încăpățînare Todor și se așeză în desișul de ferigi. Stai, fetițo, o să stăm așa, îmbufnați, chiar și pînă la miezul nopții.

Se zbătea să nu recunoască față de el însuși că-i pare rău de soră-sa și că-l doare așteptarea ei zadarnică; își scurta timpul numărînd gloanțele și zgîriind cu unghia rugina verzuie de pe capse, dar, ori de cîte ori își înălța ochii, o vedea pe soră-sa în aceeași poziție și iarăși se supăra:

— Așteaptă numai, așteaptă! Eh, zău, n-o să izbutești...

Dar, după un timp, își pierdu răbdarea:

— S-a zis, o să stea așa pînă la noapte.

Întărîtat, sări mînios în picioare și cu pași hotărîți, mergînd numai prin pădure, porni spre Gaga. Apăru în fața ei pe neașteptate, din coastă; și, înainte de orice, îi veni pe limbă întrebarea furioasă:

— Ce-i, de ce ai venit aici?

Fata tresări, se făcu palidă de tot, se posomorî și începu să-i tremure bărbia:

— Să-ți fie rușine, așa se întîmpină o soră!?

— Da' cine te-a chemat? Ce...

— Cine m-a chemat ? Cine poate s-o cheme pe singura ta soră ? Ruşine să-ţi fie că vorbeşti aşa !

Vorbind, pe faţă o năpădiră lacrimile amare şi mărunte :

— Ticălosule şi obraznicule ! Mi s-au stors ochii de plîns, pînă am aflat că eşti viu. Nerusinatule !

Fata tăcu, suspinînd şi tremurînd, iar Todor îşi pierdu de-abia acum cumpătul. Ce poţi să faci cu o soră care plînge ?

— Ţi-e frig acolo unde dormi ? începu Gaga mai potolită, ştergîndu-şi lacrimile. Ţi-am adus şi pătura mea, aia subţire.

— Nu mi-e frig, răspunse ţeapăn Todor, întorcîndu-şi privirea în altă parte.

Înălţîndu-şi ochii mari şi înlăcrimaţi, fata se uită cu dor la frate-său, de parcă nu l-ar fi văzut ani de-a rîndul.

—Şezi, de ce ai rămas aşa înmărmurit ? Aşa e, frate... să-ţi fie ruşine !

— De ţi s-ar fi întîmplat ţie ceea ce mi s-a întîmplat mie, ai vorbi altfel.

— Aş vorbi, ori aş amuţi, tot una e ; dar nu mi-aş întoarce capul de la fratele meu.

— Dar parcă eu mi-l întorc de la tine ? bombăni Todor, bosumflîndu-se, forţat însă, din încăpăţînare.

S-a despărţit de Gaga prietenește şi voios, dar cînd, după cîteva zile, tată-său îi spuse grozav de îngrijorat, că l-au căutat într-o zi, în acelaşi timp, un străin şi Bojan Ljusina, nepotul răzvrătit al lui Savo, Todor se făcu cenuşiu la faţă :

— Gaga m-a trădat. A trăncănit prin sat şi, poftim.

— Nu vorbi aşa, puiule. Nici măcar nu s-a mişcat de-acasă.

— S-a mişcat, nu s-a mişcat, susţinu Todor, cu încăpăţînare, de vreme ce Bojan şi străinul ăla ştiu, numai ea trebuie să le fi spus şi nimeni altcineva ! Nu prea credea de fapt nici el însuşi una ca asta, dar această explicaţie îi era, totuşi, cea mai la îndemînă şi o accepta ca pe o uşurare. numai ca să nu fie nevoit să caute alta, poate cu mult mai neplăcută. Cuprins de frică şi îngrijorare, nici măcar nu-i trecea prin minte că străinul acela poate să fie Uroş Pavlovici.

— Trebuie să schimbăm locul de întîlnire şi de acum înainte o să-l ştii numai tu, spuse hotărît Todor, uitîndu-se înnegurat la tată-său. Cel mai bun lucru ar fi să vii numai o dată

pe săptămînă. Lași frumușel ceea ce ai, și înapoi ; că unde sînt și ce fac, grija asta să n-o porți.

Bătrînul tăcea doar și își netezea veșmintele, făcînd niște mișcări ușoare, de copil, numai cu vîrful degetelor, de parcă s-ar fi temut să nu atingă cumva, fără voia lui, vreo rană sensibilă. În palma lui zgîrcită și aspră, neobișnuită să alinte, se oglindea toată dragostea lui de tată și amărăciunea neputinței.

* *

Trivun Drakulici apăru pe neașteptate în casa lui Savo, sălbăticit și bărbos. Intrînd, se opri nehotărît în prag, îi măsură pe ai casei, tăcut și neîncrezător, privind pe sub sprîncenele încruntate ; apoi, cu un fel de voce schimbată, le dădu bună ziua și întrebă de Savo. Cînd îl poftiră în odaia pentru oaspeți, Trivun se întoarse mai întîi spre soarele coborît la asfințit, tăcu o bucată de timp, apoi își luă fără chef mîna de pe uscior și porni în urma gospodinei cu mers legănat.

— O, noroc plutonierule ! îl întîmpină amabil Savo, ca și cînd l-ar fi așteptat de mult să vină, iar Bikan îl săgetă perfid cu ochii lui verzi, ascunzîndu-și șiret zîmbetul răutăcios. Simțea că acum e, totuși, mai mare și mai sigur decît slujbașul ăsta de altădată, și acest fapt îl bucură. Cîndva plutonierul de jandarmi Trivun — ohoho — nici nu se uita omenește la Bikan, dar acum...

— A slăbit, zău, domnul plutonier. Ehe, nu mai e cine a fost...

— Ce faci, Trivune, ce faci, cum o mai duci ? încercă Savo să-l dezmorțească, menținîndu-și încă tonul acela blînd și prietenos, sforăitor și nefiresc, de vechi agent electoral. Apoi unde ești, mama ei de treabă, nu te mai vezi, nu te mai auzi ?...

— Astăzi se văd și se aud alții, îi întoarse vorba Trivun, cu o ușoară amărăciune, privind încruntat la dușumea.

— Stai, frate, lasă-i pe alții ! Hai să vedem cum stăm noi, continuă Savo, fățarnic, adoptînd un ton jovial.

— Cu ce să mă laud ? Mă caută în fiecare clipă, nu mai dorm noaptea acasă, caut un loc unde să-mi aşez capul, asta fac.

Omul acesta matur, obişnuit să poruncească şi să bată din picior sub oblăduirea legii, căzut acum, dintr-odată, din această postură, dovedea un fel de fîsticeală şi bosumflare copilărească. Ce-i asta, de ce se ţin aşa de el ? Unde-i dreptatea ?

— De ce nu vii, frate, să vedem ce-i de făcut ? Totuşi se mai poate face cîte ceva. Nu-i chiar aşa greu, îl încurajă Savo. Doar nu-s nici autorităţile astea noi nu ştiu cum...

—Nu-s, nu-s, dar atunci cine-i adună şi-i duce pe toţi, chiar şi pe bătrînii care abia mai pot să meargă pe drum ? se burzului Trivun. Cu ce le-a greşit taică-meu ? N-a călcat în viaţa lui nici măcar o furnică.

Plutonierului îi zvîcniră muşchii fălcilor şi se întunecă şi mai mult la faţă, iar glasul îi deveni răguşit şi sugrumat. Precaut, Bikan se potoli şi parcă o umbră de compătimire omenească îi străbătu faţa şi tresăltă o clipă pe genele lui albe, lăsate în jos. Savo tuşi fîstîcit, îşi pierdu buna dispoziţie de mai înainte şi începu îngrijorat :

— Trivune, frate, nu ustaşii ne taie capul, ci ăştia ai noştri, ăştia care nu stau liniştiţi, ci uneltesc şi răzvrătesc lumea împotriva statului. Unde ai mai văzut tu ca un stat să le dea voie la tot soiul de vîntură-lume şi comunişti să facă ce vor ?

La cuvîntul „comunişti", jandarmul îşi înălţă capul şi se uită cu băgare de seamă la stăpînul casei. Vorba asta era ceva ce-i trezi brusc atenţia şi făcu să vorbească din nou în el păzitorul ordinei publice.

Acum şi Bikan îşi înăspri privirea şi îşi ridică cozorocul şepcii de piele.

— Sînt, Trivune, de-alde ăştia, sînt ; Savo nu-ţi vorbeşte în vînt.

Plutonierul îşi încruntă privirea şi, amuţind, se lovi o bună bucată de timp cu degetele pe burtă, chiar pe locul unde îl strîngea altădată centura. Aceasta era vechea lui obişnuinţă de jandarm, cînd se vedea pus pe neaşteptate în faţa unei noi întorsături a situaţiei. Se părea că şi acum, în ciuda voinţei sale, se sforţa să-şi revizuiască tot planul pe care şi-l pregătise pe drum.

— De aceea te-am chemat, plutonierule, se auzi glasul lui Savo. Noi, sîrbii, trebuie să vedem ce-i de făcut, şi să ne salvăm cumva. Eşti omul statului, om cu şcoală. Dacă tu nu vrei, apoi cine altcineva să vrea ?

Trivun tresări din gînduri şi se uită deschis şi întrebător la cei doi inşi cu care stătea de vorbă. Aşa cum era acum, cu ochii holbaţi şi încercănaţi, el li se părea acestora şi mai slăbănog şi chinuit.

— Apoi, Savo, eu am fost cel dintîi pentru treaba asta ; dar degeaba. M-am dus şi la Vinko, am trimis vorbă şi-n oraş... Nimic. Nimeni nu mă ascultă, parcă aş fi un simplu ţăran. Asta-i. Ce să faci, încotro s-apuci ? Ustaşii îi adună pe toţi, de-a valma.

— Nu-ţi spun eu de ce-i adună !? Statul se apără, frate, de răzvrătitorii ăştia, şi iată...

— Dar cînd am fost eu răzvrătitor ? Eu mi-am văzut numai de slujba mea.

— Ei, slujba, plutonierule. Le vine greu să aibă azi încredere în cineva. Atîta timp cît tot felul de mucoşi o iau razna şi aţîţă lumea din satele noastre, noi vom suferi şi ne vom pierde capetele din pricina lor. Din cauza lui Uroş ăla, băiatul învăţătorului, nici noi n-o să ajungem bine.

— Dar ce pot eu să-i fac lui şi locotenentului vostru ? Eu nu mai reprezint nici un fel de autoritate şi acum, poftim, dădu cu amărăciune din mînă Trivun. Dacă eu mi-aş pune astăzi întrebarea ce-i de făcut, n-ar mai crîcni nimeni în sat.

— Să ţi-o pui, şi încă cum să ţi-o pui, replică înfocat Savo. Îndată ce-şi bagă nasul în sat un de alde ăştia, repede-te, frate, la cazarmă. Da, da, la cazarmă ; nu mai sta... Eu am şi vorbit acolo unde trebuie.

Savo se lăsă cu toată greutatea corpului pe spătarul scaunului şi spuse indignat :

— Păi, să-mi pierd eu capul din cauza unor vagabonzi ? Nu, plutonierule, zău, nu. Îl denunţ chiar de mi-ar fi frate. Îi vezi umblînd pe aici prin sat, răzvrătesc şi uneltesc, vor să ne pierdem şi capul care ne-a mai rămas. Norocul nostru că ustaşii s-au mai domolit de cîteva zile.

— O, frate, numai de ustaşi să nu-mi aduci aminte, se posomorî Trivun, de parcă i-ar fi atins un dinte bolnav.

— Parcă eu îi iubesc, mama lor de turci. Dar, ce vrei, deocamdată trebuie să procedăm așa, ca să ne păzim capul. După aceea...

Lui Bikan îi străluci albul ochilor și rînji perfid :

— Cînd le-or aprinde, zău, aliații călcîiele, o să-i întrebăm noi de sănătate pe turci și pe croați. N-o să le ajungă rîpile și prăpăstiile, ți-o spun eu. N-o să le fie de folos nici locotenentul, nici celălalt... Cum naiba îl cheamă ?...

— Păi, ce are locotenentul cu ei ? întrebă posac Trivun.

— Ce are ! îi luă Savo vorba din gură lui Bikan. Iaca, și niște turci umblă cu ei sus în pădure. Au venit să facă dreptate sîrbilor.

— Eh, nu știu nimic de toată treaba asta, se miră sincer Trivun și strînse din umeri.

— Știi, ori nu știi, dar el, zău, o să ne vină de hac la toți, dacă îl lăsăm să-și facă mendrele pe aici în jurul nostru. Așa stau lucrurile, plutonierule ; și acum, vezi ce faci. Mie nu-mi arde să mă duc la prăpastie.

La lăsarea primului văl de întuneric, Trivun porni, îngrijorat și năucit, spre satul său.

Cînd vorbise întîia dată cu Bikan, trăgea naiv nădejde c-o să izbutească cumva să intre din nou în slujba statului ; ba începuse chiar să-și facă planul cum să-i prindă în cursă pe Uroș și pe locotenentul Radekici, dar tocmai în acel timp îl fulgerase vestea arestării tatălui său. Cutremurat de această veste atît de mult, cum nu se așteptase nici el însuși, se zbătuse amarnic toată noaptea, învelit cu ferigi înalte de munte, neștiind nici încotro s-o ia, nici ce să facă. Să se ducă undeva, să caute să-l scape pe bătrîn ? Unde să se ducă și la cine ? Dimineața află că bătrînul fusese ucis cu un par la marginea satului.

În șanțul nu prea adînc de la capătul gardului răsturnat al cimitirului, Trivun se oprise deasupra tatălui său mort, privindu-l liniștit, de parcă ar fi făcut o cercetare.

— Ucis cu un obiect tare, craniul spart, repetă inconștient în sinea lui, ca și cînd ar fi uitat ce trebuie să facă mai departe, astfel încît frate-său se văzu nevoit să-i atragă atenția și să-l îndrumeze ca pe un copil mic.

După înmormîntarea bătrînului, Trivun trăise cîteva zile liniștit și închis în sine, fără amărăciune și fără teamă, de parcă i s-ar fi golit tot sufletul. Îl apăsa această pustietate

interioară, ca o rană pe jumătate uitată, după extragerea unei măsele. Nu se mai gîndea nici la Vinko şi nici ustaşii nu-l prea interesau.

De-abia după ce auzise că jandarmii se interesează din nou de el şi-l trimit la el acasă pe primarul satului, Trivun se tulbură şi îşi aduse aminte de Savo Ljusina şi de ceea ce discutase cu Bikan.

— Hai, să mă duc. Trebuie să trăiesc şi pe mai departe...

Acum, iată, se întoarce de la Savo, cam zdruncinat şi nemulţumit, ca şi cînd ar fi conceput şi ar fi pornit la o treabă importantă şi, dintr-odată, toate planurile lui s-au dovedit greşite şi calculele inexacte. Trebuie s-o întoarcă altfel, şi încă cu totul altfel, cum nici nu s-a gîndit şi tocmai cum n-ar fi vrut.

I se părea îndeosebi neplăcută părerea pe care i-o strecurase Savo în timpul discuţiei, că trebuie să ia legătură cu autorităţile lui Pavelici, cu ustaşii, şi că aceasta e singura cale de a-şi salva capul.

— Dacă numai atîta preţuieşte capul meu, atunci unde-i norocul să mi-l fi pierdut de mult, cugetă pe drum fostul plutonier şi viaţa i se păru fără valoare şi fără atracţie, de parcă în vale, la Savo, i s-ar fi răpit toată bucuria şi acum îl trimit aşa, fără suflet şi cu inima golită, să se ducă undeva şi să facă ceva. Unde poţi să te duci şi cu ce plăcere să faci ceva, cînd trebuie să întinzi mîna acelora care l-au ucis pe bătrîn ?

— Ei, bietul bătrîn, ferice acum de el, s-a liniştit. Sfîntă ar fi mîna celui care m-ar ucide şi pe mine.

* *

La sfîrşitul săptămînii, într-una din casele cele mai de sus ale Mraciajului, Uroş Pavlovici şi Stojan Kekici ţineau o întrunire cu un grup de oameni mai dezgheţaţi, în cea mai mare parte tineri şi necăsătoriţi. În satul acesta izolat treaba mergea deosebit de greu cu tineretul căci, după un obicei vechi şi consfinţit, flăcăul îl întreba pentru orice fleac pe tata, ori pe capul familiei, şi fără consimţămîntul şi cunoştinţa acestuia nu se ducea nicăieri, nici chiar la şezătoare. Acest obicei se prelungea în continuare şi după ce tînărul se căsătorea ;

cuvîntul tatălui, pînă în clipa morții sale, atîrna ca o sabie deasupra tuturor celor din casă. Chiar și de pe patul de boală, el poruncea întregii familii, temut de fiecare, de parcă ar fi fost cel mai puternic.

La propunerea lui Uroș, îl invitaseră la întrunire și pe Trivun Drakulici. Izolat de ceilalți, el stătea lîngă usciorul ușii, înnegurat și tăcut, ca și cînd locul lui adevărat n-ar fi fost aici, printre cei din Mraciaj, și parcă ar fi nimerit cu totul întîmplător în această societate neobișnuită.

— Ocupă loc, prietene. Stai așa, acolo, de parcă ai vrea să ieși în orice clipă, îl îmbie Uroș, ferindu-și fața de razele lămpii de petrol, ca să-l vadă mai bine pe plutonier.

— Lasă. Sînt obișnuit cu de toate, răspunse fără chef Trivun și amuți din nou.

Cei din Mraciaj înșirară, încă de la bun început, o sumedenie de întrebări îngrijorătoare și sceptice în privința răscoalei, așa încît Uroș se căzni să le împrăștie, cît de cît, imaginea despre atotputernicia ustașilor și a statului lor. Ei nădăjduiau tot mai mult că „statul va înceta cu alde astea", gîndindu-se prin aceste vorbe la masacre ; și căutau orice fel de crăpătură, fie chiar și cea mai strîmtă ieșire, numai să nu fie nevoiți să ia arma în mînă și să pornească la luptă deschisă.

— Păi nu se poate face întorsătura asta fără noi, frate, așa... Noi nu sîntem obișnuiți cu de-alde astea, trăncăni mieros unul îmbrăcat în cojoc, ciacîr și cu cap mare și rotund. Își căuta, pare-se, salvarea în vorbele lui dulci, numai ca să nu fie nevoit să accepte vreun lucru mai precis și mai categoric, pe care ar putea să-l propună tînărul acesta stăruitor și serios, adus aici de Kekici.

— Ia te uită, fîrtate, poate vrei să te scape altcineva de cuțitul ustașilor, se întoarse Stojan spre țăranul îmbrăcat în cojoc. Noi nu sîntem obișnuiți, ai ? Cu multe nu-i obișnuit omul, dar nevoia îl învață. Dacă ai fi fost împreună cu mine la prăpastie...

— A, nu vorbesc de asta, grăi tărăgănat cel cu cojoc, cu fața înroșită și strălucitoare, doar n-o să se apuce să ne înjunghie pe toți. Poate c-o mai rămîne careva.

— O să rămîi tu, nu-ți fie frică, aruncă vorba morocănos unul din ungher.

Cel cu cojoc își lăsă într-o parte capul lînos, ca de berbec, și behăi zîmbind prostește :

— Păi, nu vorbesc chiar de mine... Ci zic așa, c-o să rămînă careva.

Pe Stojan îl cuprinse de-a dreptul greața față de această părere prostească ; se uită încruntat la cel care organizase întrunirea, apoi spuse tăios :

— Măi, frățioare, dacă judeci și aștepți așa, o să ajungi într-o bună zi ca ustașii să te răstoarne și să te înjunghie ca pe un berbec, în propriul tău prag. Berbecii las' s-aștepte cuțitul, dar oamenii, zău, n-o să aștepte. Bizuiți-vă numai pe mila ustașilor. Fiți fără grijă, sînt și din ăia care, cu un fel de prietenie, le fac cu ochiul celor din oraș. Nici că le pasă de atîtea capete care pier... Își văd oamenii de interesele lor, ca alde Savo ăla al nostru...

Trivun se cutremură de parcă l-ar fi pomenit și pe el. Se rezemă mai vîrtos de usciorul ușii și-l întrerupse brutal pe vorbitor, uitîndu-se undeva pe deasupra lui Uroș.

— Atîta timp cît veți răzvrăti satele de pe aici, ustașii n-o să ne lase în pace. Toate astea le faceți voi.

Toată adunarea, murmurînd, se întoarse spre ușă și amuți, înspăimîntată de ieșirea plutonierului. Trivun respira tulburat și strîngea cu degetele usciorul din spatele său.

Stojan Kekici, cîtuși de puțin mirat, dădu compătimitor din cap.

— Da, da, ai dreptate, dragul meu Trivun. Noi i-am cărat pe nenorociții ăia de la clacă în prăpastie, noi l-am omorît pe bietul moș Jovan, tatăl tău, și l-am lăsat în șanț, noi am...

Apoi se întoarse spre cei prezenți, înfocat și indignat :

— Iată, vedeți, oameni buni, eu vă înjunghii, Uroș vă înjunghie, așa că poate că ar fi mai bine să vă duceți cu Trivun în oraș și să vă închinați în fața logornicului Șkuro. El o să vă învețe lucruri mai bune...

Se stîrni un freamăt de nemulțumire. Trivun făcu un pas înainte și izbucni :

— Eu nu mă împac cîtuși de puțin cu turcii și cu croații, cum faci tu și ceata ta. Rabzi alături de tine tot felul de Cemalovici și naiba mai știe pe cîți alții.

— Ia spune, pe cine l-au înjunghiat Cemalovicii, cui i-au făcut vreun rău ?

— Dar cui nu i-au făcut ? Toți sînt la fel, turcul e turc.

— Toți sînt la fel, ai ? Uite, și noi doi sîntem sîrbi, dar nu sîntem la fel : eu sînt împotriva ustașilor, iar tu, pare-mi-se, ai vrea să fii alături de ei. Tînărul Cemalovici a fugit de sub cuțitul ustașilor, întocmai ca și sîrbul nostru, și va lupta mai bine decît el, asta s-o știi.

— Și chiar trebuie să-i dăm crezare ? bombăni bosumflat Trivun.

— Dacă-i dau crezare eu, care am fost la prăpastie... îi tăie vorba Stojan.

Urmă o scurtă liniște, de parcă toată adunarea s-ar fi rușinat, dintr-odată, de gălăgia ei de adineauri.

Ca și cînd, prin intervenția lui de mai înainte, s-ar fi debarasat definitiv de ceea ce-l apăsa mai mult, Trivun se simți o frîntură de timp mai liniștit și se propti mai bine de usciorul ușii, dar această liniște nu ținu mult. Se dovedi repede că numai în aparență observația lui sarcastică îl atinsese pe Stojan și-i tulburase pe oameni, căci în clipele următoare, atît din glasul, cît și din gesturile lui Stojan, ieși clar la iveală o siguranță și mai mare, ceea ce-l făcu pe Trivun să cugete, cu o ușoară neliniște :

— Dracul să-l ia, totuși ăsta-i... cu adevărat sigur și îndrăzneț, iar eu...

Și aci își aminti de șovăiala sa, și dinainte și de după întîlnirea cu Savo Ljusina ; și sentimentul acela de zdruncinare se revărsă din nou, ca un torent, în el și-i tăie pofta de a se mai lua în coarne și de a se mai certa cu cineva. Îi era lehamite și de el însuși.

Simțindu-se dintr-odată inutil și străin la această întrunire, profită de hărmălaia generală și se strecură pe nesimțite afară în întuneric.

Lumina lunii, liniște și pace cît vezi cu ochii. Trivun începu să se liniștească, de parcă s-ar fi cufundat într-o fantastică lume inundată, în care amuțește orice sunet, iar mișcările devin încîlcite și tremurătoare. Orizontul strîmt se destramă sub pulberea cețoasă a razelor de lună, dînd și mai limpede impresia că satul acesta izolat de la poalele muntelui e, într-adevăr, scufundat.

— Haide, încotro o să înoți acum, puiul mamei ? cugetă în sine fostul jandarm, întorcîndu-se și aruncîndu-și privirea

pe valea amorțită și, parcă îmbrîncit de altcineva, o luă, așa la întîmplare, spre casa primarului.

Primarul nu se culcase încă. Trebăluia ceva în jurul șopronului de lemne, sub nuc. Se tulbură cînd văzu un musafir atît de întîrziat și, lăsînd toporul din mînă, se apropie de gard.

— Aăă, primarule, m-am gîndit, dacă ai timp, să dai nițel fuga pînă colea la cazarmă, începu nehotărît Trivun.

Primarul simți în vocea plutonierului ceva șovăitor și nesigur, așa că, bănuitor, se codi și el.

— Apoi știi și dumneata, Trivune, cum stau astăzi lucrurile : e noapte, e departe, și astăzi se întîmplă de toate pe drum. Ce ar fi să lăsăm pe dimineață ?...

— Mă tem, Kosta, c-o să fie prea tîrziu.

— Pot pleca și devreme, dacă-i nevoie, începu mai convingător țăranul viclean, aplecîndu-se peste gard și arătîndu-și la lumina lunii fața ascuțită de vulpoi. O să plec în zori... Și cam ce ar fi de făcut ?...

Încă din prima zi Trivun tremurase de frica acestui om, fost primar și pe vremea Iugoslaviei, primar și acum, în timpul ustașilor, un om care avea întotdeauna niscaiva secrete cu fiecare ins din sat, șușotea pe la colțuri de uliță, și totuși n-avea încredere în nimeni, și nimeni din comună n-avea încredere în el. După venirea lui Trivun în sat, primarul se lipise și de el și-i făcea mici servicii, aducîndu-i din oraș țigarete și zahăr, povestindu-i ce noutăți a auzit. El îi și recomandase cel dintîi să se ferească de ustași, „ca să nu iasă vreo nenorocire" și-i arătase unde poate să se ascundă mai ușor ; dar plutonierului îi era cam suspect acest lucru. Avea mereu impresia că primarul, cu toate că vremelnic îl cocoloșește, în realitate îl ascunde și-l lasă la loc sigur, numai din interes personal, pentru ca, într-o bună zi, cînd va veni sfîrșitul sfîrșitului, să-l aibă în mînă, ca pe un fel de rezervă pentru acoperirea vreunei socoteli neprevăzute.

— Asta se ține de fiecare pas al meu, se plîngea posomorît Trivun fratelui său mai mare și nu se ascundea niciodată acolo unde-i recomanda primarul ; dar ținea, totuși, în permanență legătura cu el, de fapt un fel de iscodire reciprocă.

Și vizita aceasta tîrzie, în timp de noapte, a lui Trivun îi determina, și pe unul și pe altul, să-și deschidă bine ure-

chile și să fie cu băgare de seamă. Chiar după primele cuvinte, Trivun se căi că-i dezvăluise prea prosteşte primarului că ar avea ceva de anunţat jandarmilor ; iar primarului, pe de altă parte, îi părea rău că dăduse numaidecît dovadă de o curiozitate exagerată.

Acum, şi unul şi altul băteau în retragere. Cel dintîi dădu înapoi plutonierul.

— Nu-i chiar atît de mare grabă. M-am gîndit doar aşa... Se zice că apar prin sate tot felul de răzvrătitori şi e bine să fim niţel mai atenţi... Iată, cică a zis Savo Ljusina că şi la el în sat se petrec de alde astea. Noroc că noi sîntem liniştiţi în privinţa asta.

— Noroc, într-adevăr, noroc, confirmă primarul. De aceea e mai bine ca asemenea lucruri nici să nu treacă pe la urechile jandarmilor, fiindcă atunci, ştii cum e, nu te mai descotoroseşti niciodată de ei.

După aceste vorbe ale lui Kosta, lui Trivun parcă i se mai uşură sufletul. De ce naiba trebuie să-l denunţe tocmai el pe Uroş ?! Cum o fi, cum n-o fi, e totuşi de-ai noştri. Nu-i nici Vinko, nici Şkuro, nici...

— Eh, unde-i norocul ăla, să mă fi dus în Serbia. Pămîntul ăsta şi tot ce-i în jurul nostru e un blestem, frăţioare ! Aici nu-i de trăit !

Simţind că se încurcă tot mai mult într-o plasă invizibilă, Trivun se despărţi, brusc şi posomorît, de primar şi o luă de-a lungul drumului. Îl deranja şi lumina lunii şi noaptea luminoasă, albă ca laptele. I se făcu dintr-odată dor de un întuneric adînc, de nepătruns, în care ar putea să se prăbuşească definitiv, cu toată povara lui insuportabilă şi, în acest chip, să scape pentru totdeauna şi de ustaşi, şi de Savo, şi de Uroş şi, în sfîrşit, şi de el însuşi.

Primarul Kosta, devenind din ce în ce mai grav şi pierzîndu-şi înfăţişarea mieroasă de vulpe, îl urmărea cu privirea pe Trivun, niţel gîrbovit, şi dădea încet din cap, de parcă ar fi confirmat un lucru faţă de el însuşi.

„Da, dragul meu, ai văzut" cugetă el îngrijorat, „şi ăsta ştie că-n astă-seară e un fel de întrunire în sat. Ştie, dar nu-i arde nici lui să se ducă pînă la cazarmă, cu toate că-i şi el jandarm. Vezi ce deştept sînt că nu-mi bag nasul în treaba asta şi mă prefac că nu ştiu nimic..."

Primarul se așează pe un buștean de fag și închise ușor numai un ochi, de parcă își aducea cu greu aminte de ceva.

„Da, da, așa e ; cînd le spui c-a venit unul aici în sat, ustașii, gata, sînt în Mraciaj ; unde a fost, cu cine s-a întîlnit, cine a mai fost acolo ? Țipete, plîns, vaiete. Cine l-a pîrît ? Primarul Kosta ! Aha, Kosta ! Și într-o noapte s-a zis cu Kosta, de parcă n-ar fi existat niciodată. Așa-s comitagiii, dragul meu".

Rămase îndelung lîngă șopronul de lemne, chibzuind în liniște cum să se strecoare frumușel pe lîngă fiecare, îngrijindu-se numai de el și de interesele sale ; și nicidecum și cu nici un preț de prăbușirea altora și de capetele care pier. Pînă acum totul i-a stat frumușel la îndemînă, dar de cînd au venit ustașii și l-au forțat să fie din nou primar, se izbește de drumuri întortocheate și neumblate ; nimeni nu mai știe ce-l așteaptă la pasul următor și tocmai în privința asta, din nefericire, Kosta, ca primar, e cel mai expus om din sat.

„Dacă mîine ustașii mi-apar iar în fața casei, cu ce o să-i îmbrobodesc, ai ? N-am altceva de făcut decît să fug cît mai e timp, ori..."

Și aici primarul Kosta își opri gîndurile, nevrînd, nici față de el însuși, să recunoască deschis că atunci, la sfîrșitul sfîrșitului, îi va pune pe ustași pe urmele lui Trivun.

* *

În acalmia scurtă de după masacru, și orășenii și sătenii, dar mai ales ustașii, fără să-și ascundă teama și îngrijorarea, așteptau să vadă ce o să urmeze. Fiecare vedea în masacru un eveniment de cotitură, care va schimba din temelii, atît viața fiecărui om în parte, cît și a orașului și a provinciei întregi. După acest eveniment nu mai puteai, ca altădată, nici să dormi, nici să mănînci, nici să-ți îndeplinești treburile de fiecare zi. Fiecare dimineață, în aparență obișnuită, la fel ca oricare altă dimineață de vară de pînă atunci, li se părea acum oamenilor un fel de liniște scurtă, temporară, după care se va revărsa ceva care va tulbura și va da peste cap toată viața asta veche și statornicită, astfel încît nimeni n-o s-o mai recunoască a doua zi.

Băieții și fetele din oraș, porniți pe neașteptate, dar cuprinși de o încordare tainică, lăsau la o parte tot ceea ce le fusese mai înainte cea mai de seamă distracție și satisfacție ; amuțeau cîntecele, încetau idilele și plimbările de seară, iar chefurile își pierdeau farmecul. Fiecare știa că Remzija Cemalovici, liceanul acela vesel, a fugit undeva în munți. Din orășelele din jur veneau, de asemenea, vești că o seamă de cunoscuți și rude au fugit, ori au fost arestați. Banja Luka, cunoscută întotdeauna ca oraș neastîmpărat, a luat-o și de data aceasta înainte. Manifestul partidului, se afla, nu se știe cum, și-n mîinile acelora care nu avuseseră niciodată de-a face cu vreun partid și nici nu citiseră vreun manifest.

Neliniștea aceasta generală, care anunța o întorsătură mare în toată viața de pînă atunci, nu i-a cruțat nici pe ciobanii de pe pășunile izolate din vîrful munților. La orice strigăt mai puternic ori împușcătură înfundată, răsunînd în depărtare, păstorul singuratic tresărea și, amuțind, asculta cu încordare : poate că ăsta-i semnul că „vine". Dar ce anume „vine", flăcăul nu știa ; presimțea însă că vin alte vremuri, cînd va trebui să-și părăsească turma și țarcul.

După mai multe zile de buimăceală, Șkuro își reveni într-o seară și se miră cum în tot acest timp, de la masacru încoace, trăise amuțit și descumpănit, de parcă ar fi așteptat de la cineva, din altă parte, consemnul stabilit.

— Jozo, ajunge cu treaba asta. Ce mai așteptăm ?

— Apoi parcă ne-am cam pierdut cu firea, răspunse batjocoritor comerciantul. Așteptăm răscoala, așteptăm să ne vină pe cap mîrlanii cu cojoacele lor.

— Crezi că le-a fost prea puțin ceea ce am făcut ? întrebă prevăzător și încet logornicul, săgetîndu-l atent cu privirea pe Oreșkovici.

— Puțin ! Nu-i puțin, de vreme ce mai scapă cîte unul dintre ei, replică, aspru și flegmatic, comerciantul. Sîrbii trebuie astfel aranjați, încît să-i poți hrăni pe toți cu un singur cocoș. Dar, zău, și turcimea asta... hm.

La această observație despre „turcime", Șkuro își lăsă privirea în pămînt. Îi era cam neplăcut ca, indiferent din ce parte, să i se reproșeze ceva în privința lui Toroman sau a lui Mujica, oamenii săi cei mai siguri, în fața cărora el se

simţea întotdeauna respectat ca şef, ale cărui ordine se îndeplinesc întocmai, fără crîcnire.

Jozo era supărat pe Smail-hogea, pe Cemalovici, pe toată cearşia şi, pînă la urmă, cu profundă amărăciune, pe înseşi autorităţile ustaşe care se bizuie pe „cearşia turcească", nehotărîtă, înţepenită şi grozav de şovăitoare.

— Dacă-i asculţi pe ăştia, adio neică. Nu vei realiza niciodată nimic. Ne vom împuţi mai rău decît ei, ţărănoii ăştia turci.

— Dar Toroman, dar Mujica ? Hai, mişcă-te fără ei ! îi întoarse vorba cam ofensat Şkuro, supărîndu-se pe băştinaşul ăsta care, parcă pe departe, îi face reproşuri şi lui, logornicului, venit aici din alt oraş. Ce, are să-l înveţe pe el cineva ? Nu mai e acum preparandistul Şkuro, neluat în seamă, cu faţa plină de coşuri, acest lucru să şi-l bage bine în cap fiecare.

Se despărţiră mai devreme ca de obicei, amîndoi nemulţumiţi şi îmbufnaţi. Lui Oreşkovici i se păru dintr-odată că Şkuro e prea delăsător şi prea încăpăţînat şi parcă nu mai are nevoie de ajutorul şi sfaturile sale. La rîndul său, Şkuro cugeta :

— Consideră că sînt încă mucos. Ei, stai... Şkuro nu poate fi cumpărat cu broşele tale.

* *

În aceeaşi seară, cînd Şkuro, fără să se mai sfătuiască cu Oreşkovici, hotărî să acţioneze aspru şi independent, în casa văduvei Esma se ţinea adunarea unui mic grup de utecişti. Conducătorul lor, Ante Jurici, fiul unui şelar, încă elev de liceu, se întorsese tocmai atunci de la Uroş Pavlovici şi acum, cu toată înfăţişarea lui serioasă şi modestă, era înconjurat cu aureola misterului şi eroismului. Nu-i lucru de glumă să te duci în munţi, să stai de vorbă cu faimosul Pavlovici, să te întorci iarăşi în oraş şi să faci tocmai ceea ce-i mai greu şi anume : să dai impresia că n-ai fost nicăieri şi că n-ai nici un fel de secrete.

Încă de dimineaţă, cînd fuseseră încunoştiinţaţi de ţinerea adunării şi de reîntoarcerea secretarului, tinerii îşi schimbaseră, involuntar, atitudinea faţă de ceea ce-i înconjura. În

tot orașul nu mai exista nimic altceva ce ar fi putut să-i bucure, să-i intereseze, să-i supere sau să-i emoționeze. Li se părea prozaic, mărunt și vrednic de compătimire fiecare ins care nu știa de marele secret în legătură cu Pavlovici și adunarea importantă din seara aceea.

În tot grupul acesta de tineri entuziaști, cel mai realist și cel mai potolit era, totuși, tocmai secretarul lor, Ante Jurici. Obișnuit cu viața aspră dusă alături de tatăl său, șelarul, ocupîndu-se în timpul vacanțelor cu meseria tatălui, Ante se obișnuise să facă fiecare treabă cu temeinicie și cu rezultate vizibile. La adunările uteciștilor, cu ocazia prezentării rapoartelor de activitate individuale, el se încrunta întotdeauna cînd auzea fraze generale și dichisuri livrești, presimțind în dosul lor ceva nebulos și gol, fără conținut real.

— Mai simplu, frate, mai simplu, îl întrerupea el nerăbdător pe vorbitorul bun de gură și dărîma cu o serie de întrebări întreg edificiul iluziilor frumoase de licean, scoțînd la iveală rezultatele reale, gol-goluțe, întotdeauna cu mult mai modeste și mai mărunte decît păruseră a fi la început.

— Eh, Ante ăsta e fără idealuri, fără imaginație, constata, nemulțumit, liceanul nervos și ambițios Nail Nailhodzici, un tînăr citit, mare amator de discuții filozofice, iar la această observație a lui, Remzija Cemalovici îi întorcea vorba, zîmbind :

— În fața lui e al naibii de greu să faci pe eroul și pe deșteptul. Ăsta-i cu toată ființa pe pămînt.

La adunarea din seara aceea, cînd Ante le spuse că s-a întîlnit la Pavlovici cu Remzija, sfrijitul Nail mormăi în barbă :

— Eh, vrea să pară erou. Puteam și eu să mă duc sus în pădure, înaintea lui. Mare scofală !

Selim, băiatul lui hogea, cel mai tînăr și cel mai retras din tot grupul, punctual și sîrguincios în orice misiune, tăcea chitic la adunări. Dacă îl și întrebau cîte ceva, el se fîstîcea, se înroșea și răspundea bîlbîindu-se ca un vinovat. După aceea toată seara nu mai putea să se liniștească și se simțea față de el însuși dezagreabil, de parcă ar fi făcut vreo greșeală de neiertat.

— Ei, ei, de ce ești întotdeauna așa, parcă ai fi străin ? îl ocăra vecinul său cel mai apropiat, Abdulah Agici, calfă fierar. De m-ar fi întrebat pe mine, i-aș fi arătat eu lui...

Dealtminteri, Abdulah, mătăhălos și stîngaci, se repezea mai mereu cu întrebările și intervențiile sale, stîrnind de fiecare dată rîsete și chicoteli.

— Păi nu-i așa ? se mira el sincer, adresîndu-se celor care rîdeau. Așa ceva n-ar învăța, zău, nici un jandarm sub arme.

Chestiunea se refera, firește, la cîte o problemă din domeniul teoretic, de care Abdulah fugea ca dracul de tămîie, transpirînd și făcîndu-și gînduri dinainte, cînd auzea că se va ține o adunare cu caracter teoretic.

— Eh, frate, ce ți-i și cu teoria asta ! De s-ar putea cumva înfăptui comunismul și fără ea !

Secretarul Ante arătă, în mod simplu și real, principalele directive date de Pavlovici : o agitație stăruitoare împotriva încadrării tineretului în rîndurile ustașilor, înființarea grupelor de luptă în oraș și procurarea de arme și muniții. Băieții care-l ascultau erau cam dezamăgiți. Se așteptaseră la lucruri mai mari și mai înaripate, la clipele acelea emoționante pe care le întîlnești în multe cărți, dar cînd colo... Acum erau legați de ceva restrîns și palpabil, de la care nu te poți abate nici un pas. Trebuie să înaintezi încet și cu atenție.

După cum era și de așteptat, cel dintîi luă cuvîntul Nail :

— În condițiile acestea de teroare, aici e imposibil să se întreprindă ceva serios. Încă de la primul pas vom fi imobilizați și descoperiți ; și poate fi, oare, un lucru cuminte ca toată organizația să cadă din cauza unor lucruri mărunte ? Mare scofală dacă cutare măcelar o să îmbrace uniforma de ustaș ! Sus, în pădure, sînt cu totul alte condiții, sus se mai poate face ceva. Rațiunea sănătoasă ne impune...

În aparență cu discernămînt și logic, folosindu-se chiar și de citate și exemple din cărțile citite „a analizat concret situația" și, ascunzîndu-și neîndemînatic propria lui lașitate, trase pînă la urmă concluzia, prudentă și vagă, că activitatea în oraș e „de importanță secundară" și că trebuie „orientată" în afara orașului, în pădure.

— Ce le mai înflorești, frate ? Spune că ți-e frică, și gata, interveni scurt și sentențios Ante, privindu-l drept în ochi.

— Tovarășe Ante, pentru mine directivele partidului sînt sfinte, se ridică ofensat Nail. Eu am început de unul singur să activez și să citesc, cînd aici nimeni nu știa nici...

— Citește și acum, cine te oprește, dar noi avem nevoie de arme, îl întrerupse Abdulah. Ai auzit doar ce se cere ?!

Încă de cîteva ori în cursul adunării Nail încercase să se justifice, simțind că-i fuge pămîntul de sub picioare. În cele din urmă, văzînd că nimeni din cei prezenți nu stă la îndoială, ținu un adevărat mic discurs despre importanța directivelor date. Ante îl ascultă cu răbdare, din datorie ; fiul lui hogea, trist și îngrijorat ; ceilalți, plictisiți ; iar lui Abdulah parcă nu-i intra nicidecum în cap toată vorbăria aceea. Se scărpina în cap, privea la fereastra cu perdelele lăsate și căsca tare.

— Eh, frate, Nail îți vorbește cîte-n lună și-n stele, constată el la urmă, despărțindu-se de fiul lui hogea pe o stradă strîmtă și întunecoasă. Și-a bătut gura de pomană, Ante n-a fost de loc de acord cu el. Eh, teoria !...

* *

Fire deschisă și întreprinzătoare, Esma, care știa să pătrundă și să prețuiască bine firea oamenilor, se apropia ușor de ei și avea repede încredere în omul cumsecade, o cîntărise de la bun început pe Katica, spunîndu-și pe scurt părerea despre ea :

— O soție bună și adevărată, cu mult suflet.

De aceea nici nu-i de mirare că, încă cu prilejul acestei adunări a uteciștilor, îi dezvălui, în linii mari, Katicei toată povestea și o trimise în capătul grădinii, în apropiere de drum, să vegheze ca nu cumva să apară ustașii dinspre centrul orașului.

— Hai, soro, du-te și fii cu ochii în patru, îi spuse cu blîndețe maternă, luîndu-și mîna de pe umărul ei rotund și cald și privind-o îngrijorată cum se depărtează pe nesimțite printre trunchiurile prunilor.

Katica, întocmai ca o pasăre singuratică, se cuibări între vrejurile abundente de dovleac alb, chiar în colțul grădinii, și se aciui aici cu ochii ațintiți spre drumul albicios din fața ei. Încetul cu încetul, ochii i se umpleau de lacrimi, care, încă de la primul oftat, i se prelingeau nestăpînite de-a lungul obrajilor.

— Eh, Ilija, dragul meu, sînt nenorocită fără tine!

Plîngea şi-ndată îi venea mai uşor; îşi ştergea cu atenţie lacrimile şi se uita din nou în lungul drumului. Acum avea măcar această mică alinare că totuşi, iată, îl păzeşte şi-l ocroteşte pe careva, aşa cum l-a vegheat ani de-a rîndul pe Ilija al ei. Tinerii aceştia cică-s necopţi, aproape copii, rolul ei în toată treaba asta e mic şi neînsemnat, totuşi are pentru ce să trăiască. Trebuie să-i păzească pe aceşti copii şi asta îi ajunge ca să poată îndura propria ei amărăciune.

* *

După discuţia aceea acră, avută cu Jozo Oreşkovici, cînd i se reproşase, pe departe, că masacrul l-a înfricoşat, logornicul Şkuro se posomorî şi începu să se frămînte, avînd mereu impresia că-n vorbele comerciantului există, totuşi, un grăunte de adevăr. De fapt, ustaşii amuţeau zile de-a rîndul şi scotoceau numai prin împrejurimile oraşului, de parcă n-ar mai fi avut altceva de făcut sau... le era frică să se avînte în satele de munte, mai îndepărtate.

Afişul cu semnătura locotenent-colonelului Mrak, care aducea la cunoştinţă că toţi fugarii trebuie să se înapoieze din pădure în termen de 48 ore, parcă nu-l mai lua nimeni în serios. Savo Ljusina şi ceilalţi agenţi de la sate anunţau că rebelii răzvrătesc poporul şi vorbesc de răscoală, iar oamenii îşi lasă treburile baltă şi fug în pădure, hotărîţi să nu-i mai aştepte pe ustaşi acasă.

— Nu-i bine.

Şkuro gemea şi se zvîrcolea în pat, simţind că-i scapă ceva din mînă. Iată, în primul rînd nu se respectă ordinul, oamenii o şterg în pădure, situaţie căreia trebuie să i se pună capăt cumva. Cum?

— Incendiind. Incendiind totul, de-a valma, sate întregi! Îşi aminti Şkuro vorbele lui Jozo (iarăşi Jozo are dreptate) şi ceva îl făcu să se înfioare o clipă, cînd se văzu în faţa acestei ultime şi extraordinare hotărîri. Într-adevăr, nu rămîne altceva de făcut decît să incendieze, totuşi... Ori aici ceva nu-i în regulă, ori el, Şkuro, încă nu-i ustaşul acela hotărît

și adevărat, de talia lui Kapetanovici, ostaș fanatic al „sfintei întru Cristos Croației luptătoare".

— De-abia au trecut trei zile de cînd nu m-am întîlnit cu fra Bozo, și am și început să mă moleșesc și să adorm. Eh, sînt și eu... un molatic, ca vai de capul meu!

Adormi de-abia în revărsatul zorilor, ferm hotărît ca încă a doua zi să întreprindă expediții mari, chiar în satele acelea îndepărtate de la poalele muntelui, de care ustașii se tem atît de mult. Va lovi hotărît și sîngeros; nu va cruța nici copiii din leagăn.

— Să vedem cine o să se mai gîndească atunci la răscoală. Să simtă vlașii ăia păduchioși ce înseamnă Croația ustășească! Drept spune fra Bozo: trebuie să fii un croat practic.

Se trezi brusc, tresărind înspăimîntat, ca un om care atipise copleșit de presimțiri rele. În fața lui camera strălucea, plină de soare.

Începu să se îmbrace, dar încă nu-l părăsise sentimentul acela neplăcut de înfiorare, care-l cutremurase în clipa cînd se trezise pe neașteptate.

— Pfui, mama dracului, ce fel de odihnă mai e și asta!

Gazda lui, Peharovica, o văduvă bătrînă și evlavioasă, auzind scîrțîitul mobilei, veni îndată cu cafeaua gata pregătită și cu țuica în sticla verzuie, ornată cu desen cu vișine.

— Să vă fie cu sănătate trezirea de dimineață, domnule. Poftim, serviți.

Această venire a bătrînei, care intra de fiecare dată liniștită și fără să bată la ușă, avea întotdeauna asupra lui Șkuro un efect de surpriză chinuitoare și de ocară. În aceste vremuri, cu asemenea treburi și griji pe cap, îți vine greu să aștepți în fiecare dimineață lăsată de Dumnezeu femeia aceasta liniștită și grijulie, care îți amintește că dintr-o viață stabilă și obișnuită ai intrat brusc în ceva nesigur și oscilator, unde capetele pier ușor și unde, prin urmare, nici propriul lui cap nu-i niciodată în siguranță. De aceea se grăbi să dispară cît mai repede din acest cuib izolat și liniștit, unde poți să intri fără să bați la ușă în camera altuia.

Toroman, buhăit și grav, iar Mujica, palid și cu buzele strînse, îl readuseră repede pe Șkuro la realitatea masacrelor, înspăimîntărilor și măsurilor necruțătoare. Nu-i trebui decît o clipă și deveni din nou logornicul flegmatic și neînduplecat,

nimicitor al vlaşilor nesuferiţi. Nu mai exista baba, rămasă aceeaşi, din vremuri patriarhale, cu salutul ei familiar şi cu sticluţe ornate cu vişine. Aceşti doi inşi cu centuri, revolvere şi bocanci militari constituiau pentru Şkuro realitatea adevărată şi palpabilă. Din acest birou se stăpîneşte şi trebuie să fie stăpînit întreg judeţul.

— Apăi, Toromane, ne ducem niţel în ospeţie în Jaruga şi Marjan ? N-am dat cam de mult pe sus.

— Cum ordonaţi, domnule logornic.

— Dar tu, Mujica, ce zici ? Eşti cam cătrănit, ai ?

— Tţ, am stat destul în oraş, răspunse Harbaş, cu un zîmbet palid în care, pentru moment, apăru din nou ceva din firea impertinentului Mujica de altădată, „maestrul" rapid şi îndrăzneţ din bîlciurile zgomotoase.

Şi Ale şi Mujica fuseseră nevoiţi să plece mai adineauri dintr-o societate cam zgomotoasă de la restaurant, unde în dimineaţa aceea, ca întotdeauna în zilele de piaţă, domnea o bună dispoziţie sărbătorească. Acum amîndoi, neobişnuiţi cu fotoliile, se aşezaseră cu atenţie pe marginea acestora şi se uitau pe furiş prin biroul bine cunoscut, care li se părea deosebit de luminos şi de curat, din cauza unor mobile noi, aduse dintr-o casă de negustori sîrbi.

Privind perdelele cu falduri bogate, lăsate în jos, pînă la duşumea, prea lungi pentru aceste ferestre, Toroman îşi aminti cum cărase, nu demult, în magazie, lucrurile fostului său stăpîn Vuksan.

— Apoi, puteam, zău, să încarc pentru mine şi mai mult. Şi aşa le ia dracul pe toate.

Pe fereastra de la mijloc, lăsată deschisă, înşelîndu-le auzul, de parcă într-o clipă se apropiau, iar în alta se îndepărtau, se auziră nişte vuiete vagi, care se înteţiră însă rapid şi se transformară în zbîrnîit clar de motor de avion. Se părea că din pricina acestui motor, tremură şi răsună, ca un clopot de argint, tot spaţiul albastru de deasupra oraşului.

— Avion !zise pe jumătate în şoaptă Toroman, cu o umbră de superstiţie şi de spaimă în glas, trăgînd cu urechea spre pămînt, de parcă de acolo ar fi venit sunetul acela neobişnuit.

Logornicul se apropie de fereastră şi se uită în sus. Mica pasăre de argint se îndepărta în grabă spre lanţurile de munţi

din apropiere. Undeva, în adîncul lui Şkuro, se stîrni o uşoară amărăciune, de parcă în zborul ei rapid, pasărea strălucitoare ar fi plecat pentru totdeauna într-un loc necunoscut, lăsîndu-l, pe el, personal, uitat cu nepăsare, în acest oraş izolat, printre oameni încruntaţi şi mătăhăloşi.

— Parcă nici nu sînt oameni în avion, cugetă el, consolîndu-se cu faptul că nici măcar nu poate să-şi imagineze ce înfăţişare au cei care zboară.

Telefonul de pe masă zbîrnîi cu un sunet supărător de clar. Şkuro ridică nepăsător receptorul.

— Sînt la ordinul dumneavoastră !

După numai cîteva clipe, faţa lui căpătă o expresie de înspăimîntare şi logornicul îşi îndoi corpul deasupra mesei, apăsînd puternic pe ureche receptorul.

— Cum, cum ? Vă rog mai tare ! Bine... bine... bine.

Cînd îşi îndreptă spinarea, faţa lui tremura, schimbată şi golită de sînge. Abia după cîteva clipe, ca şi cînd şi-ar fi adus aminte că nu-i singur în cameră, se uită cu atenţie la cei doi inşi şi scrîşni dărîmat :

— Răscoală !... Ieri a căzut Drvarul... Tu... tu, Mujica, cheamă-l repede la mine pe Jozo Oreşkovici, iar tu, Alija, cheamă imediat toţi ustaşii la cazarmă sub arme.

PARTEA A DOUA

Marele succes al răsculaţilor din Drvar, care eliberaseră în două zile oraşul din mîinile ustaşilor şi domobranilor * şi capturaseră o sumedenie de uniforme şi arme, îi încurajă grozav pe toţi răsculaţii de pe întreaga vale a Drvarului. Statul acesta nou, deşi aflat sub protecţia germanilor, li se părea acum mai slab decît se aşteptaseră ei înşişi. Prindeau glas chiar şi ţăranii mai în vîrstă din satele din jur, care, de altminteri, ascultau în ultimele luni cu suspiciune şi rezervă ceea ce le spuneau comuniştii din Drvar şi cei din satele lor, precum şi ceilalţi oameni refugiaţi din Drvar.

Din Drvarul răsculat, cu cei şase mii de muncitori ai săi, nucleu sigur al revoluţiei, flacăra răscoalei începu să se întindă brusc în toate părţile. Satele sîrbeşti, unele deja pregătite pentru acest lucru, iar altele abia cuprinse de fiorul tulburător al aşteptării, începură să se aprindă unele de la altele.

Pe jandarmii de la posturile din sate îi cuprinse o panică teribilă. Unii se pregăteau de apărare în timp ce alţii se strecurau noaptea pe furiş spre oraşele cele mai apropiate. Pe mulţi, ţăranii răsculaţi îi prindeau pe drum şi-i omorau fără milă.

Valul brusc al răscoalei îl uimise chiar şi pe Pavlovici. Tocmai compunea, împreună cu Radekici, lîngă un ţarc, mai sus de Jaruga, o scrisoare pentru a o trimite la Banja Luka, cînd colo, de pe drumul dinspre Marjan, apăru în fugă Gojko Ciupurdija şi, gîfîind, începu să spună emoţionat :

— A început răscoala ! Cei din Marjan s-au dus cu toţii la cazarmă. Pleacă şi grupul nostru din Jaruga. Întreabă de dumneavoastră, vă caută.

Uroş şi Radekici săriră în picioare. În după-amiaza aceea tîrzie şi liniştită se puteau aştepta la orice, numai la această

* *Domobrani* — soldaţi însărcinaţi cu menţinerea ordinei în ţară. *(n. t.)*

veste nu. Radekici îngălbeni un pic și i se umezi fruntea de sudoare.

— Ei, Uroș, acum trebuie să pornim...

Pavlovici, ascuzîndu-și emoția, vîrî grozav de flegmatic scrisoarea neterminată în buzunar, tuși înfundat și spuse:

— Hai să mergem. Dă încoace carabina aceea.

Vinko Vincentici, șeful postului de jandarmi, nici nu se gîndea să se retragă în oraș, pentru că în căpățîna lui de jandarm nu putea să intre nicidecum faptul că țăranii ar îndrăzni să se răzvrătească în mod deschis și să lovească în autorități, darmite să devină primejdioși, așa, cum sînt, cu mîinile goale. Totuși se gîndise la toate și pregătise un plan pentru apărarea cazărmii. Avea impresia că ei, nouă înșiși, vor putea, fără multă bătaie de cap, să ocupe și să apere curtea cazărmii, în cazul unui atac de noapte neașteptat; iar dimineața, se știe, la ivirea celor dintîi raze de soare, gloata o s-o zbughească la fugă în toate părțile, cînd se va vedea în fața celor nouă puști în poziție de tragere.

Cea dintîi veste despre pericolul iminent o adusese în cazarmă fiica pădurarului, o fată din sat cam bătrînioară, al cărei logodnic se afla printre jandarmi. Se învîrtise ca o năucă în jurul porții verzi, căutîndu-l pe Ivan al ei.

— Ai noștri vin cu toții spre voi. Mama zice să vă păziți.

Cînd Uroș și locotenentul ajunseră în apropierea cazărmii, toată împrejurimea fremăta de mulțimea țăranilor răsculați, înarmați cu furci de fier, topoare și pari. Se ascundeau ceva mai încolo de cazarmă, după gardurile vii de pe marginile drumurilor sparte și prin gropile părăsite, de unde se scotea cîndva nisip pentru zidărie. Din rîndurile grupurilor agitate se ridica spontan cîte un conducător, recunoscut în mod tacit, pe care ceilalți îl ascultau și îi cereau sfaturi. Într-un grup, conducătorul era cîte un mustăcios mai în vîrstă, țăran dezghețat și gospodar, care îi ospătase adeseori chiar pe acești jandarmi; în alt grup poruncea cîte un flăcău, mai degrabă furios decît sever, pe care capii de familie serioși îl socotiseră, pînă mai deunăzi, un viteaz cu toane, după care nu trebuie să te iei.

Sosirea lui Uroș și Radekici stîrni vioiciune și freamăt de bucurie în fiecare grup de răsculați. Din toate părțile se îndreptau spre ei un fel de mici delegații, compuse din doi-trei

țărani, printre care se găsea, bineînțeles, și „comandantul" proaspăt ales. Cereu sfaturi, întrebînd ce și cum să facă.

În acest scurt timp, de cînd începuse un fel de asediere a cazărmii, printre țăranii răsculați se puteau distinge, de pe acum, două tabere. Prima tabără, compusă din mustăcioși și gospodari serioși, era de părere ca jandarmii să fie lăsați să se ducă în pace în oraș și să spună, acolo în vale, că toate aceste tărășenii s-au iscat numai din cauza „acelor ustași care umblă haihui prin sate și atacă populația". A doua tabără, exclusivistă și hotărîtă, insista să se ocupe cazarma și să fie dezarmați jandarmii, iar după aceea, se va vedea ce-i de făcut. Grupul „moderaților" încercase deja, strigînd și fluturînd batiste albe, să ia legătura cu jandarmii înconjurați, dar de dincolo de gardul verde al curții jandarmii, clănțănind din închizătoarele puștilor, le răspunseră scurt și amenințător :

— Înapoi !

În cercul țăranilor din jurul cazărmii se simțea o încordare tulburătoare, de așteptare, șovăială și nedumerire. Fiecare presimțea că cea dintîi împușcătură, din oricare parte ar porni, va constitui momentul principal, iar după aceea va urma nesiguranța de care se temeau atît de mult. Pînă nu pocnește prima pușcă, totul mai poate reveni la vechea matcă, după prima împușcătură însă...

Din grupul celor din Jaruga, care se adunaseră în jurul lui Uroș și al locotenentului, cineva propuse, înfricoșat :

— Ce-ar fi, fraților, să ne lăsăm de tărășenia asta ? Cine poate să se pună cu statul, oameni buni ?

Gojko Ciupurdija se înroși la față și se uită aprig pe sub sprîncene la Uroș.

— Nici nu te-a chemat nimeni, unchiule. Du-te acasă, dacă ți-e frică.

— Du-te ! E ușor de zis, măi, copile, se apără unchiul lui Gojko, dar încotro s-o iau, fără știa ai mei ?

— Stai acasă, la unchiu-meu Savo. Iacătă-l, stă cu Bikan și se tot vaită, de parcă pielea lui ar fi în joc : „Rău, oameni buni, rău, e jale !" — îl ocărî mînios Bojan Ljusina, care de-abia sosise, transpirat și înfuriat.

— E ușor lui Savo, el e om bogat, mormăi amărît unchiul lui Gijko, mîngîind coada furcii. El poate să facă ce-i place, dar eu trebuie să fiu în rînd cu lumea.

Uroș și Radekici adunară oamenii cunoscuți și de încredere din unele sate și cătune și întocmiră planul pentru asaltarea cazărmii. Hotărîră să aștepte pînă se lasă noaptea și atunci cei cu puștile să se strecoare cît mai aproape de cazarmă, iar cineva le va da semnalul de deschidere a focului, prin aruncarea unei grenade asupra mitraliorului.

— Lăsați-mă pe mine să fac treaba asta. Uite-l cum s-a proțăpit între buștenii de lîngă cămara de lemne, interveni grăbit Bojan Ljusina, de parcă cineva s-ar fi pregătit să-i ia misiunea asta din mînă.

— Aș putea s-o fac eu, propuse zîmbind locotenentul. Mă tem c-o să fii prea pripit, Bojane.

— Bine, consimți fără chef băiatul și începu să clipească des, privind spre soarele coborît la asfințit.

Cînd „pușcașii" vor deschide focul asupra jandarmilor, ceilalți aveau misiunea ca, făcînd cît mai mare gălăgie, să se repeadă spre cazarmă și, în felul acesta, să-i înspăimînte cît mai mult pe jandarmii încercuiți. Pentru o asemenea treabă în fiecare cătun se găsea cîte un țăran cu glas puternic și răsunător, cunoscut de la poterele împotriva cîinilor turbați, care zbiera atît de îngrozitor încît îl treceau și pe el fiorii. Cei din Jaruga îl aveau pe celebrul Maleta Bulj, paracliserul gălăgios, care, cu ocazia vînzării odoarelor bisericești, striga cu regularitate la licitație prețul icoanelor și steagurilor, iar la nunți făcea prezentarea darurilor.

Amurgul ținuse mult, stingînd încet culorile zilei, pînă cînd în fața răsculaților nu rămăseseră decît plăcile albe ale zidurilor cazărmii și cerul cenușiu, deasupra livezii cu pruni întunecate. Dinspre munți se simțeau adierile de vînt rece, clătinînd ușor frunzele. Uroș își aruncă privirea peste oamenii tolăniți în spatele lui.

— Ei, pornim ? Dar numai încet și ține distanța.

Se tîrau spre fațada cazărmii, dincotro jandarmii nici măcar nu bănuiau, fiindcă se așteptau la un atac al țăranilor din spate, ori din coastă. Radekici se tîra de-a buș ilea spre aripa stîngă a clădirii, înspre cămara de lemne. În adăpostul de sub marginea drumului, adunați în jurul lui Stojan Kekici, cei din Jaruga făceau gălăgie, ca să abată spre ei atenția jandarmilor. Stînd nițel mai la o parte, paracliserul Maleta Bulj tuși îngrijorat, pregătindu-se să-și îndeplinească misiunea.

Strălucind scurt și explodînd fulgerător, grenada detună în curtea cazărmii și, numaidecît, puștile începură să împroaște în dezordine.

— Urrraaa ! La asalt, fraților ! începu să zbiere în gura mare Maleta Bulj, îndoindu-se spre pămînt.

Cel dintîi sări și alergă Stojan Kekici ; în furia lui, se împiedică și căzu chiar în mijlocul drumului ; sărind de jos, se repezi mai departe, împroșcînd cu nisip în urma lui. După el, se avîntă toată mulțimea de oameni, încurajați de propria lor mulțime și hărmălaie. Pe toți îi întrecea însă glasul lui Maleta Bulj :

— Aha, prinde-l ! Uite-l, turbatul !

Uluiți și înnebuniți de grenada care-l făcuse pe mitralior să amuțească, jandarmii, fără să tragă nici măcar un singur glonț, o șterseră la fugă în interiorul cazărmii. Pe coridorul îngust se auzea printre pocnetele puștilor un scrîșnet furios :

— Închide, închide repede, c-au intrat cu toții !

— Ah, fire-ar să fie, a rămas afară pușca-mitralieră !

— Fiecare să se țină bine lîngă fereastra sa ! strigă sergentul Ivan. La ferestrele din față să treacă cîte doi inși !

Ivan înfruntase de două ori, cu prilejul alegerilor guvernamentale, asediul țăranilor răsculați și era sătul pînă peste cap de gălăgia și de pocnetele puștilor de vînătoare ; la ultimul asediu se alesese chiar și cu o ploaie de alice în coapsă, așa încît numai el își mai păstra, cît de cît, prezența de spirit și era în stare de comandă. Deschizînd repede focul, începu să tragă în noapte glonț după glonț, umplînd camera de pocnete asurzitoare. În jurul lui trosneau și săreau șuierînd geamurile ferestrelor, poate nimerite din afară, dar poate și din cauza gloanțelor trase de jandarmi.

Ici și colo străluceau din întuneric flăcările scurte ale focurilor de pușcă. O grenadă detună chiar sub fereastra cazărmii. Toată clădirea se zgudui, împroșcîndu-i cu mortar și cioburi de sticlă pe apărători.

— Chiar atacă serios, cugetă Ivan înfierbîntat, și camera se strîmtoră brusc în jurul lui și începu să-l înăbușe. Îi pișca ochii fumul sau, poate, stropii de sudoare.

— Unde o fi, oare, șeful de post ? Nu i se aude glasul.

Dinspre cămara de lemne începu să țăcăne o pușcă-mitralieră. Uluit, Ivan sări pur și simplu pe loc, dar în aceeași

clipă o lovitură neașteptată îl azvîrli înapoi și-l făcu una cu dușumeaua de lemn tare. Inert ca plumbul și greoi, copleșit de detunături, încercă ultima oară, cu gura larg deschisă, să tragă aer în piept, dar toată camera întunecoasă, apăsîndu-l pe piept și pe gură, nu mai avea nici spațiu, nici lumină.

Din ungherul camerei mari, printre bubuiturile rafalelor, străbătu cu forța înecatului strigătul cuiva :

— Ne predăm ! Nu mai trage !

— Ne predăm ! Hei, ne predăm ! gemu un alt glas din biroul șefului de post.

Șase jandarmi, înnebuniți de spaimă și de focurile de armă, ținîndu-și mîinile în sus, ieșiră în curte, îmbrîncindu-se și adunîndu-se grămadă în fața țevilor „pușcașilor" lui Uroș, ațintite spre ei.

— În prăpastie cu ei ! se auzi un glas furios din mulțime.

— Ehehei, unde este Vinko ? Ia treci la mijloc, domnule plutonier !

— Să-l întrebăm cum se trage cu pușca în popor !

Străluci o lanternă, apoi, numaidecît, a doua. Oamenii alergară de jur împrejur prin curte. Unii dădură iarăși buzna în cazarmă.

— O, iată-l pe Ivan ! S-a zis cu el, a dat ortul popii, se auzi din cameră vocea lui Stojan Kekici. Oho, ia uitați-vă la carabina lui, e încă fierbinte.

În afară de Ivan și de mitraliorul găsit mai înainte, printre jandarmi nu mai erau alți morți.

— Dar unde vi-i, mă, comandantul ? se apropie Radekici de prizonieri.

Jandarmii strînseră descumpăniți din umeri. Fusese aici cu ei tot timpul, pînă la începerea atacului, dar după aceea... nimeni nu-și amintea să-i fi auzit glasul în cazarmă.

În timp ce Uroș și Radekici se ocupau de prizonieri și-i potoleau pe cei care insistau să-i ucidă imediat, sătenii umblau neobosiți de ici-colo și cotrobăiau prin cazarmă, scoțînd afară așternuturile, vesela și alte lucruri ale jandarmilor. Încărcați cu prada, căutau s-o șteargă pe nesimțite în noapte, înspre casele lor. Cîte unul, printre care și Stojan Kekici, îi ocăra pe hrăpăreți :

— Hai, măi, sărăcane, de asta îți arde ție acum ? Poate că ți-e prea mult și ceea ce ai acasă.

Cearta cea mai mare era în jurul armelor capturate ; a fost nevoie să intervină însuși Radekici :

— Cine capătă pușcă să știe dinainte : e mobilizat, merge cu noi, nu mai are ce căuta acasă. Ați auzit voi, cei de-acolo ?

— Oho, ia te uită ! S-a zis cu disciplina din vechea Iugoslavie, replică batjocoritor Mile Ciugalj, vechi vînturălume, certăreț și bătăuș periculos, pe care războiul îl adusese cine știe de unde în Pijevcev Do. Eu mi-am făcut rost de o carabină și n-are să se amestece nimeni în treburile mele...

— Și ce ai de gînd să faci cu ea, ia spune ? zise calm și zeflemitor locotenentul, și își încrucișă mîinile pe piept.

— Treaba mea, răspunse cu impertinență Ciugalj, lovind carabina cu palma. Ce-mi place, asta o să fac.

— Mă, ticălosule, aici nu merge cu ce-ți place ție, ori ce-mi place mie, acum e război și revoluție mondială și nu vom îngădui nimănui să-și facă de cap, îl luă din scurt Radekici, abia stăpînindu-și furia, apoi se întoarse spre Bojan : Ia pune mîna pe carabina aia și dă-o lui Ciupurdija ăl mic.

Înnegurat, Ciugalj aruncă o privire speriată în stînga și-n dreapta, dar Bojan, prevăzător, puse cu brutalitate mîna pe țeava puștii.

— Dă-o, mă, dă-o încoace, degeaba te uiți. Ne cunoaștem noi mai bine încă de la Zemun. Aici nu mai e Toșin Bunar, ca să faci ce vrei...

Încruntat și strîngînd din fălci, Ciugalj lăsă, încet de tot, carabina din mînă, măsură apoi atent cu privirea toată ceata lui Radekici și începu să se tragă la o parte, bombănind :

— Bine, bine, locotenente, ne mai întîlnim noi. Mie n-o să-mi poruncești cum vrei tu.

Cînd Ciugalj dispăru în întuneric, Bojan, încă furios, bodogăni :

— Eh, trebuia să i-o luăm. Ăsta-i din ăia, știi, din ăia, cum s-ar zice, adevărat lumpen. De aici pînă la Zemun nu există colonie muncitorească care să nu-l cunoască și unde n-a puțit ăsta.

La răsărit, peste crestetul pădurii întunecate, tîrîndu-se de-a lungul cerului, se desprindeau zorile viorii. Uroș strînse mai tare carabina și, dus pe gînduri, se uita la jandarmii prizonieri, care acum, la cea dintîi rază firavă de lumină, aveau o înfățișare grozav de nenorocită.

— Da, acum trebuie să fie judecați, cugetă el mohorît, simțind cum, o dată cu ziua care vine, sarcini noi și grele îi apasă umerii. Tovarășii săi erau departe, răspîndiți în toate părțile, legăturile între ei încă slabe, el era aici aproape singur și, iată, toți așteaptă un cuvînt. Da, el e singurul om care n-are voie să șovăie, el e aici un reprezentant...

Și fără să-și ducă gîndul pînă la capăt, se îndreptă, de parcă l-ar fi privit toți cunoscuții și prietenii săi, apoi se întoarse spre Bojan, care stătea amărît :

— Adună-i pe toți ai noștri, iar pe ăștia bagă-i în pivniță. Pe la amiază vor fi judecați. Vom chema poporul și-i vom judeca în fața lui.

* *

Vinko Vincentici, șeful postului de jandarmi, se ținuse cu firea pînă la cea dintîi împușcătură. Nădăjduise tot timpul că această răzvrătire a țăranilor se va termina totuși ușor, fără sînge și urmări grave. De unde și pînă unde o să îndrăznească țăranul să-și bage nasul și să calce chiar aici... Aș !

— Treceți toți la locul vostru și nu trageți nici un glonț fără comandă ! Nu vă fie frică, asta o să se termine mai bine decît credem !

Dar cînd de-acolo, din groapa de nisip, răsună prima împușcătură, aspră și seacă, pe Vinko parcă-l lovi ceva drept în inimă. Cele două gloanțe pe care, pur și simplu fără să vrea, jandarmii încercuiți le traseră drept răspuns, îl zăpăciră și înspăimîntară și mai mult.

— Stai acolo, nu trage ! începu el, ridicîndu-se din adăpost, dar sergentul Ivan, scrîșnind furios, îi răspunse :

— Ce, nu trage ?! Păi, să ne vină pe cap dobitocii ăia ?

Comanda trecu tacit și se întări în mîinile sergentului Ivan. Șeful de post rămase într-un ungher al cazărmii, neluat în seamă și dat îndărăt ca unul dintre pionii de mîna a doua ai apărării.

După o liniște suspectă și scurtă, în spatele lui Vinko, undeva, lîngă cămara de lemne, detună o grenadă și îl azvîrli

la pămînt. Într-o clipă îl fulgeră, îl copleşi şi-l ademeni un singur gînd :

— Trebuie să fug !

Parcă cineva străin şi necunoscut îl aruncă peste gardul scund şi-l tîrî de-a lungul povîrnişului golaş. Se rostogoli pînă la albia, acum seacă, a izvorului care, primăvara şi toamna, devenea sălbatic şi ropotea toată noaptea de-a lungul văii. acompaniind somnul jandarmilor. Se culcă aici, lipindu-se de jgheabul strîmt, zdrobind pietrele de sub el cu bătăile surde ale inimii.

Sus, în jurul cazărmii, focul se înteţea. Vinko îşi înălţă cu precauţie capul. Valea din jurul lui era pustie.

— Trebuie să fug mai departe, cît mai departe de aici.

Fără puşcă şi cu capul descoperit, alergă de-a lungul albiei acoperite de aluni răzleţi şi iarbă înaltă, apoi o luă la stînga, spre dumbrava de carpeni. Pierzîndu-şi răsuflarea, rătăcea pe povîrnişul pădurii, trecînd pe lîngă şanţuri mocirloase şi peste creste aride şi stîncoase, luînd-o cam în direcţia oraşului. I se usca gîtul, iar respiraţia îi devenea şuierătoare.

„Trebuie s-o întind dincolo de drum, jos în şanţ !" gîndi Vinko, oprindu-se din mers ; apoi lungi hotărît pasul. Era cam la trei-patru paşi de drum, cînd îl săgetă un strigăt aspru :

— Stai !

De după un fag gros săriră în faţa lui doi oameni cu furci în mîini.

— Stai ! Mîinile sus !

Plutonierul ridică pe jumătate mîinile, privi tăios în lături şi apoi, întocmai ca la cazarmă, aruncat de o putere străină, sări brusc într-o parte şi o întinse la fugă. În timp ce, fără să se mai oprească de loc, se rostogolea de-a lungul şanţului plin de frunzişuri veştede şi de crengi, în jurul lui apărură şi se înghesuiră mai mulţi oameni, apucîndu-l de mîini şi de piept ; apoi ceva greu îl izbi, cu un sunet înfundat, în creştet şi totul în jurul lui se legănă şi se învîrti şi se prăbuşi într-un întuneric zgomotos.

Cînd, în sfîrşit, începu să distingă în jurul său nişte umbre şi să audă murmure de glasuri, la un pas în faţa lui o voce cunoscută întrebă :

— Hei, acum mă cunoşti, colegule Vinko ?

Vinko îşi înalţă cu chin capul : da, îl cunoaşte bine. Acesta-i... ăla... acesta-i...

— Aha, nici nu te-ai aşteptat, domnule plutonier, c-o să-l vezi atît de repede pe colegul tău Trivun Drakulici. Uite-l, a rămas viu şi sănătos şi fără ajutorul tău.

Îmbrăcat în întregime în uniformă de jandarm, cu centură şi cu nasturii încheiaţi reglementar, cu revolver la şold, Trivun, ţinîndu-şi mîinile la spate, stătea în faţa lui Vinko şi bătea nervos în pămînt cu piciorul stîng, sprijinindu-se numai în vîrful degetelor.

— Uite-l, Vinko, pe Trivun, uite-l, priveşte-l bine, ardea de plăcere fostul jandarm. Trivun a pus mîna iarăşi pe uniformă şi pe armă. Da, da... I le-au dat foştii lui colegi, vezi-i, ăia de colo. Ziceau : noi nu vom mai avea nevoie de uniformă.

Mulţimea adunată în jurul lui Trivun izbucni într-un rîs uşor, care-l făcu pe Vinko să-şi revină de-a binelea. În zorile vineţii şi răcoroase, care se strecurau anevoios în pădure, vedea în faţa lui ceata de oameni înnegurаţi, înarmaţi cu de toate. Nu încăpea nici o îndoială că erau comandaţi chiar de cel care stătea mai aproape de el, de Trivun. Dar de unde o avea uniforma ?

— Priveşte, Vinko, priveşte ! Uite-i pe colegii tăi. Poţi să le dai bineţe.

În rîsul repetat al ţăranilor, Vinko se uita în direcţia arătată de Trivun. Acolo stătea un morman diform şi alburiu. După ce privi perplex cîteva clipe, Vinko începu să distingă în grămadă picioare, mîini şi capete ; cuprins de fiori de gheaţă, îşi dădu, în sfîrşit, seama că acolo sînt oameni, oameni morţi, oameni ucişi.

— Trivune, frate...

— Aha, va să zică : frate ! replică vesel fostul jandarm. Ehe, asta a dorit să vadă, asta a vrut să audă Trivun ; să vină o asemenea zi, în care Vinko să-l roage şi să-i zică frate. Dar, Vinko, ţi-aduci aminte de cele petrecute sub umbrarul din faţa cazărmii, ai ? Atunci ţi-ai ridicat mîinile de la Trivun al tău...

— Apoi, Trivune, eu...

— Da, da, Trivune, păi sigur ? Va să zică așa mă iei acuma... rînji fostul plutonier. Trivune, salvează-mă ! Nu-i așa ? Ehe, nu te teme, păsărico, o să te salveze Trivun, întocmai așa cum l-ați salvat voi pe babacul lui. Așa, știi, cu un obiect tare... Vaso, ia ajută-l pe domnul să-și dea jos uniforma.

Un băiat zvelt și ager, cu pantaloni militari, se repezi la Vinko, îl ridică de jos și începu să-i desfacă îndemînatic nasturii. Ca și cînd toate acestea s-ar fi petrecut într-un vis, Vinko îl lăsa neputincios să-l dezbrace și, doar din cînd în cînd, cu un glas liniștit de copil, întreba :

— Trivune, ce-i asta ?

— Nu-ți fie frică, frate, aici e colegul tău Trivun, vechiul tău prieten. Și Trivun îl bătu jovial pe obrazul rece ca gheața.

Vinko, rămas pînă la urmă numai în cămașă și izmene, se pierdu și se zăpăci și mai mult. Ce vrea să facă cu el ? Să-l ucidă ?

— Aoleu, Trivune, frate scump ! Trivune, nu mă lăsa !

— Aha, Trivune, nu mă lăsa ! Asta, asta vreau să aud ! Nu-ți fie frică, colega, nu-ți fie frică !

Și Trivun îl bătu prietenește pe spate ; apoi se întoarse la dreapta.

— Krkane, dă încoace ciomăgelul ăla.

Din mulțime se desprinse, legănîndu-se ușor în mers, ceacîrul cu cojoc și cu cap de oaie, ținînd în mînă un par gros.

— Să-l pocnesc acum și pe el, ai ? behăi el, întinzîndu-și vesel gura.

— Stai, nu-l dau eu pe colegul meu. Trivun o să-l ia așa, frumușel, colegial, ce zici, Vinko, ai ? Ia aduceți-l încoace, lîngă ceilalți colegi.

Krkan și flăcăul acela ager îl duseră pe Vinko spre grămada de morți. De-abia atunci plutonierul își veni în fire și începu să se zbată să scape :

— Trivune, Trivune, nu, Trivune !

— Las-o mai încet, colega, mai încet... Așa.

Cu un oftat ușor, Trivun ridică parul greu și, pe la spate, printre cei doi inși, îl slobozi drept în creștetul lui Vinko. Cei care-l însoțeau săriră, uluiți, într-o parte. Vinko se prăvăli urît și nefiresc în grămada de morți.

— Ia uită-te, s-a zis cu domnul plutonier ! izbucni cu o satisfacție neroadă Krkan, ștergîndu-și fața stropită de sînge.

— Apoi, l-am răzbunat pe tata ! pufăi Trivun și aruncă parul din mînă. Hai, oameni buni, mai departe, cu asta am isprăvit.

După ce ieșiră din șanț, Krkan se uită înapoi și zise stînd la îndoială :

— Aăă... Hm... Ce-ar fi dacă aș trage cămașa de pe jandarm ? Păcat să se prăpădească.

— Fă ce știi, răspunse obosit Trivun, cu ochii încă aprinși și lucitori, de parcă ar fi fost beat...

* *

În alarma generală a răscoalei, produsă după eliberarea Drvarului, se ridicaseră și cătunele din jurul cazărmii din Mraciaj, înconjurînd-o în aceeași după-amiază în care fusese atacat postul lui Vinko. Luați prin surprindere și nepregătiți pentru apărare, jandarmii se predaseră repede în fața răsculaților. Așteptîndu-l pe Trivun, care nu se afla în localitate, țăranii îi închiseră pe jandarmi în beci și începură, cu mare tămbălău, să se sfătuiască ce să facă cu prizonierii.

— Cîinii ăștia să fie uciși, asta-i de făcut ! Cîți oameni au dus ei în oraș și, ia spune, unde sînt ?

— Să-i aducă înapoi pe oamenii noștri arestați și, poftim, pot să plece unde le place.

— O să-i aducă, n-avea teamă.

Trivun sosi înarmat și îmbrăcat din cap pînă în picioare în uniformă de jandarm ; nu-i lipseau nici măcar steluțele de argint ale gradului de plutonier.

— Oho, ia uită-te la Trivun al nostru ! strigară încîntați țăranii, ridicîndu-se în vîrful picioarelor. Unde s-o fi înțolit atît de repede ?

În aceeași zi, cam pe la amiază, Trivun și încă doi fugari se luaseră în piept în pădure cu o patrulă înspăimîntată a postului de jandarmi din Mraciaj, care plecase încă de dimineață pe teren și se întorcea acum grăbită, mergînd numai pe drumuri nebătătorite, înfricoșată de veștile sumbre și de tulburarea evidentă a satelor.

Îndată ce-l observă pe Trivun, şeful patrulei îşi dădu jos arma :

— Domnule plutonier, ne predăm cu încredere dumitale.

Atît Trivun cît şi însoţitorii săi încremeniră cînd dădură ochi cu jandarmi într-un loc unde se aşteptaseră cel mai puţin să-i întîlnească. Dar cînd şeful patrulei repetă cuvintele de mai înainte şi începu să-şi desfacă cartuşiera, Trivun îşi dădu seama ce poate fi la mijloc.

— Bine, depuneţi armele.

În timp ce Trivun, grav şi îngrijorat, stătea de vorbă cu jandarmii dezarmaţi, din pădure apăru pe neaşteptate nepotul lui cel mai mare :

— Unchiule, unde eşti ? Te caut de două ceasuri. Au trimis vorbă să te duci îndată acasă la primar. A început răscoala.

— Răscoala !

— Cică s-au încurcat iţele peste tot. Muntenegrenii au ocupat Drvarul şi Petrovacul. Ne vine armata în ajutor. Hai, unchiule.

Jandarmii îngălbeniră şi amuţiră, privindu-se năuciţi. Deveniră într-o clipă neputincioşi ca nişte copii. Trivun nu scăpă această întorsătură. Se uită doar, scurt şi semnificativ, la ţăranul care ţinea şi el o puşcă în mînă, apoi trase de închizătorul armei şi ţipă aspru la jandarmi :

— Ia sculaţi-vă voi doi, sculaţi-vă şi dezbrăcaţi-vă uniforma.

Presimţind nenorocirea, jandarmii, cenuşii la faţă, se dezbrăcară în grabă. Trivun se uită din nou la tovarăşul său înarmat şi dădu comanda.

— La stînga împrejur ! Trei paşi înainte !

Carabina lui Trivun pocni înainte de a se fi aşteptat cineva ; şi de-abia atunci ţăranul înarmat începu să se fîstîcească şi să tragă în neştire :

— Trage, Dumnezeul mamii tale !... răcni Trivun.

Apoi se întoarse înapoi la uniforme. Astfel înţolit, apăru, după scurt timp, în Mraciaj.

Pe la miezul nopţii, snopiţi în bătaie şi plini de sînge, ceilalţi jandarmi, închişi de ţărani, fură duşi în pădure, într-un

sanț adînc de pe marginea drumului ; și acolo, sub supravegherea lui Trivun, neghiobul Krkan îi ucise cu un par gros de stejar.

În același șanț nimerise mai apoi și Vinko Vincentici.

* *

Tot ținutul de la poalele muntelui, de pe văile, strîmtorile și coclaurile care întretăiau podișul ușor înclinat spre oraș și spre albia rîului, se alarmă și se învolbură dintr-o dată. Erau cătune îndepărtate și izolate, unde ustașii nici nu pătrunseseră, dar vestea despre răscoală ajunse repede și acolo și stîrni o tulburare neobișnuită. Oamenii puneau repede mîna, unul pe furcă, altul pe topor, ba chiar și pe parii cei mai obișnuiți și, grozav de agitați, se adunau acasă la primar, ori în alt obișnuit loc de întîlnire, și așteptau să vadă ce se va întîmpla mai departe.

N-a fost cruțat nici cătunul Vrgelj, un pîlc de case vechi de bîrne, solid construite, așternute pe o pantă de pe cea mai înclinată coastă a muntelui. Vîrît pe o vîlcea puțin adîncă, bine ferită de vînturi, izolat de drumuri și de celelalte sate printr-un lanț de dealuri pline de stînci crăpate și de scaieți, Vrgelj își ducea viața departe de restul lumii, cu nevoile și treburile sale.

Chiar a doua zi după atacarea postului de jandarmi, oamenii cu cojoace mițoase din Vrgelj se adunară în fața casei vestitului vînător Djurekan Kukrika, poreclit Ursarul. Acesta, de altfel, era și mai înainte principalul lor povățuitor.

— Ce-i asta, Djurekane, pentru Dumnezeu ? Încotro au luat-o ai noștri azi-dimineață ?

— Ce știu eu, măi oameni, mormăi morocănos Djurekan, om îndesat, greoi și adus de spate, uitîndu-se cu ochii lui mici la lumea adunată.

— Cum nu știi !? se mirară oamenii.

— Dar cum să știu ? Sînt eu, oare, pădurar, jandarm ori ce sînt ?

— Păi nu ești... de-alde ăștia, totuși... cică a început răscoala.

— Poate că da, naiba știe.

— Apoi... ăăă... se facem acum ? Să aşteptăm vreo poruncă sau ce ?

Djurekan îşi căută îngrijorat pipa şi se apucă s-o umple pe îndelete cu tutun. După felul cum apăsa încet şi cu atenţie firele verzui de tutun, sătenii îşi dădură seama că-i vorba de un lucru tare serios.

— Djurekane, cică s-a pornit lupta împotriva turcilor şi ustaşilor.

Ursarul trase scurt trei-patru fumuri, pînă se aprinse pipa, şi de-abia atunci îşi înălţă ochii.

— Eu, măi oameni, parcă aş zice să ne vedem de treburile noastre, ca şi pînă acum. Ducă-se dracului turcii ăştia, cine să se mai apuce să-i caute şi pe ei...

— Aşa e, zău.

— Vom încărca frumuşel puştile astea pe care le avem şi de s-o agăţa careva de noi, atunci ştim ce-i de făcut ; ne-om apăra. Dacă însă nu vine nimeni, şi bine ar fi să fie aşa, o să trăim ca şi pînă acum. Nu ştiu ce părere aveţi voi, ceilalţi ?

— Aşa-i cum zici, Djurekane.

— Dar dacă cineva dă poruncă de plecare ? grăi cu teamă ciobanul jerpelit şi înalt Mician.

— Atunci, firește, ne vom duce, conchise Djurekan. Poruncă-i poruncă, asta e.

— Eh, cine o să ne caute pe noi ! zise consolator careva.

— Cică regele * cheamă la luptă, presupuse un altul.

— Fie cine-o fi, noi deocamdată tăcem, chibzui liniştit Ursarul. Dacă cineva o să cheme, chiar în mod serios, oamenii, o să ne găsească el şi pe noi.

— Ce-ar fi, dare-ar Dumnezeu norocul, să uite iarăşi de noi, întocmai ca-n războiul ăsta care a trecut **, zise sfios ciobanul jerpelit Mician.

— Cică războiul ăsta încă nu s-a încheiat, ci numai a amuţit niţel, intră în vorbă un alt ins cu cojoc.

Djurekan Ursarul tăcu chitic cîtva timp, şi de-abia la urmă îşi dădu drumul :

* Petru II Karageorgevici, fost suveran al Iugoslaviei pînă la cotropirea ţării, în anul 1941, de către fasciştii germani şi italieni. *(n. t.)*

** Războiul din 1941. *(n. t.)*

— Măi, oameni buni, vedeți voi, de pildă, treaba asta: a fost război, dar pe noi nu ne-au chemat. După aceea ustașii au căutat arme și iarăși nimeni nu s-a sinchisit de noi. Ne-au chemat apoi ustașii la clacă, dar, spre norocul nostru, nimeni dintre noi nu s-a dus. Au pierit jos în oraș atîția oameni, dar pe noi nimeni nu ne-a întrebat de ce nu ne-am dus, nu-i așa?

— Așa-i, întărîră ceilalți, nedîndu-și încă seama ce va ieși pînă la urmă din toate vorbele Ursarului.

— Ei, vedeți... s-au stricat și autoritățile, li s-a cam subțiat puterea. Dacă vrei să asculți ceva de bună voie e bine, dacă nu asculți, nu ți se întîmplă nimic. Deh, a intrat strechea în lume!...

— Atunci cam ce ar trebui să facem noi? întrebă unul.

— Ce să facem! își îndreptă Ursarul spinarea și își ridică sprîncenele. Vedeți c-a început dracul să glumească. Atîta timp cît țin aceste ciudățenii și fărădelegi, să nu ne dăm nici noi bătuți. Iată, avem pădurea în spatele nostru, mierla are în ea cuvîntul; ne retragem în pădure și ne apărăm. Nu ziceați și voi că-i răscoală?

— Răscoală, Djurekane. Se zice că în ținuturile de jos au omorît toată jandarmeria. Iată, Mile a auzit azi-noapte la moară.

— Aha, vedeți. Mierla are cuvîntul, nu vă spun eu?

— Tu, Djurekane, o să fii conducătorul nostru, și tot ce-o să spui, așa o să fie.

Între timp ce oamenii din Vrgelj se sfătuiau și se înțelegeau să se apere cum știu și cum pot mai bine de vreo năpastă neprevăzută, într-o seamă de sate sîrbești, risipite pe văile, povîrnișurile și dîmburile de la capătul muntelui, tulburarea clocotea ca într-un cazan uriaș. Bărbații se adunau pe piscurile din susul satelor, de unde aveau orizontul deschis înspre oraș, și discutau acolo, cu multe trăncăneli, nedumeriri și văicăreli, cum să-și apere averea și familia, dacă ustașii ar da năvală din oraș. Solii circulau dintr-un sat în altul și chemau oamenii mai dezghețați la sfat. Locotenentul Radekici și Uroș erau căutați în mod deosebit.

În seara a treia după atacarea cazărmii, se răspîndi vestea prin sate că a doua zi în zori răsculații vor porni spre oraș. Oamenii, îngrijorați pînă atunci, prinseră dintr-o dată viață.

— Eh, acolo, acolo! Mai întîi orașul trebuie prefăcut în cenușă. Atîția oameni de-ai noștri și-au pierdut în vale viața.

De unde a pornit această veste și cine a dat poruncă pentru atacul general împotriva orașului, acest lucru nu-l știa nimeni, dar la această veste cu toții se tulburau și săreau în picioare, de parcă ar fi așteptat-o și ar fi dorit-o de mult. Se formară și niște patrule sătești, care circulau din casă-n casă și din ascunzătoare în ascunzătoare, informîndu-i și pe cei care n-au fost la adunare.

Sub comanda plutonierului Trivun, cei din Mraciaj năvăliseră cu o zi mai înainte în mina de bauxită din apropierea satului lor, dărîmaseră niște mașini și jefuiseră magazia minei. Printre alte lucruri, găsiseră acolo cîteva lăzi de dinamită și-n tot cursul acelei nopți, în ajunul asedierii orașului, detunară și răsunară explozii puternice de acolo, de pe podiș, din Mraciajul izolat.

— Tunuri, Dumnezeule! Tunurile noastre! presupuneau oamenii din sate.

— Aha, ce-o să mai fugă mîine turcii prin oraș!

Aceste detunături neîncetate dădeau curaj și celui mai fricos ins și-l tîrau în tabăra satului, printre oamenii adunați laolaltă.

Vestea despre atacul de a doua zi asupra orașului îl surprinse pe Uroș în fața punctului de rezistență ustășesc Veliki Dub. Grupurile lui fruntașe de tineret, constituite într-o companie, se pregăteau să atace acest gemat musulman, îndesat, situat la vreo șapte-opt kilometri depărtare de oraș, deținut pînă de curînd de un grup de cincisprezece ustași, dintre care jumătate erau localnici din Veliki Dub.

În spatele companiei tineretului, pe care locotenentul o repartiza pentru atac, în tufișurile dese de carpen se înghesuiau o sumedenie de țărani din Jaruga, Marjan, Pijevcev Do și din alte cîteva cătune mai mici din împrejurimile comunei Veliki Dub. Pe aceștia, formînd o subunitate de rezervă a companiei tineretului, îi pregătea pentru luptă arțăgosul Bojan Ljusina. Le atrăgea în mod deosebit atenția să nu omoare civili și să nu incendieze.

—Eh, frate, n-o să meargă fără foc, bombăneau mustăcioșii înarmați cu furci. Cîte rele ne-au făcut! Jumătate dintre turcii din Veliki Dub s-au înrolat în unitățile ustașilor.

— Hai, hai, lăsați acuma asta, se supără Bojan, negăsind nici el însuși un motiv mai convingător împotriva afirmației lor.

Detunăturile dinspre Mraciaj îi tulburau pe țărani și-i determina să se gîndească la tunuri, dar Uroș, precaut, neștiind nici el ce poate să fie, se ferea să tragă concluzii pripite.

— Vom vedea despre ce-i vorba. Poate că-s, într-adevăr, tunuri.

— Ascultă, toată lumea-i răzvrătită, vrea să pornească în zori spre oraș, începu Radekici să-i spună confidențial lui Uroș, trăgîndu-l de-o parte. Ce să facem ? Se adună sate întregi, mii de oameni, se dezlănțuie ca niște flăcări. Auzi-i numai pe cei din Mraciaj : au luat explozivi din mină și dinamitează într-una.

Uroș strînse doar din umeri :

— Acum nu mai avem altceva de făcut, trebuie să pornim, fie ce-o fi. Cine s-ar fi așteptat ca toată povestea asta să izbucnească așa, peste noapte ?

— Apoi să fi văzut ce-a fost pe drum ! Nu m-au lăsat să trec. Au împînzit toate piscurile, răscrucile și dumbrăvile.

— Așa e, zău, confirmă grav Uroș. Acum ne-am luat pe suflet acest popor, cum ar zice Stojan Kekici.

* *

Într-un semicerc mare și neregulat, de peste cincisprezece kilometri, coloanele neîntrerupte ale țăranilor, venind din depărtare, dinspre apus, cuprindeau orașul, avînd ca punct de reper rîul, atît în cartierul de sus, cît și în cel de jos. Acest semicerc viu și agitat se strîngea din ce în ce mai mult și se îndesa spre centrul său din calea strîmtă, în care sclipea, pitulat, orașul.

Pornind din satul său, fiecare grup de răsculați se alinia în coloană, făcea legătura cu grupurile din celelalte sate și, în acest fel, pe dealuri și pe văi, se închega și se întindea lanțul viu de oameni, fremătînd de murmure, de strigăte, de comenzi date cu glas tare și de sclipătul furcilor de fier. În spate, undeva pe la mijlocul coloanei, fumega satul Veliki Dub, pe jumătate ars, luat cu asalt noaptea trecută de compania lui Uroș și Radekici.

Porniseră spre oraș toți bărbații în stare să-și tîrîie picioarele și să poarte furci. În urma coloanei zgomotoase veneau

chiar și copiii, așa încît erau nevoiți să zbiere la ei și să-i gonească cu pietre. Dar nu le prea mergea. Copiii se depărtau nițel, dar după aceea o luau, pe furiș și cu băgare de seamă, în urma răsculaților, ascuzîndu-se pe după tufișuri și printre ferigi.

Coloana deasă a răsculaților cerceta în timpul drumului fiecare aluniș, hîrtoapă și tufiș. Scotoceau chiar și cîte un stog răzleț de grîu.

— Stai, ia stai, nu cumva se ascunde pe aici vreun turc ?

Toate vietățile se mișcau și fugeau din fața răsculaților zeloși : cîinii vagabonzi, pisicile și păsările tulburate. Cînd de undeva, din aluniș, ori din lanul de grîu, o zbughea la fugă cîte un iepure, mulțimea striga plină de veselie :

— Aha, prinde-l, prinde-l !

— Nu-l lăsa ! Iată-l, e al tău !

Gălăgiosul Maleta Bluj se amestecase printre răsculații din Glibajac, un sat sărac și răsfirat și, pesemne ca să se impună în fața lor, zbiera cît îl țineau puterile :

— Compania a cincea, mitralierele la aripa dreaptă ! Uraa !

— Uraaa ! răspundeau solidar cei din Glibajac.

În dreptul hîrtoapelor înguste, acoperite cu arbuști și cu boz înalt, Maleta scotea din traistă „mucurile" de dinamită, pregătite dinainte, aprindea cu chibritul fitilul scurt și-l azvîrlea în desișul de pe fundul hîrtoapei.

— Atenție, grenada ! comanda aspru celor din jurul său și se întindea cît era de lung între ferigi. Detunătura explozibilului, însoțită de cutremur și de nori de fum, îi înfoca și-i încuraja și mai mult pe răsculații cu furci.

— Tihai ! Înainte !

— Aripa dreaptă, dărîmă ! urla Maleta, roșu la față din cauza vinelor încordate.

În toate părțile, și-n apropiere și hăt departe, detunau exploziile de dinamită. Cei din Mraciaj împărțiseră încă de cu seară prin satele din jur traiste întregi cu exploziv.

În spatele celor din Glibajac, alegînd terenul mai neted, mergea călare pe mîrțoaga lui cerșetorul cu picior de lemn Stanko Veselica, învîrtind în mînă un iatagan veritabil, pe care niște oameni îl găsiseră dimineața în Veliki Dub și i-l dăduseră.

— Înainte, fraţi sîrbi ! Trăiască George cel Negru ! * croncăni Veselica, radios şi ceremonios, aducîndu-şi pesemne aminte de fostul moştenitor al tronului.

— Trăiască generalul de brigadă Stanko Veselica ! zbieră pe neaşteptate paracliserul Maleta Bulj, iar mulţimea din jurul lui răspunse cu voioşie :

— Trăiască !

— Uiuiu, trage, nu umbla cu fofîrlica ! cotcodăci Stanko.

În faţa satului musulman Jasenak, îi întîmpinară încă de departe focurile de armă trase de la fereastra şcolii primare, care se zărea printre ferigile din faţa satului. Ţăranii se neliniştiră.

— Culcat ! strigă Radekici şi se întinse la pămînt în lanul de ovăz rar. În dreapta lui, după o grămadă de pietre acoperite de buruieni, Bojan îşi amplasă mitraliera şi trase o rafală în direcţia şcolii.

— Ehehei, fraţilor, nu trageţi într-un aşezămînt cultural ! zbieră de după o tufă de scaieţi paracliserul Maleta şi făcu din mînă.

— Ei, al naibii, ce fel de aşezămînt cultural e ăsta ? se stropşi la el Stojan Kekici. N-auzi cum trag cu carabinele din el ?

Tirul de la şcoală amuţi repede şi atunci Uroş şi Radekici porniră înainte cu grupul lor, aliniat reglementar în coloană. În urma lor, cu precauţie, ţinîndu-se departe, porniră şi ceilalţi.

Găsiră satul complet pustiu. Prin el rătăceau doar nişte oi fără stăpîn, iar în faţa caselor găinile ciuguleau liniştite.

Uroş îi chemă pe Stojan Kekici şi pe Gojko Ciupurdija.

— Ia, atrageţi-le atenţia ălora de acolo să nu aprindă cineva ceva. Noi ne ducem înainte.

Îndată ce ţăranii năvăliră în gematul părăsit, se iscă prăpădul şi cotrobăirea prin case. În zadar striga la ei Stojan, ca să-i potolească. Năvăliră mai întîi într-o prăvălie de lîngă geamie şi porni îmbrînceala şi acapararea pachetelor de tutun. Şterpeliră într-o clipă tot felul de mărunţişuri din prăvălie : perii, surogat de cafea, nasturi, hîrtii de prins muşte şi cocoşi de tinichea cu fluier. Începură să se audă peste tot

* George Karageorgevici, fiul cel mai mare al lui Petru I, care n-a urcat însă pe tron, fiind înlăturat de fratele său Alexandru I.

cotcodăceli și șuierături. Chiar și unchiul fricos al lui Ciupurdija își vîrî sub mustățile lăsate în jos un cocoș cu fluier și, suflînd de cîteva ori în el, îl apucă rîsul.

— Diavole, trăznite-ar Dumnezeu!

Lîngă ușa prăvăliei unii se înfruptară cu zahăr pudră, ridicînd capul în sus, ca și cînd ar fi băut. Cineva se întrebă îngrijorat:

— Apoi, unde-o fi țuica? Se găsea și așa ceva în prăvălia lui Beciura.

Cei din Glibajac, scotocind între claiele de paie din spatele prăvăliei, scoaseră de acolo la iveală un butoi uriaș, de peste cinci sute de litri.

— Țuică, jur pe Sfînta Vineri că-i țuică! zbieră cel dintîi Maleta Bulj.

Cît ai clipi din ochi, în jurul butoiului se formă un cerc strîns de țărani. Maleta apucă un topor și sparse partea de sus a butoiului.

— Oho, fii atent, nu stropi!

— Ehei, o s-o verși!

În mîinile țăranilor apărură numaidecît cești, ulcele și tot felul de vase. Bătrînul Ciupurdija aduse de lîngă gardul viu o oală de noapte spartă, îi astupă gaura cu degetul și începu să-și facă loc înspre butoi.

— Cuscre Maleta, ia toarnă-mi și mie.

Înghesuindu-se și îmbrîncindu-se, țăranii se ridicau în vîrful picioarelor pentru ca, peste umerii celor din fața lor, să ajungă la butoi. Unul își vîrî căciula în țuică.

— Nu spurca, mă, țuica!

— Cum s-o spurce! Țuica nu poate fi spurcată nici chiar dacă se c... în ea.

— Taci dracului!

— Maleta, frate, grăbește-te!

Soarele fierbinte de iulie dogorea fețele asudate ale băutorilor cu hainele stropite și descheiate. Veneau tot timpul noi clienți la butoi pînă ce de undeva, de dincolo de geamie, apăru, călărind în trap, Stanko Veselica, văicărindu-se fără încetare:

— Aoleo, aoleu, păi ați dat buzna la țuică fără mine!

— Ehei, oameni buni, dați încoace țuica pentru generalul de brigadă Stanko Veselica.

— Unde-i Stanko, adă-l încoace.

Stanko se străduia în zadar să mîne iapa cît mai aproape de butoi, căci de fiecare dată îl împingea cîte cineva, vîrîndu-se în fața mîrțoagei. În cele din urmă, apăru dintr-o parte un grup mai mărișor de oameni, care se opinti și împinse iapa înainte ; mîrțoaga se urni din loc, se clătină însă și, poticnindu-se, căzu în genunchi, iar Stanko se prăbuși, cît era de lung, peste oamenii din fața sa, rostogolindu-se pe neașteptate spre butoi.

— Ține-l, c-o să cadă în țuică !

— Eh, dracul să-ți ia piciorul !... M-ai lovit în ochi !

Îl coborîră de pe butoi, lovit și bine umezit. Se plîngea și suspina, țipînd mai mult decît era necesar.

— Aoleu, dați-mi țuică, fraților, că mor ! Vai de mine, mamă-măiculița mea !

— Dați-i văicărețului țuică, nu vedeți că crapă ?

Îmbrînceala și hărmălaia din jurul butoiului ținură pînă ce se bău și ultimul strop de țuică. Apoi băutorii, clătinîndu-se nițel, continuară să caute și să cotrobăiască prin casele părăsite. Numai cei beți criță se învîrteau de ici-colo și nu le mai venea să plece.

— Dă-l dracului de oraș ! Nu mă duc nicăieri și gata ! Ce vii tu să-mi poruncești, că doar nu sînt nevasta ta !

Împușcăturile din vale se intensificaseră, limpezi și înfricoșătoare. De undeva, chiar din oraș, țăcăni o mitralieră și valea răsună de strigătele prelungite ale mulțimii : Urraaaa !

— Uraaa, arde orașul ! strigau țăranii, repezindu-se la fugă încotro se auzeau detunăturile.

Cele dintîi împușcături ale răsculaților pe drumurile de intrare în oraș stîrniră spaimă și alergături îngrozitoare pe străzi. Femeile își adunau cu țipete și bocete copiii, închideau porțile și blestemau în gura mare și pe ustași, și pe Pavelici, și orice fel de război din lume. Tropăind cu bocancii pe caldarîm, ustașii și civilii alergau cu respirația întretăiată. Ici și colo zăngăneau rulourile de metal. Logornicul, în uniformă de ustaș, se îndrepta grăbit spre partea de sus a orașului. Îl însoțea un ustaș și comerciantul Oreșkovici, adus de spate și palid, ținînd în mînă o carabină.

Spre casele rare din Gornja Mahala, risipite pe povîrniș, se repeziră mai întîi valurile răsculaților din Mraciaj, sub comanda lui Trivun Drakulici. Uluiți, apărătorii orașului, cîțiva ustași și o grămadă de civili cedară în fața primei nă-

văliri a țăranilor și se retraseră în dezordine înspre școala veche și răsadnița primăriei. Tocmai în clipa aceea sosi logornicul Șkuro și zbieră la plutonierul Metacici, care se ascunsese și trăgea speriat cu ochiul de după un zid scund cu crăpături.

— Metacici, nici un pas înapoi! Oprește-i pe băieți!

Văzîndu-l pe logornic, cîțiva ustași, aplecîndu-se, se înghesuiră după zidul acela scund și deschiseră repede focul. Li se alătură însuși Șkuro împreună cu Oreșkovici.

Din cealaltă parte a orașului, dinspre geamia veche, țăcăni puternic o mitralieră. Ustașii din jurul logornicului începură să strige:

— Ujuiu, arde-i, Toromane!

Grupul lui Uroș ajunsese pînă la primele case de la capătul cimitirului și luă aici poziție de atac. Cu pușca-mitralieră în mînă, însoțit de Radekici și de Stojan Kekici, Bojan Ljusina urcă pe o stradă părăsită, desfundată de ploi și năpădită de rugi de mure. Căută o poziție bună, ca să deschidă focul. În urma lui, urcă aproape o jumătate de companie. În vîrful străzii, Bojan se aplecă și dispăru între rugile dese de mure. După un scurt răstimp de liniște, mitraliera lui porni să țăcăne de zor. Apoi începură să răsune dezordonat pocnetele de pușcă. Focul dinspre cimitir amuți brusc.

— Înainte, prieteni! se întoarse Uroș emoționat spre tinerii din jurul său, și, aplecat, mergînd aproape de-a bușilea, o luă grăbit pe coasta povîrnită pe care se întindea cimitirul. Cînd ajunse pe dîmbul de lîngă gardul de piatră răsturnat, se încinse din nou focul. Din clădirea solid construită, în care se afla o farmacie, gloanțele țîșneau spre cimitir și platoul îngust din fața geamiei vechi, unde stăteau acum tupilați luptătorii lui Uroș. La jumătatea drumului dintre cimitir și farmacie zăcea un ustaș mătăhălos cu fața îngropată în grămada împrăștiată de nisip galben. Era Mehmed Șarcevici, surprins în retragere de rafalele lui Bojan.

Acest prim succes în luptă pentru cucerirea orașului îi încurajă și pe Uroș, și pe Radekici și toată compania lor. Pocnetele puștilor din farmacie nu li se mai păreau acum nici pe departe atît de teribile ca cele dintîi împușcături din casele de la periferie. Acum trebuiau numai să se ferească de gloanțe și să se strecoare cu băgare de seamă spre farmacie. Și de acolo ustașii vor fugi.

Ca să se apropie pe neobservate de clădirea farmaciei, trebuiau să facă un ocol la stînga, împrejurul cimitirului. Descurcăreț și bun cunoscător al terenului, Remzija îi conduse pe acolo și întreg plutonul ieși peste drum de curtea clădirii, în care cîțiva ustași și civili ridicaseră o baricadă din lemne despicate și bușteni.

— Trage, uite-l pe Toroman ! strigă Remzija.

Bojan slobozi o rafală, dar prea sus, și sparse în bucăți două ferestruici alăturate, înguste și scunde. Cei care înălțaseră baricada dispărură cît ai clipi din ochi dincolo de stiva de lemne.

— Ah, Dumnezeul tău !... înjură Bojan și își trecu palma peste fața înfierbîntată. Acum nu mai poți să-l dibuiești nici dacă ai fi nu știu ce...

— Numai cu curaj, voinicule ! îl bătu Radekici pe umăr.

Dinspre Gornja Mahala, din flancul stîng, bubuiau fără încetare împușcături dezordonate, întrerupte din cînd în cînd de explozii puternice și intense, care umpleau cu un ecou vîjîitor toată valea din jurul orașului.

— Uite, mă, acolo totul arde ! se miră Remzija. S-a dus toată mahalaua !

— S-o ia dracul ! bombăni în sine Radekici. Uite că turcului îi pare totuși rău de ai săi.

— Ce face șmecherul ăla ? Cu siguranță că acela-i Trivun Drakulici, pufni uimit Stojan Kekici, privind cum se înalță și se învălătucește deasupra văii din Gornja Mahala un nor de fum cenușiu, dedesubtul căruia se ridică ici și colo limbile galbene ale flăcărilor.

Trivun Drakulici cu consătenii săi din Mraciaj pătrunsese în cele din urmă, prin Gornja Mahala, în inima orașului și acum cetele lui năvăleau în casele înghesuite una într-alta și, urlînd, spărgeau porțile, ferestrele și ușile închise. Conduși de Trivun, cu părul vîlvoi și cu glasul răgușit, țăranii îi omorau fără milă pe toți bărbații musulmani, se repezeau la femeile îngrozite, înecate de plîns și îmbrînceau copiii încremeniți de spaimă. Ieșiți din minți, sălbăticiți, deveniți și mai sîngeroși după primele victime din Gornja Mahala, își făceau orbește drum înainte. Ca și cînd sîngele și incendiile i-ar fi îmbătat, căutau neobosiți noi victime și provocau noi incendii. Nu mai auzeau vaietele cu care se apăra cel înhățat și nici nu țineau seamă de ele.

— Ajunge, ajunge, ai vorbit destul! Acum te duci cu adevărat la Alah al tău și trăncănești acolo.

Cînd începură să sosească noi grupuri de țărani, logornicul se văzu nevoit să se retragă încet spre complexul de clădiri din jurul prefecturii. Îi trecuseră de-acum primii fiori de spaimă și vedea că omul nu moare atît de ușor, în pofida atîtor împușcături și țipete, astfel încît preluă din ce în ce mai strîns în mîinile sale comanda apărătorilor orașului.

La vreo zece metri depărtare de clădirea prefecturii, grupul lui de oameni fu luat din flanc de focul plutonului lui Bojan, care închidea, în sectorul lui, cercul din jurul asediaților. Palid și cu fața convulsionată, Jozo Oreșkovici strigă doar ceva cu glas înăbușit, de parcă l-ar fi cuprins dintr-o dată spaima, apoi rămase perplex și se înclină neputincios spre pămînt, parcă secerat de o coasă invizibilă. Se prăbuși atît de moale peste propria lui pușcă, încît Șkuro, aruncîndu-se la pămînt, la capătul zidului stropit de sînge, găsi fără să vrea :

— Uf, parcă n-ar avea oase în el!

Sub impresia acestei morți lipicioase și urîte, străbătut în toată ființa de un fior scîrbos, care-i slăbea încheieturile, Șkuro intră repede în clădirea prefecturii răsunînd de împușcături, tropote de bocanci și țipete înăbușite. Cel mai gălăgios era Ale Toroman, care, prin strigătele lui și tonul duios și familiar de încurajare, își alunga de fapt propria lui spaimă.

— Așa, așa, copii, așa! Lasă, lasă, trageți numai, avem muniții, avem arme. Așa, secerați numai!...

Mujica ședea în genunchi lîngă o fereastră mare de la parter și trăgea doar din cînd în cînd. Focul răsculaților creștea tot mai mult și se concentra în jurul grupurilor de clădiri unde se afla prefectura. Împușcăturile se întețeau și deveneau din ce în ce mai aprige din toate direcțiile, apropiindu-se tot mai mult.

— Ne încercuiesc! cugetă Mujica îngrozit, năpădit de o sudoare rece.

Îl cuprinse într-o clipă o spaimă atît de cumplită și de descumpănitoare, încît începu să ticluiască cu înfrigurare niște planuri fantastice : cum să se îngroape și să se ascundă undeva în adîncul pămîntului, într-o beznă de nepătruns, ori să dispară undeva în înălțime, pe deasupra caselor, purtat de un fel de aripi... Undeva, într-o părticică a subconștientului său, crezu o clipă că omul e în stare să facă același lucru ca

și cîrtița și pasărea... dar realitatea din jurul lui îl strîngea și-l apăsa cu îndărătnicie.

În timp ce în toate părțile orașului lupta se înteța, apropiindu-se tot mai mult de pod și de gară, de pe coastele din jur, din dumbrăvi și din alunișuri veneau de zor alte grupuri de țărani, revărsîndu-se în oraș. În mulțime începu, în cele din urmă, să se zărească, ici, colo și cîte o femeie.

— Grăbiți-vă, fraților, pînă nu șterpelesc și cară tot!

— Apoi ce știu să facă altceva, decît să care; lumea asta-i fără obraz. Niciodată nu-i sătulă!

Forfotind în spatele liniei de luptă, cetele acestea năvăleau în case, acaparînd orbește tot ce le cădea sub ochi și le venea la îndemînă. De-a lungul străzilor zăngăneau, în jurul ușilor și obloanelor, tîrnăcoapele, cazmalele și topoarele, iar lumea se îmbrîncea și se înghesuia din toate puterile în prăvăliile sparte, pierzîndu-și căciulile, maramele și încălțămintea. În jurul sulurilor de pînză și de mătase se iscau adevărate încăierări. Duzinele de site rotunde, bine legate cu sîrmă, scîrțîiau și pocneau între femei. O leliță mărunțică și rumenă, cu marama de pe cap trasă într-o parte, strîngea cu înfrigurare la piept o căpățînă de zahăr și își făcea cu înverșunare drum printre oameni, de parcă ar fi vrut să scape dintr-un incendiu.

— Măi, surioară, unde ai găsit-o? se repezi numaidecît la ea Jojandeka Babici din Glibajac, un bătrîn mătăhălos și mîncăcios, veșnic flămînd.

— Ah, lasă-mă, frate dragă, nu mai știu nici eu... Uite, uite acolo... Aoleu, vai de capul meu, n-am să ies vie de aici.

Cineva din mulțime, rămînînd pesemne cu mîinile goale, protestă cu înverșunare:

— Toate mărfurile astea ar trebui să fie arse de-a valma. Las' să ardă!

— Oho, ce vorbești... Să dai foc la atîtea bunătăți?!

— Doar nu sîntem nebuni ca cei din Mraciaj? Uită-te numai ce fac, au aprins jumătate de cearșie.

— Las' s-o aprindă, că-i turcească.

Din depărtare se apropia, tot mai puternic și mai limpede, un zgomot de motoare. Cineva din mulțime înțepeni și își lăsă capul într-o parte.

— Stați, oameni buni, ce-i asta?!

Un val rece de spaimă izbi în mulțime.

— Ce-i ?! Unde ?!

— Ia auziți, tancurile !

— Aoleu, frații lor, să fugim ! Să ne scăpăm !

— Tancurileee ! strigă cineva cu glas puternic și tărăgănat. Fugiți, oameni ! Ia-o încoace, Vaso, după mine !

Toată strada se răscoli și se învolbură, cuprinsă de o hărmălaie sălbatică. Totul se transformă fulgerător într-o pădure agitată de traiste, saci, umeri și capete ; strada, și așa destul de îngustă, se strîmtora și se înfunda. Femeile țipau doborîte la pămînt și călcate în picioare. Cu ochii holbați, oamenii o luau la goană înainte, spre ieșirea din oraș, pierzîndu-și desagii și dărîmînd tot ce era mai slab în jur.

— Aoleu, ascultă, îi înjunghie ! gîfîiau cei mai îndepărtați auzind țipete, departe în urma lor.

Uruitul de motor se transformă într-o adevărată detunătură. Lăsat în jos, pe deasupra caselor, un avion biplan vui puternic, parcă vestind sfîrșitul lumii.

— Vai de mine, pierim cu toții ! țipă o femeie mai în vîrstă înverzită de spaimă.

Avionul detună din nou în direcția opusă, lăsînd în urma lui un zuruit asurzitor și un fel de șuierătură prelungită. Apoi, în curînd, peste Gornja Mahala bubuiră puternic bombele.

La vreo zece minute după avion, sosi în ajutorul orașului diabolica companie a XII-a a ustașilor din Lika, sub comanda ustașului emigrant Nikola Oreșkovici. Această unitate săvîrșise pînă acum numai acțiuni sîngeroase de „curățire" și de lichidare a sîrbilor, iar acum, în goana camioanelor, venea încoace pentru ca șleahta asta a vlașilor să învețe minte cum se trage cu pușca în ustași și cum se face răscoală împotriva statului.

Tulburați de vestea despre sosirea tancurilor, răsculații din jurul prefecturii începură numaidecît să se retragă, fărîmițați în grupuri mărunte. Cei dintîi o șterseră în dezordine oamenii lui Trivun. Urmăriți cu aprige focuri de pușcă, cei din Mraciaj, iuți de picior, săreau cu îndemînare, întocmai ca niște țapi, peste orice obstacol întîlnit în cale.

Cu tot ordinul lui Uroș de a se retrage imediat, Bojan, încăpățînat, întîmpină cu sînge rece primul val al ustașilor, care se revărsa din curtea prefecturii, descărcînd în ei toate

gloanţele din încărcător. Atacaţi prin surprindere, ustaşii se dădură brusc înapoi şi se prăvăliră în adăposturi, care pe unde ajungeau mai repede : pe lîngă ziduri, prin şanţuri şi în jurul gardurilor.

— Eh, nepoate, binecuvîntată să-ţi fie mîna ! îl blagoslovi încîntat Stojan Kekici, retrăgîndu-se în urma lui Bojan peste gardul răsturnat de lîngă farmacie.

Atît drumul principal cît şi potecile din jur, platourile şi şanţurile erau presărate cu traiste, suluri de pînză, paltoane şi tot felul de lucruri ponosite, jefuite din oraş, aruncate acum peste tot. Lîngă un loc de trecere printr-un gard viu, străluceа chiar şi tabloul lui Hitler de sub sticla cu ramă subţire şi aurită.

— Ce nevoie o fi avut de aşa ceva ? mormăi uluit Ale Toroman şi-l ocoli cu băgare de seamă pe conducătorul Reichului, care şi aşa, degradat, privea totuşi cu asprime din tablou, de parcă ar fi păzit acest loc de trecere prin gardul de verdeaţă părăsit.

Prin dumbrăvile şi buruienişurile de lîngă drumuri, ustaşii îi ajungeau adeseori din urmă pe fugarii întîrziaţi şi-i ucideau pe loc.

— A, aici eşti, păsărico ? Te-ai repezit spre oraş, ai ? întrebă cu glas răguşit Ale Toroman şi cu o mişcare de meşter, obişnuită, ridica puşca asupra ţăranului năucit care, culcat la pămînt, continua să ţină încă alături de el bocceaua cu lucrurile jefuite.

Singur Zaim Şarcevici, rămînînd în urma fîrtaţilor săi, îşi măcelărea cu satisfacţie şi pe îndelete victimele :

— Oho, ne-am întîlnit unul cu altul, ne-am întîlnit, începea el batjocoritor, cu o mutră ca de gheaţă, care-i făcea pe ţăranul prins să-şi piardă numaidecît puterea. Şezi, sărăcane, şezi, că Zaim al tău nu-ţi face nimic. Zaim al tău e bun sărăcane, e bun ca pîinea caldă, continua el să spună, scoţînd un cuţit scurt, cam uzat de atîta întrebuinţare. Ia vino încoace, vino mai aproape, nu te înjunghie Zaim, nu, sărăcane, după cum nici voi nu l-aţi ucis pe fratele său...

După ce isprăvea treaba, vîrînd cu mînă nesigură cuţitul în teacă, Zaim lungea pasul să-i ajungă din urmă pe ceilalţi şi, descărcîndu-şi restul de mînie, înjura pe drum cu glas sugrumat :

— Mama ta de cîine, ai crezut că scapi, ai ? Ei, nu, dragul meu, acum a ajuns vremea lui Zaim.

* *

În dimineaţa cînd satele răsculate porniseră spre oraş, verii lui Ciugalj îl chemaseră şi pe Mila să se ducă cu ei.

— A, nu-mi arde mie să mă duc acolo. Iaca, îl aveţi pe domnul locotenent ; să ocupe el oraşul, dacă a ştiut să ia armele din mîinile oamenilor. Cu ce m-am ales c-am fost cel dintîi la asaltul cazărmii ? Am căpătat un picior în fund... şi atît...

— Fă cum ştii, Mile, dar noi plecăm.

Cînd în jurul casei şi sus pe drum se făcu linişte deplină, Mile Ciugalj se întinse pe pat şi începu să-şi mişte cu nerăbdare degetele mari de la picioare.

Lipsa de ocupaţie timp de patru luni în acest Pijevcev Do, izolat şi mult prea liniştit, îl plictisea de moarte. Mai mult de zece ani colindase tot felul de şantiere şi colonii muncitoreşti, străbătînd toată Slavonija şi tot Sremul, pînă jos la Zemun. Uneori, cînd ajungea la ananghie, lucra cîte ceva, dar, altminteri, cea mai mare parte a timpului şi-o petrecea în excrocherii şi vagabondaj, cu afaceri şi îndeletniciri dubioase, cu spargerea grevelor şi cu tot felul de alte treburi cu dedesubturi suspecte. Printre lucrători era cunoscut după certurile lui dese, după împrumuturile pe care nu le înapoia şi după tot felul de promisiuni şi şiretlicuri, toate ducînd la înşelăciuni şi hoţii ordinare.

După invadarea ţării,* în îmbulzeala aceea primejdioasă, Ciugalj izbutise s-o întindă sănătos din Slavonija şi să ajungă în satul său natal. Aici se aciui pe lîngă verii săi, dar fiindcă se îndepărtase cu totul de muncă, mai ales de cea de la cîmp, iar în sat n-avea nici un fel de distracţii, începu în curînd să se plictisească. În oraş nu îndrăznea să se ducă, de frica ustaşilor.

* E vorba de anul 1941, cînd Iugoslavia a fost invadată de trupele fasciste. *(n. t.)*

De atîtea pustietate și plictiseală, Mile începuse pînă la urmă să se învîrtească în jurul nevestei celui mai mic văr al său, o toantă cu obraji pistruiați și cu gene albe. La insistențele lui, ea se vîrîse doar în ungherul întunecos al grajdului și ascunzîndu-și cu mîinile pieptul, gîngăvise istovită :

— Nu, pentru Dumnezeu, o să ne vadă cineva.

Acum își aduse din nou aminte de nevasta vărului său și, îmbrăcat numai în cămașă, cu părul ciufulit și cu gulerul desfăcut, își aruncă ochii în bucătăria înnegrită de funingine.

— Ciano, ia vino niței !

Supusă, ca întotdeauna, Ciana își îndreptă cu o mișcare ușoară a mîinii părul lins, de culoarea cînepei, și intră în odăiță.

— Nu-i nimeni acasă ?

— Nu-i nimeni, vărușule. Toți sînt sus pe coastă. S-au dus s-asculte cum trag pușile.

Ciana își adună mîinile pe piept, cuprinsă de un tremur vag și neplăcut, iar cînd Mile o apucă puternic, încolăcindu-i talia măruntă, ea se îndoi un pic și, cedînd pe nesimțite, se lăsă jos, gîngăvind :

— O, nu... o să se afle...

— Ah, ce gîsculiță, măi frate, cugeta Mile după ce femeiușca ieși năucită afară. Cică bărbatu-său n-a sărutat-o niciodată.

Gîndindu-se apoi la tot felul de femei și la alintările lor, își aduse aminte de Milka, „jandarmereasa" cu păr aspru și cu față rumenită, logodnica sergentului Ivan. Înainte de atacarea cazărmii se abătuse de cîteva ori pe la ea, ca să afle noutățile pe care Milka le auzea de la jandarmi și astfel o văzuse o dată cum calcă cămășile lui Ivan și-i curăță de praf hainele civile de culoare verzuie.

— Hm, hm, hainele acelea au rămas acum la ea, îi veni lui în minte. Da, da, la ea. Apoi și cămășile... Da, da, la ea...

După vreo două ceasuri de trîndăveală, Ciugalj se ridică din pat, se îmbrăcă și porni spre casa Milkăi. Rămase de-a dreptul uluit cînd o văzu. În cele două-trei zile de la moartea lui Ivan, femeia slăbise și îmbătrînise de-a binelea. Dar Ciugalj, care nu fusese niciodată în stare să simtă necazul altuia și să participe la durerea cuiva, se repezi pe neașteptate :

— Au rămas la tine niște lucruri de ale lui Ivan. Trebuie să le predai.

Logodnica, îndurerată, sări furioasă :

— Şi tocmai tu ai inimă să vii să mi le iei ?! Laşule, da, laşule ! De cîte ori ai stat la noi cîte cafele ai băut în casa asta ! Iar mătuşei tale i-am dat o fustă nou-nouţă...

— Dă încoace lucrurile, Dumnezeu tău de bucătăreasă, auzi tu ? zbieră Ciugalj şi-i tresăriră brusc încheieturile fălcilor. Crezi că am timp să te ascult ?

Încet, fără să mai zică nici un cuvînt, Milka se apropie de dulapul din lemn de frasin şi, lăcrimînd, începu să scoată afară lucrurile lui Ivan : hainele civile, pantofii, cămăşile şi alte cîteva obiecte mai mărunte.

— Poftim, asta-i tot, spuse ea, ştergîndu-şi lacrimile, ca şi cînd prin această simplă afirmaţie şi-ar fi încheiat toată istoria amară de logodnică.

Ciugalj vîrî toate lucrurile lui Ivan într-un rucsac verde de pădurar, ameninţînd-o cu asprime la plecare :

— Ascultă, Milka, dacă află cineva de treaba asta, să ştii că s-a zis cu tine. E de ajuns să sufli numai o vorbă.

Seara tîrziu, Milka află că a sosit în Pijevcec Do, Uroş Pavlovici şi oamenii săi. A doua zi se duse dis-de-dimineaţă să se plîngă împotriva lui Ciugalj. În tot timpul drumului şovăia şi tremura de frică, speriată de ceea ce-i spusese Ivan despre Uroş, dar cînd în curtea largă a casei lui Krtinici i-l arătară pe orăşanul mic de statură, cu pulpana hainei arsă de flăcări, Milka se apropie fără nici o sfială de el. Plîngînd, ea îşi dezvălui necazul.

Bojan Ljusina se apropie de ea, o măsură cu asprime şi bombăni :

— Da, ai venit acum la noi să te plîngi. Jandarmereaso...

Uroş îşi muşcă îngîndurat buza de jos, cînd auzi vorbele aspre ale lui Bojan, şi-l privi dojenitor pe sub sprîncene :

— Păi cui altcuiva să se plîngă, dacă nu nouă, ai ? Şi de ce-i reproşezi, mă băiete, că-i jandarmereasă ? Ce era să facă, sărmana ? A încercat şi ea să fie fericită, să scape de sărăcia asta. Măcar voi, Bojane, sînteţi oameni de la ţară şi înţelegeţi... Ia-l pe Gojko Ciupurdija cu tine şi aduceţi-l imediat încoace pe Ciugalj ăla, cu lucruri cu tot.

— Golanul trebuie să fie imediat împuşcat. El e ăla care-i împotriva disciplinei, se amestecă în vorbă locotenentul Radekici, care pînă atunci se învîrtise tot timpul în jurul unei bluze ofiţereşti ce i-o trimisese cadou în dimineaţa aceea Luka

Labus din Pijevcev Do, despre care se vorbea că are legături cu comitagiii.

După o jumătate de ceas, Bojan se întoarse cu lucrurile prădate, dar fără Ciugalj. Văzînd patrula, tîlharul cutezător o ştersese la timp în pădure, nemaiavînd cînd să ascundă rucsacul.

— Poftim, Milka, lucrurile care-ţi aparţin ; şi oricînd ai nevoie de ceva, caută-mă pe mine ori pe Kekici, dar poţi să-i spui şi lui Bojan al nostru. Nu-i chiar atît de rău cum pare. Ce zici, Bojane ?

Uitîndu-se posomorît şi cam ruşinat la Uroş, Bojan bombăni îngăduitor :

— Toată cinstea, n-am nimic de zis împotriva ei.

Ascunzîndu-se de potera lui Pavlovici, Mile Ciugalj, umblînd de ici colo prin pădurea Ciulumacia, dădu pe neaşteptate de Todor Bokan. În primul moment, amîndoi se pierdură cu firea şi se dădură îndărăt.

— Ehei, Todore, nu-ţi fie frică, sîntem noi !

Lui Todor, fire închisă şi neîncrezătoare, îi era totuşi neplăcută această întîlnire. Se aşezară şi aprinseră cîte o ţigară, dar discuţia nu se înfiripă de loc, pînă cînd Todor nu întrebă :

— Ce-i pe la voi, prin sate ?

— Ar fi trebuit să vii şi să vezi, spuse Ciugalj, în loc de răspuns. Armă văd că ai, ce-ţi pasă.

Todor îşi adună sprîncenele.

— Da, mai ştii... Aud împuşcături şi detunături.

— Ai dreptate, tinere, ai perfectă dreptate, zise aprobator Ciugalj şi îşi puse mîna pe genunchii lui. Nu te duce cu ei nici la bine, nici la rău ; toate astea-s curată tîlhărie, iar ieri... ieri era cît pe aci să mă împuşte. M-am legat, cică, de logodnica unui jandarm.

Ciugalj făcu din mînă :

— Ce să mai lungesc vorba ; toţi aştia sînt adevăraţi ustaşi, asta-i ! Au început, chipurile, răscoala, dar cînd colo, le comandă numai nişte turci, aceiaşi oameni care te-au dus pe tine la prăpastie.

— Apoi... apoi... atunci ce-i de făcut ? îngînă Todor înfiorîndu-se.

— Ce-i de făcut ? Norocul tău, măi Todore, că n-ai ieşit din pădure, altfel, fiuuit, te-ai fi dus primul de pe lume,

şuieră Ciugalj, luînd în mînă carabina lui Todor şi răsucindu-i închizătorul. Azi cel mai bun lucru e ca fiecare să se păzească şi să-şi apere pielea cum ştie mai bine. Azi să n-ai încredere în nimeni.

— Hm, asta am observat şi eu.

Pe neaşteptate, Ciugalj sări fulgerător într-o parte şi, îndreptînd carabina spre Todor, răcni :

— Nu mişca !

Năucit, flăcăul tresări din tot corpul ; dădu să se scoale, dar Ciugalj zbieră şi mai aspru :

— Nu mişca, Todore, că trag ! Dă jos cartuşiera.

Ca şi cînd s-ar fi descins cu mîinile altuia, Todor îşi desfăcu cartuşiera şi o lăsă jos în faţa lui Ciugalj.

— Scoală ! ordonă Ciugalj. Zece paşi înapoi. Aşa, e-n regulă.

Ţinîndu-l atent pe Todor sub ochi, Ciugalj luă centura cu cartuşiera, se încinse cu ea, îşi încheie haina şi rîse :

— Ţi-am spus, Todore, să nu ai încredere în oameni, nici chiar în mine. Iată, acum ai văzut ce ţi-s oamenii : deştepţii trăiesc, iar neghiobii, vai de cozonacul lor !

* *

Contraatacul din oraş se desfăşura în două direcţii. Înspre Mraciaj, unde ustaşii ajunseseră pe platoul din partea de sus a cartierului Gornja Mahala, presărat de stejari răzleţi, alunişuri şi vîlcele, şi înspre Jasenak, unde curăţiseră tot satul de răsculaţi, pătrunzînd pînă la cele dintîi dîmburi de dincolo de comună.

Ustaşii n-aveau nici forţe suficiente şi nici nu erau pregătiţi să-i urmărească în continuare pe răsculaţi. În afară de asta, nimeni nu ştia de cîte forţe dispun aceştia şi cît sînt de înarmaţi, astfel încît nici chiar neînfricatul Nikola Oreşkovici nu se încumeta să se îndepărteze prea mult de oraş şi să pătrundă mai adînc pe teritoriul nesigur al răsculaţilor, plin de dumbrăvi, hăţişuri, văi şi tot felul de alte capcane.

Nici unul din ei nu bănuia că, în afară de grupul lui Uroş, răsculaţii împrăştiaţi fugeau cu grămada, fără să mai ţină cont de nimic, luînd-o fiecare spre satul lui. O întin-

deau pe drumurile mai scurte și pe cărările ascunse, fugeau gîfîind și se uitau mereu înapoi și fiece strigăt din spate li se părea ca un fel de urale ale inamicului învingător :

— Aoleu, Stevo, hai, mai repede, uite-i că vin !

Se speriau unul pe altul și își întețeau fuga, pentru ca, în cele din urmă, să poposească în cîte un hățiș ori tufă de spini din susul caselor lor. Aci aveau impresia că sînt mai în siguranță. Cunoșteau fiece drum, potecă și loc de trecere din împrejurimi, dincotro putea să dea peste ei năpasta invizibilă.

Și fiindcă această năpastă continua să amenințe, chiar și aci, în pragul casei lor, țăranii răsculați înființară la repezeală niște tabere de apărare. Cei din Glibajac se adunaseră și își instalaseră tabăra în jurul unui aluniș mare, așezat tocmai în creștetul muntelui Previja, de unde se deschidea larg orizontul înspre gematul Jasenak și înspre drumul care venea din oraș. Locul acesta le prindea tocmai bine din mai multe privințe : acolo aveau destulă răcoare și adăpost împotriva avioanelor, iar adîncimea pădurii de alun îi venea bine omului și pentru alte treburi.

Chiar la marginea alunișului, pe partea dinspre oraș, se înălța un fag mare, retezat pînă la vîrf, pe care cei din Glibajac îl foloseau acum drept post de observație. Sus în vîrf, pe resturile de crengi ale coroanei retezate, ședea în cea mai mare parte a zilei Jovo zis „Japonezul" și supraveghea cu ochii lui oblici drumul, hățișurile și holdele din fața satului Jasenak. De acolo, mai cu seamă, se așteptau să fie atacați.

În apropiere de fag se învîrtea, veșnic îngrijorat și înspăimîntat, Cvjetko „Purcel", un om grăsun, mai în vîrstă, care întreba mereu :

— Jovo, e ceva ?

— Deocamdată, după cît se poate vedea, nu-i nimic.

— Să nu adormi, nenorocitule.

— Nu-ți fie frică. Uite, frec în palmă o coajă de pîine și așa îmi trece timpul.

Cu toată spaima neobișnuită, care nu-l lăsa să stea liniștit, Cvjetko „Purcelul" avea datoria să vegheze ca „Japonezul" să nu adoarmă sus în copac. Astfel ei doi discutau toată ziulica cîte ceva și se certau ; ba chiar încercaseră să încheie și un tîrg : „Purcelul" avea o junincă mărișoară, iar „Japo-

nezul" pîndea de mult ocazia să găsească o pereche potrivită pentru boul lui.

Jovo era un om cu o fantezie bogată şi mereu i se năzărea că vin nişte oameni dinspre Jasenak. Aşa că dăduse de cîteva ori alarma şi-i ridicase pe săteni în picioare :

— Iaca, zău, vin nişte oameni ! Uite-i, uite-i vin prin pădurea aceeea de mesteacăn.

Oamenii săreau în picioare, uitîndu-se speriaţi în direcţia indicată ; dar acolo se aflau ori vite, ori capre, astfel că sătenii începeau să-l ocărască pe „Japonez" că alarmează şi sperie lumea de pomană.

Cei din Glibajac aveau în total două carabine şi trei-patru puşti vechi, rămase încă de pe vremea răscoalei din Bosnia. Celelalte arme ale lor erau furcile de fier, cîte un topor, tîrnăcop ori cîte o plasă de pescuit. Cu ajutorul lor şi al strigătelor, trăgeau nădejde c-o să respingă inamicul din faţa satului. Cum vor scăpa celelalte sate, la asta nici nu se gîndeau. Fiecare să se îngrijească de el şi să se apere cum ştie şi cum poate mai bine.

În stînga şi în dreapta taberei, pînă hăt departe în hotarul satelor vecine, cei din Glibajac ţineau sectorul lor de „front". Aceasta era poziţia pe care, în cazul unui atac inamic, aveau s-o deţină şi s-o apere. În timpul zilei pe această poziţie stăteau numai cîteva santinele pe care le controlau patrulele ; noaptea însă frontul era deţinut, pentru orice eventualitate, de toată „forţa armată" a celor din Glibajac. Stînd aşa, pe poziţie de luptă, fiecare ghemuit sub şuba ori cojocul lui, dormeau sub cerul senin, trezindu-se adeseori din somn la schimbarea santinelelor. În tabără rămînea doar o mică rezervă.

De cei din Glibajac se lega linia de front a celorlalte sate, aşa încît în partea de apus a Podgorinei, înspre oraş, se afla un întreg lanţ de răsculaţi, întins pe zeci de kilometri, formînd un fel de linie de apărare fără tranşee ori alte întărituri. Tot aşa se petreceau lucrurile şi în partea de răsărit a Podgorinei, înspre şirul de sate catolice, în timp ce la miazăzi, înspre calea ferată, erau păzite numai vîrfurile colinelor, de unde aveau orizontul deschis spre calea ferată şi şoseaua care se întindea pe valea rîului. Partea de miazănoapte era apărată de munte.

Celor din Glibajac li se trimitea hrană de acasă, iar în vălișoara de dincolo de aluniș frigeau în fiecare zi oile prădate de la „turci". Jovo „Japonezul", cocoțat în vîrful fagului, își întorcea adeseori capul tocmai în partea aceea, și-i atrăgea atenția lui Cvjetko „Purcelul" :

— Ia du-te, zău, și șoptește-le să-mi lase și mie o bucățică.

Tolăniți la umbră, oamenii, ca să le treacă timpul, începeau să „pună țara la cale". Discuția se învîrtea mai întîi în jurul ustașilor, a înfrîngerii din oraș și a presupunerilor cu privire la următorul atac al dușmanului, apoi trecea la alte treburi.

— Mă, vitejilor, ce-ar fi să vină nemții ori italienii, să liniștească o dată lucrurile și să facă ordine ?

— He, he, sau cel puțin să vină armata statului * și să spunem frumușel că noi, frate, nu sîntem împotriva orînduirii, ci împotriva ăstora... a ustașilor care fac atîtea fărădelegi.

— Asta da. Dar mă tem că armata ar putea să ne pedepsească pentru ceea ce am făcut pînă acum.

— Apoi ce să faci ? Să răspundă conducătorii noștri. Ce știm noi !

— Da' cine-i aici conducător ? Poate că Lazija al nostru.

— Zău, e și Lazija. În Glibajac, Lazija, iar colea mai departe, locotenentul Radekici, apoi camaradul ăla al lui, Uroș, apoi Trivun, apoi, dragul meu...

— La urma urmei, cel mai bun lucru ar fi să aruncăm totul asupra locotenentului, să răspundă el, iar ăștialalți, măcar ei să rămînă în pace.

— Ei, dacă ne-ar întreba cineva pe noi !

Căpetenia și, într-o oarecare măsură, comandantul celor din Glibajac era Lazija-Mazija (în Glibajac fiecare al doilea sătean purta poreclă), țăran de vază și isteț, om de vreo patruzeci de ani, gălăgios și batjocoritor, înjurînd de mama focului, dar bun gospodar. Se amesteca în ciorba fiecăruia ; îi lăuda ori îi ocăra în gura mare pe anumiți gospodari, dojenea femeile

* Aadică armata propriu-zisă, pe care poporul n-o confunda cu organizația paramilitară a ustașilor. *(n. t.)*

cu limba lungă şi-i ameninţa pe copii. Cuvîntul lui era cu fiece ocazie luat în seamă şi preţuit.

— Doar ţi-a spus şi Lazija să te laşi de o asemenea treabă, iar tu ai luat-o razna...

A doua zi după înfrîngerea din oraş, Lazija-Mazija, la invitaţia lui Savo Ljusina, s-a dus să stea de vorbă cu el. L-a găsit acasă la Bikan, stînd acolo împreună cu vreo cinci-şase primari, doi notari comunali şi încă cîţiva oameni de vază din satele din jur.

— Nu-i bine, oameni buni, nu-i deloc bine, începu Savo. Din pricina unor tîmpiţi şi gălăgioşi, care au început toată tărăşenia asta, o să ne pierdem cu toţii capetele.

— Şi încă cum o să ni le pierdem ! bombăni Bikan.

— N-avem altceva de făcut, oameni buni, decît să-l anunţăm pe logornic şi pe prefect că noi nu sîntem de acord cu treaba asta şi că avem nevoie de linişte. O să spunem frumuşel în scrisoare că treaba asta au fiert-o comuniştii : Pavlovici, locotenentul şi ceilalţi ; dar noi sîntem împotriva a tot ce se face. De ce să-mi pierd eu capul din pricina unui... eh, lasă !

— Zău, Savo, mă tem că totul va fi degeaba, intră în vorbă cu voce ridicată Lazija-Mazija. Noi am pornit-o şi n-avem altceva de făcut decît să mergem înainte, apoi fie ce-o fi.

— Cum ? scăpă involuntar vorba un primar.

— Cum ?! Frumuşel ! strigă Lazija. Păi, fire-ar a dracului să fie de treabă, să mă căciulesc în faţa unui ustaş rîios din Jasenak şi să-mi aşez eu singur capul să mi-l taie ? Nu mă dau, măi fiule, ci eu puşca în mînă, tu puşca în mînă şi apoi vom vedea cum îl ajută Dumnezeu pe fiecare ! Mai bine să mă ucidă cînd mă reped la el, decît aşa, ca pe un berbec.

Savo îl ascultă grozav de îmbufnat, apoi îşi înălţă capul şi începu să vorbească măsurat şi cu sînge rece :

— Astăzi, vitejia n-are nici un rost. Vremurile astea s-au dus de mult. Trebuie să vedem cum ne păzim capul.

— Aşa, aşa, scăpă iarăşi vorba acelaşi primar.

Accentuînd cuvintele, Savo continuă aproape poruncitor :

— O să întocmim frumuşel o scrisoare către logornic, cam în felul acesta : poporul nu vrea nici un fel de răscoală şi nici dezordine, toate tulburările astea le-au făcut străinii. Da, da, străinii ; banda lui Pavlovici şi turcul ăla din oraş, iar

dintre ai noştri numai vreo doi-trei tîmpiţi şi gălăgioşi. Ei da, vom spune, domnule logornic, noi, de pildă, sîntem oameni liniştiţi, nu vrem o asemenea treabă, iar dacă va fi nevoie o să dăm şi noi ajutor ca banda aceea să fie prinsă şi nimicită.

— Eu nu mă bag într-o asemenea treabă, îţi spun aici pe loc ! izbucni Lazija-Mazija şi se lovi puternic cu palma pe genunchi.

— O să ne băgăm noi, ceilalţi, replică Bikan. Nu ne arde nouă de tîmpenii şi de agresiune.

— Apoi, hai, duceţi-vă, drum bun ! adăugă batjocoritor Lazija. Slavă Domnului, printre sîrbi se află întotdeauna cîte un Brankovici *.

La această intervenţie a lui Lazija nimeni nu găsi cuvinte potrivite să răspundă. Se lăsă o liniştе neplăcută. De-abia după cîteva clipe, Savo găsi argumentarea necesară :

— Iacă, noi vorbim cum să scăpăm şi să apărăm poporul ăsta, iar el, tronc ! îi dă cu Brankovici. Brankovici e acela care ne vîră în treaba asta şi-i adună pe turci în jurul lui.

— Da, da, aşa-i, întări înnegurat Bikan.

Lazija, căruia nu-i intra nicidecum în cap înţelepciunea aceasta a lui Savo şi Bikan, îşi atîrnă furios puşca de vînătoare pe umăr şi, mîngîindu-şi mustăţile roşcate, părăsi societatea cu treaba isprăvită numai pe jumătate.

— Am fost un tîmpit c-am venit, se învinui el bosumflat, sărind uşurel peste pîrleazuri şi peste napii din grădină. Cel mai bun lucru ar fi fost să mă fi dus îndată la locotenent. Doar e ofiţer şi ştie el ce şi cum.

Lazija se înapoie pe muntele Previja la lăsarea nopţii. Oamenii îl înconjurară numaidecît din toate părţile :

— Ce-i, se vor potoli lucrurile ?

— Nu ! Am fost pînă la cel mai mare, la Uroş Pavlovici. S-a zis, n-avem pace cu Pavelici. Pînă nu dărîmăm de tot statul ăsta al lui...

— Dar ce avem noi cu statul ? Noi sîntem numai împotriva ustaşilor.

* *Vuk Brankovici* — boier sîrb, care în luptele de la Kosovopolje luse împotriva otomanilor, şi-a trădat domnitorul şi ţara, devenind în conştiinţa poporului sîrb simbol al laşităţii şi trădării. *(n. t.)*

—E, nu-i așa, frățiorule, replică Lazija de-a dreptul răutăcios. Îndată ce ai tras cu arma într-un ustaș, ai intrat numaidecît în război cu Pavelici și cu armata lui, și cu statul, și cu...

— Haide, nu mai vorbi așa ! se burzuli careva. Uf, frate, nu-i bine...

— Nu dă Dumnezeu să apară de undeva italienii și să liniștească lucrurile astea, oftă amărît un țăran mai în vîrstă.

Lazija fluieră doar :

— Degeaba ; am intrat în război și cu italienii.

— Cu ce fel italieni ?! Hei, ce vorbești ! se înspăimîntară oamenii.

— Zău, așa-i. Și italienii sînt ustași ca și ăștia, numai că lor li se spune fasciști. Gata, acum sînt și ei împotriva noastră. Ehei, toate astea mi le-a tălmăcit limpede Uroș acela.

— Dar cu nemții cum e ? întrebă cu teamă careva.

— Același drac ! Ei sînt și mai răi. Sîntem în război cu toți. Uroș zice...

— O, frate, nu mai spune ! rămaseră ascultătorii cu gura căscată.

— Apoi cine ne-a vîrît și ne-a îndemnat la tărășenia asta, mama lui ?! oftă din greu un sătean. Ia te uită cum ne pierdem capetele.

— Zău, n-avem altceva de făcut decît să-i prindem și să-i predăm autorităților, mai întîi pe cei care ne-au zăpăcit la cap și ne-au băgat în nenorocirea asta, zise răspicat și răutăcios cineva din mulțime. Atunci poate că pe ceilalți o să-i ierte.

— Ei, o să-i ierte ! rîse furios, cobitor și batjocoritor un altul. Mai întîi o să-i ucidă pe conducători, apoi o să-i caute pe cei care au avut puști, după aceea pe cei cu furci, apoi pe cei care au atacat orașul și așa, pe rînd, o să ne adune frumușel pe toți, pînă la ultimul om.

— Și încă cum o să ne adune, bine zici.

— Ei, dragul meu, acum nu mai avem încotro, am intrat în horă și se cuvine să-i dăm bătaie pînă la capăt.

— Zău, așa-i !

— Nu-i, nu-i altceva de făcut, începu convingător Lazija, am pornit la drum și acum nu e cazul să ne opintim. Nu vă fie frică, nu sîntem singuri, arde toată țara. Uite, Drvarul,

apoi Kozara... Ştiţi voi că cei de pe muntele Kozara sînt conduşi de doctorul Mladen Stojanovici ?

— Nu mai spune ! Mladen e pe muntele Kozara ?! — prinseră viaţă oamenii şi strigătele de bucurie străbătură într-o clipă mulţimea. Se poate, oare, una ca asta ?!

— Iaca, oamenii spun că-i locotenent.

— De ce nu ne-ai spus îndată ? mîrîi dojenitor şi cu un oftat de uşurare cineva din mulţime. Ei, dacă-i vorba de Mladen...

Pe doctorul Mladen Stojanovici, medic din Prijedor, îl cunoşteau şi tinerii şi bătrînii din toată Podgoria. Era îndeobşi cunoscut şi preţuit de femei. Spre toamnă, cînd se încheiau muncile de vară, se adunau toate femeile bolnave dintr-un sat, cîte zece-cincisprezece deodată, şi, conduse de către un bărbat dezgheţat, porneau spre Prijedor, la Mladen. Cele mai sărace nu plăteau de obicei nimic pentru consultaţie, şi pe deasupra, le mai vedea şi la „oglindă" * în care, mai ales, aveau încredere. După aceea femeile povesteau zile de-a rîndul, pînă în cele mai mici amănunte, cum le-a consultat Mladen şi ce le-a spus, iar cel care le condusese acolo îşi răsucea mustaţa duminica la cîrciumă, lăudîndu-se cum Mladen l-a cinstit cu ţigări şi cum a rîs de femei, care în plină cearşie la Prijedor, mînate de necesităţi, îl întrebau :

— Ascultă, frate, unde poţi aici, să fie cu iertare, să dai drumul la apă ?

— Ei, Mladen, Mladen... Zău, e bine. Dacă şi un asemenea om a întins-o şi a plecat pe muntele Kozara, atunci poate c-o să iasă totuşi ceva din treaba asta a noastră, se consolau cei din Glibajac, prinzînd curaj.

— Şi încă cum o să iasă, măi prăpădiţilor ! îi ocărî cu blîndeţe Lazija-Mazija, revenindu-i pofta de înjurătură. Ascultaţi-mă voi numai pe mine şi nu luaţi de bun ce vă spune fiecare babă din sat. Fire-ar să fie de babe !

— Mă p... pe un astfel de stat, se strecură de undeva Jovo „Japonezul". Dacă ar fi ceva de capul lui şi ar avea putere, n-ar răbda nici o clipă ceea ce facem noi : i-am omorît pe

* Röntgen. *(n. t.)*

jandarmi, am dărîmat orașul, dar el — nimic. Dacă iese ceva bun din statul ăsta, să-mi scuipați mustățile.

— Eh, parcă ai avea mustăți.

* *

Cîteva zile în șir Uroș și Radekici participară la adunările din Jaruga, Marjan și Pijevcev Do. Recrutau voluntari și oameni înarmați; îi încadrau în grupul lor de luptă, și așa, încetul cu încetul, formară o companie.

În primele două-trei zile, temîndu-se de pătrunderea ustașilor din oraș, țăranii se alăturau bucuroși acestui grup de luptă bine înarmat, ori se învîrteau în apropierea lui, ca să-l aibă mereu sub ochi. Dar cînd văzură că din oraș nu mai vine nici un atac, cei care ar fi fost și n-ar fi fost alături de companie, în cea mai mare parte oameni mai în vîrstă, începură să se retragă pe nesimțite spre casele lor. Se temeau mai ales de declarația hotărîtă și severă a locotenentului:

— Cine intră odată în companie, s-a zis: acela e militar și trebuie să se supună comandantului.

De-abia se formase compania și Uroș căută numaidecît un loc pentru cantonarea ei, organiză aprovizionarea cu alimente și începu să trimită în fiecare zi patrule de recunoaștere spre oraș și înspre satul Jasenak, unde se instalase, ca acasă, o garnizoană mărișoară de ustași și de localnici înarmați. Din pricina activității lui de zi cu zi, țăranii își cam pierdeau răsuflarea și se descurcau greu.

— O, frate, ăsta a luat-o razna și împinge mereu lucrurile înainte. Nici n-a isprăvit bine o treabă, și îndată se apucă de alta.

Dintr-o dată, cînd nimeni nu se aștepta, compania proaspăt formată năvăli într-o noapte în Jasenak, nimici garnizoana nepregătită și captură zeci de arme. Cînd se lumină de ziuă, satul era pustiu, iar Uroș instală răniții în localul fostului post de jandarmi. A fost găsit și cel dintîi personal al spitalului: Katica, văduva lui Ilija, care se refugiase din oraș împreună cu răsculații, și un oarecare Rade Cvjeticianin, un lungan blînd și molatic, fost timp îndelungat sanitar în Banja Luka. În timp ce Katica se ocupa liniștită și îndemî-

natecă de răniți, ca și cînd ar fi făcut această muncă luni de zile, Cvjeticianin aranja farmacia cam sărăcăcioasă a postului de jandarmi, pe care o găsiseră în sat ; se gîndea ce fel de medicamente mai are el acasă și murmura fără încetare același cîntec :

„Cetinile iarăși înverzesc,
La toamnă mă căsătoresc..."

Cînd începea odată un cîntec, el purta fiece discuție pe melodia acestuia, mai bine-zis vorbea cîntînd :

„Dă-mi o zdreanță, Katica, fii drăguță,
Să mă șterg cu ea pe mînuță".

În fața fiecărui sat, în partea dinspre oraș, pe înălțimea cea mai apropiată și mai potrivită, forfoteau taberele neliniștite ale răsculaților. Cîte trei-patru pușcași își petreceau țanțoși timpul tocmai în vîrful dealului, de unde orizontul se deschidea mai larg spre oraș ; în același timp, ceva mai jos, grupuri întregi de răsculați, înarmați cu furci, vorbeau zgomotos, risipiți prin locurile umbroase.

Cum munca cîmpului era în toi, dispărea din tabără cînd un țăran, cînd altul, după cum aveau nevoie ; iar cînd această fugă lua proporții, începu nemulțumirea în rîndurile celor mai statornici. Printre aceștia se aflau de obicei „pușcașii".

— Ce-i asta !? Noi stăm aici în fiecare zi, nu mai știm unde ni-e capul, iar alții, în spatele nostru, își adună recolta și își văd de treburile lor ? Și noi am vrea să ne vedem de gospodăriile noastre, dacă am putea.

Acestei nenorociri îi găsiră leacul oamenii descurcăreți din Glibajac, introducînd un așa-zis „schimb în armată" ; opt zile se duceau în tabără unii, iar opt zile alți oameni din sat. Acest lucru le conveniră de minune și altor răsculați din satele din jur și, în curînd, ca și cînd s-ar fi vorbit, constituiră cu toți „serviciul cu schimbul în armată".

Toată treaba în aceste tabere cu schimbul se rezuma în general la scurte patrulări și pază la posturile de observare, pentru ca ustașii să nu apară prin surprindere de undeva. Cei mai apropiați de oraș erau cei mai vigilenți și uneori schimbau focuri de armă cu inamicul, care ocupa poziții întărite pe locurile de intrare în oraș. Răsculații din apropierea orașului aveau în schimbul lor un nucleu restrîns, format din cei

mai destoinici pușcași. Aceasta le era de fapt singura apărare de nădejde.

Cu toate că Jasenakul fusese curățit de ustași și pustiu, totuși cei din Glibajac erau și pe mai departe cu băgare de seamă.

— A, nu, să n-ai încredere în Jasenak, e tot sat turcesc, asta ți-o spun eu, măi, băiete! le atrăgea atenția Jovandeka Babici, umblînd în fiecare zi de ici-colo prin tabără.

— Așa-i, Jovandeka, așa-i, viteazule! întărea cerșetorul Stanko Veselica, care abia a doua zi după lupta din oraș reușise, cu chiu cu vai, să ajungă în tabăra de pe muntele Previja. Povestea lucruri îngrozitoare despre cele petrecute la Jasenak, descria cum unii au fost arși, iar altora li s-au scos ochii; ofta și își făcea cruce, se tînguia după iapa pierdută. Apoi, după două zile, deveni iarăși vesel și vorbăreț, de parcă nu s-ar fi întîmplat nimic. Făcea gălăgie și zbiera la comandant:

— Lazija, înscrie-mă și pe mine în armată, fără schimb și fără concediu pînă nu răzbatem ca la Kosovo!*

— Ia trece-l, Lazo, pe război pe generalul de brigadă Stanko Veselica.

Din zi în zi Lazija se dovedea un comandant tot mai serios și mai sever. Se uita la tabără ca la un fel de gospodărie mare, lăsată în seama lui, și-i mustra pe oameni pentru cea mai mică neglijență. Nu-l scăpa din ochi nici chiar pe Jovo, „Japonezul", de sus, din coroana fagului, și striga adeseori la el:

— Mă, tu, prăpăditule, de-acolo de sus, pentru tine e mai important postul de observație, ori să stai de vorbă cu Cvjetko „Purcelul"?! O să vă dau eu trăncăneală și negoț. Chiar acolo v-ați găsit locul?!

Lazija se arăta ceva mai îngăduitor doar față de grupul de băieți în vîrstă de vreo cincisprezece ani, care se aciuaseră voluntar pe lîngă tabăra sa. Erau niște copilandri isteți și strengari, tocmai în acea perioadă de creștere cînd încep să dea primele semne de împotrivire și neascultare față de stăpînul

* Aluzie la bătălia de la Kosovopolje, unde oastea sîrbească a luptat cu neasemuită vitejie împotriva otomanilor. Oastea sîrbilor a fost, pînă la urmă, înfrîntă, dar bătălia a rămas în amintirea poporului ca un simbol al vitejiei, al spiritului de sacrificiu și al biruinței. *(n. t.)*

casei, se dedau la fumat, umblă noaptea haihui şi se duc la şezători. Li se spunea în sat copilandri, Lazija le zicea „mînji" şi întotdeauna era slab şi îngăduitor faţă de ei, poate din cauză că nu avea copii şi dorea mereu să aibă un fiu care să-i moştenească numele.

La asfinţitul soarelui, copilandrii ieşeau pe furiş din tabără şi o luau spre Jasenak, să fure miere de albine. Era o treabă distractivă şi poznaşă, înfăptuită cu oarecare risc. Nici unul dintre ei nu era priceput şi nici îndeajuns de răbdător ca să scoată cu ajutorul fumului albinele din stup, ori să le înece cu apă, aşa încît hoţii de miere plăteau întotdeauna scump bravurile lor nocturne. Se înapoiau în tabără cu feţele umflate, adeseori fără să mai vadă cu cîte un ochi, aşa încît oamenii de-abia îi mai recunoşteau.

— Cine-i, oare, copilandrul ăla ? Mi se pare cunoscut, se întreba dimineaţa Jovo „Japonezul", pregătindu-se să urce în fag şi uitîndu-se pieziş la vecinul său Djoko. Aş putea să jur că l-am mai văzut undeva.

Bătrînul Jovandeka Babici stîrnise cel dintîi ideea în capul copilandrilor să prădeze stupii. Odată, înspre seară, îl surprinseră pe Jovandeka, ajutat de Todorina Majkic-Icianovici, că „tămîiază" un stup şi numaidecît le încolţi în minte păcatul :

— Ia te uită, păi ăştia scot miere !

Se apucară numaidecît de această ispravă, de îndată ce se lăsă seara şi albinele se liniştiră, dar, neîndemînatici, răsturnară un stup şi tulburară albinele, aşa încît se văzură nevoiţi s-o ia la fugă în lanurile de porumb şi să tacă chitic acolo timp îndelungat.

În timpul zilei, pe soare şi arşiţă, nu mai puteau să scape de muşte, albine şi viespi, care năvăleau pe hainele lor mînjite cu miere. Din cauza asta se strecurau adînc în aluniş, ori undeva între ferigile înalte, şi toată ziua şi-o petreceau acolo. Singur Jovandeka nu se sinchisea de aceste fleacuri şi, după ce umbla dimineaţa încoace şi încolo prin tabără, pleca pe ascuns în Jasenak să prădeze. Pentru el erau cele mai fericite clipe din viaţă cînd putea să se ducă dintr-o casă în alta a gematului, nestingherit, şi să cotrobăiască, cu deamănuntul, din pivniţă, pînă-n pod. De fiecare dată găsea cîte ceva nou şi folositor şi, cărînd traista burduşită, se întorcea prin dumbrăvi şi porumbişti în Glibajacul său.

Nu trecuse nici o săptămînă de la lupta din oraș și într-o seamă de tabere din Podgorina începu delăsarea. Chiar și oamenii mai dezghețați, neîmpăcîndu-se cu pierderea de timp și cu lîncezeala, cuprinși încetul cu încetul de moleșeală, mormăiau îngrijorați și bosumflați. Retragerea și fuga pe ascuns din tabără deveniră frecvente. Oamenii se legănau tot mai mult în speranța, nesigură și înșelătoare, că ustașii n-au putere și că nu vor năvăli deloc la sate. Bikan, ginerele lui Savo, cutreiera casă după casă, strecurînd în urechile oamenilor vorba că răscoala e o prostie și o nenorocire și că trebuie să se împace cît mai degrabă cu autoritățile. Vorbea și de o scrisoare pe care logornicul a trimis-o, prin primarul din Jaruga, lui Savo Ljusina, prin care Škuro îi invită pe toți la ordine, liniște și supunere. Despre vinovați și pedepse nu se pomenea nici o vorbă în acea scrisoare, ca și cum nu s-ar fi întîmplat nimic ; fapt care i se părea suspect și-i făcea griji chiar și lui Savo însuși, dar ocolea cu isteține orice fel de discuție în privința asta.

— Cu asta va fi ușor, oameni buni, numai să se liniștească odată lucrurile. Au mers prea departe ei, apoi am mers și noi și, uite, asta e...

Într-o dimineață, vizitîndu-și tabăra de pe Previja, Lazija începu să se mire de delăsarea consătenilor săi. Răzbea o somnolență și o lîncezeală din toate cele : din felul cum se tolăneau, cum se sculau, cum își curățau hainele de firele de iarbă, ba chiar și cum cotrobăiau prin traistele lor. Un vîntișor fierbinte aducea din alunișuri un miros neplăcut. Lazija se încruntă și scuipă :

— Pfui, prăpăditilor și leneșilor, v-ați împuțit de vii !

* *

După ce puseră cît de cît la punct spitalul provizoriu în cazarma postului de jandarmi, Uroș și Radekici porniră să viziteze taberele sătești. Se îndreptară mai întîi spre Japaga.

Japaga era una din cele mai mari comune din Podgorina, așternută pe o vale lungă între două dealuri. Prin mijlocul comunei curgea pîrîul Japaga, iar în stînga și-n dreapta lui, de-a lungul celor două povîrnișuri, se întindea șirul de case

țărănești. Casele erau risipite și pe coaste, prin vîlcele și pe platouri, pitulate între pomi. Partea de sus a văii era închisă de un deal scund și oblu, de la poalele căruia își trăgea apa, din cîteva izvoraşe, pîrîul Japaga. În jurul acestor izvoraşe se încolăcea un lanț întreg de case înșirate una după alta, formînd partea de sat, separată și izolată, denumită Zavalje.

Toată Podgorina îi cunoștea pe cei din Japaga ca pe niște oameni încăpățînați și suciți, cu care aveau de furcă și prefectul, și perceptorul, și jandarmul, și preotul, și învățătorul. Se împărțeau de obicei în trei tabere. „Poiana din stînga", o formau cei cu casele din stînga pîrîului Japaga ; cei de pe celălalt mal aparțineau de „Poiana din dreapta", iar tabăra a treia o formau cei din Zavalje. Aceste trei tabere se certau și se pîrau la nesfîrșit pentru orice fleac, astfel încît dosarele lor se tărăgănau ani de-a rîndul prin tribunale, fără perspectiva de a se ajunge la vreo rezolvare. Pînă la urmă plictisiră atît de mult și prefectura și tribunalele, încît acestea, cu prilejul fiecărei reclamații, îi amendau pe loc, atît pe pîrîți cît și pe pîrîtori, pentru „inducerea în eroare a autorităților". În felul acesta cei din Japaga au renunțat, cu vremea, să mai aducă neînțelegerile dintre ei în fața autorităților. Asta însă nu-i împiedica cîtuși de puțin să se certe și să se războiască mai departe.

Acestor căpoși le serveau drept motiv de conflict chiar și cele mai mărunte lucruri : odată se certau pentru o moară de apă folosită în comun, altă dată pentru vreo țelină ori crîng cu păşune, unde își aduceau oile și caprele la păscut ; într-un an s-au luat la harță în privința reparării acoperișului bisericii, iar la scurt timp s-au luat de gît pentru a stabili cui îi aparține stejarul de la răscruce.

Dacă conflictul se isca între doi inși, la început se mai ajungea și la înțelegere, dar atunci se amestecau cunoscuții „avocați ai satului", mai cu seamă dacă părțile în conflict erau din tabere diferite ; și astfel înțelegerea era repede stricată. Cearta dintre cei doi inși se transforma într-o ceartă între cele două tabere, de multă vreme învrăjbite, și de acum nu i se mai întrevedea sfîrșitul.

Era o adevărată minune cum, după asaltarea nereușită a orașului, cei din Japaga căzuseră totuși de acord ca tabăra lor comună să fie chiar pe dealul din susul Zavaljei. Poate c-ar fi format și trei tabere, fiecare tabără în susul părții ei

de sat ; dar îi unise primejdia comună, care amenința satul tocmai din partea aceea ; a cam tras însă la cîntar și faptul că numai cei din Zavalje aveau patru carabine.

Ca să aibă fiecare dreptate, în susul poienii din „partea stîngă" și a celei din „partea dreaptă", au fost instalate mici posturi de pază, compuse din patru-cinci oameni, ca să poată atrage atenția satului asupra vreunei primejdii neprevăzute, venită din părțile acelea. În afară de asta, temîndu-se de vrec înșelăciune și nedreptate, încă din primele zile începură să întocmească tot felul de dispoziții și regulamente, ba pentru una, ba pentru alta : regulamente cu privire la armata cu schimbul, cu privire la cîți ostași va da o gospodărie mai tare și cîți una mai slăbuță ; dispoziții cu privire la aprovizionarea cu alimente a armatei, cu privire la concediile pentru munca cîmpului și așa mai departe. În fiecare zi apărea necesitatea unor noi legi și regulamente, așa încît lucrurile se încurcau repede, iar legile și dispozițiile serveau doar ca prilej pentru tot felul de conflicte.

Autorul acestor legi, fostul sergent de jandarmi Stojan Dolinar, un om înalt, frumos și chibzuit, dădea adeseori a lehamite din mînă în toiul celor mai mari certuri :

— Zău, oameni buni, legile astea ale noastre au stîrnit numai zăpăceală între oameni. Eu vă spun c-ar fi mai bine fără ele... Iaca, voi m-ați silit să le întocmesc, dar, fraților, e o treabă fără nici un rost.

— Aa, n-o lua așa, nu vrem așa, dragul meu, îi lua vorba Nikola Bundeva zis „Motanul", un țăran mic de statură, îndesat și negricios, gospodar în Zavalje. Vrem legi și regulamente despre ce se cuvine și ce urmează să facă fiecare ; și dragul meu...

„Motanul" ăsta, o ființă tare încăpățînată și sucită, era meșter în a întoarce pe dos și a încîlci lucrurile cele mai simple, pentru ca nimeni pe lume să nu le mai poată descurca. Fără să-l asculte vreodată pe cel cu care vorbea, fără să ia în seamă părerile altuia, trăncănea și lungea vorba, ținîndu-se de ceea ce-și vîrîse el în căpățînă. Oricît de atent l-ar fi ascultat, omul nu putea niciodată să tragă vreo concluzie sigură din toată vorbăria asta a lui. La prima vedere se părea că atacă motivat și pe bună dreptate un lucru, dar, numai după cîteva clipe, cel care-l asculta începea să se încrunte : nu, aici nu-i ceva în regulă. Nu-i, dar ce anume ?

— Lasă, frate Nikola, pe mine mă doare întotdeauna capul de predici, se apăra Stojan Dolinar, comandantul celor din Japaga, şi fugea la treburile lui, în timp ce „Motanul" îşi înşira şi pe mai departe litania în faţa altui ascultător.

Cearta de care dădură Uroş şi Radekici fusese provocată tot de Nikola Bundeva. Era revoltat din pricina unui consătean de-al lui din Zavalje, unul Luka Kaljak, care refuzase să dea cota pentru hrana armatei şi, în afară de asta, mai şi înjura, şi armata, şi pe Dolinar, şi pe cel care a început cel dintîi toată daravela asta. De aceea „tribunalul militar" (aveau şi aşa ceva) din Japaga îl condamnase la cincisprezece zile de închisoare şi-i rechiziţionase cu forţa mielul pe care fusese dator să-l dea, iar nevasta lui Kaljak făgăduise c-o să aducă ea, personal, pîinea cerută.

Acum Kaljak zăcea în „închisoarea militară" a taberei, un obor de vite pustiu, cu împrejmuire scundă, şi se juca aici „de-a capră nouă" cu un alt deţinut, unul Petraka Djurici, pe care un pictor de icoane ambulant îl poreclise, încă demult, „Petrarca", după numele celebrului poet italian. „Petrarca", deţinut din cauză că se bătuse cu nevasta şi din cauză că „se sustrăgea de la obligaţiile militare", suporta vesel detenţiunea, în timp ce Luka Kaljak părăsea în fiecare clipă jocul „de-a capra", trăgea cu ochiul printr-o gaură de la uşă şi striga la anumiţi oameni :

— Trivo, frate, scapă-mă de aici, dacă ştii ce-i necazul. Spune-i lui Dolinar să-mi dea drumul numai pînă îmi adun recolta, şi vin la toamnă să zac în închisoare cît se cuvine.

— Hai, lasă, măi fîrtate, ce ne lipseşte aici ? Mîncare şi apă avem berechet, îl dojeni „Petrarca" cu seninătatea lui imperturbabilă.

Uşa închisorii lor, în lipsa broaştei cu cheie, era zăvorîtă cu un cui de lemn şi pe deasupra, pentru mai multă siguranţă, proptită cu un stîlp tare de stejar. De-abia seara era pus un paznic, acelaşi şi pentru ei şi pentru toată tabăra, iar peste zi, cînd aveau nevoie de ceva, deţinuţii băteau în uşă şi strigau, uitîndu-se prin gaura de la uşă.

— Unge-v-ar tata împotriva rîiei, unde-i prînzul pentru bieţii deţinuţi ? orăcăia vesel „Petrarca", vîrîndu-şi nasul pe gaura de la uşă, în timp ce Luka, morocănos, prorocea cobitor :

— A, n-avem ce face, văd c-o să ne lăsăm oasele aici.

— O să le lăsăm... pe cele de la prînz ; răspundea mucalit „Petrarca".

Uroş şi locotenentul nici nu apucară să răsufle omeneşte şi Nikola „Motanul" întinse numaidecît vorba despre Luka Kaljak ; dar Dolinar, om aşezat şi de omenie, îl întrerupse de la bun început :

— Lasă, Nikola, că doar nu sîntem ţigani. Crezi, oare, că oamenii aceştia au venit aici pentru neroziile noastre ? Aşteaptă, lasă-i să se odihnească un pic.

— Păi, eu... nu sînt... se fîstîci „Motanul" şi se apucă să-şi caute pipa.

Îndată ce-i zăriră pe oaspeţi, cei din Japaga începură să se adune grăbiţi şi gălăgioşi în jurul clădirii în care se afla „biroul" lui Dolinar. După hărmălaia lor, se putea vedea că nu se înţeleg şi fiecare se repede acum să-şi apere părerea. În fiece clipă îşi zgîia cîte unul ochii prin fereastra deschisă la ceata înarmată a lui Uroş, în faţa căreia şedea Nikola „Motanul", trăgînd din pipă şi nemaigăsindu-şi locul în aşteptarea începerii unei discuţii serioase.

Încă la cea dintîi propunere a lui Radekici de a se constitui o armată permanentă, mai întîi se lăsă o linişte nefirească, iar apoi „Motanul" îşi ridică pe neaşteptate pipa şi clipi des din ochi :

— Domnule locotenent, nu se poate aşa... nu se poate. De ce eu, ori nepotul meu, să stăm tot timpul în armată, iar alde Topolici ori Zavişici să stea lîngă cracii nevestii şi... Nu, dragul meu... A, toată cinstea şi dumitale şi acelui tînăr străin de lîngă dumneata, dar asta nu se poate.

— Ce fel de străini ?! se înfurie Radekici. Acesta-i prietenul nostru şi organizatorul răscoalei, trimis de comandamentul suprem...

— Ce ştiu eu cine-i, bombăni „Motanul", adresîndu-se celor din jurul său. Văd numai că şuşotiţi ceva între voi.

Dolinar aşteptă sfîrşitul cuvîntării „Motanului" cu atenţie încordată, apoi să ridică încet de pe butucul pe care şedea şi apăru astfel în mijlocul mulţimii înghesuite, înalt şi frumos, chipeş în uniforma de jandarm. Oamenii îl priveau cu evidentă mulţumire şi încîntare.

— Oameni buni, să spun şi eu ceva. Vedeţi şi singuri că aici e vorba şi de viaţă şi de avere, cît despre libertate nici

să nu mai vorbim. Dumnezeu știe ce ne pregătesc ăia de jos din oraș în aceste cîteva zile de liniște. Drept spune acest om : noi n-avem altă cale, decît, ori să înființăm o armată adevărată, ori să pierim cu toții. Oameni buni, azi nu mai e de glumă.

Prin mulțime străbătu un murmur ușor de aprobare și atunci intră iarăși în vorbă neobositul „Motan" :

— Toate astea-s frumoase, dar eu pentru nimic în lume nu părăsesc poziția asta de aici. Dacă pornim Dumnezeu știe unde, cu Lazija și cu diavolul negru, turcimea dă buzna în satul nostru...

— Nu te teme, n-o să dea, îi tăie vorba Uroș. Cînd ai o companie bună și ageră...

— Da, companie ! Știu eu, dragul meu, că nu te temi de turci, pentru că îi ai în compania dumitale. Nu facem noi o asemenea politică.

— Nu uita, nene, că turcii ăia ai mei au pornit cei dintîi la asaltul Jasenakului și că sînt mai sigur pe ei decît pe mulți alții de-ai noștri.

— Știm asta, știm, bombăni „Motanul" de-abia ascultîndu-l. Dumneata ai azi mai multă încredere într-un turc și în oricare alt străin, decît în propriii frați. Dar cine ți-e mai aproape, dragul meu, decît fratele tău sîrb ?

— Hai, Nikola, lasă te rog asta, dădu nerăbdător din mînă Stojan Dolinar. Nu ne-am adunat aici să facem pe deșteptii, ci să ne vedem cuminte de treabă.

Simțind în spatele lui sprijinul unor țărani șovăitori și neîncrezători, mai cu seamă printre cei din Zavalje, „Motanul" melița cu înverșunare și mînie, apărînd armata cu schimbul și susținînd că tabăra trebuie să fie neapărat chiar acolo, pe dealul din susul satului ; trăncănea cu îndărătnicie și rămînea la ale lui și pînă la urmă totul se învîrtea în jurul ideii de a rămîne ferit de bătaia vîntului, cît mai aproape de casa sa, fără să piardă nici măcar o clipă din ochi acoperișul bine cunoscut, holdele legate de inimă, pășunile de pe povîrniș, și tot ceea ce are și pentru ceea ce trăiește omul pe pămînt.

La urmă, la invitația lui Stojan Dolinar, trebuia să se treacă la primele votări. Toată „Poiana din dreapta" și, în mare majoritate, și cea din stînga era alături de Stojan și pentru înființarea unei companii comune, formată laolaltă cu

cei din Glibajac și Vreoci. După șovăieli îndelungate, se alătură acestei majorități și un număr mărișor de tineri din Zavalje. Cei rămași în minoritate, mormăind bosumflați și cu capetele lăsate în jos, trăgeau cu ochii cînd într-o parte, cînd în alta, neîndrăznind să se uite deschis nici la Radekici, nici la comandantul lor, Dolinar. Se simțea că aceștia au să se înfierbînte de-abia seara, cînd se vor aduna undeva și vor da frîu liber nemulțumirilor lor.

Pe la sfîrșitul tămbălăului, apărură subit în mulțime „Petrarca" și Luka Kaljak. Auzind hărmălaia sătenilor, „Petrarca", fire curioasă, nu mai avusese răbdare să stea în închisoare, ci spărsese ușa și-l trăsese după el și pe nemulțumitul Luka.

— Stojane, înscrie-mă imediat în compania aia a ta! strigă „Petrarca", care între timp se informase despre ce-i vorba. Nu mă mai duc nici pentru Dumnezeu acasă, în ochii Stevanijei.

— Aha, ești vinovat, ai? Te-a prins la vreo văduvă? vociferară cei din jurul său, cunoscîndu-i năravul.

— Acum, fie ce-o fi. Înscrie-mă, Stojane!

— Dar tu, Luka? Iaca, „Petrarca" e vechi dezertor și totuși pleacă voluntar.

Luka smiorcăi nemulțumit și răspunse, privind într-o parte:

— Nu-mi arde mie de așa ceva. Eu sînt om sărac. Apoi... n-am cînd...

El încă mai privea răscoala ca un fel de treabă fără rost, care nu-l privește; cu o înverșunare de om neghiob, continua să se dea la o parte. Avea credința că toate astea pot trece, grămadă, pe lîngă el și pe lîngă casa, țarcul și hambarul lui. Ducă-se dracului și răscoala și... Nu-i ajung cheltuielile și necazurile lui, ce să-și mai ia în cîrcă și pe acești pierde-vară din sat? De-abia aștepta să se ducă dracului statul ăsta afurisit cu impozitele și clăcile lui, și acum, iată, îi vin alte necazuri pe cap. Eh, cînd o veni odată vremea, ca să...

Gîndul și îngrijorarea lui Luka Kaljak se opriră aici, la marginea unei lumi neobișnuite în care țăranul trăiește liber și nestînjenit, fără stat, fără jandarmerie, perceptori, pădurari, învățători și, la urma urmei, ce drac are nevoie de popă, Doamne iartă! Se poate și fără el...

— Grea treabă şi cu Japaga asta, zise ca pentru sine Uroş, cînd se îndepărtă niţel de tabăra care fierbea şi murmura într-una. Acum n-o să se potolească pînă la miezul nopţii.

* *

Deşi îl auzise cu mai multe ocazii pe fra Bozo spunînd aşa, în treacăt, că astăzi în Croaţia întru Cristos, sfîntă şi luptătoare, pe catolicul practic îl aşteaptă multe ispite, totuşi atacul asupra oraşului îl cutremurase pe Şkuro mai mult decît s-ar fi aşteptat el vreodată. Văzuse întîia dată cum piere omul şi privise morţii de pe străzi în neclintirea aceea îngrozitoare, din mijlocul mortarului împrăştiat şi al bălegarului de cal. Prin fiorii aceia reci de pe suprafaţa pielii simţise întîia dată, de-a dreptul fizic, cît e de mică, mică de tot şi neînsemnată, distanţa dintre el, care transpira şi gîfîia de încordare, şi morţii de pe stradă, peste care sărea retrăgîndu-se.

Îi cădea greu mai ales pierderea lui Jozo Oreşkovici. Aşa cum era, întreprinzător, flegmatic şi, în aparenţă, robust şi de neînfrînt, fusese totuşi şters de pe lume cu uşurinţă şi dintr-o dată, ca oricare altul. Ei, tocmai asta-i ceea ce te înspăimîntă. Nimic pe lume, nici funcţia, nici propria putere şi tărie, nimic nu te poate scăpa de moartea neaşteptată şi stupidă, de fulgerul orb şi neprevăzut care, într-o clipire de ochi, îl arde şi pe cel la care te aştepţi cel mai puţin.

Prin dispariţia lui Jozo, toată povara treburilor şi răspunderilor căzuseră acum în cîrca lui Şkuro. De altminteri, pe cine poate să se bazeze în acest oraş afurisit? Cu toată adeziunea la mişcarea ustaşilor, fra Bozo e teribil de închipuit şi de închis în sine, de parcă numai pe jumătate ar fi prezent în această lume; avocatul e un laş, un speculant mărunt şi un farsor precaut; prefectul, o figură de muzeu austro-ungară, care nu se vede şi nu se aude, iar de ceilalţi nici să nu mai vorbim. Cei mai devotaţi îi sînt tocmai prostănacul Ale Toroman, apoi Mujica Harbaş şi încă vreo doi inşi.

Totuşi, tocmai fra Bozo Ciavar fusese acela care-i acordase logornicului cel dintîi sprijin adevărat şi sigur.

Într-o zi fra Bozo trimise vorbă prin Toroman că se va abate pe la logornic și apăru la acesta la o oră neobișnuită pentru el, pe la cinci după-amiază, cînd arșița zilei începuse, pe nesimțite, să se domolească. Nu se așeză pe locul lui vechi și modest, în fotoliul de lîngă ușă, ci la mijloc, în fața mesei de birou a logornicului, lovind, neobișnuit de vioi, cu mîna în reazemul moale al fotoliului său.

— Șkuro, fiule, se facem acum ? Trebuie să acționăm mai departe.

Logornicul își aținti spre el ochii obosiți, intrați adînc în orbite și, stînd la masa de birou, își îndreptă nițel spinarea.

— Timpuri grele, preasfințite.

— Ți-am spus eu că vin ispitele, ai ? Acum trebuie să ne dovedim tari. Tocmai în asemenea timpuri trebuie să se simtă mîna noastră de fier.

— Păi, așa mă gîndesc și eu, confirmă cam posomorît și neîncrezător Șkuro.

— Mîna de fier, flăcăule, mîna de fier e singura scăpare. Trebuie să fie făcute din nou percheziții în tot orașul, să fie adunați cei suspecți și nesiguri și odată ce vei avea aici o situație clară, atunci ți-e ușor să mergi mai departe. Da, da, ultimele zile au demonstrat că avem chiar în oraș tot felul de neajunsuri. Dragul meu Șkuro, s-a zis cu mila ! Bine ne-a spus tuturor Viktor Gutici : mătura de fier !

Fraterul vorbea aprins, cu patos, de parcă toate astea erau acum treburile lui și ca și cînd ar fi luat locul răposatului Oreșkovici. Șkuro pur și simplu răsuflă ușurat și simți din nou că nu e singur și că are alături de el un ajutor mai mare și mai sigur decît al lui Jozo, ajutorul bisericii, care nu mai e tacit și ascuns, cum păruse pînă acum.

Cînd începu discuția despre arestări, se constată că fra Bozo e, ori mai bine informat, ori mai ingenios decît însuși logornicul. Fraterul propuse să fie arestat chiar și fiul lui hogea, băiatul acela lînștit și tăcut ; recomandă ca văduvei Esma să i se atragă atenția să aibă limba mai scurtă, iar cînd veni vorba de Nail Nailhodzici, spre uimirea lui Șkuro, fraterul spuse simplu de tot :

— Cheamă-l și spune-i să se încorporeze !

— La ustași ?

— Da, da, la ustași. Nu face prea multe parale, dar va influența pe ceilalți prin exemplul său.

La urmă, aranjîndu-şi hainele înainte de a pleca, fra Bozo recomandă aşa, în treacăt :

— Să fii niţel mai aspru, să se vadă că nu ni-e frică. Dă-i frîu liber lui Pranjici şi celorlalţi. Pune-i în mişcare şi pe muhagirii * ăştia, să nu facă gălăgie de pomană pe-aici prin oraş.

— Hei, ăştia, ăştia mi s-au urcat pe cap cu văicăreala şi trăncăneala lor.

Imediat după atacarea postului de jandarmi, în oraşul acesta, ca şi în celelalte oraşe şi tîrguri din Bosanska Krajina, începuseră să sosească grupuri de refugiaţi înspăimîntaţi, umplînd oraşul de văicăreli, înjurături şi de tot felul de zvonuri, în urma cărora femeile din oraş îşi pierdeau şi dramul de isteţime şi minte care le mai rămăsese după toate prin cîte trecuseră de la începutul războiului. Supăraţi foc pe răsculaţi, care i-au gonit din case, dar, totodată, şi pe orăşeni, care îi primeau fără nici un chef sub acoperişul lor, aceşti muhagiri băteau toată ziulica străzile, supăraţi pe toată lumea, plictisindu-i pe toţi cu văicărelile lor ; şi scrîşnind din măsele, îi ameninţau pe vecinii lor sîrbi :

— Lasă, aşteaptă numai, n-o să le mai rămînă nici şoarecele din perete.

Spre marea surprindere a orăşenilor năuciţi, începură din nou mari percheziţii şi arestări, însoţite de zbierete, bătăi, ba chiar şi împuşcături. În mod deschis, în plină zi, au fost duşi prin mijlocul cearşiei bătrînul Cemalovici şi fiul său mai mare, amîndoi încătuşaţi şi plini de sînge. Ustaşul Pranjici, sălbăticit de tot, cu părul zbîrlit şi, evident, cherchelit, îl lovea pe bătrîn în spate şi zbiera furios :

— O să vezi tu la noapte ce înseamnă mîna sîngeroasă a cărbunarului !

Zeci de ţărani creduli din satele din jur, care fuseseră ademeniţi să vină în oraş „ca să subscrie că se predau şi se supun statului", au fost împuşcaţi chiar pe pod şi aruncaţi în rîu.

— Poftim, să ia aminte fiecare care i-o vedea venind de-a lungul apei, zise încruntat Ale Toroman, părăsind grăbit podul plin de sînge.

* *Muhagir* — ţărănoi, mojic, mîrlan. *(n. t.)*

În această nouă poteră a ustașilor, într-o asemenea împrejurare, a pățit-o și primarul Pepo din Jaruga.

În ziua aceea coborîse în oraș să ducă logornicului o scrisoare de la Savo Ljusina. Postul de pază al ustașilor din susul orașului îl lăsă să treacă în pace, dar cînd se întoarse înapoi, pe lîngă cimitirul vechi, îl întîmpină patrula lui Pranjici.

— Ia stai, frățioare ! Încotro ?

— La Jaruga.

— Aa, la Jaruga ? tărăgănă rău-prevestitor vorba Pranjici, ca și cînd această recunoaștere ar fi fost de ajuns ca omul să-și piardă capul. Ești sîrb, ai ?

— Păi, eu... sînt. Am fost cu treburi la domnul logornic.

— Aha, cu treburi ! Fratele sîrb umblă cu treburi, ați auzit, băieți ? se întoarse Pranjici spre cei trei ustași din spatele lui. Hai măi, flăcăi, să-i dăm noi treburi fratelui sîrb așa cum scrie la carte.

— Să-l trimitem la muncă în Germania ? Aha-ha-ha !

Expresia spirituală a ustașului din Lika, Nikola Oreșkovici : „a trimite la lucru în Germania" însemna a omorî pe cineva, și ustașii nu uitau s-o folosească în fiece ocazie prielnică.

— Apoi, vecine, hai să te trimitem în Germania la lucru. Noi sîntem comisia care trimite oamenii acolo.

— Acesta-i președintele comisiei, domnul Pranjici, vechi specialist.

Crezînd, dar și îndoindu-se de acest lucru, Pepo, năucit, nemaigăsind nici acele puține cuvinte de justificare pe care le avea în minte, porni supus spre barăcile de ciment părăginite, înconjurat de ustași. Abia după ce-l duseră în spatele primei barăci, în spațiul murdar dintre perete și gardul viu pipernicit, Pepo parcă presimți nenorocirea și se uită înghețat de spaimă la Pranjici, care își pipăia cu încetineală cuțitul de la brîu.

— Ce te uiți, ai ? Nu-ți fie frică, Pranjici e meșter vechi la înjunghiere.

Pronunță aceste cuvinte anevoios și domol, de parcă-l prindeau și pe el fiorii, apoi se apropie de țăranul încremenit, îl apucă fără sfială de păr și zbieră :

— Culcă-te, Dumnezeul mamei tale de vlas !

Așa, printr-o curată întîmplare, a fost întreruptă singura legătură dintre logornicul Șkuro și Savo Ljusina ; și de atunci

nici unul, nici celălalt nu mai încercaseră s-o restabilească și nici nu mai credeau că acest lucru ar fi cu putință.

— A renunțat cîinele ! A întors-o și el cu banda, reproșă furios Șkuro, gîndindu-se la Savo Ljusina, iar, pe de altă parte, Savo mormăia, sfătuindu-se cu vicleanul său ginere Bikan :

— Ai văzut ? L-au înjunghiat pe bietul Pepo, iar ție, Savo, cică ți se pregătește același lucru. Hei, șokațul, șokațul !

* *

Cînd apăru în fața logornicului, palid, fără strop de sînge în obraji, Nail Nailhodzici, auzind propunerea lui Șkuro de a se „încorpora", înclină ușor din cap că-i de acord și de-abia șopti :

— Bine. Eu... ăăă...

Se așteptase la arestare, bătăi și torturi îngrozitoare și nemaipomenite, în toiul nopții ; iar acum, cînd toate acestea au căzut, se întoarse acasă vlăguit, tremurîndu-i genunchii și parcă fărîmițat. Iacă, tot timpul, pînă mai adineauri, planaseră asupra lui grozăviile acelea care îți îngheață sîngele și îți înțepenesc mintea, iar acum s-a debarasat de ele. E nevoie doar să se „încorporeze".

Se încuraja singur că totul s-a isprăvit neașteptat de bine, dar, în pofida tuturor faptelor, spaima aceea de mai înainte încă mai dăinuia în el.

În tot timpul cît se tîrî parcă cu picioare străine spre casă, nici măcar nu-i trecu prin minte că prin acceptarea lui din ziua aceea trădase și U.T.C.-ul și partidul, despre care știa să le vorbească cu atîta elocvență colegilor săi mai tineri în timpul excursiilor.

De-abia cînd se văzu a doua zi în uniformă, pășind întîia dată pe stradă astfel îmbrăcat, Nail își aduse aminte de uteciștii săi și de toți ceilalți cunoscuți, care se vor mira de această schimbare a lui, așa încît porni speriat de-a lungul cearșiei, de parcă de după fiecare colț l-ar fi pîndit cîte cineva. Uniforma îi era prea largă, bocancii cu un număr mai mare, iar chipiul prea adînc, așa încît și acest fapt îi crea impresia chinuitoare că a intrat, într-adevăr, acolo unde

nu-i este locul și acum e însemnat și luat la ochi de fiecare. Cît timp fusese civil, putea să pară și-așa, și-așa, după cum avea nevoie, dar acum s-a treminat cu jocul : trebuie să răspundă pentru pielea în care se află.

Încerca să ocolească străzile și casele unde ar fi putut să-l întîlnească cunoscuții, dar, ca un făcut, aceștia apăreau tocmai acolo unde se aștepta cel mai puțin. Pînă acum nici măcar nu bănuise că are atîția cunoscuți în oraș, oameni de care trebuia să tremure și să se rușineze. Și cum se face că tocmai în această dimineață s-au găsit să iasă și să umble haihui pe stradă ?

La lăsarea întunericului se retrase în cazarma provizorie a ustașilor, ca și cînd s-ar fi ascuns dincolo de zidurile ei de un dușman primejdios.

Încerca zadarnic să doarmă. Conștiința tulburată nu-l lăsa să închidă ochii. Căuta în fața lui însuși o justificare pentru această purtare, dar nu putea s-o găsească nicidecum. Ce o să-i rămînă cînd în fața celeilalte lumi va încerca să apară basma curată ?

— Bine, dar dacă Germania cîștigă războiul, ce se întîmplă atunci ? N-am avut oare dreptate că m-am încorporat ?!

Invoca acest motiv ca un ultim și suprem argument, dar și această scuză îi apărea jalnică și nesigură.

Apoi chiar dacă Uroș și Ante ar pieri în luptă, chiar dacă ar dispare toți oamenii din tabăra lor, totuși trădarea și rușinea e aici, veșnic prezentă, ca o umbră care se conturează și tremură, îndată ce te găsește sub lumina soarelui.

Această frămîntare tainică a lui care, cu o intensitate schimbătoare, îl chinuia zi și noapte, îl făcea să fie închis în sine și tăcut, fapt care îi ducea pe ceilalți ustași la gîndul că acest puțoi îi disprețuiește și-i privește de la înălțime.

— Stai numai, pînă-i dau eu pe vreo doi-trei inși să-i împuște, vom vedea atunci cum se comportă acest domnișor, bombăni cu o răutate plină de dispreț Ale Toroman.

Odată, la lăsarea întunericului, pe o stradă de la periferia orașului, Nail se întîlni pe neașteptate, piept în piept, cu Anton Jurici. Strada strîmtă, închisă pe amîndouă părțile de gardurile înalte de scînduri ale curților musulmanilor, nu le îngăduia să se ocolească.

— Ante, grăi cu chin Nail, stînd în faţa lui Jurici şi pierzîndu-şi tot darul vorbirii de altădată. Aăă, ştii... nu trebuie să vă fie teamă, eu n-am să trădez pe nimeni. Eu pot să vă şi apăr, anunţîndu-vă, în caz că se fac niscaiva razii ori percheziţii.

Se agăţa acum, ca înecatul de firul de pai, de acest „serviciu" care-i venise în minte în clipa aceea, dar Ante îşi înălţă spre el privirea rece şi severă, replicînd cu asprime :

— Nu acceptăm servicii de la trădători.

Apoi, ca şi cînd nici nu s-ar fi întîlnit şi nici n-ar fi schimbat o vorbă cu el, Ante îşi continuă drumul cu paşii lui obişnuiţi şi liniştiţi, lăsîndu-l pe Nail năucit şi singur în strada apăsătoare şi pustie, care se întuneca tot mai mult.

* *

Cele zece-douăsprezece sate musulmane, risipite îndeobşte pe la marginile Podgorinei, mai aproape de oraş, şosele şi cîmpie, se pustiiră încă din prima zi de răscoală. Cine apuca mai mîna din urmă vreo văcuţă ori vreo oaie, majoritatea oamenilor însă, cuprinşi de panică, lăsau totul ; îşi luau copiii în spinare şi, cu sufletul gol, îşi căutau salvarea în cel mai apropiat oraş. În urma lor, gematurile rămîneau amorţite, fără glas de om şi fără fum de cămin, cu ţarcurile deschise. Vitele, lăsate libere, dărîmau gardurile şi pustiau grădinile şi holdele nelucrate.

Blestemîndu-l şi pe Pavelici, şi pe Hitler, şi pe oricine „a născocit şi a început socoteala asta", oamenii plecau pe drumul amar al refugiului cu tot felul de necazuri şi suferinţe, iar autorităţile, profitînd de nenorocirea lor, îi recrutau uşor în rîndurile ustaşilor, ale miliţiei musulmane şi în cete de călăi şi jefuitori ocazionali, aşa-zişi „ustaşi sălbatici". Ura faţă de cei vinovaţi de suferinţele lor era folosită cu viclenie şi transformată în ură faţă de sîrbi şi faţă de oricine le lua acestora apărarea. Se tulburaseră chiar şi bătrînii „turci cu suflet", care existau în fiecare sat şi recomandau cu fiece prilej îngăduinţă şi înţelegere cu vecinii de altă credinţă.

Grupurile de sate catolice, înghesuite la capătul pădurilor dese, în partea de răsărit a Podgorinei, avură o altă soartă.

Oamenii din aceste sate trăiau întotdeauna liniştit şi tainic, adunaţi în jurul jupnicilor şi bisericilor lor ; cu vecinii sîrbi nici nu se prea amestecau şi nici nu se certau ; n-aveau printre ei „nici frumoşi, nici urîţi", dar, îndată ce se încropise statul ustaşilor, îşi arătară o cu totul altă faţă. Bine înarmaţi, năvăliră pe neaşteptate în satele sîrbeşti, adunară oamenii mai de vază, jefuiră prăvăliile, bisericile şi casele mai înstărite şi transformară un şanţ adînc din pădure într-un adevărat abator. După aceea siliră poporul năucit dintr-o sumedenie de sate să treacă la religia catolică, să frecventeze la sărbători bisericile lor şi să înveţe de la parohi rugăciunile şi canoanele religiei noi. Nu-i impresionase nici răscoala generală din satele sîrbeşti. Cum o bună parte dintre ei se ocupau cu cărbunăritul, cunoşteau fiece drum şi potecă din pădure, astfel că atunci cînd răsculaţii o luau în grupuri dezorganizate prin pădure spre satele lor, ei îi aşteptau în locurile strîmte şi-i împrăştiau în aşa fel încît, după aceea, cîte două zile în şir, vînau fugarii rătăciţi prin pădure ; îi ardeau de vii, agăţîndu-i în copaci, îi răstigneau pe stejarii de la răscruci de drumuri şi-i înecau în mlaştinile negre şi puţin adînci din pădure.

În această primă încăierare cu răsculaţii se evidenţiase îndeosebi fostul plutonier de aviaţie Jago Ciavar, nepotul lui fra Bozo, un om înalt, încruntat şi neobişnuit de curajos. El îndrăznise să întreprindă chiar şi o expediţie în satele sîrbeşti din împrejurimi ; incendie acolo cîteva zeci de case şi două biserici ; apoi se înapoie, mînînd din urmă o întreagă cireadă de vite şi o mare turmă de oi. Prin aceasta îşi cîştigase faima de erou, devenind comandantul miliţiei înfiinţate la repezeală în toate satele catolice. Era îndeobşte îndrăgit de lumea catolică de pe toate meleagurile acelea, iar în satele sîrbeşti din jur numele lui începea să fie pomenit cu spaimă.

Printre satele musulmane din Podgorina avea o poziţie cu totul aparte numai cătunul Demirovo, întins la răsărit de oraş şi vîrît destul de adînc între satele sîrbeşti, aşternut pe un deal pleşuv şi rotund, de unde orizontul se deschidea limpede pînă hăt departe. Vreo treisprezece-paisprezece case musulmane se îngrămădeau acolo în jurul unei geamii de lemn aşezate pe un mic platou înconjurat de pruni piperniciţi, care rodeau slab şi numai din cînd în cînd.

Cei din Demirovo erau cunoscuți pînă departe ca olari iscusiți. Mai cu seamă înspre toamnă, musulmanii din Demirovo, bărboși și cu picioare lungi, încălțați cu opinci ușoare, se împrăștiau peste tot, de-a lungul și de-a latul Podgorinei, mînînd din urmă iepe rezistente, împovărate cu desagi lungi, burdușiți cu tot felul de oale.

Cîtă importanță acordau oamenii săraci din Demirovo acestor oale ale lor și cît de mult le păzeau, o arată povestea despre olarul Smaj Babaci care, atacat odată cu pietre de niște ciobani și nimerit în cap, a strigat vesel :

— Eh, bine că n-au nimerit oalele !

Dintre toate satele musulmane, Demirovo se amesteca cel mai mult cu lumea sîrbească din jur. Toată vara lucrau în satele sîrbești ca zilieri, construind pivnițe și cuptoare de lut, verificînd și reparînd samare vechi și scoțînd strechea din coama cailor, mai abitir decît oricare țigan. Copiii musulmani se jucau pe pășuni împreună cu copiii sîrbi și, după o lege veche și consfințită, nu se băteau niciodată.

— Să nu vă bateți, că nu-i frumos ! îi povățuiau cei mai în vîrstă.

Această înțelegere neobișnuită și respectul tacit între cei din Demirovo și vecinii lor își trăgeau obîrșia din timpul unei vechi răscoale, cînd cei din Demirovo au salvat tot ținutul acesta de la jaf și masacru. Satele din jur le-au răsplătit acest fapt cu aceeași măsură, în 1919, cînd un grup de voluntari * sîrbi se năpustise să incendieze și să distrugă gematul Demirovo. Toți țăranii sîrbi din jur, pînă la unul, ba chiar și femeile, s-au ridicat atunci să-i apere pe cei din Demirovo și să-i potolească pe voluntarii înfierbîntați.

În preajma războiului, ** ultimul prefect din orășel, originar de undeva din ținutul rîului Drina, începuse să se uite strîmb la această înțelegere sîrbo-musulmană. În zilele de piață cutreiera toată ziua cearșia, umblînd printre grupurile

* E vorba de sîrbii care au trăit sub stăpînire străină (îndeosebi austro-ungară), care în primul război mondial, dezertînd ori fugind peste graniță, s-au încadrat voluntari în armata din vechea Serbie. După război s-au bucurat de multe privilegii de care unii, șoviniști, au abuzat adeseori. *(n. t.)*

** E vorba de războiul germano-iugoslav din 1941. *(n. t.)*

de țărani ; îi înhăța pe anumiți oameni cunoscuți din jurul satului Demirovo și-i ocăra, vorbind pe jumătate în șoaptă :

— Apoi ce-i asta la voi... ce fel de ajutorare-i asta cu turcii ? Vă cam îndrăgiți, v-ați făcut frați de cruce, vă apărați unul pe altul. Ce fel de sîrbi sînteți voi ? Încă un pic și o să vă duceți să vă închinați la geamie.

— Dumnezeu fie cu dumneavoastră, domnule prefect, se mira țăranul. Apoi noi avem grijă unul de altul, așa, ca vecini, credința e altceva.

Prin Demirovo treceau mereu patrule de jandarmi și începeau să curgă gîrlă amenzile și pedepsele : ba pentru cățelul dezlegat, ba pentru pomul nevăruit ; iar a doua zi, iarăși, pentru cîte ceva. Începură să le facă șicane și în meseria și negustoria lor de olari, așa încît cei din Demirovo căzură serios pe gînduri :

— Ce-i asta, oameni buni ? Autoritățile se cam uită cu ochi răi la noi.

Pedepsindu-i pe cei din Demirovo, prefectul îi ocăra furios :

— Olari vagabonzi, l-ați plictisit și pe Dumnezeu și pe dracul ; bă, toți vecinii voștri se plîng și se vaită de voi. Credeți că aici e pașalîcul văstru, ori ce credeți ?

În vechile legături de prietenie dintre cei din Demirovo și satele din jur începură să apară fisuri. Prieteniile de odinioară se răciră și întîlnirile cordiale se rărirră. Se apucară să-și sechestreze și să-și ciuntească reciproc vitele, prinse că fac pagubă. După un oarecare timp porniră să se uite urît la Demirovo chiar și cei care nu fuseseră vătămați cu nimic în această privință. Pînă și copiii începură să se joace separat și să se privească ponciș.

Încetarea definitivă a relațiilor dintre ei se produse în ultima toamnă dinainte de război, cînd niște oameni din Demirovo au fost învinuiți de un furt de cai din comuna Japaga. Bănuiala a căzut asupra cunoscutului geambaș Djulaga Djug și a încă doi inși din Demirovo. Jandarmii îi închiseră în pivnița cu piatra rece ca gheața a cazărmii și-i bătură cîteva zile în șir, cerîndu-le să-și recunoască „fapta", pînă cînd, cu totul întîmplător, caii furați apărură la iarmarocul de la Karlovac. Îi recunoscu chiar stăpînul lor, care o întinsese tocmai în Croația, știind că murgul furat în Krajina poate fi găsit adeseori în iarmarocul de la Karlovac.

Jandarmii dădură drumul lui Djulaga Djug și prietenilor săi să plece acasă, trași la față, palizi și deosebit de tăcuți, ca și cînd și-ar fi făgăduit să nu deschidă gura în fața oricui. Cei care vociferaseră cel mai mult împotriva lor se cam rușinau, făcînd acum pe niznaiul, numai Nikola „Motanul" vocifera și pe mai departe :

— Dacă n-au furat astăzi, au să fure mîine. Cunosc eu Demirovo.

După ocuparea țării, ustașii recrutaseră ușor în Demirovo vreo zece-cincisprezece oameni. Îl chemaseră și pe Djulaga Djug, dar el refuzase mohorît :

— Lăsați-mă aici unde sînt. Nu plec nicăieri din Demirovo, nici chiar dacă aș deveni nu știu cine.

Sediul fostei primării se mută la repezeală din Japaga în Demirovo și se formă pe lîngă primărie „tabăra" ustășească, compusă numai din ustași localnici. Aceștia, la îndemnul cuiva, se repezeau mai ales asupra comunei Japaga, cotrobăind prin case, cărînd și efecte militare, dar și tot felul de lucruri civile.

Îndată ce căzuse Drvarul, ustașii din Demirovo fură chemați urgent în oraș, dar Djugala Djug se opuse pe neașteptate :

— Duceți-vă, dar în grija cui lăsați femeile și copiii ? Păi, să ne înjunghie mîine vlașii ca pe niște miei, ai ?

Stătea în fața lor, înalt, desculț și cu hainele descheiate, cu ghioaga aruncată pe umăr și cu fruntea arămie și lucioasă, brutal și furios, ca și cînd s-ar fi ciondănit aprig cu cineva la iarmaroc.

— Haida-de, vitejilor, n-o să aveți unde să vă întoarceți.

Pe ustașii localnici nu era nevoie să-i agiți prea mult. Simțind o tot mai mare neliniște prin sate, ei tremurau demult pentru gematul lor, și acum, iată, trebuie să-l lase fără apărare.

— Zău, oameni buni, Djulaga are dreptate. De ce să apărăm noi jos, în vale, fundul lui Șkuro, iar aici să ne ardă casele ? Nu ne ducem și gata.

Nimeni n-avea chef să părăsească sătucul acesta luminat de soare, prin care, și-n cea mai cumplită arșiță, adie zefirul, iar orizontul se deschide larg în toate părțile și nu îngăduie ca vreun pericol să se strecoare pe neobservate. Aici li-e cunoscută fiecare uliță, fiecare copac și fiecare țipirig cenușiu

crescut pe morminte ; îi-e dragă fiecare cotitură de drum și fiecare vale cu umbră, plină de iarbă răcoroasă. Atunci cine să lase toate acestea în voia soartei nesigure și nebuloase și să se ducă jos în oraș, în gaura aceea apăsătoare, și să stea în ea ca într-o cursă de șoareci ?

Cînd mulțimea răsculaților apăru în jurul posturilor de jandarmi, trei-patru sate, printre care și Japaga, o luară spre Demirovo, dar ustașii, bine înarmați, conduși de Djugala, îi întîmpină pe răsculați cu un foc atît de intens și de aprig, încît, fără să se mai uite înapoi, aceștia o zbughiră la fugă în toate părțile, lăsîndu-și morții și răniții în jurul cătunului Demirovo. Înfrîngerea îi sperie atît de mult pe răsculați, încît renunțară la un nou atac ; satele începură să se acuze între ele și să arunce vina unul asupra altuia, iar cei din Japaga ajunseră iarăși la una din certurile lor nesfîrșite.

Cu toate că învinseseră în prima încăierare, cei din Demirovo căzură pe gînduri. Cîțiva începură să propună ca, încă în noaptea aceea, sub ocrotirea ustașilor, să-și ia calabalîcul și să fugă în oraș.

— În ce oraș, în ce fel de oraș ? sări în sus Djulaga Djug parcă ieșit din minți. Să le lăsăm lor averea și căminele noastre din moși-strămoși ? Ăsta-i pămîntul nostru și-l vom apăra cît timp ne stă capul pe umeri, fie ce-o fi ! N-o să mă miște din pragul meu Nikola „Motanul" cu furcile lui nici dacă ar fi...

Încruntat și negru la față de mînie, Djulaga, uitîndu-se în jurul lui, fulgera cu ochii săi adînciți în orbite, înjurînd pe cei lași și ascultînd cu o atenție chinuitoare pe puținii inși de aceeași părere cu el. Fără să întîrzie nici o clipă, expedie tot satul, tineri și bătrîni, să sape tranșee în trei locuri din jurul satului.

— Așa, spuse aspru a doua zi, stînd pe parapetul primului șanț terminat. Să-și arate acum Nikola „Motanul" șuba la poalele satului nostru.

După terminarea luptei din oraș, plecă el însuși în toiul nopții acolo, ducînd cu el un căluț, iar în noaptea următoare se înapoie cu o povară de puști-mitraliere.

După această ispravă nocturnă, Djulaga deveni, tacit, adevărat stăpîn peste Demirovo și principal comandant al garnizoanei de ustași, completată cu civili. Ziua și noaptea, la orice oră, el cutreiera neobosit ulițele strîmte ale gematului,

inspecta tranşeele, controla paza de noapte şi cerceta împrejurimea cu palma pusă streaşină la ochi. Nu apărea nimeni pe drumurile şi scurtăturile din preajma gematului, căci încă din timpul atacului răsculaţilor, cei din Demirovo trăgeau cu puşca în oricine se ivea în apropierea dealului lor. Se temeau de patrulele de recunoaştere şi de spionii răsculaţilor. Nu erau rare cazurile cînd ţintaşii zeloşi din Demirovo trăgeau în căruţele şi în oamenii singuratici care treceau pe drumul aflat la aproape doi kilometri de satul lor. Aşa îşi scurtau zilele lungi de vară, copleşite de cîntecul neobosit şi uniform al ciocîrliilor invizibile, care ascultat îndelung, închidea ochii şi celui mai treaz apărător al satului.

* *

Întorcîndu-se din Japaga, Uroş Pavlovici şi Miloş Redekici o luară întîi pe drumul care trece prin apropiere de Demirovo. Cu toate că soarele era de-acum la asfinţit şi razele lui loveau drept în ochi pe cei de pe deal, aceştia totuşi traseră cu arma în trecători.

— Ia uite-l pe Djulaga ! zîmbi Radekici. Ăsta nu lasă în pace pe nimeni.

Uroş se uită la pîlcul de case înghesuite, cu ferestre mici, care străluceau roşietice printre pomii rari, şi zise oftînd :

— Tare mi se pare că n-o să ne meargă uşor cu ei. Ai văzut ultimul răspuns al lui Djulaga la scrisoarea lui Remzija ?

— L-am văzut, răspunse Radekici continuînd să zîmbească. Ăsta are, zău, o deviză în numele căreia luptă.

— Asta-i asta. Oamenii cred că vrem să-i alungăm din căminele lor şi se apără. Şi cum o să le scoţi treaba asta din cap, ai ?

După ce părăsise oraşul, Remzija Cemalovici îi scrisese lui Djulaga Djug, ca un vechi cunoscut al tatălui său, vreo două-trei scrisori. În ultima, pe care, alături de el, o semnaseră Abdulah Agici şi încă trei tineri musulmani, Remzija îl invitase pe Djulaga să se alăture, ca fiecare musulman cinstit, luptătorilor pentru libertate ; îi explicase ce vrea Pavelici şi ce vor germanii şi de ce s-au ridicat răsculaţii la

luptă. La această scrisoare Djulaga îi răspunse scurt și hotărît, cu litere mari și neciteţe :

...„Ţie, care ai scris aceste lucruri, fie că eşti Remzija ori Radekici, ţi-o spun pe şleau : pleacă de lîngă pragul caselor noastre. Asta nu-i Gornja Mahala pe care ai incendiat-o şi ai măcelărit-o, nici Jasenakul fricos, care a fugit şi v-a lăsat în păstrare mierea şi viţeii. Acesta-i vechiul Demirovo, Demirgrad, * unde trăiesc numai cei din viţa lui alde Djug şi Citici, şi Mahmutovici, şi Dedici, şi pămîntul acesta este al nostru, să ştiţi, şi nu-l dăm, atîta timp cît în Demirovo mai sînt bărbaţi, fie ei chiar şi-n leagăn. Iar acum îţi trimite salutări comandantul Demirgradului, Djulaga Djug, şi îţi recomandă : ţine-ţi mîinile acasă, c-o să ţi se umple izmenele de sînge".

După curăţirea Jasenakului, Uroş şi Radekici se pregătiseră să pornească spre Demirovo, dar cînd citiră scrisoarea lui Djulaga, Uroş începu să umble de ici-colo prin casă.

— A, n-o să ne meargă uşor cu acest Demirovo. Vezi tu scrisoarea asta ?! Omul îşi bate joc de Gornja Mahala şi de Jasenak. Şi are dreptate. Şi noi ne-am apăra dacă am fi în locul lor.

— Ne-am apăra, ne-am apăra. Apoi ţi-am spus eu că nu facem nimic cu scrisorile. Aici singurul argument e cenuşa. Sînteţi cam moi voi, ăştia de la partid, bombăni Radekici.

— Miloş, te rog, nu te pripi. Ai spus c-o să ascultăm unul de altul.

Împuşcătura dinspre Demirovo îi aduse din nou aminte lui Uroş că acest gemat, situat destul de adînc între satele sîrbeşti, sparge unitatea teritoriului liber al răsculaţilor şi că, la orice atac asupra Podgorinei, poate servi inamicului drept punct de plecare. Posomorîndu-se şi muşcîndu-şi buzele, îi spuse lui Radekici :

— Şi totuşi, va trebui să pornim în curînd lupta împotriva Demirovului, chiar dacă acest fapt ar avea un ecou neplăcut. Închipuie-ţi că o asemenea poziţie o preia şi o consolidează o garnizoană mai puternică.

* *Demirgrad* — Oraşul lui Demir. Personajul vrea să arate strălucirea de altădată a localităţii (care a fost cîndva oraş) şi originea lui musulmană. *(n. t.)*

Îi scriseră din nou lui Djulaga o scrisoare cam lungă pe care o semnară și Radekici și Remzija. Îi explicau în scrisoare că nimeni nu-i alungă pe musulmani din căminele lor și că toți cei care au fugit pot să se întoarcă oricînd, fără nici o grijă, la casele lor; iar pe el îl invitau să vină la o negociere, oricînd vrea și-ntr-un loc pe care-l va stabili el însuși.

În timp ce așteptau răspunsul lui Djulaga, în Podgorina se petrecu un eveniment care împiedică stabilirea oricărei legături între Djulaga și răsculați și nărui, pentru totdeauna, încrederea lui Djulaga în răsculați și în tot ceea ce îi scriau, ofereau ori promiteau.

Cînd atacul asupra orașului fusese respins, Trivun Drakulici se retrăsese în Mraciajul său, regretînd că în timpul atacului nu incendiase și nu ucisese mai mult.

— Trebuia s-o iau de-a valma, totul de-a valma, dar eu țineam că orașul e al nostru și că ar trebui să ne rămînă și cîte o casă mai bună.

Se așteptase că și Radekici va incendia toate satele musulmane din Podgorina, rămase goale; dar cum acest lucru se cam tărăgăna și, în afară de asta, se mai răspîndi și zvonul că locotenentul se poartă frumos cu Djulaga, Trivun izbucni:

— Eh, de-abia am așteptat să-i azvîrlim pe turci din cîrca noastră și acum, uită-te la locotenent... Las' să-l cheme pe Djulaga să le și comande.

Iar cînd se auzi mai apoi că Radekici ar fi trimis vorbă familiilor musulmane refugiate să se întoarcă fără grijă în satele lor, Trivun își ridică uluit mîinile în sus:

— O, pentru Dumnezeu, i-auzi tot felul de tîmpenii! Atunci de ce ne-am mai ridicat la luptă?... Eh, zău, n-o să se întîmple așa ceva în Podgorina, cît sînt eu viu și cît timp curge sînge sîrbesc în mine, iar cînd n-oi mai fi eu, să poftească...

Pufăind furios, își adună compania compusă din vreo cincizeci de oameni, destul de disciplinați și ascultători; porni la lăsarea întunericului în expediție și pînă în zori incendie pînă la temelii patru sate musulmane, printre care și Jasenakul. În ce privește Demirovo, se mulțumi doar ca, în trecere pe lîngă el, să tragă cu înverșunare și alandala cîteva împușcături. De pe deal, le răspunse cu niște rafale scurte o pușcă-mitralieră.

— Trage, măi, Djulaga! țipă careva dintre cei din Mraciaj.

Văzînd că inamicul n-are intenția să-i atace în mod serios, apărătorii Demirovului traseră încă două-trei rachete și, cînd flacăra de scurtă durată a acestora tremură și se stinse peste cîmpurile recoltate, de pe deal, răspunzînd celor din Mraciaj, se auziră niște strigăte îndîrjite și apoi răsună cîntecul :

„Cei din Podgorina sînt ca lupii-n luptă, bravi,
Dar turcii din Demirovo sînt și mai grozavi."

Cîntecul era atît de provocator, de turbat și de cutezător, încît chiar și Trivun, fără să vrea, bombăni aprobator.

— Ia uite ce bandă!

Cînd Uroș află a doua zi de isprava lui Trivun, rămase înțepenit locului și, nevenindu-i să creadă, își aruncă privirea spre coasta dealului, în spatele căruia se afla Demirovo :

— Ei, poftim, reproșează-i acum ceva lui Djulaga!

* *

După o lună de zile petrecută, ziua și noaptea, în alergături, ținînd tot timpul legătura cu comandantul din Drvar (legătura cu Banja Luka era aproape complet întreruptă), Pavlovici și Radekici izbutiră, cît de cît, să pună la punct satele răsculate din Podgorina, să formeze opt companii mai mici și să le pună sub o comandă unică : „Statul major al Detașamentului din Podgorina". În unele sate fuseseră nevoiți să dezarmeze cu forța niște grupulețe samavolnice și pe anumiți inși care nu voiau să intre sub nici o comandă, ci așa, înarmați, umblau haihui de jur împrejur, stingherind atît micile lor companii sătești, cît și întreaga comună. Pentru asemenea „zurbagii și nătărăi", principalul meșter era Bojan Ljusina. Scurt, fără prea multă vorbă, el îi dezarma în fața întregii tabere sătești, îi vîna noaptea în culcuș, și-i aducea, palizi și amuțiți, în fața companiei lor sătești.

— Iată, ăștia sînt băieții care nu recunosc comandamentul răsculaților. Ei cred că aici e circ și comedie.

Făcuți de rușine și dezarmați, acești viteji, după gloria și împăunarea lor de scurtă durată, erau repede dați uitării și nu se mai remarcau niciodată în luptă. Doi-trei inși, cei mai

prevăzători, reuşiseră să se ascundă de Bojan, dar lăudăroşenia şi înfumurarea lor din primele zile se dezumflară subit. Acum aceşti pierde-vară mofturoşi se ascundeau care încotro, prin ascunzători izolate, sau stăteau în cîrca rudelor şi prietenilor, dîndu-şi seama că timpul lor a trecut pentru totdeauna şi că nu vor mai putea s-o ducă mult aşa.

Vrgeljul izolat şi sălbatic se supuse mai uşor decît s-ar fi aşteptat oricine. La cei din Vrgelj fusese trimis, împreună cu Radekici, vechiul lor cunoscut Stojan Kekici. Îndată ce apăru în cătun, în faţa sătenilor adunaţi, Stojan, înainte de orice altă discuţie, strigă la „fratele lui de cruce" Djurekan Kukrika „Ursarul" :

— Ia ascultă, frate de cruce, mă purcelule, unde mi-e lemnul ăla de construcţie ? Aşa l-ai aranjat tu pe fratele tău de cruce, ai ?

— Fugi, măi frate, cui îi arde acum de lemn de construcţie ? făcu Djurekan cu mîna, sclipindu-i ochişorii vicleni. Aşteaptă pînă se isprăvesc toate astea.

— Eh, pînă se isprăvesc ! Apoi de aceea am şi venit, ca să vedem cum să isprăvim cît mai degrabă cu tărăşenia asta, ca să ne vedem iarăşi de treburi şi să trăim omeneşte.

De la un început atît de cordial, se trecu la o discuţie mai serioasă şi totul, pînă la urmă, se termină cu temeinicie gospodărească : Vrgejul se învoi să fie „sub comandă".

— Haide, unde se duc toţi fraţii, acolo ne ducem şi noi.

Doar cu Trivun Drakulici lucrurile s-au petrecut cam anapoda. E adevărat că el se decise să fie alături de răsculaţii înarmaţi cu furci şi de armata cu schimbul ; compania lui era disciplinată şi destul de bine înarmată, executase şi două atacuri reuşite asupra sectorului de observaţie din faţa oraşului, dar primi fără plăcere vestea despre statul major al detaşamentului, despre comandamentul unic al tuturor răsculaţilor din Podgorina, dar mai cu seamă nu-i făcea plăcere să aibă comisar politic în compania lui.

— Păi, bine, comandament unic, nu-i nimeni împotriva lui, e nevoie de asta, dar comisar politic ?! Ce nevoie am de ăsta în companie ? O singură gloată şi doi domnitori.

Cînd i se făcură reproşuri pentru incendierea satelor musulmane, el doar se încruntă, ca şi cînd ar fi fost atins într-un loc deosebit de sensibil şi răspunse fără chef :

— Lăsați asta ! Dacă nu le-aș fi prefăcut în scrum, am fi avut acum în ele alte Demirovo ! surîse Trivun posomorît, uitîndu-se la Radekici.

— Acum o să ai de cinci ori mai multe, remarcă grav Uroș. Oriunde se va auzi de isprava ta, nimeni n-o să mai creadă în bunele noastre intenții și nici un musulman n-o să treacă de partea noastră. Iată, vezi, ce scrie Djulaga.

— Eh, Djulaga ! La ce să treacă de partea noastră, nici nu avem nevoie de ei, că doar împotriva lor ne-am ridicat.

Tot timpul îi asculta cu atenție pe Uroș, care se agita și pe Redekici, zgîrcit la vorbă, dar nu cedă din ale sale. Iar cînd Uroș, perseverent, îl imobiliza cu dovezi convingătoare, tăcea încruntat și bosumflat, dar nu recunoștea niciodată că are dreptate.

Țăranii din Mraciaj împărțiseră deja între ei pămîntul musulmanilor refugiați din satele mai apropiate, dar și la această imputare, Trivun dădu doar din mîini și mormăi acru :

— Dar ce pot eu să le fac, lasă-i să-l împartă. Dacă lucrurile ar fi luat o altă întorsătură, astăzi ar fi împărțit ei sărăcia asta din Mraciaj.

Cu toate că era îmbrăcat în uniformă de jandarm, în toată regula, cu steluța de argint pe umeri, din el răzbea totuși, la fiecare cuvînt și gest, țăranul insensibil, mărginit și căpos din Mraciaj, care nici nu poate, și nici nu vrea să privească mai departe de satul său. Chiar și fața lui, aspră și înnegrită, căpătase înfățișarea tipică a unei mutre de gospodar îngrijorat din Mraciaj, trezit pe neașteptate în straie neobișnuite și într-o treabă și mai neobișnuită.

Înainte de a se încheia convorbirea, Trivun îl prinse pe Radekici între patru ochi și, arătînd cu o mișcare a capului spre locul unde se afla Uroș, bombăni cu o grimasă dureroasă a buzelor :

— Hai, zău, căpitane, spune-i lui ăsta al tău să se lase păgubaș de politica aceea cam turcească. Mi se face, frate, negru înaintea ochilor...

Radekici, făcut proaspăt „căpitan", pufni și el din greu :

— Vezi-ți, mă, de treburile tale. O să cedeze nițel și el, cînd o să vadă cine-s turcii. Știi, mama ei de treabă, e nevoie și de nițică politică.

Înapoindu-se din tabăra lui Trivun, şi Uroş şi Radekici erau gravi şi tăcuţi, simţind că au isprăvit numai pe jumătate ceea ce îşi propuseseră. Trivun a consimţit să fie sub comanda unică, şi-a trimis răniţii în spital comun, s-a învoit să întreprindă acţiuni comune, oricînd va fi chemat, şi totuşi... a trecut sub tăcere multe lucruri.

— N-avem altă cale decît să-l convingem treptat, grăi pe neaşteptate Uroş. Ar fi păcat să pierdem un ostaş atît de bun. L-ai văzut, îndrăzneşte să stea la pîndă tocmai în pragul oraşului.

— E al naibii de înţepat ! mormăi Radekici, zăpăcit şi el de discuţia avută cu acest plutonier încăpăţînat şi enigmatic.

A fost nevoie de timp pînă cînd în companii, dar mai ales în spatele lor, în popor, s-a încetăţenit cuvîntul nou şi neobişnuit : partizan. Ţăranii răsculaţi îşi ziceau la început între ei comitagii şi cetnici (acest nume din urmă îl auziseră în preajma răscoalei, din ce în ce mai des, chiar de la ustaşi) ; apoi începură să-şi zică gherilişti, ori, simplu, comunarzi ; iar la urmă, sub influenţa Drvarului şi a însuşi statului major, începu să domine tot mai mult denumirea de partizan.

— Partizan, pătlăgean, cu ce mai seamănă şi asta ? se mirau oamenii mai vîrstnici, împăcîndu-se greu cu această denumire nouă.

Intrînd în acţiune şi structurîndu-se treptat, companiile detaşamentului începură să se împartă în trei grupe. Trei companii activau în direcţia oraşului, altele trei îşi orientau activitatea spre calea ferată, iar ultima grupă, compusă numai din două companii, se hărţuia şi se fugărea neîncetat cu miliţia lui Jago Ciavar, cu „cărbunarii". Se simţea nevoia ca aceste companii, astfel grupate, să fie legate mai strîns între ele şi să fie puse sub o singură comandă. Aşa că, în decurs de mai puţin o lună de zile după formarea companiilor, tot la propunerea venită din Drvar, pe teritoriul Podgorinei se formară trei batalioane mai mici. Comandant al batalionului care bloca din partea Podgorinei oraşul şi ţinea sub ochi Demirovo, deveni Stojan Dolinar. Se susţinea că el, ca fost jandarm şi om cumpătat, va putea cel mai bine s-o scoată la capăt cu încăpăţînatul Trivun Drakulici. În funcţia de comandant al batalionului orientat spre calea ferată fusese trimis isteţul Bojan Ljusina, iar în faţa cărbunarilor, Lazija-Mazija, fire

batjocoritoare și voioasă, ca să-i încurajeze nițel pe țăranii înfricoșați din vecinătatea lui Jago.

— Îi știu eu, frățioare, pe cărbunarii din Crna Voda, zicea el în gura mare. Sînt niște prefăcuți fără pereche. Te mușcă pe furiș, din ungher, dar ca să iasă așa, bărbătește, în fața ta, asta nu, n-o fac. Sînt niște javre, mama lor de tuciurii...

— Șokați, șokați, croați! rînji perfid Nicola „Motanul", care, venind de undeva, se afla întîmplător aci, urmărind îndeobște cu o indispoziție fățișă și explicînd în felul său orice element nou intervenit în armată și în răscoală. Dacă i-am fi pîrjolit și pe ei în primele zile ca pe turci, nu ne-ar sta astăzi după cap. Eh, croații, șokații, cine nu-i știe!... Și-ar vedea ei sfîntul, numai dacă Drvarul nu s-ar amesteca în treburile căpitanului nostru.

* *

Venind de la batalionul lui Bojan, Radekici sosi la statul său major din Marjan după miezul nopții; se strecură în șopron, ca să nu-l trezească pe Uroș și, dezechipat numai pe jumătate, se cufundă numaidecît în somnul adînc al omului istovit... Cînd se trezi era timpul de prînz. În fața șopronului se plimba însoțitorul său Luka Labus; acesta își pipăia mustățile subțiri și țepoase și parcă aștepta nerăbdător ceva.

— Te-ai sculat? Oho, arde și soarele de dimineață, — spuse Radekici ieșind afară. Ce-i, ce mai e nou?

— A, este... A sosit iarăși curierul din Drvar, mormăi indispus Luka și trecu cu privirea peste gardul de verdeață înalt din fața șopronului.

— E la Uroș?

— Stă acolo de un ceas. L-am văzut încă jos pe șosea și am vrut să-l aduc încoace la dumneata, dar el a început s-o îndruge, cică are corespondență „personal" pentru comisar. Eh, pentru comisar?

Radekici se posomorî un pic și începu să-și încingă în tăcere centura. Luka se uită acru la cizmele lui.

— Tovarășe căpitan, de ce nu-i alungi din Podgorina pe toți ăștia: și pe cei din Drvar, și pe Uroș, și turcimea asta?

Ce nevoie avem de amestecul străin ? Mai bine să ne vedem noi singuri de treburile noastre.

Ofițerul se înfioră și se uită aspru la însoțitorul său :

— Ce ai tu, mă, în dimineața asta ? N-ai dormit destul ?

— Am dormit eu destul, dar văd că se cam desprind oamenii de noi, de cînd le-ai dat drumul încoace la ăștia... Cine nu-i azi stăpîn în Podgorina : și Uroș, și cei din Drvar, și turcimea se fîțîie pe aici, și grîul se duce pentru Drvar. Ce mai tura-vura, dumneata ești comandantul Podgorinei, iar toți acești străini să fie dați la o parte. Bine ne-a spus Savo Ljusina...

— Lasă poveștile lui Savo, tresări ca ars Radekici, furios că Luka ăsta îi ghicise cele mai tainice gînduri. Știu eu mai bine pe cine țin aici și cu cine lucrez. Nu vă fie teamă, n-o să-mi poarte altul căciula.

Cînd îi scăpară din gură, fără să vrea, aceste cuvinte din urmă, lui Radekici parcă îi deveni dintr-odată pe deplin clar că aici, într-adevăr, altul îi poartă căciula, pe ascuns și împotriva voinței sale ; îl măsură dușmănos pe Luka, de parcă acesta ar fi fost vinovat cu ceva, și spuse mai împăciuitor :

— Vezi-ți tu, viteazule, de treburile tale, iar în ce-l privește pe comandant, nu-ți face nici o grijă.

Se îndreptă spre statul major scîrbit de el însuși. Îl durea faptul că și însoțitorul său observă că aici, în Podgorina, Radekici e în realitate comandant în subordine, iar adevărata comandă e în mîinile lui Uroș, a celor din Drvar și naiba mai știe a cui.

Intră în biroul statului major, o cameră scundă, largă, răcoroasă și întunecoasă, și-l căută cu ochi umbriți pe Uroș.

— Aud c-a sosit curierul din Drvar ? întrebă el, după o scurtă șovăire, așezîndu-se pe scaun înnegrit de timp, în fața lui Uroș.

Pavlovici trase involuntar spre el niște hîrțoage, împrăștiate pe masă, și își așeză mîinile pe ele.

— Da, a sosit azi-dimineață.

— Hm, hm, făcu Radekici șovăitor, bătînd cu degetele darabana în masă. Apoi ce-i nou ?

— Păi, nimic ; toate vechi, începu s-o scalde Uroș, tot mai îngrijorat, și-și aruncă pe furiș privirea la Radekici. Se vedea că ar vrea să spună ceva neplăcut...

Radekici își înălță capul și-l privi drept în ochi.

— Cum vine asta, mama ei de afacere, parcă îmi ascunzi mereu cîte ceva ? Primești colea corespondență ; unele lucruri mi le arăți, iar altele le ții secret ; așa ceva n-a fost la început.

Lui Uroș îi căzu greu această observație și, pentru moment, nu știu nici el ce să-i răspundă.

— Păi, astea sînt așa... niște lucruri pentru mine personal.

Radekici își lăsă capul în jos și iarăși începu să bată darabana în masă.

Uroș își căuta cu greu cuvintele :

— În definitiv și ție ți s-ar putea reproșa cîte ceva... Ce nevoie ai, bunăoară, de epoleții aia afurisiți ? La naiba, cine mai poartă astăzi așa ceva ?

Radekici tresări, de parcă îi pîrjolea ceva umerii.

— Cu ce-i deranjează epoleții mei pe cei din Drvar și pe comandantul Ljuba Babici ? Iaca, dacă vrea, dacă se teme de ceva, o să i-i trimit lui.

— Cine se teme, omule ? Dar ce nevoie ai de galoanele unei armate înfrînte ? Păi, să mai...

— Eu sînt, oare, vinovat că armata aceea a fost înfrîntă !? se revoltă înfuriat locotenentul.

Lui Uroș i se făcu dintr-odată milă de acest om, de primul lui camarad de război, și își scoase brusc pieptul înainte.

— Dragul meu Miloș, cei care sînt vinovați de înfrîngerea noastră sînt acum departe, iar tu ești aici, împarți cu noi binele și răul. Ție nu ți se poate reproșa nimic.

— Atunci, ce vrei ?...

— Ce ? Dă jos, frate, galoanele astea ale lor... Nu mai e armata regală, tu făurești acum o armată nouă.

Radekici amuți, slobozind încruntat fumul de țigară. Îi apăru din nou înaintea ochilor seara aceea nenorocită din Podravina mocirloasă, cînd șefii lui îl lăsaseră cu buzele fripte, își aminti de colegul său Pajici, de dezarmarea rușinoasă și pufăi zgomotos din țigară :

— Crezi că mi-a fost ușor să privesc nenorocirea și rușinea aceea a noastră ? Apoi, și astăzi cînd mi-aduc aminte... Lasă, măi.

— Iată, vezi, se grăbi Uroș să intervină, dar Radekici își deschisese de tot sufletul și acum nu mai era cu putință, nici să-l întrerupi, nici să-l oprești.

— Mă, ofiţerii cu academie se uitau la mine ca la un bădăran şi golan de la ţară. Tot timpul cîrteau în spatele meu, dar cînd s-a îngroşat gluma au fugit toţi, ca nişte javre, iar eu am rămas cu ostaşii. Încotro s-o iau, ce să fac... Şi aşa poate să se întîmple şi astăzi.

— Cum, cum şi astăzi ? se tulbură Uroş şi se uită cu atenţie la faţa locotenentului, sănătoasă şi arsă de soare.

— Frumos, zău, Pavlovici. Mereu şuşotiţi cîte ceva în spatele meu, mereu vă ascundeţi planurile faţă de mine. Iar dacă s-ajunge mîine la vreo strîmtoare, Drvarul o să se ocupe numai de el, musulmanii au să-şi bage coada între picioare şi au să se întoarcă la turma lor turcească, iar voi, comuniştii, numai dracul ştie unde o s-o ştergeţi. Şi iarăşi Radekici rămîne singur cu ţăranii lui. El n-are unde să fugă.

— Ascultă, Miloş, ce-i cu tine astăzi ? De unde îţi vine în cap c-o să fugă comuniştii ?

— Eh, de unde-mi vine în cap ! Parcă inima ta e legată de sărmanii ăştia ai noştri, de munţii ăştia, de piatra asta, fire-ar să fie de piatră, de tot ce-i aici ?

— Mi-e legată, Miloş, mi-e legată, replică liniştit Uroş. Toate acestea sînt patria mea... Da, da, patria, de ce te încrunţi ?

— I-am auzit pe mulţi care au vorbit aşa : „patria, patria", dar cînd colo... eh ! rîse amarnic locotenentul.

— Iată, Miloş, vom trăi şi vom vedea. În definitiv tu ai dreptate să te îndoieşti, îl aprobă Uroş şi, stingherit, recunoscu în sinea lui că acest om are motive să se supere. Într-adevăr, multe lucruri se fac alături de el, dar ce să faci, nu-i membru de partid, şi nici nu-i destul de copt ca să fie. Ofiţer regal, mare sîrb, fără conştiinţă de clasă, cu toate că-i de origine ţărănească, şi cîte nu mai sînt... Şi totuşi, dracul să-l ia, îi pare rău omului de el.

A doua zi Radekici apăru fără epoleţi în faţa statului major. Surprins, Luka Labus îşi holbă atît de uluit ochii la el, încît nu mai fu în stare nici să salute, nici să zică vreun cuvînt.

— Ce caşti, mă, gura, ia uite cum arată calul tău ! izbucni locotenentul şi se întoarse înapoi în casă. Luka se privi doar cu nişte ostaşi din odaia curierilor, dădu din mînă şi şuieră :

— Fiuuit ! Frumos am început, s-au dus epoleții ! Așa-i cînd te judecă alții.

Luka Labus mergea, ținînd pasul în urma lui, parcă și el puțin cam ofensat și oriunde ajungea, bombănea :

— Lasă, frate, ce mai e de zis aici ? Îndată ce-i omul nostru, nu-l lăsa să înainteze. Imediat se găsesc tot felul de străini, turcii, frații din Drvar și, haida, mișcă-te. Îi deranjează, chipurile, epoleții. Lasă asta, știm și noi cîte ceva.

— Of, urît e să vezi un ofițer fără epoleți, mormăiau amărîți luptătorii mai vechi, mai ales cei care făcuseră armata.

La adunarea sătească din Japaga, cu prilejul alegerii primului comitet de eliberare națională, se ajunse pînă la un protest deschis în favoarea lui Radekici. Cu cîteva zile mai înainte se anunțase că în Japaga se vor alege autoritățile populare și oamenii de aici, veșnic în ceartă, ca în orice împrejurare, și de data asta alarmară și ridicară în picioare tot satul. Duminică, în ziua de alegeri, curtea școlii era ticsită de lume.

Stojan Dolinar de-abia deschisese adunarea și-i dăduse cuvîntul lui Uroș, cînd în fundul curții pîrîi gardul ; se auzi gălăgie și o grămadă de oameni înarmați, venind din porumbiștile înalte, năvăliră în curte. Lumea se alarmă.

— Ce-i, oameni buni, nu cumva vin ustașii ?

— Vai de mine, ce-i asta ?

Oamenii aceia înarmați, vreo zece la număr, erau partizani din Japaga, toți din partea de sat Zavalje. Mînioși și tăcuți, își făceau drum spre tribunal. În urma lor, mergea grăbit Nikola Bundeva „Motanul" și rînjea răzbunător la întrebările cunoscuților.

— Nu vă fie frică de ustașii din oraș. Mai întîi trebuie să fie adunați ustașii care se găsesc printre voi.

Noii-veniți se opriră la cîțiva metri de tribună și se liniștiră, măsurîndu-l încruntat și dușmănos pe Uroș, de parcă-i cîntăreau fiecare cuvînt și fiecare mișcare. Cînd acesta pomeni de autoritățile populare, un ins îl opri arțăgos și mînios :

— Nu vrem nici un fel de autorități ! Au fost destule de-alde astea !

— Așa-i, așa-i ! replicară cîteva voci.

— Am avut destule autorităţi pe vremea Iugoslaviei, au tras pielea de pe noi. Nu vrem nici un fel de autorităţi! se alarmă jerpelitul Luka Kaljak, cel care zăcuse cel dintîi în închisoarea răsculaţilor, împreună cu Petraka Djurici-„Petrarca".

— Avem noi autorităţile noastre: comandantul Radekici, căruia i-aţi tras frumuşel jos epoleţii! se desprinse furios glasul unui sergent.

— Autorităţile noastre sînt turcii şi cei din Drvar! vociferă Nicola Bundeva, adresîndu-se mulţimii adunate. Ce spun ei, aşa rămîne.

Lîngă tribună îşi îndreptă spinarea comandantul Dolinar. Gălăgia începu numaidecît să se potolească.

— Staţi, oameni buni, acestea nu sînt autorităţile de odinioară, începu Uroş, dar îl întrerupse acelaşi Luka Kaljak, care deveni dintr-odată şi deştept, şi vorbăreţ, şi dezgheţat.

— Altcuiva povesteşte-i treaba asta, domnule, ştim noi ce-s autorităţile. Ne aducem noi aminte şi de prefecţi, şi de judecători, şi de doctori, şi de executori, şi de jandarmi, şi de pădurari, şi... s-a zis cu adunările şi tranchanelile. Mai bine pierim cu toţii, decît să lăsăm să ne vină din nou autorităţile. Iată-l pe Radekici al nostru: cinste lui, să conducă armata. Dar celelalte treburi...

— Eh, dragul meu, de aceea îl şi dau ei pe Radekici la o parte, pentru că el nu mai îngăduie să călărească pe sărăcime autorităţile şi tot felul de lepădături, ţipă răutăcios „Motanul".

Stojan Dolinar se repezi pe tribună alături de Uroş şi bătu cu pumnul în masă:

— Staţi voi de acolo! Nimeni nu-l dă jos pe Radekici. El a fost şi rămîne comandantul nostru.

—Apoi, bine; atunci ce nevoie avem de autorităţi, dacă avem comandant? interveni Luka Kaljak, ca şi cînd l-ar fi pus cineva avocat pentru tot satul.

În loc de răspuns, Uroş se adresă cu glas tare unui sergent:

— Vă sosește în ordine hrana acolo pe poziţii?

— Ei, sosește! dădu din mînă sergentul. Satul nostru e mereu în ceartă, încît eşti nevoit să scoţi cu patrula fiecare bucată de pîine.

— Dar ce fel de pîine vi se trimite din sat ?

— Pîinea-i, zău, cam... cam... mucegăită, interveni unul dintre răsculaţi şi se uită ponciş la femeile de lîngă el.

Uroş se învioră şi se însenină.

— Iată, vedeţi, oameni buni, acest comitet, această autoritate, se alege în primul rînd pentru ca să fie cineva în sat care să se îngrijească de armata noastră, de răniţi. Comitetul o să se îngrijească pentru ca fiecare să suporte greutăţile luptei, după puterile sale ; da, fiecare. Acestea vor fi autorităţi pe care voi le alegeţi.

— Uf, ce mai autorităţi o să-mi fie şi astea, să mă judece vecinul meu, ţăran şi coate goale ca şi mine, strigă batjocoritor Luka Kaljak.

— Golanii din Drvar ! sînt tot ăia care dau jos epoleţii, se burzului Nikola „Motanul". Ce nevoie avem de comitet din cauza armatei ? Iată-l pe primar, să umble el prin sat...

— Nu cumva îţi dai singur apă la moară ? replică un sergent, bine dispus. Lasă, lasă să fie un comitet. Mai bine judecă patru oameni, decît unul singur. Ştiu eu cum e satul nostru Japaga.

— Noi n-am fi mulţumiţi nici chiar dacă am fi toţi în comitet, interveni acru Luka Kaljak. Ei, zău, nu vrem primar şi gata, fie ce-o fi.

— Dar cine i-a luat comandantului nostru epoleţii ? Să ne dea aici, pe loc, socoteala pentru treaba asta, insistă cu înverşunare „Motanul".

Stoian Dolinar izbucni :

— De ce bagi zîzanie ?! Armata nu dă niciodată socoteală civililor. I s-au dat jos epoleţii şi gata. Nu vrem nici epoleţi vechi, nici nimic din ce a fost.

— Unde-ar fi norocul, frate !

— Da, dacă ne-ar întreba cineva pe noi.

— Păi, vă întreabă, oamenii lui Dumnezeu, se ridică glasul lui Uroş deasupra vacarmului general. Iată, voi o să vă alegeţi nestînjeniţi comitetul şi pe cine vreţi voi, nimeni nu poate să-l dea jos. De-ar veni şi împăratul, tot voi o să fiţi mai întîi întrebaţi de treburile satului vostru. Voi sînteţi mai presus decît orice fel de autorităţi.

— Oho, să nu fie asta cam prea mult. Ne copleşiţi cu cinstea, ca pe Grivei cu parul.

— Ţăranul n-are nevoie de nici un fel de domnie, lăsaţi-o asta pentru voi, dădu din mînă „Motanul", cuprinzînd nemulţumit cu privirea poporul adunat.

— Nu-i vorba de nici un fel de domnie. Drept spune omul : vrem să fim noi stăpîni în satul nostru. Asta e tot, se auzi o voce din mulţime.

— Pe mine nu mă încîlciţi în treaba asta, pufni mînios „Motanul" şi se trase la o parte, lîngă gardul curţii. De acolo privea neliniştit la consătenii lui din Zavalje, socotind că aceştia îl vor vota cu siguranţă. Dar parcă nu prea îşi întorc capetele spre el. Chiar şi cei zece inşi pe care îi adusese el, personal, de la blocada satului Demirovo, au cam uitat de dînsul.

Cînd începură propunerile pentru alegerea comitetului, multe capete se întoarseră spre locul unde stătea Nikola, dar cum acesta tăcea şi privea îmbufnat undeva în lungul gardului, de parcă toate cele din curte nu l-ar fi interesat deloc, alegerea căzu pe primul ins din Zavalje pe care-l pomeni cineva. De-abia atunci se ivi nehotărît Luka Kaljak.

— Bine, oameni, dar Nikola al nostru ?!

— A, nu, nu, nu mă băgaţi pe mine în aşa ceva ! tresări Nikola, de parcă ar fi călcat pe jar. Eu în treaba asta... Nu ne-am ridicat la luptă ca să ne punem iarăşi după cap autorităţile şi domnii. Eu vreau să fiu doar un simplu ţăran, iar în rîndul autorităţilor să se ducă cui îi place...

Tras de limbă, continua să vorbească din ce în ce mai înverşunat şi într-un cerc de oameni tot mai restrîns, pînă cînd, în cele din urmă, a rămas să-l asculte doar jerpelitul Luka Kaljak, căruia o îngrijorare adîncă îi stinsese iarăşi toată deşteptăciunea şi tot darul vorbirii de mai adineauri. Acum era iarăşi pierdut şi amărît, apăsat de tot felul de nevoi, dîndu-şi seama, şi de data asta, că din pielea în care se afla nu poate fugi nicăieri şi că se întorc iarăşi timpurile autorităţilor, asupritorilor şi domnilor, după cum e, uite, acest Uroş şi toţi cei care, nevăzuţi, stau în spatele lui.

— Eh, măi, Nikola, ai dreptate ; orice am face noi, tot domnii cu politica şi avocatura lor ies deasupra. Abia socoteşti că ai ajuns să răsufli şi să-ţi iei belelele de pe cap, iar ei îţi

pun din nou autoritățile și poruncile după gît. Văd eu că toate acestea o să meargă după planurile vechi.

* *

Spitalul detașamentului se mutase în poiana Lisicjak, într-o baracă mare, înălțată la repezeală, iar în cazarma postului de jandarmi se instalase cursul de educație militară și politică a tineretului, condus de Remzija Cemalovici. Acesta fusese detașat din batalionul lui Bojan și acum ținea prelegeri politice, în timp ce instrucția pentru mînuirea puștii, mărșăluirea și alte treburi militare o făcea unul Stole Banjac, flăcău vioi și îndemînatec, caporal rezervist în vechea armată iugoslavă.

Bătrîna pădurăreasă și fata ei ofilită, Milka „jandarmereasa", se lipiră imediat de cazarmă și de cursul tineretului. Simțind în Uroș un ocrotitor al ei, Milka îl rugase s-o lase să lucreze la cursanți, ceea ce el acceptă foarte bucuros.

— Bine, Milka, asta m-am gîndit și eu să te rog. În orice caz, maică-ta gătește bine.

În timp ce bucătăreasa trebăluia în bucătărie, Milka spăla și cîrpea rufele tinerilor, depunînd în această muncă a ei toată pedanteria de fată bătrînă și neprihănită. Ședea toată ziulica sub vechiul umbrar al postului de jandarmi cu grămada de rufe pe masă, cosea și plîngea fără încetare, neridicînd niciodată capul, atîta timp pînă cînd nu apărea de undeva, țanțoș, Stole și i se adresa întotdeauna cu aceleași cuvinte :

— O, Miljana, draga mea, de-aș avea ochii tăi !

Milka își lăsa atunci mîinile în poale, își îndrepta spatele înțepenit și cu o strălucire blîndă a ochilor înroșiți, aștepta ca el să înceapă discuția.

— Eh, Milka, Milka, te gîndești tu, zău, vreodată la omul acesta sărman ?

Fata doar zîmbea și își întorcea privirea în altă parte, la stîlpii negri și crăpați ai umbrarului. În tot timpul cît lucrase, el nu-i venea deloc în minte, o apăsau numai niște gînduri amărîte, dar, acum, i se părea că într-adevăr se gîndise adeseori la el și-l așteptase să vină. Ascultîndu-l, se liniștea și se mira și ea cum de a putut să se gîndească pînă mai

adineauri la lucruri atît de triste. Iată, nu-i oare totul în viață atît de simplu ? Face, zău, să trăiești !

Tinerii participanți la cursuri erau cu toții atît de atenți și de curioși, încît Remzija se mira cît sînt de liniștiți și de concentrați, în timpul prelegerilor, acești băieți, altminteri atît de vioi și de strengari. Fiecare lucru nou pe care-l auzeau de la el îl luau ca pe o taină mare, care se dezvăluia atît de ușor și de simplu în fața lor și devenea numaidecît ceva apropiat și drag.

Cînd se zvoni că se vor ține cursuri în toate satele, între tineri începu o adevărată întrecere și goană, cine să ajungă mai întîi la curs. Începură certurile cu părinții și o adevărată fugă de acasă.

Lazija-Mazija își aduse aminte de „mînjii" săi care, după formarea companiei, fuseseră lăsați pe dinafară și trimiși acasă ; așa că într-o zi veni de la batalionul său, îi adună de prin sat, pe toți șapte, și-i aduse la cazarmă.

— Iată-i, tovarășe, fiecare face cît un Țarigrad.

Plecînd, Lazija îi mai amenință o dată din ușă :

— Vedeți să vă purtați cumsecade, căci, jur pe maică-mea, Janja, că de-oi auzi lucruri urîte despre voi, am să las și batalionul, și pe Jago Ciavar ăla și alerg aici la voi ; și atunci, să vă țineți bine.

Uroș Pavlovici, comisarul politic al detașamentului, venea o dată sau de două ori pe săptămînă să țină prelegeri în fața cursanților. Îndată ce apărea, în sala de cursuri se lăsa o liniște ceremonioasă. Copleșiți de un fel de emoție sărbătorească, cursanții se domoleau pe loc ; această emoție trecea și asupra lui Uroș însuși și, stînd în fața lor, blînd și impresionat, comisarul cugetă :

„Vezi, nu sînt decît niște copii, dar mîine...".

Pe neașteptate și întotdeauna la altă oră din zi, se repezea la cazarmă și comandantul Radekici. Cine-l observa mai întîi, striga numaidecît, apoi toți cursanții săreau în sus și începeau să facă gălăgie. Fie că era prelegere, ori instrucție militară, totul se întrerupea numaidecît.

— Ehei, iată-l pe tovarășul comandant ! Trăiască tovarășul Radekici !

Radekici venea cu pas hotărît, vînjos, cu fața arsă de soare și întotdeauna bine dispus și gata de glumă.

— Ce faceți, băieți ?

— Bine, tovarăşe comandant, răspundeau în cor cursanţii.

— Djokan, ţi-e dor de Beli Potok ?

Djokan zîmbea sfios şi se înroşea, iar ceilalţi pufneau în rîs ; Beli Potok era un sat ca toate celelalte, totuşi... iată că Radekici şi-a adus aminte chiar de el.

Lazija-Mazija s-a abătut pe la cazarmă numai o singură dată, cînd s-a dus la o conferinţă de la comandamentul detaşamentului. S-a interesat cum merge cu învăţătura, a dat aprobator din cap, uitîndu-se la şirurile de băieţi cu capetele descoperite, apoi i-a ameninţat pe mînjii săi, care, cu ochii holbaţi şi cu mîndrie reţinută, se uitau ţintă la el :

— Iar pe voi, să ştiţi : vă jupoi ca pe nişte ţapi şi sîntem chit !

De la Lazija a venit de două ori un curier, dezmăţatul şi fluşturaticul „Petrarca" din Japaga, aducînd daruri pentru cursanţi ; o dată o încărcătură de pere, iar a doua oară nişte bluze capturate de la domobrani.

Fără să bată, „Petrarca" deschidea precaut, cu un scîrţîit uşor uşa, îşi vîra pieziş capul în sala de învăţătură şi tuşea :

— Thî, thî, se poate intra în academia asta a voastră ?

Odată sosit, indiferent la ce oră din zi, el poposea în cazarmă şi pînă noaptea tîrziu povestea despre viaţa din batalion. Judecînd după vorbele lui, acolo totul era curată comedie şi circ ; toată ziulica strigă la bandă şi banda la ei, înjurîndu-se unii pe alţii, pînă şi de şoarecele din perete, iar cînd îi aşteaptă la pîndă pe domobrani, aceştia, înspăimîntaţi, „fac pe ei pînă la umeri !"

Cu Remzija, care era doar cu ceva mai în vîrstă decît ei, tinerii se împrieteniseră repede. După terminarea cursului, se adunau întotdeauna în jurul lui şi-l întrebau :

— Tovarăşe Remzija, ce înseamnă cuvîntul „aproximativ" ?

— Dar cuvîntul „nemijlocit" ?

Cu Stole Banjac se înţelegeau de asemenea bine. Îi înşufleţeau şi-i înveseleau strigătele lui de comandă puternice şi, în aparenţă, severe. Mai ales cînd Milka era pe undeva prin apropiere, Stole dădea comanda şi îşi făcea observaţiile atît de aprig şi de tăios, încît ultima silabă ricoşa în dealul din apropiere şi se întorcea înapoi ca o comandă repetată :

— ... marş !

Duminica era la cazarmă o adevărată întrunire. Se adunau şi veneau fetele din împrejurimi, ba chiar şi unele din satele mai îndepărtate, care aveau pe careva dintre ai lor la curs ; şi atunci, pînă după amiază tîrziu, pe ţelina de lîngă cazarmă se întindea hora şi răsunau cîntecele.

Fetele se sfiiseră la început să se prindă în horă alături de musulmanul Remzija, dar acest fapt cursanţii îl considerau ca pe o jignire personală, şi doi-trei dintre ei o apucau pe fata îndărătnică, o chemau la o parte şi o dojeneau :

— Ruşine, tovarăşă ! Păi, ăsta-i un tovarăş ales de noi, un partizan, iar tu te comporţi ca o inconştientă. Cine s-ar fi aşteptat la aşa ceva de la tine !

Fata socotea cuvîntul „inconştientă" o mare lipsă a ei şi fugea repede înapoi în horă ; se prindea alături de Remzija şi, înroşindu-se, ţopăia şi sălta pînă cînd îi transpirau degetele în mîna tînărului, de parcă ar fi fost cuprinsă de friguri. După aceea, oprindu-se să răsufle, mîndră de isprava ei, se uita pe sub sprîncene la părul lui blond şi se gîndea cu uşurare :

— Iaca, nu s-a întîmplat nimic.

Numai fiica lui Nikola Bundeva „Motanul", o fată voluminoasă şi deşelată, cu cap lunguieţ, ca de cal (îi ziceau pe ascuns „Capdecal") numai ea evita cu înverşunare să joace alături de „turc" şi se desprindea numaidecît din horă, în clipa în care el se prindea alături de ea. La toate ocările, răspundea întotdeauna la fel, cu aceeaşi îndărătnicie prostească :

— Mi-a spus taica să nu mă prind în horă alături de el.

Nikola „Motanul" însuşi trecuse de vreo două-trei ori pe lîngă cazarmă, tremurînd de teamă ; iar la sărbători venea să vadă hora şi, ore întregi, pîcîind slab din pipa înnegrită, urmărea în tăcere jocul, tuşea şi bombănea :

— Iaca, uitaţi-vă la propria voastră ruşine : turcul se prinde în horă alături de fetele noastre. Şi alege frumuşel : pe asta o vreau, pe asta n-o vreau. Îi sînt dulci, bivoliţele astea sîrboaice, tinere şi vînjoase, drăguţe !... Dar ia s-o lasă şi el pe cadînuţa lui să joace cu dimiile ei alături de un sîrb.

— O lasă pe naiba ! Aş, măi, frăţioare ! se burzuluiau iritaţi oamenii, pufăind şi înroşindu-se la faţă de mînie.

— A venit, cîinele, să ne spioneze ; asta-i povestea, Nikola, frate, iar noi îi mai dăm şi fetele noastre.

— Zău, eu pe a mea n-o dau şi nici pe fiul meu nu l-aş lăsa să se ducă să înveţe la turc, dar voi faceţi ce vreţi, dădea „Motanul" din pipă.

Răzvrătind oamenii împotriva „cursului turcesc", „Motanul" umbla haihui prin satele din împrejurimi, de la un cunoscut la altul ; aşa se abătuse de cîteva ori şi pe la Savo Ljusina şi pe la ginerele acestuia, Bikan.

— Nu mai pot să rabd de necaz şi să nu mă plîng şi vouă.

În timp ce „Motanul" povestea, Bikan arunca ici şi colo cîte o observaţie muşcătoare, numai ca să-l înfierbînte şi mai mult pe povestitor, iar mătăhălosul şi grăsunul Savo asculta cu atenţie, pufăind nemulţumit şi ofensat şi dădea încruntat din cap, confirmînd că-i întru totul de acord cu el. De-abia la plecare, aşa, în treacăt, Savo făcea îngrijorat cîteva observaţii, ca de pildă, că şi el se teme de înşelăciunea şi spionajul turcesc, că „turcului îi plac femeile noastre" şi că de aceea trebuie avută grijă de fetişcanele care se duc sus la cazarmă.

Ştiind bine că Nikola Bundeva e un gălăgios şi gură-spartă, care nu ştie ce trebuie să fie spus şi ce trebuie să fie tăinuit, Savo se ferea să se manifeste deschis, faţă de el, împotriva lui Uroş şi a celor din Drvar. Se dădea mai bine drept un neutru, bine intenţionat şi îngrijorat, iar ceea ce spunea era bine cîntărit, ţinîndu-se seama de faptul că „Motanul" va răstălmăci fiecare lucru şi-l va povesti în felul său, în aşa fel încît ţăranii o să-l creadă mai uşor şi o să-l ia drept adevăr.

Ceea ce urmă, la cîteva zile după ultima întîlnire a lui Savo cu „Motanul", luă proporţii şi izbucni dintr-odată, parcă peste noapte, fără nici un semn anterior. În ziua aceea, duminică dimineaţă, mulţimea care se adunase în faţa bisericii din Japaga începu dintr-odată să se tulbure şi să vuiască.

— Nu vrem ca turcul să ne strice băieţii !

— Şi să ne zgîlţîie fetele !

— Nu vrem !

În mulţime erau din ce în ce mai multe feţe aprinse şi tot mai mulţi ochi tulburaţi. Chiar şi cei care, cu o clipă sau două mai înainte, fuseseră pe deplin liniştiţi şi chibzuiţi, înce-

pură să se uite tulburați în jurul lor și, cuprinși tot mai mult de fiori, se revărsau în torentul mulțimii înfierbîntate.

— Să-l vedem noi pe turcul ăla ! melița gîfîind „Motanul", lat în spate și îndesat, roșu la față și cu ochii aprinși, strîngînd în mînă o pușcă de vînătoare cu două țevi, care, Dumnezeu știe de unde, se afla în mîinile lui. Să-l întrebăm ce-i învață pe tinerii noștri.

Prin toate pîlcurile de case din jur se răspîndi repede vestea că lumea a pornit spre cazarmă să dea afară „școala turcească". De pe scurtături și de peste pîrleazuri, începură să vină din urmă țărani mai în vîrstă, alăturîndu-se mulțimii. Nimeni nu întreba nici cine a pornit toate astea, nici dacă-i la locul său ceea ce face, ci fiecare se aprindea și el, îndată ce intra în rîndurile mulțimii.

— Nu-i dăm turcului fetele noastre ! A fost de ajuns !

În cele din urmă, undeva, tocmai în coada mulțimii, se alătură și Mile Ciugalj. Întrebă prevăzător de ce s-a răzvrătit lumea, iar cînd i se spuse despre ce-i vorba, își trecu carabina pe umăr și scrîșni răutăcios din măsele :

— Aha, sus în ospeție la Milka jandarmereasa. Ar fi bine s-o întreb și eu de socotelile noastre.

Singurul om indiferent și cumpătat în toată mulțimea asta, Mile pășea în ultimele rînduri, simțind dinainte plăcerea clipei cînd Milka se va înspăimînta, văzîndu-l așa înarmat. Ea e singura vinovată de toată fuga lui și de spaima prin care trece zi și noapte. Nu se sinchisea nici de curs, nici de ceea ce gîndea și vorbea lumea despre curs, dar totuși se bucura de această revoltă.

Mulțimea năvăli gălăgioasă în sala de învățămînt. Cei din primele rînduri se tulburară nițel, văzîndu-l pe Remzija la masă. Totul în jurul lor, sala, cu scaune și bănci ; rîndurile de băieți, cu capetele descoperite, masa de lucru de culoare galbenă, și conferențiarul, care stătea la masă, lăsau impresia a ceva oficial, aparținînd statului. Oamenii se cam zăpăciră și începură să se potolească, uitîndu-se în spatele lor, la „Motanul", pe care cu toții îl considerau, tacit, conducător.

— Hei, ce-i acolo, intră ! strigau cei de pe coridor, zgîindu-și ochii spre ușa blocată de oameni.

Porni iarăşi forfota, învălmăşeala şi mişcarea ; sala începu să se umple tot mai mult. În cele din urmă, „Motanul", cu puşca lui de vînătoare, se repezi la uşă :

—Aha, iată-l pe domnul Remzija ! Ăsta-i ăla !

Cuprins de o nedumerire apăsătoare şi palid la faţă, Remzija îşi îndreptă şi mai mult spinarea, stînd la masă.

— Ce-i, tovarăşi ? De ce întrerupeţi cursul ?

Mai tulburaţi decît Remzija, tinerii se ridicară cu toţii în picioare. „Motanul" îşi făcea cu hotărîre loc înainte.

— Vrem să te întrebăm ce faci aici ? zise el maliţios şi rău-prevestitor, apropiindu-se de masă. Cine te-a trimis aici între sîrbi ?

De-abia înghiţindu-şi saliva, uluit, de parcă toate acestea dinaintea lui se petrec în vis, Remzija răspunse :

— Din ordinul statului major al detaşamentului conduc cursul militaro-politic al tineretului.

Pronunţînd aceste cuvinte cu glas schimbat şi puţin tremurător, Remzija înţepeni şi mai tare la masa de birou, simţind sprijinul invizibil al celor care-l trimiseră aici.

— Apoi statul major ţi-a dat ordin să joci alături de fetele noastre ? se adresă răutăcios din uşă un lungan, întinzîndu-şi gîtul pe deasupra celor din faţa sa.

Neaşteptîndu-se cîtuşi de puţin la această întrebare, Remzija, în loc de răspuns, îşi netezi părul îngălbenit de soare, pregătindu-se pentru vreo întrebare următoare mai de înţeles, dar mulţimea începu să clocotească :

— Asta e, asta e, vrei să pui mîna pe fetele noastre ?

— Ai venit aici să curveşti !

— Apoi daţi-l încoace, mama lui de turc ! se auzi de pe coridor un strigăt nerăbdător.

„Motanul" se înroşi şi mai mult, se ridică în vîrful picioarelor şi zbieră, umflîndu-şi vinele de la gît :

— Oameni buni, să fie legat şi apoi judecat !

Începu să-şi facă orbeşte loc spre Remzija, dar, în aceeaşi clipă, între tineri se produse o tulburare ; banca grea se răsturnă cu troznet şi mînjii, unul după altul, săriră în spaţiul gol dintre Remzija şi dulapul din ungher. Tinerii Bogdancici şi Brane scoaseră de undeva, din spatele dulapului, două carabine şi le îndreptară spre „Motan" :

— Stai, că tragem !

„Motanul" încremeni, îngrozit şi cuprins de tremur ; ca şi cînd ar fi regretat că a ieşit atît de mult în faţă, îşi mijì ochii, de parcă n-ar fi văzut bine ce se petrece în faţa sa, se dădu înapoi, apăsîndu-i cu spatele lui lat pe cei dindărătul său.

— Ce-i asta, oameni buni, păi, trageţi în ai voştri ?!

Vorbele sale „oameni buni" parcă deschiseră ochii mînjilor, dezvăluindu-le imaginea reală a importanţei acţiunii întreprinse acum de ei. Brane se răţoi, vorbindu-i de la egal la egal :

— Dă-te la o parte de lîngă masă !

— Apoi, ce-i asta, băieţi, păi, voi...

De data asta toţi cursanţii se agitară, prinseră curaj şi începură să vocifereze :

— Ce căutaţi aici ?

— Pe cine vreţi să judecaţi ?

— Hehei, mai încet, băieţi, grăi împăciuitor „Motanul", ascunzîndu-şi teama, dar vorbind încă pe un ton batjocoritor. Şi alta ce mai ştiţi ? V-a sucit mintea ustaşul ăsta.

Brane se înfierbîntă :

— Tu ştii cine-i ustaş, tu, spion al ustaşilor ?!

— Cine, cine-i spion ?! pufni arţăgos „Motanul", atins neplăcut.

— Tu ai fost ! i-o reteză pe şleau flăcăul. Cine i-a condus pe ustaşi prin Japaga, cine i-a ospătat, cine a spus unde sînt armele ?!

Ca şi cînd ar fi uitat de ce au venit aci, oamenii urmăreau cu interes această ceartă. În hărmălaie, se auziră chiar şi cuvinte de aprobare :

— Dar ce altceva a fost decît spion, doar ştii !

„Motanul" întoarse nesigur capul în jurul său, privi carabinele în poziţie de tragere, îşi aruncă din nou privirea spre uşă şi, uitînd de puşca de vînătoare pe care o ţinea în mînă, se adresă cuiva dindărătul lui :

— Hei, unde-i Ciugalj ăla ? Ia cheamă-l !

Dar Ciugalj stătea în acest timp sub umbrarul jandarmeriei ; în faţa Milkăi, înspăimîntată şi amuţită, înghesuită în ungher ; şi, pălmuind-o uşor şi pe îndelete, o întreba :

— Aşadar, m-ai pîrît la comandament, ai ? M-ai pîrît lui Pavlovici, nu-i aşa ?

Înroşindu-se obrajii de atîtea lovituri, fata tăcea chitic, de parcă ar fi ştiut dinainte că nici un răspuns nu va fi folositor şi îndestulător, aşa încît nu-i rămînea altceva de făcut decît să îndure în linişte toate loviturile şi umilirile.

— Ciugalj e Dumnezeul şi judecătorul tău, asta s-o ştii! Nu te poţi ascunde nicăieri de el, ţine minte acest lucru!...

Înştiinţat de atacarea cursului, comandantul de batalion Bojan Ljusina scoase din coloană prima companie şi porniră aproape în fugă spre cazarmă. Cînd ajunseră pe dealul pleşuv, mai sus de primele dumbrăvi, de unde se vedea doar acoperişul roşu al cazărmii, pe Bojan îl cuprinse îngrijorarea să nu ajungă cumva prea tîrziu şi „banda" să-şi facă de cap pînă atunci; de aceea strigă la mitralior:

— Milonja, ia trage două rafale pe deasupra cazărmii!

Ţăranii răzvrătiţi îl strigau şi-l căutau prin curtea cazărmii pe Ciugalj, tocmai în timpul cînd de după dumbravă ţăcăni aspru şi clar mitraliera.

Mulţimea năvăli din interiorul cazărmii în curte. Cu mutre înspăimîntate, oamenii îi întrebară pe cei care se aflau afară:

— Ce-i asta? Dincotro trag?

— Uite de-acolo, de după dumbravă.

— Vai de mine, iar mie mi se părea că de aci, din apropiere, de după gardul viu.

Nikola „Motanul", îndeosebi, era speriat şi năucit. Cenuşiu la faţă, se uita pierdut, cînd în stînga, cînd în dreapta:

— Fraţilor, cine poate să fie? Nu cumva au năvălit de undeva, ustaşii?

— N-au pe unde pe-acolo. Poate că sînt ai noştri.

— Atunci de ce trag?

— Apoi fie, zău, şi ai noştri, dar tu, harambaşo, o să plăteşti pentru treaba asta, scrîşni furios mînzul Brane, apropiindu-se de Nikola şi muşcîndu-şi mînios buzele.

„Motanul" doar oftă adînc şi dădu din mîini:

— Lasă acuma, băiete, flecurile astea, nu vezi că omul îşi poate pierde capul? Ar fi mai bine să săriţi voi vreo trei-patru inşi, cu puştile alea, şi să vedeţi ce-i.

În livadă trosni gardul. Unii dintre ţărani, aplecîndu-se o luară la fugă pe lîngă umbrar şi săriră peste gardul înalt. Asta parcă-l făcu şi pe „Motan" să-şi vină în fire.

— Măi, oameni buni, ăsta... e mai bine să ne dăm niţel mai la o parte.

Cît ai clipi din ochi, curtea cazărmii rămase goală.

* *

Cînd Ciugalj îi şterpeli prin înşelăciune carabina şi, nepăsător, o tuli în pădure, Todor Bokan rămase vlăguit lîngă un fag ; gol şi dărîmat în toată fiinţa lui, de parcă ar fi rămas fără suflet. Prin urmare, şi aşa poţi fi păcălit, uşor şi la repezeală ; şi, pe deasupra, făptaşul să plece cîntînd, ca şi cînd n-ar fi săvîrşit nimic urît pe lume ?

Ciugalj se îndepărtase de-a binelea, dar Todor avea mereu impresia că-l aude vorbind pe nas şi tărăgănat. S-a dus ca o albină furioasă, cugeta în sine flăcăul, fără să-i treacă măcar prin minte că el a rămas aici singur şi fără apărare, singur în pădurea pustie. Chiar nimeni pe lume n-are inimă, nimeni în afară de tatăl său amărît şi... dar pe Gaga aia fluşturatică nu-ţi vine s-o compari cu el ; cît despre mama, la ea e greu să te gîndeşti, chiar şi numai o frîntură de secundă ; amărăciunea ei tăinuită, surdă şi neîmpărtăşită, stătea ca o piatră pe inima lui Todor.

Pînă mai adineauri, cît timp fusese înarmat, pădurea, cu toată sălbăticia ei, i se părea locul cel mai ocrotitor, dar acum, în nici o jumătate de ceas, totul s-a schimbat şi s-a întors pe dos. De după fiecare trunchi, din fiecare vălişoară şi loc de trecere umbros, pădurea îl ameninţă ca o primejdie necunoscută şi perfidă. În fiecare moment pot să apară de undeva, nu lupul ori ursul — cu ei e uşor — ci oameni, şi cum poţi să stai astăzi în faţa lor fără puşcă în mînă !

De la întîlnirea cu Ciugalj, pădurea, fuga şi tot felul de spaime puseseră cu desăvîrşire stăpînire pînă şi pe clipele lui de somn, aşa încît se trezea vlăguit şi amărît, neştiind nici el dacă îi cade mai greu trezia ori somnul, căci, şi treaz şi adormit, era fără armă, la fel de îngrozit şi de neputincios. Murmurul vîntului de dimineaţă, altădată atît de plăcut, pe care acasă, cînd se trezea vara din somn, îl auzea cum trece printre şipcile hambarului, vestind o zi frumoasă de muncă, acum adia şi murmura la urechile lui, atrăgîndu-i tainic atenţia să se păzească bine, căci s-a luminat de ziuă, totul e acum

vizibil și clar, și numai Dumnezeu știe ce ochi pot să-l vadă și să-l pîndească.

Începu în mod vădit să nu se mai îngrijească. Straiele i se rupseră și atîrnau pe el zdrențuite și murdare ; nu se spăla pe față zile de-a rîndul și nu se bărbierea de loc. Cu toată supărarea și precauția lui, Gaga, sora lui isteață și descurcăreață, izbuti totuși să dea de el și bătu uimită din palme :

— Vai de mine, cum arăți, ca un pușcăriaș ! Uită-te la nădragii tăi, parcă te-ar fi sfîșiat rîșii.

Din vorbele ei află că Gaga s-a dus de vreo două-trei ori în sat. I-a mai spus apoi că tineretul se adună aproape în fiecare seară la școală, iar o dată a accentuat serios de tot :

— Hai, frățiorul meu, ieși odată din pădurea asta. Nu-ți mai face nimeni nimic. Ai putea, zău, să intri în companie ; sînt acolo destui cunoscuți.

Todor se încruntă, adunîndu-și sprîncenele dese :

— Ascultă, mie să nu-mi mai vii cu asemenea vorbe. Eu nu mai am încredere în nici un om de pe pămînt. Să mă duc acolo unde sînt turci, ai ?

— Măi, Todore...

— Să mă înjunghie într-o noapte în timp ce dorm ? Ehe, cap nebun de femeie !

— Ducă-se dracului turcii ăia, parcă eu țiu cu ei ! Dar de ce nu-i înjunghie pe alți oameni ?

— Au timp, nu-ți fie frică, adăugă Todor cu convingere.

Totuși, în urma celor povestite în fiecare zi de sora-sa, Todor începu să cam dea tîrcoale în jurul casei părintești ; se întîlni chiar și cu mamă-sa, pînă cînd, într-o seară, era cît pe-aci să se ia în piept cu un grup de cinci oameni, care veneau dinspre casa lor, a Bokanilor. Dintre aceștia îl recunoscu pe Ciugalj, pe Nikola „Motanul" și pe un țăran mai vîrstnic din Japaga, care ducea pe umeri un miel.

— Ce-o mai fi și asta !? tresări flăcăul și se zgribuli repede după primul fag. „Nu cumva mă caută pe mine ?"

După felul cum vorbeau pe drum, Todor nu putea să stabilească cine poruncește în acest grup, Ciugalj ori „Motanul". Numai ei doi vorbeau, în timp ce ceilalți se uitau, cînd la unul, cînd la celălalt, de parcă n-ar fi fost în stare să se hotărască cu cine să țină. Se părea că trag totuși mai mult spre „Motanul", care li se adresa liniștit, cu voce prefăcută, în care se deslușea o indispoziție ascunsă. Ciugalj, în

schimb, făcea propuneri nepăsător, luînd lucrurile ușor, aproape flușturatic, de parcă avea în cap cu totul alte gînduri, și vorbea aiurea, ceea ce-i venea pe limbă. Se părea că pe țărani îi îngîndura mai ales faptul că acest vînturălume, și așa destul de suspect, nu manifestă chiar nici un fel de îngrijorare față de situația cu totul deosebită în care se găsește ceata lor.

„Uite, carabina mea!", cugetă cu amărăciune Todor, privind arma de pe umărul lui Ciugalj, și o durere cumplită îl străpunse și i se așeză în adîncul inimii. Cunoștea fiecare părticică a acelei puști, își amintea de plăcerea cu care atingea patul de lemn neted al armei și ținea bine minte cum alunecă închizătorul ei bine uns. Și-acum, iată, această pușcă o poartă altcineva, care nu-i cunoaște sufletul, nu-i prețuiește valoarea și nu-și simte inima legată de ea.

În mormăiturile și cearta neîncetată dintre Nikola „Motanul" și Ciugalj, ceata dispăru în pădure, lăsîndu-l pe Todor teribil de îngrijorat și de descumpănit.

— Păi, da, pe mine mă caută, și nu altceva. Mile acela m-a atacat cel dintîi: mi-a luat pușca și acum au venit să mă prindă viu.

Îl punea pe gînduri mai ales prezența lui Nikola „Motanul" în acest grup. Asta cunoaște Ciulumacia de la un capăt la altul, și se vorbește că în timpul primului război mondial ar fi ascuns în această pădure boii cumpărați și vînduți prin contrabandă; iar acum desigur l-au luat ca el să fie călăuză în pădurea aceasta încîlcită.

Temîndu-se de fiecare om care apărea în „pădurea lui", mai cu seamă de cel înarmat, Todor nu se mai întreba de ce-l gonesc și de ce s-a pornit toată potera asta împotriva lui. Toată viața l-au gonit și l-au izolat de ceilalți, fără nici un motiv, de parcă ar fi fost deocheat. Tărășenia asta a început încă de la școala primară, cu banca aceea a măgarilor și cu porecla „Pui de lup"; apoi mai departe, din ce în ce mai departe, pînă în ziua aceea îngrozitoare de la clacă, cînd ustașii l-au luat la ochi și l-au descoperit în grămada de sute de oameni. Așadar, ce să mai zică acum, cînd e izolat pentru totdeauna de oameni și singur în pădure? Ce fel de cursă îi pregătesc acum, ce fel de prigoană îngrozitoare și fără motiv îl mai așteaptă?

„Eh, nu mă las, nu mă las să mă omoare ca pe un iepure, nici dacă mă iau în dinți cu ei", își făgădui el, strîngînd pumnii și scrîșnind din măsele, apoi aruncă o privire sălbatică și furioasă în direcția în care dispăruse Ciugalj cu ceata sa.

Seara, tată-său, cam năucit și el, îi povesti încurcat că Radekici, cică, s-ar fi dat de partea „turcilor" ; dar Nikola Bundeva nu îngăduie așa ceva și de aceea a pornit să-și adune și să-și formeze și el o ceată de oameni. Îl cheamă, cică, și pe Todor să fie alături de ei ; și, cică, să nu-i fie nici o frică.

Atît timp cît, povestind, bătrînul nu ajunse să-i spună „să nu-i fie nici o frică", Todor îl ascultase liniștit ; la aceste vorbe însă, tresări și se înnegură.

— Să nu-mi fie frică ?... Dacă Nikola „Motanul" umblă cu gînduri cinstite, atunci de ce îmi trimite vorbă să nu-mi fie frică ? Todor nu mai poate fi prins cu o asemenea undiță. Am învățat eu minte încă de la prăpastie, iar Ciugalj mi-a dat o lecție cam scump plătită.

— Păi, ce să-ți spun eu, copile... își desfăcu tată-său fîstîcit brațele și strînse din umeri, amărît și neputincios. Nu mai știu nici ce să te sfătuiesc, nici... Și ceea ce am știut odată, acum nu mai știu și nici nu mă mai pot bizui pe ceea ce am știut. Te avem numai pe tine și ne-am pierdut mintea și ne-am zăpăcit, și eu și bătrîna, de durere și de grijă, și de... Cel mai bun lucru, copile, ar fi să fugi și să te ferești de orice ființă omenească... așa sînt timpurile de azi, căci de partea oricui te-ai da, te va învinui cealaltă parte și îți pierzi capul, chiar dacă ai fi nevinovat ca un copil din leagăn.

* *

După atacul nereușit asupra cursului tineretului, ceata lui Nikola „Motanul" o zbughise la fugă în toate părțile, fiecare dintre ei apucînd cel mai sigur drum spre casă, chiar dacă era nițel mai lung și mai pe ocolite. Venirea companiei lui Bojan la cazarmă îl pusese pe gînduri pe Nikola mai mult decît ar fi năvălit ustașii. Pătrunderea ustașilor ar fi însemnat o primejdie pentru toate satele și toți ar fi fost la fel

de amenințați ; așa însă, numai o mînă de oameni sînt într-o situație deosebită, iar dintre toți aceștia cel mai expus și mai luat la ochi e tocmai el.

Încercase încă în aceeași seară să se sfătuiască cu niște oameni din cătunul lui, dar aceștia începuseră, fîstîcindu-se, să dea înapoi și s-o scalde, de parcă n-ar fi fost împreună cu el la curs și ca și cînd toată povestea nu i-ar fi interesat de loc.

Chiar a doua zi dimineața, Bojan sosi cu toată compania lui în Japaga, dar căpeteniile expediției se ascunseseră, iar ceilalți participanți, profitînd de acest fapt, aruncau toată vina pe ei, blestemîndu-i și înjurîndu-i de mama focului :

— Uite în ce ne-au vîrît hoțomanii și acum au șters-o în pădure, ca să plătim noi hoțiile lor. Să dea Dumnezeu, frățioare, să nu-și mai vadă niciodată copiii.

Moș Trivo, bunicul împovărat de ani al lui Nikola „Motanul", care își mai aducea aminte de vechea răscoală din Bosnia și de lupta de lîngă Crni Potoci, păzea în ziua aceea casa, în timp ce ceilalți membri ai familiei lucrau afară pe cîmp ; dar moșneagul nu era în stare să-i spună lui Bojan nici unde-i nepotu-său și nici nu se prea descurca el în toată hărmălaia asta.

— Păi bine, moșule, nu cumva a spus Nikola unde se duce și cînd se întoarce ? insistă Bojan.

— De unde să știm noi, frate, treaba asta ?! răspunse moș Trivo, în numele lui și al strănepotului de cinci ani, care stătea la picioarele sale. Ședeau amîndoi pe pragul casei la soare și, la fel de copilărești și de nedumeriți, își zgîiau cam speriați ochii la grupul atît de mare de oameni străini.

— Dar pușcă, avea la el vreo pușcă ? întrebă Bojan, repetînd, pentru mai multă siguranță, cuvîntul „pușcă".

Ochii stinși ai bătrînului începură să se aprindă. Își înălță capul, își mîngîie tivitura argintie a ilicului de stofă albastră, veche și destrămată, și se învioră :

— Eh, copile, ce sînt puștile și luptele de azi ? Niște fleacuri ! De-ați fi fost voi în răscoala de lîngă Babin Kuk, ați fi văzut atunci ce-i lupta... Mergem, frate, cît mergem, pe lîngă Babin Kuk, și cînd colo bubuie o pușcă. Aoleu, mamă-măiculiță, nici n-aș fi apucat să umplu bine cu tutun pipa asta, și, iată, altă împușcătură ; începuse lupta... Eh, copile, cine n-a fost la Babin Kuk nu știe ce-i necazul...

În bătrîn parcă s-ar fi pus în mişcare şi ar fi început să funcţioneze o rotiţă întîrziată, care se învîrteşte fără nici un sens cu toată maşinăria ei uzată, împreună cu cel care a atins-o, aşa încît Bojan făcu a lehamite cu mîna şi o luă spre drumul de ţară.

— Hai să mergem, că de la bătrînul ăsta nu ne alegem cu nimica.

* *

Ascunzîndu-se prin pădure, Nikola „Motanul" abia aştepta să se lase noaptea, care se furişa al naibii de şovăitor din adîncurile pădurii, iar cînd se despărţi de Ciugalj care se ducea la mătuşă-sa la cină, plecă repede la Savo Ljusina. Îl găsi pe Savo încă treaz. Şedea împreună cu Bikan în capătul livezii, într-un loc retras şi bine ascuns, unde de-abia răzbea, prin desişul crengilor de măr, cîte un petec de lună.

— Aha, şi el se teme! cugetă uşurat şi răutăcios „Motanul".

Savo era, într-adevăr, morocănos şi grozav de îngrijorat. Fuma mai mult ca deobicei, iar cînd „Motanul" îi pomeni de cursul tinereţului şi de venirea lui Bojan în sat, aruncă jos mucul de ţigară, îl fărîmă zgomotos cu piciorul, care nu i se vedea în umbră, şi se răţoi furios :

— Şi ce mă întrebi acum pe mine? Ai alarmat acolo satul, te-ai dus şi n-ai făcut nimic. De ce n-ai fost cu băgare de seamă ce faci şi cu cine te duci? L-ai găsit de pildă, pe Ciugalj, prăpăditul lumii. Cine porneşte astăzi la drum cu Ciugalj, ai?

Savo era furios, pe de-o parte din pricina neîndemînării şi insuccesului lui Nikola, iar pe de altă parte, îl îngrijora faptul ca nu cumva să fie şi el pus în legătură cu toată treaba asta, fiindcă „Motanul" trăncănise prin sat că şi Savo e împotriva cursului şi a „turcilor". Tocmai de aceea îl şi chemase în seara aceasta pe Bikan să se sfătuiască şi să vadă ce-i de făcut, după hărmălaia pe care a stîrnit-o „tîmpitul ăla".

— Singur te-ai încurcat, acum descurcă-te singur. Cu ce pot eu să te ajut, cînd s-a amestecat şi armata?... L-ai luat cu tine pe Ciugalj, hm...

Gesticulînd cu pipa aprinsă, „Motanul" se apăra, spunînd că pe Ciugalj nu-l chemase nimeni, ci se vîrîse singur. „Motanul" se plîngea de consătenii săi că-s lași și fricoși și se ocăra pe el însuși că se apucase să facă ceva cu gloata asta necredincioasă.

Bikan vorbea puțin ; nu fuma și abia se zărea din umbra adîncă de sub pom. După observațiile lui scurte, se vedea că ține cu Nikola, dar e tare îngrijorat de soarta lui.

— Ferește-te, Nikola, de nepotul lui Savo, de Bojan. Ăla o să-ți scoată ochii, frățioare, că doar îl cunosc.

Cînd se despărți de Nikola, Savo se mai puse o dată la adăpost de toată tărășenia în legătură cu cursul tinerețului și-l sfătui morocănos să se descurce singur, cum știe, dar să nu-l amestece pe el în treburile astea. Totuși îi indică, cu precauție, și o ieșire din această situație neplăcută :

— Nu vă rămîne altceva de făcut, decît să fugiți și să vă ascundeți, dar v-ar trebui arme, da, arme. Iar dacă cumva ajungeți chiar la strîmtoare, eu, dacă aș fi în locul tău, mi-aș aduna toți oamenii și aș întinde-o în Mraciaj la Trivun Drakulici : „Așa și așa stau lucrurile, Trivune. Iaca, din cauza turcilor, era cît pe aici să ne pierdem capul". Doar n-o să vă lase omul așa, o să vă ascundă undeva.

Bikan îl conduse pînă în vîrful dealului din susul casei lui Savo și la despărțire îi atrase atenția :

— Nikola, frățioare, Savo ăsta te iubește ca pe un frate, dar știi cum e, toți stau cu ochii pe el, și-l pîndesc să-l prindă cu vreo neregulă. Nu-i e ușor nici lui... Da, da, numai nu te lăsa ; mai avem destui fîrtați care-s împotriva lui Uroș și a comunarzilor lui...

* *

Bojan tocmai se pregătea să plece pe poziție, dar, cînd colo, veni vestea că un curier de-al lui fusese atacat și dezarmat într-un aluniș de la poalele pădurii Ciulumacia. Băiatul recunoscuse printre agresori pe Nikola „Motanul" și pe Ciugalj, care-i luase personal arma de pe umăr.

— Eh, zău, pînă nu le dau de urmă nu plec de aici, nici dacă ustașii ar da buzna în satul meu Jaruga, izbucni Bojan, lăsînd prînzul mîncat numai pe jumătate. Stai, că doar cunosc și eu Ciulumacia, fie chiar și ceva mai puțin decît contrabandistul Nikola „Motanul".

„Motanul" adunase în jurul său opt oameni, în majoritate cam vîrstnici, care se temeau să-l aștepte pe Bojan acasă. Îndeobște, nici unuia nu-i prea ardea de haiducia asta neplăcută și mîrîiau nemulțumiți împotriva lui Nikola și a isprăvii lui ; cu toate acestea însă, mergeau supuși după el. Mile Ciugalj, care aparținea și nu aparținea de ceata lor, propunea mereu cîte ceva nou și-i zăpăcea într-atîta pe oameni, încît deveni în curînd o povară grea și neplăcută pentru tot grupul. Ba propunea să se ducă la cutare sau cutare, undeva, într-un sat din apropiere, ba propunea ca vreun gospodar mai cu dare de mînă să fie „jumulit", ori ca, în plină zi, să se prindă și să pună la frigare un miel din turma cuiva. Nestatornic, obraznic și ușuratic, încerca să se folosească de toată ceata ca să-și înfăptuiască isprăvile lui josnice. Țăranii, pe de altă parte, simțind că acest vîntură-lume nu li-e decît un tovarăș de drum întîmplător și nesigur, îi ascultau morocănoși propunerile, și se țineau de Nikola „Motanul", care, cum-necum, era totuși de-al lor și-n aceeași situație nenorocită ca și ei. Să se revolte deschis împotriva lui Ciugalj nu li se părea lucru cuminte, fiindcă acesta avea carabină și unul de-alde ăștia e în stare de orice, repede și fără să stea prea mult pe gînduri.

Chiar și atacul împotriva curierului lui Bojan fusese o intrigă a lui Ciugalj, singura lui propunere cu care ceilalți, cu puțină șovăire, căzuseră cu toții de acord ; dar, o dată cu această ispravă, treburile lui Ciugalj începuseră să meargă din ce în ce mai rău. Acum, cînd aveau pe lîngă pușca cu două țevi a lui Nikola „Motanul" și o carabină, țăranii începură să aibă față de derbedeu o atitudine mai hotărîtă și o indignare fățișă. La o ceartă mai aspră, cînd Ciugalj începu să se joace cu carabina, unul, Djuro Krlika, om negricios, viclean și tăcut, rînji răutăcios :

— Lasă, măi, pușculița aia, c-avem și noi pușcă !

După această amenințare, încă în aceeași seară, Ciugalj rămase puțin în urma celorlalți să-și lege șireturile și dispăru undeva fără urmă.

— Să se ducă dracului fără noi! mîrîi „Motanul", după ce constată la ivirea dimineții că Ciugalj nu se mai întoarse. Hai, să mergem în pădurea Ciulumacia, că, iaca, se face ziuă.

* *

Anunțat de Gaga că „Motanul" s-a abătut de două ori pe la casa lor, luîndu-le doi miei, Bojan trecu în toiul nopții cu compania la marginea Poienii Bokanilor și instală cîteva posturi de pîndă. Pîndiră însă degeaba toată noaptea, căci nu apăru nimic suspect. Abia înspre zori se auzi în pădure, în partea de către livada de fîn a lui Bokan, o tuse reținută și un trosnet ușor de crengi uscate. Unul dintre tinerii de la pîndă strigă năucit și speriat :

— Stai! Cine-i ?

Cît ai clipi din ochi, toată pînda se învioră și se alarmă. În urma necunoscutului, care o zbughise la fugă, detună o pușcă ; apoi numaidecît a doua, apoi a treia. Cineva strigă :

— Prinde-l! E numai unul!

Toată compania, în neorînduială și în îmbulzeală, începu urmărirea. După o jumătate de oră de alergătură și căutare, cînd pierdusera orice speranță de a-l mai prinde pe fugar, îl găsiră la marginea unei poieniţe, ascuns într-un tufiș mic și îndesat, pe Todor Bokan, nebărbierit și cu straiele zdrențuite. Cînd dădură să-l scoată de acolo, se apără ca un sălbatic, fără să scoată un cuvînt, gemînd și scrîșnind din dinți. De-abia în poiană, la lumina mai puternică a răsăritului de soare, îi văzură un crac al nădragilor plin de sînge. Era rănit în coapsa dreaptă.

— Eh, porumbelule, nu fugi atît de ușor de noi, strigară tulburați băieții văzîndu-l plin de sînge. Toți îl priveau cu asprime și dușmănie, în timp ce el respira greu, își holba ochii, perfid, ca un lup, la picioarele lor care se înmulțeau și se împleteau tot mai mult în fața lui, într-o învălmășeală chinuitoare, de care îi venea amețeală.

— Să-l bandajăm ? Uite, îi curge sîngele! zise sfios cineva din mulțime.

— Lasă-l! Ce, să-l mai și bandajăm pe un bandit... Uită-te numai la ochii lui.

— Ehei, ai vrut s-o ştergi, ai ? se strîmbă la el răutăcios unul dintre băieţi şi-l lovi cu piciorul în coastă.

Cum toată compania era formată din răsculaţii unui sat de lîngă calea ferată, nici unul dintre ei nu-l cunoştea pe Todor. Unii, luîndu-se după cele povestite, bănuiau că-i Ciugalj în carne şi oase.

— Ia spune, fîrtate, cum se atacă curierii ? întrebă batjocoritor unul dintre ostaşi, curier şi el, şi-l trase pe Todor de părul negru şi zbîrlit.

— Dă puşca încoace ! Unde ai ascuns puşca ?! se răsti un alt băiat, străduindu-se să pară cît mai aspru.

Todor tăcea, insensibil, de parcă şi-ar fi pierdut graiul. În tot timpul de cînd fusese prins, n-a scos o vorbă. Împăcat de-acum cu soarta, trecînd peste primele momente de spaimă şi dorind ca toate astea să se isprăvească cît mai repede, el se gîndea, copleşit de-o mîhnire surdă :

„Iată, iar m-au prins. Am scăpat de ustaşi şi de prăpastie, am suferit atît de mult, şi totuşi... Să fie, oare, orice suferinţă omenească zadarnică şi, totul, chiar totul, să se încheie, pînă la urmă, anapoda ?"

Gîndurile acestea îi zumzăiau sîcîitor în minte, făcîndu-l să-şi aducă aminte de toate eforturile lui de pînă acum, zădărnicite în dimineaţa aceasta în numai cîteva minute de neatenţie. Cît e de nesigur tot ceea ce omul pregăteşte dinainte, cu atîta chin şi zvîrcolire ! Merită, oare, atunci să trăieşti ?

Apoi, de ce nu trag cu puşca în el, să se termine odată cu toată povestea asta ?!

Dar, în loc ca vreo ţeavă de puşcă să se ridice cu o încetineală rău-prevestitoare, urmăritorii lui se traseră la o parte, murmurînd ; şi între oamenii aceştia străini se ivi deodată mutra binecunoscută a lui Bojan Ljusina. Îmbrăcat în uniformă şi încălţat în cizme, acesta i se părea lui Todor cu mult mai înalt decît fusese mai înainte.

Bojan îl recunoscu îndată pe Todor. Pe faţa lui Todor şi-n părul lui negru, dar, mai ales, în privirea lui îndîrjită şi înnegurată, exista ceva atît de asemănător cu sora-sa Gaga, încît pe Bojan îl trecură uşor fiorii. În clipa aceea îi făcea impresia c-ar fi în stare să-şi dea viaţa pentru acest rănit nebărbierit.

— Eh, Todore, Todore...

Oftă cu glas tare și cu o compătimire adevărată și, nemaiștiind ce să zică, strigă la sanitar :

— Kresojica, unde ești ? Ia vino încoace, dracul să te...

În timp ce-l bandajară cu băgare de seamă, pe pipăite și vorbind numai în șoaptă, Todor se pierdu de tot cu firea și i se tulbură mintea, privind năucit și descumpănit în jurul său, de parcă toate cele s-ar fi petrecut în vis. Încetaseră amenințările și înjurăturile și-n jurul lui plutea acum o liniște ciudată și, uite, soarele apare și strălucește printre coroanele dese ale fagilor cu crengi bogate. Asta-i, zău, un vis.

După ce-l bandajară, rănitul se uită la plosca atîrnată la șoldul sanitarului, își linse buzele uscate și i se auzi întîia oară glasul :

— Aveți puțină apă ?

* *

„Motanul" și ceata sa, speriați de împușcăturile acelea de dimineață de lîngă Poiana Bokanilor, fugiră pe rupte din pădurea Ciulumacia și se opriră de-abia sus, pe un munte stîncos și înalt, înfricoșîndu-se unul pe altul în tot timpul drumului și încercînd să ghicească cauzele acestor împușcături. După ce, în sfîrșit, răsuflară oleacă și își veniră în fire, încurajați de liniștea adîncă a muntelui, începură să vorbească între ei :

— Ei, Nikola ?

— Ei, ce să vă spun ? Bine-a zis Savo, cel mai bun lucru ar fi s-o întindem la Trivun Drakulici ; apoi, ce-o da Dumnezeu.

— Uf, pentru Dumnezeu, păi, să-mi las la bătrînețe casa și gospodăria ? zise unul dintre țărani.

— Dacă ți-e mai dragă casa decît capul, hai, du-te atunci la Bojan Ljusina, îi spuse amărît și întunecat Djuro Krlika și începu să-și scuture pipa, lovind-o de patul lucios al carabinei sale.

La cîteva zile după întîmplarea din pădurea Ciulumacia, Bojan fu anunțat că Ciugalj fusese văzut într-o seară furi-

şîndu-se în jurul pădurii din apropierea casei sale. Aflînd acest lucru, Bojan înconjură chiar în noaptea aceea casa şi pădurea şi instală posturi de pază la toate răscrucile şi cotiturile de drumuri din împrejurime. Era un timp cu vînt şi cu noroi, şi frunzele uscate foşneau şi se scuturau toată noaptea, aşa că santinelele şi pîndarii se păcăleau tot timpul şi, punînd repede mîinile pe arme, îşi opreau răsuflarea, avînd impresia că cineva se furişează prin întunericul dens şi neplăcut.

— Iată-l iarăşi, l-auzi ?

Spre zori, norii se subţiară, împrăştiindu-se ; apoi dispărură subit, iar la ziuă, tocmai cînd se aşteptau mai puţin, ostaşii, de atîtea ori păcăliţi, observară la marginea dumbrăvii un necunoscut cu carabină ; un om viu şi adevărat, atît de clar şi-n aparenţă atît de liniştit, încît şi acest fapt făcea impresia că-i vorba de o păcăleală al naibii de viclean şi de îndemînatic pusă la cale. Uluit, sergentul uită chiar şi să-l oprească reglementar şi strigă doar cu glas răguşit, ca şi cînd ar fi verificat ceea ce vedea în faţa lui :

— Ascultă, mă !

Necunoscutul îşi aruncă speriat privirea spre şanţul năpădit de iarbă, unde se aflau cei de la pîndă ; apoi sări ager, întocmai ca o fiară, în făgetul din apropiere şi se ascunse acolo. Se părea că nu se aşteptase niciodecum să fie pîndit, ci crezuse doar că-i vreun drumeţ întîmplător din sat şi se retrăsese, pentru orice eventualitate, după un copac, pînă ce se va vedea cine poate să fie.

Sergentul se tulbură acum cu adevărat ; îşi chemă în şoaptă ostaşii şi strigă cu glas schimbat :

— Stai ! Cine-i ?

De-abia la acest strigăt, necunoscutul o întinse la fugă, iar cînd puştile răsunară dezordonat în urma lui şi cei de la pîndă săriră să-l urmărească, începu şi el să tragă, îndepărtîndu-se şi sărind de la un copac la altul.

— Înconjoară-l ! Prinde-l ! răsunară strigătele din toate părţile, de jur-împrejurul dumbrăvii.

La marginea pădurii, lîngă nişte tufişuri mici, acoperite din abundenţă cu frunze, căzu primul ostaş, un băiat slăbuţ şi cu pistrui pe faţă, şi începu să se vaite în gura mare. În aceeaşi clipă se auzi un strigăt emoţionant :

— A căzut, a căzut ! Uite colo, în vîlceaua aceea.

Era vorba de fugarul care încetase să mai tragă și, ca și cînd s-ar fi împiedicat, se prăbuși între trunchiurile zvelte și lucioase ale fagilor.

— Uite-l, nu se mai mișcă ! Hai, să mergem, de ce ți-e frică !

Cînd se apropiară cu precauție, cu puștile gata de tragere, fugarul era mort. Stătea întins într-o vale mică și puțin adîncă, întors urît pe spate și parcă cu trupul subțiat. Pușca lui fusese azvîrlită la o depărtare de vreo trei metri, iar căciula îi căzuse chiar lîngă cap. Toți, fără să zică un cuvînt, se adunară într-un cerc mare în jurul lui. Tăcerea stînjenitoare o întrerupse cel dintîi Bojan Ljusina :

— Păi da, ăsta-i Ciugalj !

Și, împreună cu el, toată compania răsuflă cu ușurare și se liniști. Slavă Domnului, bine că nu-i altcineva.

Îl înmormîntară pe Ciugalj în același loc în care căzuse. Nimeni nu se tînguí în mod deosebit după el ; nici chiar verii săi. Doar mătușă-sa, fără să facă vreun reproș celor care-l uciseseră, îl plînse „pe bietul băiat nenorocit", care, după părerea ei, era băiat bun, era bun, tare bun, dar a dat nenorocirea peste el, și în plină sănătate și-a pierdut capul.

Și încă cineva, pe ascuns, dar mai sincer decît toți, îl plînse pe derbedeul ucis : Ciana, cumnata lui Ciugalj, nevasta celui mai mic văr al lui.

Cum bărbatu-său era în zilele acelea în poiana Lisicjak la construirea unor bărăci, Ciana, în a doua noapte după moartea lui Ciugalj, se furișă în toiul nopții pe fereastra odăii și porni spre dumbravă, la mormîntul cumnatului. Luă cu ea o lumînare subțire, s-o aprindă pentru odihna sufletului răposatului.

— Ajută-mă Doamne, Dumnezeule, ferește-mă și apără-mă, îngînă ea pe drum, strecurîndu-se cu teamă prin dumbrava întunecoasă. Picioarele i se înmuiau de spaimă și o treceau fiori reci prin mușchii înțepeniți, dar mergea cu hotărîre înainte.

Ciana era însărcinată. În ultimul timp fața ei începuse brusc să se îngălbenească și să se urîțească. Se făcuse parcă și mai mică, iar în ochi îi apăruse și-i rămase întipărită expresia unei spaime de copil neputincios.

Bărbatu-său, și așa tăcut și țeapăn, începuse în ultima vreme s-o neglijeze tot mai mult. Dormea în fînul din grajd, se ferea de ochii ei și zile de-a rîndul nu schimba o vorbă cu ea. Chiar dacă-l întreba ceva, el întorcea capul și bombănea înnegurat :

— Lasă-mă în pace ! Ce știu eu !

În primele zile de răscoală, în timp ce el se afla împreună cu ceilalți pe pozițiile de luptă, Ciugalj se abătuse de cîteva ori în toiul nopții pe la Ciana, rămînînd la ea pînă în zori. După aceea, cînd poterele începură să se întețească, Ciugalj dispăru undeva, dar cumnată-sa, tulburată, continua să doarmă ușor și, trezindu-se adeseori noaptea din somn, asculta cu înfrigurare să audă binecunoscuta bătaie în fereastră. Aștepta dornică să deslușească vorba lui frumoasă, îngînată atît de aproape de ureche, încît simțea respirația caldă a celui care-i șoptea. Aștepta, tot aștepta, amărîtă și singuratică, dar degeaba.

Stînd lîngă mormîntul lui Ciugalj, Ciana ascundea între palme lumînarea înfiptă între zgrumțurii mari de pămînt și încerca să-și aducă aminte indiferent ce rugăciune. Sus, în vîrfurile fagilor, vîntul susura fără încetare, de parcă toată pădurea, șușotind necontenit, jelea pe cineva, și toate acestea purtau gîndurile cumnatei undeva pe niște drumuri pline de amărăciune. Se gîndea la cumnatu-său, la viața ei și la toate cîte se petreceau acum în jurul ei. Uite, ce vremuri au venit ! Oare el e, într-adevăr, aici, sub pămîntul acesta rece și mut, el cu mîinile acelea ale lui și cu șoaptele lui atît de calde ? E tîlhar, zice-se, bandit. Ciudat.

Femeiușca singuratică își plecă fruntea deasupra lumînării, arsă între timp, smiorcăi și plînse îndelung pe mormîntul celui care a fost mai puternic, și mai deștept decît ea, dar în aceste vremuri de neînțeles și fără suflet, s-a rătăcit, a pierdut drumul și a dat de nenorocire. S-a nenorocit el, s-a nenorocit și ea.

* *

Zdrobit de drumeția istovitoare prin munte, Todor se afla, în sfîrșit, în poiana Lisicjak, într-o baracă din scînduri de

brad, nou-nouță, care mirosea puternic și plăcut a rășină. Îl instalaseră într-o odaie comună, mai mărișoară, în care se aflau patru răniți din lupta de la Demirovo, unul de pe poziția de la calea ferată și doi de pe poziția dinspre Crna Voda. Și, ca un făcut, toți îi erau necunoscuți, din sate mai îndepărtate, astfel că societatea aceasta, numeroasă și străină, îi cădea lui Todor și mai greu decît singurătatea lui surdă de pînă acum din Ciulumacia pustie.

Firește, noii săi vecini se grăbiseră mai întîi să-l întrebe din ce companie face parte și cînd a fost rănit; dar, spre norocul lui, îi sări în ajutor sanitarul șef Cvjeticianin, care răspunse domol, pe un ton ocrotitor:

— A, el e mai mult un fel de independent; s-a ascuns în pădurea Ciulumacia. N-are nimic cu „Motanul", îl apără moale și dezinteresat Cvjeticianin. A fugit omul de la prăpastie, din mîna lui Kapetanovici, a șters-o în pădure și așa, a rămas acolo tot timpul pînă acum. S-a înspăimîntat băiatul și a pornit de unul singur să vadă ce și cum să facă.

— Anarhist, asta-i el, frate, anarhist! se auzi deodată din ungher glasul rănitului Mile Pleciaș, care pînă atunci gemuse încetișor tot timpul privindu-și mîna bandajată, ridicată în sus și legată cu o sfoară, care atîrna din plafon.

Ceilalți răniți își întrerupseră discuția, uitîndu-se acum și mai curioși la Todor. Anarhist! Cuvîntul acesta suna neobișnuit și cam înfricoșător.

Lui Pleciaș, vechi muncitor la fabrica „Vistad" din Valjevo, îi plăcea nespus de mult să întrebuințeze vorbe străine și, în scurt timp, își cîștigase în această odaie reputația de om învățat. Uneori folosea cuvîntul străin cu sensul lui adevărat, alteori însă îl arunca așa, la întîmplare, cum îi venea pe limbă. Toate acestea le făcea firesc și calm, fără nici un fel de dorință de a se împăuna, fapt care dădea cuvintelor sale o putere deosebit de convingătoare.

— Anarhist, anarhist, asta-i el. Anarhiștii nu recunosc nici un fel de disciplină, repetă Pleciaș, continuînd să geamă și să se încrunte; dar la aceste vorbe ale lui, Cvjeticianin îndreptă doar perna de sub capul lui Todor și îngînă liniștit, mai mult pentru sine:

— Ți se pare, nu-i el de alde ăia. Habar n-are de treaba asta, ca și mine.

Explicația lui Pleciaș avu totuși o influență asupra răniților. Încă de la bun început se iscă printre ei un fel de neîncredere vagă și o vigilență permanentă față de Todor. Nu-l întrebau absolut nimic și nici nu i se adresau în discuțiile lor, iar cînd vedeau că are nevoie de ceva, îi aduceau în tăcere ceea ce-i trebuia și tot așa, în tăcere, îl ajutau să se scoale din pat. Iar cînd aflară de la niște curieri toată istoria lui Todor, li se întări și mai mult convingerea că băiatul acesta încruntat și tăcut trebuie să fie într-adevăr, un anarhist, vorba lui Mile Pleciaș.

Todor observase de cîteva ori, de îndată ce-și deschidea pleoapele grele, că unii dintre răniți îl privesc din paturile lor cu atenție și curiozitate și numaidecît se dezvoltă în el sentimentul înstrăinării față de toți acești oameni. Ce cred despre el și de ce-l privesc așa ?

Soră-sa Gaga, care-l văzuse încă în dimineața cînd fusese rănit, se repezi să-l viziteze chiar a treia zi după venirea lui la spital. Cînd îi văzu fața negricioasă și privirea tulburată, plină de spaimă, în Todor crescu la culme sentimentul greu și dureros al izolării și singurătății din camera aceasta supraîncărcată. Se încruntă și scrîșni din dinți, ca să nu înceapă să plîngă ; uite, vine sora lui, singura ființă care-l iubește !

— Tole *, dragul meu, cum te simți ? Ți-e ceva mai ușor ?

Fără să-și ascundă dragostea și îngrijorarea ei de soră, Gaga îi puse această întrebare cu glas tare, cînd ajunse la jumătatea odăii. Todor se cutremură și totodată, se intimidă teribil. De ce vorbește așa de tare, ca s-o audă și ceilalți ? Întrebarea îi aparținea numai lui și nu-i nevoie să fie vînturată nicăieri și nici auzită mai departe.

Dacă ar fi fost singuri în odaie, poate că s-ar fi înduioșat nițel și ar fi vorbit mai mult cu ea, dar așa... ce-i privește pe acești oameni străini ceea ce le aparține numai lor ! Din pricina aceasta, la fiecare întrebare a ei, răspundea scurt, peste măsură de zgîrcit la vorbă și sec, tremurînd în sinea lui de fiece întrebare, pusă cu glas mai ridicat, în care se vădea chiar și numai o fărîmă de căldură.

* *Tole* — diminutiv de la Todor. *(n. t.)*

Gaga simți această reținere a lui Todor în fața celorlalți și, în aparență nepăsătoare, trecu cu privirea peste paturile din jur și se aplecă și mai mult spre căpătîiul lui :

— Deh, ce să facem, Tole ! Stăpînește-te.

Ședeau unul lîngă altul ca niște conspiratori îngroziți. Continuînd să vorbească cu voce scăzută, aproape în șoaptă, Gaga îi povesti că după rănirea lui, partizanii au mai dat de vreo două ori pe la ei pe acasă ; s-au interesat unde a fost adăpostul lui Todor în pădure și dacă Nikola „Motanul" știe de acest adăpost.

— Așadar, ei cred că m-am înhăitat cu „Motanul" și l-am ascuns în pădure ? întrebă tulburat Todor.

— Nu știu... Nu cred, răspunse nesigur fata.

Această bănuială, aruncată pe ocolite, că ar fi avut legătură cu „Motanul", îl neliniști pe Todor cu mult mai mult decît se aștepta el însuși. Se trezi subit în toiul nopții, și toată ființa lui îngheță în fața acestei întrebări îngrozitoare : dar dacă, într-adevăr, îl bănuiesc și așteaptă doar să se însănătoșească niței ?!

Odaia îi deveni dintr-odată strîmtă, plină de amenințări tainice și apăsătoare, întocmai ca sala aceea de clasă de la școala din oraș, în care petrecuse cîteva nopți, în aparență tot atît de neprimejdioase și liniștite, dar pline de spaimă, pentru ca mai apoi grozăviile care au urmat să întreacă orice fel de spaimă din cîte sînt pe lumea asta. Și, oare, nu-l așteaptă și aici ceva, în aceste vremuri cînd omul, în plină sănătate, piere fără nici un fel de vină ?

Sanitarul Cvjeticianin îl pansa cu o atenție deosebită, iar Katica, domoală și frumoasă, se înfățișa lîngă patul lui, tocmai atunci cînd avea mai mare nevoie de ea. De unde și de ce atîta atenție ?

Cîndva, în afară de neamurile apropiate și de prietenul acela din Maribor, nimeni nu-i acordase lui Todor nici măcar cea mai mică atenție, iar acum îl vizitează, îl lingușesc și-l iscodesc, de parcă le-ar fi ruda cea mai apropiată.

— A, nu, aici nu-i lucru curat, cugetă rănitul, amărît și îngrijorat. În dosul acestor mîngîieri și cuvinte frumoase se ascunde ceva. Ce le sînt eu lor și cine sînt eu, ca să se poarte astfel cu mine ?... Nu, nu, aici e ceva la mijloc...

Dacă i-ar dori binele, chibzuia Todor, ar fi putut frumușel să-l panseze și să-l lase acasă. Păi da. Dar cu siguranță

l au adus aici, între șase-șapte oameni, ca nu cumva să fugă. De ce santinela se plimbă noaptea chiar pe sub fereastra lui? E limpede că-l păzește tocmai pe el. Bănuielile lui se întăriră și mai mult, cînd, timp de trei zile în șir, comisarul politic al spitalului veni în fiecare dimineață să-l viziteze și începu să-l întrebe cîte toate despre viața lui, despre omorurile de la prăpastie, despre șederea lui de pînă mai deunăzi în pădure, și așa mai departe. Era un sloven liniștit, cu părul castaniu și rar și cu ochi triști, muncitor forestier, rănit încă în primele zile de luptă de lîngă calea ferată și rămas șchiop pentru toată viața. Amestecînd în vorbire cuvinte slovene, comisarul se străduia, cu o răbdare fără margini, să se înțeleagă cît mai bine cu rănitul, dar toate acestea, adunate grămadă, lui Todor i se păreau un efort făcut cu chibzuință și îndărătnicie, ca să-l descoasă și să afle ceva de la el, ceva ce caută tot timpul cu înverșunare.

— Apoi nu cumva să mă socotească că sînt vreun spion și că ustașii mi-au dat drumul de la prăpastie ca să le anunț cîte toate! îl fulgeră într-o noapte gîndul. Or fi zicînd că ustașii au potrivit în așa fel treburile ca și Stojan Kekici să fugă, chipurile, împreună cu tine; dar, vezi, Stojan s-a apropiat imediat de casa lui, dar tu, ce făceai tu de jur-împrejur în pădure? Și, colac peste pupăză, pe lîngă toate celelalte, a venit acum și această bănuială neobișnuită, care și lui însuși i se pare, din cînd în cînd, de necrezut, totuși nu-i dă pace.

— Tovarășe comisar, ce-i aia anarhist? întrebă pe neașteptate într-o dimineață, unul dintre rănițiii din odaia lui Todor. Mile zice...

Todor tresări și își încordă tot corpul, ca și cînd s-ar fi pregătit să respingă o lovitură, iar slovenul, șezînd pe patul lui, povesti, calm și pe larg, toată istoria și doctrina anarhiștilor, apoi apăsă prietenește mîna lui Todor.

— Ei, ai înțeles? Ăștia sînt anarhiștii.

În loc de o adresare prietenească și sinceră, Todor vedea în aceste cuvinte ale comisarului doar o amenințare tainică, de parcă slovenul ar fi vrut să spună:

— Vezi, criminalule, ăsta ești tu!

Și ca o confirmare și mai evidentă a bănuielilor sale, după plecarea comisarului, dintr-un pat se auzi un glas vesel și, după impresia lui Todor, batjocoritor.

— Ha-ha-ha, Todor al nostru e acel Bakunin!

— Da, da, numai că ăsta al nostru e sălbatic și mîrlan ; Bakunin din Podgorina !

— O, ferice de el ! Ai auzit, măi Todore ?

La avalanșa aceasta de strigăte și glume, cu care răniții își alungau propriile lor necazuri și dureri, Todor se făcu negru la față și se încruntă. S-a zis, de-acum e deosebit între ceilalți și deocheat, tot așa ca în ziua aceea cînd, cu capul descoperit și plin de sînge, mergea în coloana de țărani, luat la ochi de fiecare ustaș. Iată, peste tot îl descoperă, peste tot, începînd din clasa întîia primară cu banca aceea a măgarilor, și pînă în odaia aceasta dușmănoasă de spital și anarhistul ăla nenorocit Bakunin.

— Ia te uită : mă alintă și se preocupă de mine pînă mi se vindecă nițel rana ; apoi, se știe ce urmează, gîndi Todor, aducîndu-și aminte de o poveste în care, chiar și condamnatul la moarte, dacă-i rănit ori bolnav, e mai întîi vindecat și de-abia după aceea spînzurat.

Todor începu să chibzuiască din ce în ce mai serios cum să fugă din spital. Cu un evident efort, rezemîndu-se în două bețe obișnuite, se apucă să iasă mai devreme afară din odaie. Se așeza în fața barăcii pe un trunchi de fag și cerceta cu atenție să vadă ce se întîmplă în jurul spitalului, unde-i bucătăria, unde dorm cei din garda spitalului, cum sînt locurile din împrejurime și, în caz de fugă, încotro ar putea mai ușor s-o întindă și să se ascundă de văzul lumii.

Într-o noapte pe Todor îl treziră din somn zgomotul și vorbele de lîngă baraca a treia, cea mai de jos, pe care partizanii o terminaseră tocmai în zilele acelea și-i instalau acum ferestrele. Sosiseră, pare-se, de undeva, noi răniți.

— Hai, zău, mă Bakunin, ia trage cu ochiul să vezi cine a mai venit, că tu ești cel mai sănătos dintre noi, se auzi din ungher glasul lui Plecias, care stătea tot timpul treaz. Întreabă de unde sînt.

Todor își aruncă haina pe umeri, își încălță pantofii și își pipăi bețele ; apoi se strecură cu precauție printre paturi și ieși pe coridorul îngust. Ușa de-afară era deschisă și, încă din prag, zări în fața barăcii noi, așezată cu vreo treizeci de metri mai la vale, o mulțime de oameni și de tărgi luminate de două felinare, care, ba dispăreau în baracă, luminînd ferestrele ei scunde, ba iarăși apăreau afară, răspîndind în jurul lor un cerc de lumină tremurătoare.

— Cine a sosit ? întrebă Todor pe un ostaș din garda spitalului, care trecea cu o căldărușă în mînă.

— Răniții de la Crna Voda. Grupa fruntașă s-a bătut cu Jago, răspunse ostașul, continuîndu-și grăbit drumul.

Todor păși încetișor peste prag, dar de-abia ieși afară și, tresărind, se opri. Lîngă el stătea, rezemată de cadrul ușii, carabina cuiva.

Fiind destul de multă treabă la instalarea noilor răniți în baraca încă nezugrăvită, paznicul spitalului își rezemase arma de ușă, și, ca fiecare partizan, se repezise să dea și el o mînă de ajutor.

— Pușcă ! șopti mut Todor și atinse țeava rece de oțel. Într-adevăr, e o pușcă în toată regula, o carabină.

Rănitul se emoționă și se pierdu în așa fel cu firea, de parcă cineva ar fi așezat aci propria lor carabină. Era aci obiectul acela atît de îndrăgit, în apropiere și la îndemînă, ca în cel mai frumos vis. Uite-o !

Todor ridică pușca și, întocmai ca după fuga de la prăpastie, simți din nou greutatea plăcută a acestei arme atît de sigure.

Nu, pe asta n-o mai las, nu-i mai dau drumul din mînă ! gîndi el, tremurînd din toată ființa. Își atîrnă carabina pe umăr și o luă la dreapta, în spatele bărăcii, spre cetatea apropiată a pădurii întunecoase. De-abia după ce lăsă în urmă cele dintîi trunchiuri groase ale fagilor și trase de cîteva ori în piept mirosul proaspăt al pădurii, Todor își dădu seama că fuge ; fuge din instinct, fără hotărîrea aceea chinuitoare și sfîșietoare, în jurul căreia se împleticea atît de mult în închipuirile lui din ceasurile de noapte. Și uite cît a fost de ușor și de simplu !

Uitînd de rană, mergea din ce în ce mai grăbit și intra tot mai adînc în pădurea întunecată și răcorită de venirea toamnei, fără să se gîndească încotro trebuie să pornească acum. Important e doar s-o întindă cît mai departe de spital și de poiana Lisicjak, de locul acesta primejdios, unde fiecare zîmbet și cuvînt frumos îl anunță pe om că i se pune la cale o nenorocire și un sfîrșit necunoscut și înspăimîntător. Cu fiecare pas nou pe care-l făcea, simțea cum rupe tot mai mult orice legătură cu lumea de acolo, pe care a părăsit-o, iar

cîntecul puternic şi răsunător al cocoşilor din poiana Lisicjak îl avertiza că încă nu s-a îndepărtat îndeajuns şi că trebuie să fugă în continuare.

* *

Ultimele zile frumoase de toamnă treceau calde şi domoale peste Podgorina. În văzduhul linştit se stîrneau ici şi colo vîrtejuri de vînt, scurte şi furibunde, învolburînd frunzişurile uscate şi foşnitoare, penele găinilor de prin ogrăzi şi trîmbele de praf de pe drumuri. Ciorile croncăneau în livezile de nuci de pe dealuri, iar în gardurile vii, desfrunzite, totul răsuna de forfota vrăbiilor certăreţe. Prin porumbiştile pustii se zăreau de departe dovleci galbeni-aurii, cea din urmă podoabă a holdelor cultivate. Întreg ţinutul Podgorina parcă îşi îngăduia un scurt răgaz în ajunul începerii lucrărilor grele de toamnă.

Lumea se obişnuise în genere cu războiul şi-l îngloba în treburile ei de fiecare zi. În afară de arătură şi de tăierea lemnelor, trebuia să se care grîul pentru armată, să se transporte răniţii şi muniţia, să se stabilească ce vite să fie predate intendenţei partizanilor şi cînd şi care moară să macine pentru armată. La moarte, la dezastru sau la vreo capitulare, sub indiferent ce formă, oamenii nu se gîndeau de loc. Ce să faci, e timp de război, de luptă şi — Dumnezeule ! — treaba asta nu se poate face fără necazuri şi fără morţi, totuşi... trebuie să te ţii tare ; iar că pînă la urmă noi vom fi cei de către deal, de acest lucru nu trebuie să te îndoieşti nici măcar în vis. Ce altceva poate să se întîmple, decît să-l spînzure, mama lui de duşman !

Împuşcăturile intensificate din jurul Podgorinei începuseră să-i cam neliniştească şi să-i îngrijoreze pe oameni, dar fiecare se bizuia întrucîtva pe norocul de pînă acum al partizanilor, că doar n-o să-i părăsească norocul nici de data asta. E aci Radekici, şi Uroş, şi...

Aripa stîngă a blocadei oraşului o deţinea Trivun Drakulici, iar cea dreaptă, Stojan Dolinar. Deşi amîndoi fuseseră jandarmi, Trivun avea totuşi un profund sentiment de neîncredere în acest fost coleg al său şi mereu îl bănuia că-i pune

bețe în roate la statul major și-l îmbrînceşte în umbră. Mai ales de cînd se adăpostise la Trivun „Motanul" și cu banda lui, plutonierul a început să se înstrăineze și mai mult de Stojan și de cei de la statul major.

— La naiba, dacă ăștia, de dragul turcilor, au pornit să-l hăituiască pe Nikola Bundeva, apoi ce-o să mă aștepte atunci pe mine, care am transformat în cenușă atîtea sate, ba chiar și toată Gornja Mahala! Azi-mîine, iată-l pe Bojan Ljusina, venind la mine în ospeție... Am spus eu de mult că, mai curînd ori mai tîrziu, turcii o să se țină și de capul meu.

Comisarul politic al lui Trivun, un teolog bun la suflet, dar molatic și nehotărît, amorțit de sărăcie și de amarnica subvenție de întreținere, nu avea nici un fel de influență asupra acestui jandarm aspru. Obișnuit veșnic să asculte, să se roage și să-i fie frică de cîte ceva, el se sfia să dea ordin chiar și curierului său, iar lui Trivun, doar cîteodată, cînd acesta înjura prea mult și mergea prea departe, îi dădea cu precauție și cu teamă sfaturi, care-l înfierbîntau și mai mult pe plutonier, făcîndu-l și mai îndărătnic în hotărîrile sale.

— Păi, da, Marko, asta mi-ar mai trebui: să le las pe muierile turcilor să scuture în liniște nucii prin Zveciaj, ca să ne dibuiască pozițiile. Apoi, îndată ce le vezi chiloții albi, apărînd de acolo, dinspre oraș, trage imediat, puiul mamei, chiar dacă sufletul... eh!

Bietul Marko tăcea deprimat, ca un fel de vinovat. În acea clipă ceea ce spunea Trivun i se părea cu mult mai chibzuit și mai cuminte decît tot ceea ce propusese el.

Atacul dinspre oraș începu mai întîi prin bombardarea pozițiilor pe care compania lui Trivun le deținea, în mod constant, de luni de zile. Ustașii își instalaseră obuzierul în vale, pe un mic platou din spatele primelor rînduri de case ale orașului, în imediata apropiere a cimitirului sîrbesc; și, ori de cîte ori se pregăteau să tragă, cîte un viteaz gălăgios zbiera din vale:

— Hei, Jovane, poftim ceva baban!

După numai cîteva secunde venea, șuierînd, un obuz de calibru mare și azvîrlea în aer blocuri de piatră roșietică, înnegrită de fum, și bulgări de pămînt de pe podișul arid din susul cartierului Gornja Mahala.

Încă de la primele obuze, oamenii lui Trivun începuseră s-o întindă la fugă spre o coastă joasă, acoperită de tufișuri

de carpeni, dese și vînjoase. Focul artileriei n-ajungea pînă acolo. Trivun zbiera la ei și-i ocăra, dar în sufletul lui se bucura totuși de fuga lor, căci în felul acesta trebuia s-o ia și el într-acolo.

— Hei, oameni buni, ajunge, opriți-vă ! Vedeți că nu trag încoace !

Înspăimîntați, cei din Mraciaj se opriră prin hîrtoapele acoperite de tufișuri și ierburi mari, holbîndu-se cu o spaimă de oameni superstițioși la fostele lor poziții, de parcă acolo s-ar fi ivit însuși necuratul.

— Vrea mîrlanul să se războiască cu statul ! Acum, poftim, avem război ! bombăneau cobitori, pe ici, pe colo, oamenii mai în vîrstă. Ia spune unde-o fi acum Uroș Pavlovici și propaganda lui ?!

— Unde-o fi ? La dracu, acolo-i ! A șters-o undeva.

Comisarul Marko, zăpăcit și speriat, se pierdu și mai mult cu firea și tăcea înțepenit printre oamenii alarmați, ținînd cam neîndemînatic pușca în mînă, ca pe un lucru de prisos.

Simțea că s-ar cădea să spună și să întreprindă și el ceva, dar ce ? Îl ținea în loc și-i lua puterea o spaimă chinuitoare și, în același timp, un sentiment de durere și de rușine îl apăsa amarnic, undeva în adîncul său, că-n aceste clipe grele nu-și îndeplinește cum trebuie misiunea. Iar cînd îl lăsă primul val de spaimă, se rușină și mai mult de purtarea lui de neghiob și laș ; își șterse cu mîna tremurîndă sudoarea de pe frunte și se întoarse spre Trivun.

— Trivune, ce-ar fi să dăm fuga pînă colea, pe dealul ăla din sus de cotitură ? De-acolo se vede pînă hăt departe în oraș. Poate că infanteria a și pornit din vale.

Toți ochii se îndreptară cu surprindere spre comisarul tăcut și aproape neluat în seamă. Oho, ia te uită, și el știe ceva...

Această atenție îl încurajă pe tînăr și propuse calm :

— Iată, m-aș duce și eu...

Se întoarse în jurul lui, să vadă pe cine să mai propună ; între timp însă, din mulțimea înnegurată și atentă, se desprinse un băiat șters, ciufulit, cu gîtul cam strîmb și surd de-o ureche.

— Aș putea merge chiar și eu.

Fericit de hotărîrea lui curajoasă, Marko porni aproape cu voioșie de-a lungul coastei ușor înclinate, în direcția dealului cu vîrful țuguiat, din susul șoselei, pe lîngă care se mai ridicau încă, în răstimpuri regulate, coloane de explozii, risipindu-se într-un fum cenușiu-murdar. În urma lui pășea de zor Milan, băiatul surd de-o ureche.

— Asta-i adevărata datorie, cugetă cu ușurare băiatul, pierzîndu-se printre tufișurile de aluni, singuratice și piperniciite, care, văzute de sus, de la locul de plecare, păreau lipite de pămînt. Tot drumul acesta care, privit de sub tufiș, arătase destul de scurt, se lungea acum din ce în ce mai mult. În fața lor apăreau mereu văi puțin adînci, de neobservat, și povîrnișuri mici, pe care erau nevoiți să le înconjoare.

— O, frate, cît de scurt a fost drumul acesta, cînd am luat-o la fugă de acolo, zise Milan pe nevrute, dar uită-te acum. Pur și simplu, parcă-i alt drum.

— Și cam pustiu, adăugă, ca pentru sine, Marko și își întoarse indispus privirea spre văile amorțite și tufișurile răzlețe.

Ajunși în vîrful dealului, în fața lor se ivi dintr-odată capătul din partea dreaptă a orașului, iar la liziera coastei se zări șoseaua națională, toată numai cotituri, înfricoșător de liniștită și de o curățenie rău-prevestitoare.

— Uite-i ! exclamă încet Milan și arătă cu mîna spre grămada neagră de oameni, care, ieșind dintr-o pădurice așezată hăt în jos de tot, se tîra acum agale pe șosea.

— Asta trebuie să fie avangarda lor, explică Marko și se miră el însuși de glasul lui schimbat și înăsprit.

— Da, da ! întări flăcăul, înclinîndu-și nițel gîtul, dar se vedea cît de colo că n-a auzit prea bine. Fii atent, fii atent, uite patrula !

— Unde-i, mă ?

— Apoi, uite-o aici, aproape, mai sus de livada aceea de nuci.

Marko, prinzînd curaj, propuse :

— Hai, Milane, să tragem cîte un glonț !

Cînd împușcăturile sparseră liniștea încordată, care, după canonada tunurilor, apăsa greu întreg ținutul, cei din patrulă săriră repede în jos de șosea și amuțiră acolo.

— Eh, Milane, acum putem să mergem înapoi ; misiunea a fost îndeplinită, zise cu adîncă uşurare comisarul şi îşi întoarse privirea spre coasta de unde veniseră cu ceva mai înainte. Privind-o de aci, coasta i se părea familiară, ospitalieră şi blîndă.

Se întorcea obosit şi transpirat, dar cu totul schimbat. Sentimentul acela tulbure a ceva care-l făcea să se împiedice şi să se sfiască şi de el însuşi se destrămase şi dispăruse cu desăvîrşire. Ba chiar şi acest Milan, cu toate că trecuse prin acelaşi pericol ca şi el, parcă-l privea altfel ca pînă acum, cu respect.

La vreo zece minute după întoarcerea lor în companie, se auzi din nou artileria. Trăgea acum în dealul din susul şoselei.

— Hehe, degeaba trageţi, acuma-i tîrziu, spuse liniştit şi cu glas tare Marko şi se uită însufleţit la ostaşii din jurul său.

În prima zi a ofensivei inamicul ocupă poziţiile deţinute pînă atunci de compania lui Trivun ; se instală şi înnoptă aici, iar a doua zi, la revărsatul zorilor, obuzierul începu să bată costişele pe care le deţineau celelalte două companii de blocare a oraşului, comandate de Stojan Dolinar.

Luat astfel din flanc, Stojan regrupă la repezeală cîteva din plutoanele sale şi stabili el personal cuiburile pentru mitraliere, apreciind neobosit distanţele holdelor înguste, cu mirişti înnegrite, şi strecurîndu-se cu înverşunare printre alunişuri şi împrejurimi încîlcite, împletite din viţă de vie sălbatică vestejită. Deasupra lui cerul de toamnă tăcea încremenit şi tulbure, trezit din cînd în cînd din amorţeală de şuierul cîte unui obuz.

— Iată-l iar ! A căzut în spatele plutonului întîi.

În dimineaţa aceea Stojan era deosebit de solemn, liniştit şi stăpîn pe sine, de parcă în timpul nopţii şi-ar fi pus în ordine toate treburile personale, ar fi regretat scurt, milităreşte, tot ceea ce avea de regretat şi acum se ducea mai departe la treabă, gata şi pe deplin pregătit să înfrunte tot ce va da peste el în cursul bătăliei. Era doar mai palid ca deobicei şi, în loc de dejun, băuse doar o jumătate de ceaşcă de apă rece de izvor.

„Parcă m-aș cumineca", gîndi el cu o umbră de ușoară amărăciune, înapoind fetei desculțe și îngrijorate ceșcuța roșie și știrbă.

Cu cîteva zile mai înainte venise Uroș Pavlovici și ținuse întruniri în companiile sale ; se pare că se făcuseră și noi primiri în partid, dar Stojan așteptase zadarnic, pînă după miezul nopții, să fie chemat și el. Se plimba neliniștit prin odăița strîmtă, țărănească ; fuma și ieșea în fața casei de îndată ce auzea vorbă și pași pe afară, dar nu se abătuse chiar nimeni, nici măcar cu treburi obișnuite. În noaptea aceea parcă era deosebit de izolat, și statul major și, în încăperile acestuia, el, comandantul grupului orășenesc.

„Ce să faci, pentru ei jandarmu-i tot jandarm !" cugetă Stojan mai mult îndurerat decît ofensat, simțindu-se însingurat și dat de-o parte ; și așa adormise, cu gînduri amare. Se trezi de-abia pe la revărsatul zorilor, stînd la masă, îmbrăcat reglementar, cu centura și nasturii încheiați, de parcă ar fi fost gata de drum. Își mișcă nițel corpul, amorțit de strînsura centurii și de locul tare pe care se odihnise, privi prin ferestruică la zorile pustii și se gîndi cu tristețe că acum e tîrziu de tot și toate întrunirile s-au terminat deja de mult. Îi făcea impresia că din vina lui dormise în timpul unui eveniment hotărîtor, din care pricină va rămîne veșnic în urmă.

„Deh, ce să faci, trebuie să ne vedem de treabă. Păi da, jandarm..."

În dimineața aceea se duse să inspecteze pozițiile înaintate, devenind parcă cu totul altfel de om, care pierduse ceva tare drag, fără să știe însă unde și cum.

După primele grenade inamice, cînd devenise limpede că Trivun Drakulici părăsise definitiv pozițiile, Stojan Dolinar, uitîndu-se de pe coasta din sus de statul major, scruta posomorît platoul pustiu din fața Mraciajului, părăsit fără luptă ; zîmbind amar, îi veni în minte că și Trivun e tot jandarm ca și el și avu un sentiment neplăcut, de parcă ar fi fost și el în parte vinovat de această retragere prea ușoară a lui Trivun.

„Păi da, jandarmi, lepădături antipopulare !"

Încercînd să-și păstreze calmul, se adresă lui Stojan Dzamonja, comandantul companiei întîi, și-l avertiză doar așa, în treacăt :

— Tizule, fii atent, în caz că se întîmplă ceva, tu preiei comanda după mine. Fii numai cu băgare de seamă la Demirovo ; îndată ce se ajunge aici la înghesuială, iacătă-l pe Djulag din spate ; de aceea retrage-te mai mult spre dreapta, mai aproape de Bojan.

Stojan Dzamoja, om cu fire deschisă şi viteaz adevărat, fost muncitor în Franţa, îşi luă de pe cap căciula uşoară, îşi descoperi fruntea înaltă şi palidă şi, încreţindu-şi sprîncenele, se uită la Dolinar.

— De ce cobeşti ? Nimeni nu şi-a dat cuvîntul că n-o să moară, totuşi... în dimineaţa asta eşti cam nu ştiu cum...

Şi aici, în tranşee, sub exploziile grenadelor, Dzamonja păstra în gesturi, în vorbă şi în toată atitudinea lui, ceva din noblеţea lumii străine în care trăise, unde te poţi mişca, vorbi şi gîndi liber şi comod. Pînă şi cămaşa lui albastră şi pantalonii de aceeaşi culoare înfăţişau vizibil omul care văzuse o lume mai de omenie şi mai bună decît a noastră.

— Aşa, aşa, tizule, ai grijă. Ai văzut mai multe şi ştii mai multe decît mine. Ce poţi aştepta de la un jandarm !

În ultimele cuvinte ale lui Dolinar, Dzamonja simţi o uşoară imputare adresată cuiva, dar cui ? Nu vorbise niciodată pînă acum de profesiunea lui de mai înainte.

— Lasă gluma, Stojane ; ce-i cu tine în dimineaţa asta ? Ştii bine că toţi au încredere deplină în tine.

— Păi, n-aş prea zice, îngînă posomorît fostul jandarm.

Cînd obuzierul amuţi, începură să prindă grai şi să se înteţească împuşcăturile prin dumbrăvile strîmte, prin holdele sleite şi nisipoase, şi-n jurul gardurilor vii, destrămate şi inegale. Acolo unde, de cînd lumea şi pînă mai deunăzi, ţăranul trecea agale în urma plugului, păstorii îşi cîntau cîntecele şi se strigau unul pe altul, iar vitele se împungeau cu coarnele prin alunişuri, acum pocneau aprig carabinele şi pămîntul se cutremura de explozii.

Sătenii fugari se deslipeau cu greu de pămînturile lor, transformate în cîmpuri de luptă, şi fugeau cu familiile şi cu vitele ; unii spre munte, iar alţii spre interiorul teritoriului liber. Pînă în ultima clipă nu putuse să le intre în cap faptul că dinspre propriile lor holde va bate suflul aspru şi înghеţat al groazei şi vor şuiera gloanţele. Dar cînd în adîncul cîmpiei, în partea de dincolo de şosea, zăriră pe păşuni siluete

negre, înşirate din loc în loc în poziţie de tragere, pămîntul acesta al lor începu să se prefacă dintr-odată într-un ţinut duşmănos şi străin, care ameninţă cu fiecare hîrtoapă, gard viu şi copac singuratic. Acest fapt goli, cît ai clipi din ochi, sufletul fiecăruia şi se dădeau acum înapoi, ca nişte cadavre vii. Îşi salvau numai viaţa, dar asta, pentru ei, nu mai era de fapt viaţă.

În fruntea unui pluton din compania întîia, Stojan Dolinar atacă flancul drept al inamicului, împiedicîndu-l să se desfăşoare printre stejarii răzleţi de pe platou. Surprinşi, ustaşii încetară cu ţipetele şi chiuiturile şi se retraseră după o coastă joasă, printre stîncile crăpate, presărate cu tufişuri pipernicite şi cu buchete de spînz răscopt. Aici îşi veniră în fire şi prinseră curaj, ajutaţi de o puşcă-mitralieră.

— Arde-i, Mujica !

— Tovarăşe Stojan, iaca, ăla-i Harbaş, cu oamenii lui ! strigă mătăhălosul Abdulah Agici, transpirat de atîta luptă şi alergătură.

Cînd proiectilele mitralierei izbiră în zidul nevăruit al unei case amorţite, Stojan Dolinar se întinse pe burtă în iarba uscată şi rece de la marginea unei livezi, sub un gard din pari de brad. Aci, sub stogurile de iarbă, reavănă dar fără prospeţime, mirosea a asfinţit de toamnă la ţară, toamnă domoală şi tristă de la poalele muntelui. Strecurîndu-şi puşca prin zăplaz, Stojan simţi mirosul înşelător şi nesigur de filimică şi acest miros, uşor, dar bine cunoscut, îl inundă cît ai clipi din ochi cu atmosfera emoţionantă a copilăriei sale. În timpul şcolii la Banja Luka, şi mai tîrziu în jandarmerie, ori de cîte ori simţea mirosul de filimică, Stojan îşi aducea aminte de satul său Japaga, de fiecare holdă, pădurice, gard viu, de potecile înguste pe sub alunii deşi, de iazul morii şi apa neastîmpărată, în care se agită şi sclipesc peştişori mărunţi. Atunci devenea neobişnuit de liniştit şi trist şi se retrăgea undeva în singurătate, departe de oameni. Simţea cît de mult regretă ţinutul lui natal şi că, de fapt, nu-l va regreta niciodată îndeajuns. A plecat să găsească o pîine şi un trai mai uşor, dar asta nu-i ajunge inimii. Inima lasă uneori totul la o parte şi se piteşte cu disperare, undeva sub cel dintîi alun aplecat din Japaga îndepărtată...

În timp ce stătea culcat lîngă gardul livezii de pruni, cu ochii aţintiţi spre povîrnişul stîncos, Stojan adulmeca şi

respira cu nesaț mirosul ușor de filimică, iar inima i se umplea tot mai mult de tristețea lui veche și-n aparență nemotivată. I se părea că acest miros îi șoptește lin că a sosit clipa cînd trebuie să mori, să mori liniștit, fără teamă și fără să-ți pară rău de ceva.

— Păi, într-adevăr, nu mi-ar părea rău, cugetă Stojan, aducîndu-și aminte că se află iarăși în cîmpiile și dumbrăvile lui, într-un loc drag, cunoscut și sigur. Nu-i mai era necaz nici pe Uroș că nu-l chemase și pe el în seara aceea. Îl iertase pe fiecare, și pe cel vinovat și pe cel drept, ca și cînd și-ar fi încheiat și și-ar fi rezolvat, definitiv, toate socotelile cu viața și cu oamenii. A rămas neclarificată numai socoteala cu cei de dincolo, de pe coastă, cu cei care au hotărît să-l alunge din propriul lui cuib.

Gloanțele începură să împroaște iarăși parii de brad ai gardului. Se auzi din nou mitraliera și-n urma ei se învioră toată coasta. Împușcăturile se întețiră și-n partea dreaptă, în sectorul companiei întîia.

— Hei, zău, uite, în curînd dă peste noi și Djulaga, căzu pe gînduri Dolinar.

Djulaga porni, într-adevăr, din Demirovo, auzind focurile de armă apropiate și din ce în ce mai puternice ; dar oamenii lui, chiuind și strigînd veseli, începură să tragă îndată ce coborîră de-a lungul pantei din partea de jos a satului și așa atraseră atenția partizanilor că inamicul așteptat se apropie de ei din spate, pe aripa stîngă. Frontul apărătorilor o coti brusc la dreapta, urmărit de focul tot mai înverșunat al atacanților, care prinseseră curaj. Plutonul din flancul cel mai înaintat al aripii partizane din stînga, în care se afla și Stojan Dolinar, apucă, pînă la urmă, sub focul încrucișat al dușmanilor din oraș și al celor din Demirovo. Înghesuit în pădurica deasă de stejar, prin care șuierau din toate părțile gloanțele dum-dum, plutonul se apăra disperat, să nu fie complet nimicit. Singurul drum de retragere îi fusese tăiat de către cei din Demirovo și acum nu-i mai rămînea decît o ultimă șansă de scăpare : să reziste cumva pînă la căderea nopții și atunci să încerce o străpungere a liniei inamice. Dar pînă la căderea nopții era încă mult, iar muniția se apropia de sfîrșit cu o viteză crîncenă.

În momentul cel mai critic, cînd uteciștii din oraș începură să se tîrască de-a lungul coastei golașe spre pădure, iar apărătorii își deșurubau grenadele, sosi pe linia de luptă comandantul Radekici, numai cu un pluton din compania de la calea ferată a lui Bojan Ljusina. Cu această unitate, nouă și odihnită, el atacă flancul drept al celor din Demirovo și, după primele focuri trase, provocă în rîndurile inamicului șovăială și încurcătură. Dacă ar fi fost în Demirovo și ar fi apărat căminele lor, nu i-ar fi speriat nici chiar o forță de zece ori mai mare ; dar așa, pe pămînt străin, fiecare dintre ei se simțea nesigur ca un venetic, pe care cea dintîi pocnitură de pușcă îl avertiza cu glas tare că nu-i la locul care i se cuvine și la treaba lui adevărată.

— Hei, Djulaga, du-ne înapoi, să nu ne pierdem capetele de pomană.

— Ascultă, măi, sărăcane, a rămas întreg Demirovo numai cu zece puști.

Însuși Djulaga nu mai avea chef să rămînă aci, unde-i atacat de forțele întărire, proaspăt sosite, și nici nu-i ardea să lase Demirovo în apărarea a numai zece oameni ; de aceea începu să se retragă, luînd-o prin pădurici și printre gardurile vii de pe lîngă drumuri. Retragerea lui Djulaga îi năuci și pe ustașii din oraș care se potoliră, ca și cînd ar fi ascultat împușcăturile tot mai îndepărtate și mai rare ale vitejilor din Demirovo.

Cu chipurile întunecate, cu straiele mototolite, năclăiți de o sudoare murdară și obosiți de moarte, luptătorii se strecurau din încercuire, dar pe fața nici unuia dintre ei nu se vedea vreo bucurie vizibilă că scăpaseră cu bine. Priveau totul cu gravitate, ca și cînd în ziua aceea ar fi dat cu ochii de o grozăvie din pricina căreia, toată viața, fiece zîmbet de bucurie le va părea copilăros și fără rost. Aduceau cu ei doi grav răniți, dintre care unul era Stojan Dolinar.

Ajunși la un pisc rotund, de unde orizontul se deschidea larg spre dealurile, dumbrăvile și cîmpiile Podgorinei, îl lăsară jos pe Dolinar, sub un stejar cu crengile retezate și, după dorința lui, îi așezară capul puțin mai sus, ca să poată vedea întreg ținutul din fața sa. Era complet schimbat, cu fața palidă de mort, cu ochii adînciți în orbite, de nu mai recunoșteai în el pe comandantul chipeș. Cu glas stins, ceru apă ; cînd îi

deteră plosca, își umezi doar un pic buzele și întrebă de Radekici.

— Iată-l, tovarășe comandant, zise abătut, ca un vinovat, unul din ostași și se dădu la o parte.

Cînd văzu figura voinică a comandantului său, rănitul zîmbi pentru întîia oară și, întrebat cum se simte, șopti abia perceptibil :

— Bine... tovarășe comandant.

Întîlnirea aceasta a celor doi oameni ai lor, atît de îndrăgiți, într-un asemenea moment, cînd simți moartea prin apropiere, îi mîhni parcă și mai mult pe ostași. Își lăsară posomorîți capetele în jos, se îndepărtară de stejar, șoptiră între ei, și începură să tușească, înăbușindu-și durerea. Chiar și Dolinar însuși parcă simți atmosfera aceasta de deprimare generală și spuse calm :

— Ce să faci, Miloș, eu am isprăvit cu ale mele.

— Hai, sărăcane, ce-i cu tine ! Mai avem încă nevoie de tine... începu Radekici să-l îmbărbăteze și își trecu degetele prin părul lui aspru. Nu te pierde cu firea. Păi, se sperie, oare, Stojan Dolinar de ceva ?

— Stojan Dolinar, repetă îngîndurat rănitul, crede-mă, tovarășe comandant, că toate treburile astea ale noastre stau și-i inima mea, întocmai... întocmai ca a oricărui comunist. Nu sîntem nici noi, jandarmii, toți la fel.

Radekici își dădu seama că Dolinar îl consideră și pe el comunist și-l săgetă o durere adîncă și surdă. Îi veni în minte neîncrederea lui Uroș față de el, și, arzîndu-i toată ființa de rușine, hotărî să mintă de dragul acestui muribund, care-i tot așa de jignit și de îmbrîncit la o parte, ca și el. Îi va vorbi, așadar, ca și cînd ar fi, într-adevăr, comunist.

— Crede-mă, Stojane, că pentru mine ai fost comunist încă din prima zi, cînd te-am văzut în Zavalje... Ești de-ai noștri, Stojane, de-ai noștri, asta ți-o spun și acum. Noi, comuniștii, am ținut la tine...

Neștiind ce să spună mai departe, strînse puternic degetele înghețate ale lui Stojan și își lăsă capul în jos, amărît și distrus, de parcă ar fi rămas singur pe lume.

În loc de vreun răspuns, rănitul zîmbi doar recunoscător și ochii lui liniștiți și strălucitori rămaseră să se stingă ațintiți spre ținutul larg deschis în fața lui. Ca și cînd s-ar fi aflat singur față-n față cu ținutul său natal, privea cu o mulțumire

lină, odihnitoare, dumbrăvile, holdele și păduricile pe care și-a petrecut neuitata lui copilărie. Norii se retrăseseră și-acum totul era scăldat de strălucirea purpurie a soarelui lăsat în jos, poate mai frumos decît la oricare altă oră din zi.

Dolinar muri la lăsarea primelor văluri de întuneric, liniștit și pe neobservate, cînd toți țineau că se simte mai bine și că s-a liniștit nițel. Nici lui Radekici nu-i venea să creadă într-o moarte atît de bruscă și de timpurie; abia după ce atinse mîna rece a comandantului de companie, o amărăciune adîncă îi strînse inima; se ascunse în întuneric, după o căsuță de bîrne sărăcăcioasă, clipind des din ochi din pricina lacrimilor mărunte și usturătoare; simțindu-se, mai mult ca oricînd pînă atunci, îndepărtat și de Uroș, și de toți cei care stăteau în spatele lui.

În a patra zi de ofensivă, după ce-i sosiseră întăriri, inamicul pătrunse în Glibajac și începu să-i dea foc. Acum înaintarea lui se putea urmări după fuioarele de fum împrăștiate, care se ridicau deasupra livezilor înnegrite și, lățindu-se, se înălțau spre cerul încărcat de nori.

Privit din îndepărtare, de pe piscurile din jur, satul părea mort și cu totul pustiu, fără vreo făptură omenească în el; și din această cauză fuioarele de fum singuratice păreau și mai înfiorătoare, de parcă satul ăsta afurisit ar fi ars de la sine.

Bătrînul Jovandeka Babici și cerșetorul invalid Stanko Veselica ședeau în vîrful dealului povîrnit Uzlovacia, între tufișurile rare, și se uitau mîhniți la valea largă de dedesubt, pe care se întindea Glibajacul lor împrăștiat.

— Uite, uite, încă un foc! strigă Veselica, îndată ce un nou fuior de fum se ridică deasupra livezilor înnegrite.

— Eh, mare nenorocire, arde șopronul lui cumătrul „Japonezul", explică Jovandeka, privind cam pieziș, pe sub sprîncenele cărunte lăsate în jos. Hei, mă, fătul meu, de-ar fi acum aici Lazija al nostru, n-ar fi dat pacostea asta peste noi. I-am spus eu lui: „Lazija, nenorocitule, ce cauți tu la Crna Voda? Apără-ți satul!"

— Iaca, vezi, oftă sfios Veselica.

— Păi, da, fătul meu. Dar și tu ai trăncănit sus pe muntele Previja, că rusul e cu noi, că treisprezece milioane de cazaci, că săbii... Ehei, nenorocitule! Unde sînt acum toți

ăia ai tăi ?... Nu s-a ales nimic din toată povestea și nici n-avem pe nimeni alături de noi, asta ți-o spun eu.

— Păi, ne-a îmbrîncit puterea dușmanului, frățioare.

Jovandeka pufăi doar și se burzului mînios la Veselica, de parcă aceasta ar fi întruchipat în el toată conducerea răscoalei.

— Aha, puterea dușmanului, ai ! De ce ați lovit în cineva mai puternic, dacă nu sînteți în stare să-i țineți piept ? Nici nu trebuia să începeți, fătul meu !

— Ce să-i faci, am intrat în horă și acum n-avem încotro, zise împăciuitor Veselica, mestecînd abătut un fir amar de iarbă.

Cu cît trîmbele de fum se înmulțeau și se apropiau, cu atît Jovandeka ofta tot mai tulburat și nu-și mai găsea locul.

— Of, of, pentru Dumnezeu, ce-o să fie cu noi, frate !

Undeva, pe movilele joase de pe mijlocul satului, niște apărători invizibili deschiseră focul și valea se învioră într-o clipă și se umplu, toată, de împușcături. Jovandeka sări în picioare.

— Aha, îi auzi ? Ai noștri ! Da, da... nu se lasă frații ! Ei, vezi, nu-ți spuneam eu ție : nu se lasă partizanul !

În aceeași zi, în amurg, sosi de la calea ferată Bojan Ljusina cu două companii de combatanți și, la miezul nopții, cînd dușmanul se aștepta mai puțin, în valea Glimbajacului începu adevărata bătălie. Surprinși, necunoscînd terenul, ustașii și domobranii începură să se retragă. Îi înspăimînta și-i făcea să dea înapoi îndeosebi atacul puternic din flanc al lui Bojan. De la ultima acțiune întreprinsă într-o gară, Bojan avea muniție berechet, așa că, în privința asta, focurile de pușcă răsunau cu înverșunare, fără întrerupere.

Întregul contraatac al partizanilor îl conducea Radekici însuși. Cuprins de fiorul luptei, vibrînd din toată ființa, dăduse uitării toate jignirile și suspiciunile ; simțea că greul luptei stă pe umerii lui și că de el depinde izbînda, și, cu inima largă, — mirîndu-se și el de acest lucru — îl ierta și pe Uroș, și pe Bojan, și partidul. Nu-i nimic, lasă asta, nimeni nu l-a jignit, nimeni nu l-a îndurerat. Ce-a fost a trecut.

De la Uroș, de pe aripa dreaptă a frontului, soseau curieri emoționați, cu rapoarte scurte și cu întrebări, fapt care-i întărea și mai mult lui Radekici convingerea îmbucurătoare că Uroș îl prețuiește cu adevărat și că prăpastia dintre ei se

micșorează și se acoperă cu o pojghiță, ca o rană care se vindecă.

— Ține, flăcăule, personal în mîna comisarului. Fulger! îl expedie bine dispus pe unul din curierii săi, despre care știa că-i utecist. Îi plăcea că flăcăul îl privește cu încredere. Așa, vezi, mama ei de treabă, să vadă, în sfîrșit, și partidul că se poate conlucra cu Radekici.

De pe dealurile dimprejur, lumea înfiorată de bucurie asculta împușcăturile și revărsarea unor urale neclare. Erau partizanii, care strigau pornind la asalt.

— Uită-te, nu mai sînt rachete. Inamicul se retrage, asta-i sigur, cum e unul bunul Dumnezeu, explică Veselica, vechi soldat nemțesc,* dar la această observație, bătrînul Jovandeka tăcea chitic, zgribulit sub cojocul lui vechi. Părea cu totul alt om, de nerecunoscut, nemaisemănînd de loc cu Jovandeka de odinioară, întreprinzător și vorbăreț.

Pînă la ziuă inamicul se retrăsese spre oraș, luptînd anemic; dimineața, compania lui Trivun Drakulici îl atacă pe neașteptate în plină șosea și aci, împreună cu Bojan, care-i sosise în ajutor, îl înfrînse și captură patruzeci și șapte de domobrani și cinci ustași. Ustașii, toți oameni de prin părțile locului, fură trecuți de-o parte și legați, ca să fie judecați în public la adunări, în fața poporului, iar în jurul domobranilor începu o ceartă înverșunată între Trivun și Bojan.

— Trebuie să-i lichidăm pe toți, pînă la unul! scrîșni cu răutate diabolică Trivun. Și ăștia-s tot ustași getbeget.

— Ustaș e ăla care vorbește așa! replică mînios Bojan. Păi, pe nenorociții ăștia din Zagarje, mobilizați cu forța, să-i...? Nu facem noi treburi de-astea, Trivune, asta s-o știi!

— Fă cum vrei, răspunse Trivun cu inimă pustie, aducîndu-și aminte că nu se comportase prea bine în timpul ofensivei și de aceea e mai bine să tacă. Poți trece și la catolicism, eu nu-ți stau în cale.

Partizanii îi dezbrăcară pe domobrani de uniforme, straie ceva mai bune, și le dădură în schimb hainele lor ponosite, apoi, trecînd numai prin sate, îi duseră sub escortă spre calea ferată. Aici, în apropierea primei gări, trebuiau să-i lase să plece care unde vrea.

* Făcuse serviciul militar în armata austro-ungară. *(n.t.)*.

Cînd domobranii dezarmaţi ajunseseră în Glibajacul pe jumătate incendiat, lumea curioasă se adună în jurul lor, în faţa şcolii.

— Aha, voi sînteţi ăia ! Ia uitaţi-vă prin sat să vedeţi ce aţi făcut.

— Lăsaţi oamenii în pace, asta nu-i isprava lor. Pe cei care au aprins focul o să-i vedeţi duminică la adunare, le explică sergentul din escortă.

— Ehe, nu-s nici ei uşă de biserică. Ia te uită numai la dinţosul ăsta.

— Sînteţi nişte proşti că le daţi drumul. Ca mîine vor fi iarăşi aici.

Cînd lumea auzi c-o să-i vadă duminică pe adevăraţii incendiatori, se mai îmbună un pic faţă de domobrani, oameni sărmani, din ţinutul acela îndepărtat Zagorje.

Sosi de undeva şi Jovandeka, cu ochii adînciţi în orbite şi palid la faţă. Privi un timp în tăcere grămada de domobrani, amărîtă, pestriţă şi frîntă de oboseală ; apoi se apropie de unul mai în vîrstă şi nebărbierit.

— Zău, cumetre domobran, ai putea să-mi laşi haina aia a ta. Ce nevoie ai de ea, că oricum, te duci acum acasă, în civilie. Uite, frate, eu ţi-aş da vesta asta a mea.

Domobranul îşi dezbrăcă supus bluza largă, cu gulerul soios şi luă vesta de catifea, tare ponosită, a lui Jovandeka.

— Ei, vezi, fătul meu, acum arăţi altfel. Stai, să văd să nu-mi fi rămas ceva prin buzunare.

De la un alt domobran, Jovandeka căpătă nişte bocanci militari vechi, pe care îi încălţă pe picioarele goale şi bătu de două trei ori cu ei în pămînt.

— Haide, or fi buni de ceva... După bocancii ăştia, se vede că statul ăsta al lor n-o fi tocmai de lungă durată.

O zi mai tîrziu, începu judecarea ustaşilor luaţi prizonieri.

Pe o ţelină întinsă din apropierea statului major lumea fierbea ca apa într-o căldare. Lîngă tribuna mică, încropită la repezeală, stăteau ustaşii legaţi, înconjuraţi de o escortă puternică a partizanilor. În faţa lor, la o distanţă de trei-patru metri, se înghesuiau primele rînduri de ţărani. Din spate se auzeau din mulţime strigăte nerăbdătoare.

— Daţi-i încoace, că-i judecăm noi repede.

— Parcă ei i-au adus pe-ai noştri la judecată !

— Mama lor de turci, au ajuns acum unde trebuie.

Ustaşii erau aduşi, unul cîte unul, în faţa tribunei şi atunci Uroş anunţa cu glas tare :

— Oameni buni, în faţa voastră se află ustaşul Mustafa Bobici. Cine şi ce ştie despre fărădelegile lui ?

Mulţimea fremăta ca o pădure şi escorta se căznea să îndepărteze femeile şi bărbaţii îndîrjiţi de lîngă ustaşul încremenit. La urmă, de-abia se înţelegeau cine să vorbească şi să înşire fărădelegile ustaşului. Femeile îndeosebi, erau bune de gură, şi vîrîndu-se în ochii ustaşului, înşirau tot ceea ce ştiau despre el.

— Îţi mai aminteşti, Mustafa, vecin fără obraz, cum l-ai legat pe cumnatul meu în curte sub măr, iar el te ruga ca pe Dumnezeu : „Dă-mi drumul, Bobici, zicea el, dă-mi drumul.“ Dar cînd ai mînat din urmă vitele lui Stevki, şapte deodată ?! Vai de măiculiţa lui, ziceam eu şi număram...

Jovandeka Babici, negru de mînie, şezînd pe vine, în faţă de tot, lîngă un pom altoit, îngrădit, adăuga, pe scurt, cîte ceva despre fiecare ustaş, gesticulînd cu pipa stinsă.

— Hoţ, sigur că da, îl cunosc eu ! La pîrîu cu cîinele şi croiţi-l cu parul !

Pentru depunerea mărturiei împotriva ultimului ustaş, apăru pe neaşteptate primarul şchiop Djukan din Vreoci. Se strecură cu tot grupul lui de oameni în primele rînduri ; pe ei îi opri aici, iar el înaintă în faţa ustaşului buhăit şi cărunt Fehim Cirkici, fost negustoraş cu prăvălie mixtă la ţară :

— Fehime, suflete, ţi-aduci aminte cînd i-ai luat de la cîmp şi i-ai dus pe Marko şi pe Djura al nostru ? Ai, porumbelule !

— În privinţa lui Marko, ăăă... eu nimic, frate Djukane, începu să bîlbîie ustaşul, trecîndu-l sudorile ; iar Djukan ridică dintr-odată glasul, începu să ţipe plîngăreţ şi întorcîndu-se spre consătenii săi din Vreoci, îl pocni pe Fehim cu băţul.

— Fehime, unde-i acum Djura al nostru, unde-i Marko, Kraljevici Marko * al nostru, Dumnezeul tău şi al împăratului tău Suleiman !

* *Kraljevici Marko* (Crăişorul Marko) — erou a o mulţime de balade populare sîrbeşti, luptător neînfricat şi invincibil în luptele duse împotriva otomanilor. Aici numele personajului popular este, prin asociaţie, sinonim cu viteaz. *(n. t.)*

Uroș și Radekici strigară la primar să nu mai dea în prizonier. La aceste strigăte, Djukan parcă se mai înmuie și scoțîndu-și batista, își șterse mai întîi lacrimile și apoi se apropie de Fehim.

— Iaca, Djukan al tău îți șterge sîngele de pe frunte. Djukan nu-i om rău. Nu, Djukan nu-i rău, porumbelule...

Și iarăși, ca și cînd și-ar fi adus aminte de ceva, își ridică glasul plîngăreț, se întoarse spre ai săi și-l cîrpi din nou cu bățul pe Fehim.

— Unde-i cumnatul meu Stojan din Vrepcevina, Jankovici Stojan, unde-i ? Mama ta și a sultanului tău Murat !

Pînă la urmă escorta fu nevoită să-l ducă pe primar cu forța printre ai săi, căci, pe rînd, ba îl bătea pe Fehim, ba îl alinta. În locul lui, un țăran mai în vîrstă și dezghețat povesti toate fărădelegile negustorașului sîngeros și turbat.

— La moarte ! La moarte cu el ! pronunță sentința într-un glas mulțimea tulburată.

— La pîrîu cu cîinele și croiți-l cu parul. Îl știu eu, întări Jovandeka, îndreptîndu-și spatele amorțit.

Se hotărî ca ustașii prizonieri să fie mînați și împușcați în pădurea de fag din spatele statului major, plină de copaci seculari, șanțuri acoperite cu frunze veștede și hîrtoape înguste. Mulțimea năvăli de-a valma în urma lor. În fugă, mulți ajunseră înaintea coloanei de osîndiți și se grăbeau să apuce cît mai repede în pădure.

— Eh, luați-o înainte, că acolo se împart turte dulci, strigă Jovandeka invidios, grăbindu-se și el în urma celorlalți.

După înfrîngerea ofensivei ustașilor, oamenii se înapoiară în pădure la căminele lor și se apucară de munca cîmpului. În aparență, totul pornise pe vechiul făgaș și drept singura urmă a necazurilor prin care trecuseră, rămase pe fețele oamenilor un fel de gravitate profundă, mai ales cînd venea vorba de armată. Atacul inamic, încheiat de curînd, înfipsese în căpățîna fiecăruia convingerea că treaba asta a lor e o afacere serioasă, în care cad capetele și bubuie tunuri veritabile.

— Eh, zău, fătul meu, dacă aș fi murit ieri, n-aș mai fi crezut c-o să tragă cu tunurile în noi. Auzi, să tragă cu tunul în micuțul Bojan Ljusina și în vecinul meu Lazija ! se mira bătrînul Jovandeka, înfoindu-se în bluza largă de domobran.

* *

După ce Todor Bokan fugise din spital, luînd cu el pușca santinelei, se dăduse o mică alarmă și începuse urmărirea lui prin pădure, dar fără succes. În zilele următoare, incidentul acesta fusese dat uitării, căci în învălmășeala îngrijorătoare a ofensivei începură să sosească în fiecare clipă noi răniți, pansați în grabă și de mîntuială. Abia după ce totul se liniști și amuți tunul dinspre oraș, își aduseră iarăși aminte de Bokan.

După exact zece zile, pe un meșter dulgher, venit să construiască barăci, îl luă gura pe dinainte și destăinui că acum trei-patru zile, cînd venise încoace, fusese atacat în pădure de un om înarmat. Cică fîrtatul acela i-a luat plăcinta, pîinea și niște magiun ; de celelalte lucruri însă, nici nu s-a atins.

— Păi, alduiască-te Dumnezeu, de ce n-ai spus treaba asta mai devreme ? îl dojeni comandantul ariergărzii.

— Mi-a fost frică, oameni buni, să nu mă atace banditul într-o noapte, ori să-mi dea foc averei. Casa mea e singuratică, tocmai la poalele pădurii, iar el are pușcă. Naiba îndrăznește să se ducă să-l pîrască.

După descrierea dulgherului, cei de la spital ajunseră la concluzia că, după toate aparențele, nu poate fi altul decît Todor Bokan în carne și oase.

— N-avem altceva de făcut decît să-l aducem înapoi cu forța, chiar de ar fi să se apere, hotărîră cei de la spital la o adunare de partid și încredințară această misiune la patru ostași mai dezghețați din ariergardă, care-l luară cu ei călăuză pe meșterul dulgher.

— Oameni buni, faceți voi cum știți, dar eu nu plec fără pușcă. Îndată ce mă vede și mă recunoaște, o să-și dea numaidecît seama cine l-a pîrît și, iaca, o să tragă mai întîi în mine.

Înainte de plecare, intră brusc în grupul lor Gojko Ciupurdija, îmbrăcat în uniformă și încins cu centura, cu pansament în jurul capului.

— Merg și eu, tovarăși. Todor mi-e cunoscut bun. Am să-l înduplec cu frumosul, chiar dacă... e sălbatic, că doar îl știu.

Încă cu mult înainte de a ajunge la locul unde fusese atacat, dulgherul începu să se uite speriat în toate părțile și să tărăgăneze pasul. Gojko surîse și trecu în fața lui.

— Hai, merg eu înainte, tu spune numai încotro s-o luăm.

Cînd printre trunchiurile de fag, înalte și netede, apăru în pădure o mică ridicătură de teren, pe lîngă care ducea o potecă bătătorită, dulgherul se opri și zise în șoaptă :

— Eh, iată, acela-i locul cu pricina. Tocmai mergeam pe cărăruia aia, iar el striga de sus : „Lasă jos ceea ce ai de mîncare !"

Cu precauție și cu teamă, ostașii cercetară toată împrejurimea, dar nu era nicăieri nici o urmă că ar fi zăbovit acolo, măcar pentru scurt timp, vreun om.

— N-o fi, oare, vreo peșteră prin apropiere ? întrebă unul din partizani.

Dulgherul începu să-și frece îngîndurat nasul.

— Nu cred.

— Dar vreo colibă ?

— Eh, parcă nu-i nici așa ceva, căzu pe gînduri meșterul, îngropîndu-și între palme toată fața, pînă la ochi. Poate o fi cumva o colibă de-a cărbunarilor, dar și asta, dărăpănată.

— Hai, du-ne acolo.

Cu vreo jumătate de kilometru mai departe, pe un platou lăturalnic, apărură înaintea partizanilor două colibe părăsite de cărbunari, în fața cărora toată porțiunea de teren era arsă, plină de tăciuni și de pămînt roșcat, adunat în grămezi.

— A, o fi aici. Hai, să vedem.

Gojko nu apucă nici să pășească bine pe platou și din borta întunecoasă a primei colibioare se auzi o voce arțăgoasă și aspră :

— Stai, că trag !

Flăcăul se opri uluit. Ceilalți săriră după copaci.

— Gojko, Gojko, ascunde-te !

— Stați, măi ! se răți nervos Gojko. Hei, cine-i acolo ?

Nu veni nici un răspuns. Băiatul se întoarse atunci nedumerit spre ceata lui de băieți și își mută greutatea corpului de pe un picior pe altul.

— Hei, Todore, tu ești acolo ?

Iarăși tăcere.

Gojko mai făcu un pas, doi, înainte, în așa fel, încît să fie cu totul înspre intrarea în colibă și strigă din nou :

— Hei, Todore, ieși, sărăcane, nu-ți fie nici o teamă !

De-abia atunci se auzi din colibă aceeași voce nepăsătoare:

— Dă-te înapoi, că trag !

În deschizătura colibei se mișcă, într-adevăr, țeava carabinei. Cineva din spatele lui Gojko strigă :

— El e, el ! E vocea lui Bakunin !

N-ar fi trebuit să-l căutăm cu oameni înarmați, cugetă indispus Gojko și strigă mînios la ceata lui :

— Mă, voi ăia de acolo, la ce naiba ați sărit după copaci ! Dumnezeul vostru, păi nu vedeți că-i Todor Bokan ? Hai, ieșiți și așezați-vă aici pînă stau eu de vorbă cu omul.

Și nemaiținînd seama de ceea ce face, Gojko ieși în mijlocul platoului și începu să strige :

— Todore, măi Todore, păi cel puțin pe mine mă cunoști, mama ei de treabă ! Ia uită-te la el ! Ieși, mă, afară, n-auzi ?

Cel din colibă tăcea, de parcă se gîndea la ceva.

Acum Gojko strigă tare de tot :

— Auzi, măi, ăla de acolo, să-ți fie rușine, javră ce ești ! Ce crezi că am venit încoace așa, rănit, ca să-ți tai capul, ai ? Mi-a fost milă de tine, fire-ai al dracului să fii, c-o să te prăpădești, așa ca nimeni altul din neamul tău... O, oameni buni, oameni buni, ce mai om și ăsta !

Gojko începu să-și desfacă furios centura.

— Poftim, javră afurisită, vezi că n-am nici un fel de armă și că nu viu cu gînduri rele. Poftim, poftim, îmi scot și bluza.

Azvîrli furios bluza la pămînt, își desfăcu cămașa la piept și porni spre colibă.

— Poftim, Todore, trage, dacă crezi că-ți vreau răul ! Trage în vecinul tău, rănit și cu mîinile goale, hai, trage ! Omoară-mă tu, dacă nu m-au omorît ustașii !

Toți îl urmăreau cu respirația oprită și cu încordare pe Gojko, care, înjurînd mereu, ajunse lîngă colibă și amuți acolo dintr-odată, așezîndu-se lîngă locul de intrare în colibă.

Cu fața înnegrită și toată numai barbă, Todor stătea întins pe burtă la intrarea în colibă și, strîngînd încă în mînă carabina, se uita dureros și sălbatic la Gojko, ca și cînd s-ar fi mirat cum de a apărut lîngă el. Gojko se înduioșă :

— Eh, Todore, Todore. Cum ai ajuns aici și din ce trăiești ! Ce te-a mînat să faci acest lucru ?

Și coliba și omul din ea erau îmbibați cu acel miros neplăcut de cărbuni stinși și umezi și de ferige putrede, care umplu toamna adăposturile omenești vremelnice de prin munți, rămase pustii. Totul era rece și stins, ca și cînd în această grotă a cărbunarilor n-ar fi stat un om viu, ci o sălbăticiune singuratică, pe jumătate moartă, cea din urmă din neamul ei, care se vîrîse aci ca să piară nevăzută și liniștită.

— Poți să te ridici, Todore ?

Fugarul clătină abia perceptibil din cap. Așa cum arăta, istovit și tăcut, nimeni n-ar fi putut să creadă că-i același om care acum cîteva clipe, îi amenințase atît de nemilos că va trage cu pușca.

Încropiră la repezeală un fel de targă și cînd îl așezară pe ea, rănitul gemu stins printre dinții încleștați. Acesta era singurul semn de viață pe care-l dădea. Altminteri, la toate celelalte întrebări doar se încrunta și întorcea capul, de parcă toate în jurul lui erau numai vedenii.

Cînd lăsară targa jos în fața barăcilor spitalului, „doctorul" Kazimir, un student vioi, medicinist din Banija, sosit de curînd în spital, se aplecă deasupra rănitului neobișnuit care fugise, și-l întrebă prietenește, ridicîndu-și curios sprîncenele :

— Ei, ce-i, dragul meu ? Oho, temperatură ! S-ar mai putea să mai avem și niscaiva pneumonie sau vreo infecție... Hai, veniți încoace cu el ! Tovarășă Katica...

* *

Pe teritoriul liber al Podgorinei începură să sosească, tot mai des, oameni noi și necunoscuți. Majoritatea dintre ei, îndeosebi cei mai tineri, originari din oraș, din tîrgurile din împrejurime și din satele încă neeliberate, se înrolau imediat în unitățile de partizani și se contopeau repede cu marea masă a luptătorilor din Podgorina. Chiar dacă vreun elev ori mun-

citor mai dezgheţat ieşea din comun, adopta în curînd obiceiurile şi felul de viaţă al celorlalţi partizani, iar aceştia, la rîndul lor, în felul de a vorbi, ori în alte privinţe, preluau cîte ceva de la noii veniţi şi astfel se stabilea repede un fel de echilibru şi uniformizare. Treptat, şi fără să bată la ochi, unitatea se transforma — lucru pe care nimeni nu-l observa în mod evident.

Altfel mergea însă treaba cu oamenii care, salvîndu-şi viaţa, se refugiau la rudele şi la cunoscuţii lor din Podgorina. Ţăranii se acomodau repede şi se apucau de munca cîmpului de fiecare zi, împreună cu gospodarul la care locuiau. Nu aveau nici timp şi nici nu simţeau vreo nevoie deosebită să se necăjească şi să se plîngă de situaţia lor ieşită din comun. Ce să faci, trebuiau să fugă şi au fugit, iar acum trebuie, zău, să muncească şi cît mai au două mîini şi sănătate, întotdeauna îşi vor agonisi bucăţica de pîine. În ziua de azi nici nu-ţi trebuie altceva. Principalul e să-ţi rămînă capul pe umeri, iar celelalte se vor înfăptui cu timpul.

Să lăsăm la o parte faptul că pe ţăranul refugiat îl năpădeau uneori în timpul nopţii grijile şi-l pîrjolea amărăciunea, încît îi fugea somnul şi i se rupea inima la fiecare cîntec de cocoş. Îţi pare rău de căminul tău amorţit, de holdele tale, de fiecare par din gard ; îţi pare nespus de rău, încît nici nu-i poţi reproşa omului că aşa, singur şi în tăcere, se amărăşte şi i se face dor de bunurile sale.

Refugiaţii din oraş erau însă cu totul altfel. Se plîngeau în gura mare de starea de înapoiere a ţăranilor şi de criză ; în privinţa asta, mai ales femeile nu ţineau seama de nimic, astfel încît ţăranul care-i găzduia, aflat adeseori în încurcătură, întorcea capul şi se prefăcea că n-aude. Tînjind după bunurile distruse şi jefuite, mulţi dintre orăşeni se lăudau de fapt, făcînd paradă cu ceea ce avuseseră odată. Doar cei cu adevărat îndureraţi după vreunul de-al lor tăceau încremeniţi, dar şi în felul acesta, prin amărăciunea lor ucigătoare şi constantă, se deosebeau de gloata ţărănească.

Aceşti orăşeni, lume măruntă, mic-burgheză, erau o povară nu numai pentru cei la care locuiau. În timp ce ţăranii, răbdători şi supuşi destinului, se împăcau cu necazurile războiului şi le luau tot mai mult ca pe ceva normal şi de fiecare zi, oaspeţii neplăcuţi din oraş, cu văicărelile lor veşnice, le aduceau mereu aminte de faptul că se găsesc acum în vre-

muri excepționale și periculoase și că trebuie să te aștepți la tot ce-i mai rău. Alungată din mediul ei și dată la o parte de la treburile sale, această lume naufragiată sărea imediat în ochii fiecăruia și, prin însăși prezența ei acolo, le amintea țăranilor de război și de faptul că acum omul poate să rămînă, într-o clipă, gol-goluț și să cadă pe capul cine știe cui.

În zilele încă neliniștite de după înfrîngerea atacului inamic asupra Podgorinei, pe teritoriul liber al partizanilor apăruse un personaj nou, tovarășul Milan. În timp scurt, fără să bată la ochi și fără tămbălău, cutreieră toată Podgorina, vizită toate unitățile militare și toate comitetele sătești, și deveni peste noapte cunoscut și bine văzut peste tot.

În forfota aceea din jurul căruțelor cu răniți, nebărbierit, mînios și toată ziulica pe picioare, Stojan Kekici venise odată noaptea tîrziu acasă, aducînd cu el un musafir necunoscut. Auzindu-i, nevasta lui Stojan dădu să se scoale din pat, dar o opri din prag vocea liniștită a musafirului, care, pare-se, încă de la primul pas, se simți ca la el acasă și plăcut în mediul nou :

— Stai liniștită acolo. Stojan și cu mine ne-om descurca singuri.

A doua zi Jeka, nevasta lui Stojan, văzu apărînd din odaia laterală un om cam mic de statură și smead, de vreo treizeci de ani, îmbrăcat în pantaloni militari și cu o scurtă de piele atîrnată pe umeri. El i se adresă ca unei cunoștințe vechi.

— O, te-ai și sculat ? Noi te-am trezit azi-noapte, ai ?

„Tovarășul Milan" era de fapt un musulman din Banja Luka, maistru într-o fabrică, un luptător iscusit și cunoscut, pe care partidul îl mutase dintr-o companie din Bosnia centrală în Podgorina, ca să înființeze aici comitetul districtual și să preia conducerea tinerei organizații de partid din Podgorina, cu care să căznise pînă atunci Uroș de unul singur, cu cadrele lui puține și fără experiență.

Încă de la prima întîlnire și după cele cîteva schimburi de cuvinte avute cu el, fiecărui țăran i se părea că pe tovarășul Milan îl știe mai dinainte, că-l mai văzuse și-l mai cunoscuse undeva. În tonul vocii sale, cînd duios și vesel, cînd ironic și dojenitor sau îngrijorat și grav, vibra ceva prietenos și intim, ceea ce îl ducea pe om la gîndul că tovarășul Milan îl cunoaște bine, anume pe el personal și necazul lui propriu, și că despre acest lucru vorbise cu el și mai înainte undeva. Venind la

vreo conferință ori adunare, el ghicea, de la prima aruncătură de ochi, pe cine trebuia să-l încurajeze cu un zîmbet, pe cine să-l însenineze cu o glumă, ori să și-l apropie, bătîndu-l prietenește pe umăr.

Pe jumătate militar, pe jumătate civil, tovarășul Milan era ca la el acasă și se simțea necesar și la loc potrivit atît printre partizani, cît și printre țărani. Cînd venea la vreo întrunire, el făcea impresia a fi ca un fel de sol în fruntea armatei și oamenii se dădeau la o parte cu respect și vădită satisfacție, ca să-i facă loc. De asemenea, în companie, o dată cu sosirea lui, parcă adia printre partizani ceva din căldura aceea pe care o tăinuiește satul părăsit, zgribulit și ascuns acolo, undeva, în spatele frontului, veșnic frămîntat de grija alor săi, aflați pe poziție. Așa a devenit tovarășul Milan, în scurt timp, un fel de gospodar militar al Podgorinei, care ducea în cîrcă cîte ceva din grija fiecăruia și nu erau rare cazurile cînd cîte un țăran mai în vîrstă, ducîndu-se îngrijorat spre holda sa, îl oprea din drum și-l întreba grav :

— Ce zici, tovarășe Milan, timpul ăsta-i bun, oare, pentru arat ?

Jeka, nevasta lui Stojan Kekici, își făcuse obiceiul să-l aștepte în fiecare seară să apară la locuință, iar dacă nu venea pînă noaptea tîrziu, ea acoperea șovăitor focul cu cenușă și dădea la o parte cana cu lapte.

— Iar l-a prins undeva noaptea. Doamne, din ce-s făcute, oare, picioarele astea ale lui... Ce să faci, fiecare cu grijile sale.

Tuturor conducătorilor, chiar și comandantului Radekici, poporul le spunea, pur și simplu, pe numele de botez, ori de familie. Lui Uroș îi mai zicea uneori și comisarul ; singurul Milan era însă numai „tovarășul Milan", pentru toată Podgorina. Numele de familie nu i-l știa nimeni și, ca într-o înțelegere tacită, nimeni nici nu prea întreba de numele lui de familie. Cuvîntul „tovarăș" îl prindea mai bine decît orice fel de alt nume de familie și, totodată, îl punea mai presus de toți ceilalți, înconjurat de un respect deosebit. Prin sate se cam vorbea c-ar fi inginer și că l-ar chema Majkici, astfel că bătrînul Todorina Majkici-Icianovici începea să se umfle în pene și să-i zică rudă, cînd stătea de vorbă cu cineva.

— Ei, zău, ruda asta a mea o să facă ordine și totul o să meargă strună.

Întîlnirile dintre Uroș și tovarășul Milan au fost, încă din prima zi, oficiale și cam reci, astfel încît, și unul și celălalt, se mirau cum de prietenia lor veche și intimă de la Banjaka Luka s-a transformat acum, în noul mediu, într-un fel de relație gravă și oficială, fără căldura și cordialitatea de altădată. Parcă povara misiunilor și răspunderilor îi apăsa și pe unul și pe celălalt și nu le îngăduia, nici măcar o clipă, să se întoarcă în atmosfera plimbărilor și discuțiilor îndelungate din trecut, desfășurate pe aleea liniștită și umbroasă de pe malul rîului Vrbas. Doar uneori, cînd dădeau să se despartă, în tovarășul Milan mai sclipea cîte o scînteie de altădată.

— Eh, dragă Uroș, era mult mai ușor să discutăm la Ciazim și să ne luăm la trîntă cu poliția, decît să înfăptuim în Podgorina asta a noastră o frățietate înarmată și să ne luăm la trîntă cu Djulaga. Hai, puiul mamei, fă-l pe Djulaga să aibă conștiință de clasă... Oho-ho-ho !

De Radekici, omul cu totul deosebit, tovarășul Milan parcă se apropiase cu mult mai strîns. Îți făcea impresia că Radekici, devenind pe îndelete din ce în ce mai rece și mai îndepărtat de Uroș, primul său colaborator, abia așteptase să găsească pe cineva față de care să poată fi deschis. El și Milan erau în stare să se plimbe ore întregi, pas la pas, pe drumul din fața statului major, purtînd discuții liniștite și cumpătate, în care nu existau niciodată nici șoapte, nici tonuri ridicate, de parcă ar fi vorbit despre lucruri din cele mai obișnuite. Doar din timp în timp rîdeau încetișor amîndoi, ca niște oameni cărora, pe lîngă vorbe serioase, le venea neprevăzut pe limbă și cîte ceva glumeț, ușuratic pentru aceste vremuri tulburi și pentru treburile pe care le puneau la cale.

— Ăsta-i un om bun, ce zici, măi, Uroș ? îl lăudă Radekici pe tovarășul Milan, încă de la prima întîlnire avută cu el, adresîndu-se după atîta amar de timp, bine dispus și intim comisarului.

— Bun, bun, de-abia acum o să vezi ce fel de tovarăș e ăsta, un suflet rar.

Amîndoi simțiră în clipa aceea cum înstrăinarea și răceala dintre ei începe să se înmoaie și cum acest om nou venit, larg și deschis la inimă, îi leagă din nou și-i reîntoarce la cele dintîi zile de cunoaștere reciprocă, cînd, în toate cele, erau absolut necesari unul altuia.

Trivun îl întîmpinase, în aparență, frumos pe tovarășul Milan. Îi asculta liniștit și atent expunerile, dar cînd Milan începuse la consfătuirea companiei să vorbească despre frăția cu musulmanii, Trivun, întunecat și abătut, își ațintì ochii dinaintea sa, evitînd să-și încrucișeze privirea cu oamenii săi. Dacă ar fi spus treaba asta Uroș, ba chiar și Radekici, el, pentru povestea asta cu musulmanii, cu siguranță că l-ar fi întrerupt ; dar față de acest om... ceva nu-l lasă să deschidă gura.

— Ce-o fi cu mine ?! se necăjea el cu vădită amărăciune din pricina tăcerii sale și totuși... nu i se deschidea nicidecum gura și, ca hipnotizat, îl asculta pe omul acesta ciudat, care se numește „tovarășul Milan". Chiar și Stojan Dzamonja, comandantul de batalion, care-l însoțea pe Milan, se mira de această pasivitate a lui Trivun și cugeta în sinea lui :

— Cine știe, poate că i-a venit mintea la cap !

Abia după ce tovarășul Milan își luă rămas bun de la posomorîtul Trivun și porni călare peste ținutul pustiu și cenușiu, fostul jandarm se apucă cu mîinile de centură, se încruntă și clătină negativ din cap. Stojan Dzamonja îi îmbrînci umărul :

— Ce zici, comandante, e om de treabă, tovarășul ăsta Milan ?

— Ar fi el tovarășul Milan, dacă n-ar fi tovarășul Miralem, mîrîi îmbufnat Trivun și, ca și cînd i s-ar fi năzărit dintr-odată ceva înaintea ochilor, adăugă grav și convins, mirîndu-se și el însuși de acest fapt :

— Păi, da, ăsta-i musulman, turc ! Iar eu mă tot miram astăzi...

Și de-abia în clipa aceea, îi deveni cu totul de înțeles de ce nu-i venea să-l privească deschis, drept în ochi, pe acel „Milan", în timp ce acesta vorbea despre frăția cu musulmanii.

O întîmplare ciudată îl ajută pe Trivun ca, încă în aceeași zi, să regrete și să-și repare greșeala față de „turci".

În amurg, o patrulă a celor din Mraciaj îl aduse în fața lui Trivun pe Selim, fiul lui Smail-hogea. Băiatul, luînd-o pe partea din sus de Gornja Mahala, reușise să se strecoare, prin cercul șubred de apărare a orașului, pe teritoriul partizanilor. Acum cerea să fie dus la comandamentul detașa-

mentului ori la tovarășul Milan. Zicea că aduce știri importante.

— Aha, știri importante pentru tovarășul Milan! zise Trivun îngîndurat, privind drept înainte. Ați și fost, prin urmare, informați că-i aici? Într-adevăr, cam așa-i... Legătură, zici? Bine, o să aveți legătură, voi, cei din oraș; n-avea nici o grijă.

Adîncit în gînduri negre, Trivun se ridică, își aranjă centura și atinse ușor umărul lui Selim.

— Hai că te conduc eu. Hai, frate... musulman.

Porniră undeva la vale, peste cîmpurile goale, mai jos de statul major. Pe drum, în timp ce flăcăul povestea cele mai noi știri despre italieni, Trivun repeta îngîndurat și absent:

— Zici c-au pătruns în Drvar? Da, da. Știu, știu, treaba asta nu-i plăcută nici pentru voi de jos... Da, da, trebuie anunțat imediat tovarășul Milan, ai dreptate. Da, da, tovarășul Milan. Italienii sînt scîrboși, așa zice și tovarășul Milan.

Cuvintele „tovarășul Milan", Trivun le pronunța apăsat și cu ironie tainică și cu cît se întindea mai mult întunericul, devenea tot mai vioi și mai vorbăreț. Tînărul se neliniști și încetă aproape cu totul să mai vorbească, simțind un tremur neplăcut la inimă. Omul acesta de lîngă el ori e beat, ori... ori n-are intenții bune. Și apoi, încotro îl duce? Undeva spre niște șanțuri și înfundături, unde nu s-ar putea spune c-ar exista comandamente militare sau așezări omenești.

Mergînd numai pe drumuri ocolite, ajunseră în apropierea unei văi înăbușite de tufișuri și de întuneric. Selim privi înfiorat stejarii răzleți cu crengile retezate care se înălțau deasupra apelor surde ale nopții și-i veni involuntar pe limbă întrebarea, plină de presimțiri rele:

— Unde ne ducem?

Parcă șfichuit puternic de această întrebare, Trivun se întoarse brusc și-l apucă pe băiat de mînă.

— Vrei să știi unde mergem, ai? La Milan, la tovarășul tău Miralem, duminica mamei tale și a lui! Credeți că ne duceți de nas, ai?

În timp ce, complet paralizat și încremenit, privea cum Trivun deschide nebunește tocul și scoate revolverul, băiatul, străpuns de o durere tăioasă și fulgerătoare, își dădu într-o

clipă seama de ce ochii tatălui său, Smail-hogea, îl priveau veşnic cu amărăciune. Bătrînul presimţise, aşadar, noaptea asta, pe valea asta afurisită şi această... această...

Reîntorcîndu-se la statul major, cu sufletul pustiit şi cu paşi greoi, Trivun nu putea să uite nicidecum mîna aceea plăpîndă şi subţire, adevărată mînuţă de copil, pe care acum cîteva clipe o ţinuse atît de pe neaşteptat în palma lui. Nici măcar nu s-ar fi gîndit că băiatul acela are degete atît de plăpînde şi de subţiri.

Simţind încă răceala acelei mîini mărunte şi străine, Trivun îşi frecă palma stîngă de stofa groasă a uniformei de jandarm şi, cu un sentiment de scîrbă chinuitoare, se întrebă : de unde o fi avînd acest tovarăş Milan autoritatea şi puterea ca în locurile acestea sălbatice, întunecoase şi pline de sînge, să atragă pînă şi asemenea fiinţe liniştite şi inofensive, cu mîini plăpînde de copil ?

PARTEA A TREIA

După două luni de viaţă liberă, Drvar, cel dintîi oraş eliberat al Bosniei, căzu din nou în mîinile duşmanului, de data asta în ale italienilor. Ocupantul ţinea morţiş să pună stăpînire pe acest important centru industrial, dar coloanele italiene se opriră stupefiate în faţa unui ocean de flăcări. Orăşelul ordonat, cu toate instalaţiile fabricii sale de celuloză şi cherestea, cu numeroasele depozite şi cu colonia muncitorească, ardea din toate părţile. Cu inima strînsă, muncitorii Drvarului au aruncat pradă focului toate construcţiile de pe urma cărora trăiau şi pe care ei, cu mîinile lor, le înălţaseră pînă la ultima cărămidă şi ultimul nit.

Podgorina primi vestea ocupării Drvarului cu un fel de nedumerire şi îngrijorare. Italienii în Drvar? Apoi, frate, mai bine ei decît ustaşii. E adevărat, comisarii politici şi tot felul de agitatori locali spun că italienii şi nemţii ne sînt duşmani tot aşa ca şi ustaşii, totuşi... ai auzit, oare, ce se spune despre italieni?

Un oarecare Djukan Kecia, din Lika, mătăhălos şi roşu la faţă, cu mustăţi bălane şi cu ochi verzi, bine cunoscut de cei din Podgorina de la tîrgurile de vite din oraş, apăru din nou în Podgorina. Ca şi cînd nici n-ar fi fost război şi răscoală, se interesa iarăşi de porumb şi de boi îngrăşaţi şi povestea prin sate:

— Zău, pe la noi poţi să treci liniştit cu puşca pe lîngă italieni că nu-ţi fac nimic, numai să nu te atingi de ei. Spune-le numai că eşti cetnic sîrb şi că vrei să-i „mazzare“ * pe ustaşi, că imediat strigă: „Serbo buono, croato mazzare!“ ** Nu le place de croaţi.

— Dar de turci?

— A, nici de turci, nicidecum. O să vedeţi; ferice de voi, dacă au să vină jos în oraş. N-o să mai îndrăznească turcul nici să mişte din coadă. Numai că... cobora vocea

* *Mazzare* (în l. italiană în original) — a ciomăgi. *(n. t.)*

** *Serbo buono, croato mazzare* (în l. italiană în original) — Sîrbul e bun, croatul trebuie ciomăgit.

Djukan, nu le place de loc de comuniști și de stelele lor în cinci colțuri. Treaba asta nu ține la ei. Se supără îndată și nu-ți mai dau nimic.

Seara, stînd cu vechii lui cunoscuți la un păhărel de țuică, Djukan povestea confidențial, desfăcîndu-și larg brațele:

— Ah, mamă-măiculiță, ce-am mai tăiat la turci prin Kulen Vakup! N-o să mă credeți, oameni buni, dar mîinile îmi erau pline de sînge pînă la coate. Am tăiat, îți spun ca unui frate, peste cincizeci, ca pe niște miei.

— Uf, uf, sfîntă să-ți fie mîna!

— Nu l-aș lăsa eu pe turc nici aici, la voi, să-mi umble el mie prin sat, ba încă să mai poarte și pușcă, se înfuria Djukan, cu fața roșie ca un rac oparit.

— Ce să faci, frate Djukan; la noi cînd te atingi de un turc, ți se duce căpățîna!

— Zău, Trivun Drakulici îi mai adună așa, noaptea, pe ascuns. Numai să înnopteze un turc în zona lui, apoi fii fără grijă, nu mai vede soarele. Îi găsește Trivun prăpastia.

— Eh, ce să faci, comisarul ăsta al nostru, Uroș, e pe jumătate croat, așa că el trage către ei. Știi doar; ei și turcii au fost întotdeauna contra noastră.

— Eh, sîrbule, mama ta, cînd o să-ți vină mintea la cap!

Djukan trase într-o seară la Savo Ljusina. Stăteau singuri în odăița rînduită pentru oaspeți, Savo așezat la o masă mică, iar Djukan pe pat, fără pantofi, încălțat cu ciorapi albi de lînă și niște jartiere gri, trase peste pantalonii de catifea.

— Djukane, spune-mi drept, acum sîntem singuri, începu Savo, aplecîndu-și pieptul spre masă, e adevărat ceea ce ai povestit aseară în fața oamenilor? Oare italienii sînt tocmai așa: nu se leagă nici chiar de sîrbul înarmat?

— Numai să nu fie comunist. Ți-am mai spus: doar comuniștii au mai tras nițel cu arma și au dat foc orașului, iar toată cealaltă armată i-a lăsat în pace pe italieni să treacă spre Drvar.

— O, frate, ai văzut tu treaba asta?

— Și acum spre Lika e mare zarvă și fierbere, continuă Djukan, strîmbîndu-și fața și ridicîndu-și mîinile scurte și grase. Majoritatea nu vor să lupte împotriva italienilor, se înființează companii de cetnici, își pun steme, cocarde și

poartă uite așa niște bărbi, măi, frate-meu! Îi amenință pe comuniștii ăștia partizani: dacă, cică, trageți în italieni, tragem și noi în voi. Și ce-i mai important, în companiile de cetnici nu există nici un amestec: nici șokăț, nici turc, nici comisar. Numai sîrbi iuți ca focul. Sînt acolo ofițeri adevărați, popi, negustori.

Savo se aplecă și mai tare peste masă și se uită posomorît la tăblia cioplită.

— Vi-i ușor vouă acolo, sînteți mulți. Dar aici? N-ai un om cumsecade cu care să schimbi o vorbă. Toți sînt niște sărăntoci, comuniști, împotriva statului.

— Și de ce stai, frate, cu mîinile în sîn? Te-ai înfundat în casă și... S-ar găsi aici oameni. Iată-l, mai întîi, pe Trivun din Mraciaj. De ce nu te abați pe la el?

— La ce bun, cînd și capul lui e în joc din cauza lui „Motanul" ăla nenorocit. Ăștia au și mirosit că cei din Japaga au fugit acolo.

— Să fii tu viu și sănătos, dar încă alaltăseară i-am expediat în Lika.

Savo își ridică uluit capul.

— Nu mai spune, în Lika?

— Da, da, lasă oamenii să se adăpostească deocamdată acolo, au să aibă timp cînd să se întoarcă.

Savo își lăsă capul în jos și se rezemă în mîini.

— Și mie îmi vine, zău, să plec, unde-oi vedea cu ochii. Așa nu sînt nici în car, nici în căruță; cu ăștia ai noștri nu pot merge nici în ruptul capului, iar cu ustașii, știi și tu singur cum e.

— Rămîi aici, rămîi, începu să-l potolească Djukan. Se ține cont și de tine acolo unde trebuie. Aici, în Podgorina, vei avea de lucru pînă peste cap, o să vezi. Savo Ljusina nu poate fi atît de ușor uitat.

— Să dea Dumnezeu!

De la discuția din seara aceea, Savo se învioră și începu să apară mai des prin sat, printre oameni.

Pretutindeni prin sate se simțea o tulburare tainică și un fel de așteptare plină de încordare și de îngrijorare. Vorba că italienii îi vor apăra pe sîrbi se răspîndea tot mai mult în popor și dădea speranțe țăranilor că, o dată cu venirea lor, se va pune capăt tuturor necazurilor războiului.

— Să-i înfrîneze numai pe ustaşi şi să liniştească lucrurile, că toate celelalte sînt mai uşor de suportat. Principalul e să-ţi rămînă capul pe umeri.

Cînd simţea că există şi cea mai mică speranţă de a se ajunge la indiferent ce fel de pace şi că nu vor mai trebui să lupte, ţăranii să agăţau cu încăpăţînare de această posibilitate şi deveneau surzi şi orbi pentru toate celelalte lucruri. La una din numeroasele conferinţe ţinute seara la şcoală, cineva aminti de italieni şi de politica lor vicleană ; la aceasta se auzi din ultimele rînduri glasul tulburat al lui Glişa Majkici, un ţăran bine înstărit, în vîrstă de cincizeci de ani. Vorbea mînios, înroşindu-se la faţă şi respirînd din greu, de parcă i s-ar fi făcut lui personal vreo nedreptate.

— Numai să mă lase pe mine italienii în pace aici în gospodăria mea ; şi dacă trebuie să plătesc impozit — îl plătesc ; dacă trebuie să fac clacă — o fac, şi, la urma urmei, să învoieşte omul să treacă şi la religia aia a lor catolică, numai să-i rămînă capul pe umeri. E uşor să facă prostii tînărul de-acolo, care n-are nici nevastă, nici copii. Numai să nu ne căsăpească, — fire-ar să fie de italieni — că noi îi lăsăm în pace.

— Şi ce-ar fi, zău, dacă nu i-am lăsa ! se repezi Stojan Kekici, scos din sărite de această meschinărie ţărănească. O armată ca a noastră, cu asemenea băieţi, să depună armele în faţa mîncătorilor de pisici ?! Ce caută italienii în casa noastră ?

— Hai, du-te de-i întreabă, bombăni careva.

— Vor să ţină în frîu sărăcimea, răspunse Stojan însuşi la întrebare. Cică ce n-a putut Pavelici — facem noi. Ne dăm drept prieteni, pînă punem mîna pe frîu...

— Of, sîrb nenorocit — mama cui te-a făcut pe lume — totdeauna se găseşte careva să te încalce ! gemu unul din mulţime.

Zvonurile acestea despre italieni pătrundeau şi în companiile de partizani şi începeau să provoace aceea neliniştе tainică şi destructivă, care descompune o armată încă înainte de a se ivi duşmanul.

Uroş Pavlovici observă şi el această îngrijorare din cadrul companiilor, iar cînd mai citi şi ultimul comunicat, primit din Drvar printr-un curier, începu să-şi frece grav

fruntea, oftă și porni să-l caute pe Radekici. Îl găsi în fața statului major.

— Miloș, se anunță din Drvar că italienii vor sosi în curînd jos în oraș. Mane Rokvici a refuzat să tragă în ei; au mai refuzat și alții. În curînd vom fi puși în fața unei mari probleme.

Radekici își lăsă ochii în jos și privi sever și posomorît în pămînt.

— O să se întîmple, zău, tot felul de lucruri. Cine naiba îi aduce încoace?

— Se știe cine, vin în ajutorul lui Pavelici.

Radekici începu să-și muște necăjit buzele.

— Nu-i bine, nu-i bine de loc!... Unii povestesc de pe acum că italienii sînt liniștiți, că nu se leagă de ai noștri... Acum cine o să-i...

— Ți-am mai spus eu că asta-i treaba cea mai primejdioasă, dar tu treci prea ușor peste toate.

— Cine s-ar fi gîndit, mă, că au să ajungă italienii atît de repede aici! Armata italiană, hm... și ce se spune... ce zice, ăsta... tovarășul Milan?

— Ce zice partidul? Partidul, dragă Miloș, cere o luptă hotărîtă. Cine sînt azi italienii, asta cel puțin e clar.

— Ce mai tura-vura, așa-i, căzu de acord Radekici neașteptat de repede. Mă, cum s-au mai grăbit! Acum cine să-i întoarcă și să-i facă se înțeleagă pe țăranii ăștia ai noștri?

— Trebuie să depunem eforturi, acum fiecare minut e scump.

— Numai să nu înceapă ăștia să arunce puștile din mînă. Îi știi doar: cine o să meargă împotriva italienilor, ei?

— Cine? Zău, nu știu. Iacă, mîine o să sosească de la calea ferată tovarășul Milan și vom discuta. Azi avem de furcă cu italienii, mîine cu nemții, asta-i limpede.

Uroș îl privi pe Radekici sever și rece, ca și cînd ar fi încheiat o lecție aspră, care trebuie să-i intre bine în cap.

— Doar nu crezi că am să-i mîngîi? replică aproape jignit Radekici. Chiar dacă am fost ofițer, nu-s nici eu nu știu cum, mama mă-sii de treabă... Să nu creadă ăia ai tăi că Radekici...

— Miloș, te rog, ți-a zis cineva ceva?

— Știu eu ce se vorbește despre mine pe la spate. E ofițer, om nesigur, se va alătura italienilor, iată ce se vorbește.

Uroș zîmbi amar și-l privi drept în ochi.

— Vorbească cine ce-o vrea, noi avem încredere în tovarășul Miloș Radekici.

Acest răspuns, simplu și direct, al lui Uroș, îl calmă dintr-odată pe Miloș, fire repezită. El tuși cam încurcat și zise pe deplin liniștit :

— Dacă ne scapă acum cineva din mînă, acesta va fi mai întîi Trivun. Cam de mult mîrîie și tulbură apele. E un om dificil.

— Ai dreptate. Pe el trebuie să-l vizităm mai întîi.

Trivun îl întîmpină pe Uroș cu un fel de respect rece, cum îl întîmpini pe cineva care îți aduce vești neplăcute, dar e un asemenea om că nu poți să-i reproșezi nimic. La vestea că s-ar putea să apară în curînd italienii, Trivun nici măcar nu clipi din ochi, ca și cînd toate acestea, adunate grămadă, le-ar fi știut de mult. Dar cînd veni vorba de faptul că trebuie să lupte cu noul dușman, el începu să dea cu îndărătnicie din cap.

— Nu știu. comisare, nu știu ! Urîtă treabă. Acum cîteva zile era cît pe-aci să ne pîrjolească ustașii, iar cînd o veni forța italiană... of, lasă-mă. De nemți, nici să nu mai vorbim. Uite-i colea, în Banja Luka.

Așa cum era, cătrănit, fiert și grozav de îngrijorat, parcă vorbea din el tot Mraciajul acela susceptibil și nesigur, veșnic înfricoșat de o pacoste neprevăzută și gata să se supună în fața unei forțe care-i făgăduiește iertare.

— Nu știu, nu știu... Nu ne băga, frate, fără să fie nevoie, în necazuri și mai mari.

Comisarul politic al lui Trivun, teologul Marko, în tot timpul discuției lor, transpira și se înroșea ca un elev a cărui temă e dezbătută în public. I se urca și-l gîdila în gît propoziționea pregătită, dar nu i se dădea nicidecum ocazia s-o spună. Abia după ce Uroș îl întrebă direct ce se vorbește printre ostași despre italieni, el se fîstîci ca un vinovat și gîngăvi :

— Păi, ostașii... toți sînt așa... îngrijorați... tac. Printre ei se discută puțin despre treaba asta.

— Ce mai încoace și încolo... Nici unul nu-i pentru treaba asta, ca să-ți spun cinstit, uite, asta e! dădu Trivun un răspuns deschis și adevărat.

Marko se zgribuli și mai mult sub hăinuța lui strîmtă de teolog și privi îndurerat în jurul său, de parcă ar fi căutat o ieșire din toată situația asta, care îi depășea puterile.

Nici lui Trivun nu-i era ușor. Dacă ar fi fost în fața sa Miloș Radekici, cu acesta ar fi fost în stare să se certe și să-și apere punctul de vedere. Pe el e mai ușor să-l înșurubezi și să-i dovedești ceea ce-i posibil și ce nu. Îi pomenești de forță, de tunuri, de sate incendiate și de armata noastră cu mîinile goale și cu asta, basta. Dar cu studentul ăsta, serios și echilibrat, viitor inginer, după cum se spune... Ehe, nu degeaba l-au căutat atît de mult ăia din oraș. Cu el trebuie discutat altfel.

Ca și cînd în fața lui ar fi străfulgerat într-o clipă realitatea gol-goluță, Trivun văzu clar înaintea sa armata italiană, tancurile și artileria, se văzu și pe el însuși, un inamic minor, și-l străbătură fiorii.

— Apoi, comisare, pentru numele lui Dumnezeu, nu vezi, frate, că-n fața noastră stă toată Italia, o țară întreagă, pregătită de război, iar noi?! Cu ce să pornim împotriva ei, ai? Încotro s-o iau, cînd colosul din oraș se repede drept spre Mraciaj?

Uroș simți că acest plutonier negricios, orbit de teama pericolului iminent din fața satului său, uită de toată cealaltă lume, și nu-și mai vede nici chiar vecinii cei mai apropiați: celelalte companii din Podgorina.

— Stai, Trivune, că nu ești singur în luptă împotriva Italiei. Sînt aici Rusia, Anglia, America. Italia are de furcă și cu aceste țări.

— Ehei, dar unde sînt acestea...

— Stai! Apoi e aici Muntenegrul răsculat, și Dalmația, și Lika și...

— Nici cei din Lika n-au să tragă în italieni, îi scăpă vorba lui Trivun.

— Te-au informat cam slab, Trivune, replică cu amărăciune Uroș. Și ei au stat în cumpănă ca și tine, totuși au început. Și-au dat repede seama că italienii nu sînt chiar atît de buni prieteni ai sîrbilor, așa cum s-au dat la început. În definitiv, sînt fasciști, și toți fasciștii sînt la fel...

În fața meschinăriei lui Trivun, Uroș începu să se aprindă și îi stătea pe limbă să-i țină o lecție despre fascismul italian și politica lui imperialistă, dar se reținu. Aici trebuie vorbit altfel, pornind de la ceva care privește pielea proprie, tocmai a acestui Trivun Drakulici și a oamenilor din jurul lui.

— Ferește-te, Trivune, să nu te păcălească ; italienii sînt șireți. O să se tot învîrtă în jurul tău : „Serbo bono, serbo"... pînă te predau într-o bună zi drept în mîinile ustașilor. La asta vor să ne ducă.

Trivun se posomorî și-și lăsă ochii în pămînt.

— Păi, chiar gîndești că eu îi cred ? Pe naiba ! Cu greu o să mă atragă pe mine în cursă. Trivun nu lasă ușor pușca din mînă.

La această afirmație a lui Trivun, comisarul Marko se învioră și zîmbi, ca și cînd ar fi vrut să zică :

— Iacă, vezi, nu-i pierdut totul.

Îngrijorat și tăcut, Uroș își continuă drumul spre următoarea companie de blocare a orașului ; îl conduse pînă la șosea comisarul Marko. La despărțire, observînd în privirea rugătoare a comisarului dorința copilărească de a auzi măcar o vorbă bună, îi strînse mîna prietenește și zise îngrijorat :

— Ce să faci Marko, știu că ți-e greu cu el. Rabdă, și fă ce poți, iar peste cîteva zile o să căutăm o soluție ; am să-l întreb pe tovarășul Milan.

Îi părea rău de flăcăul acesta subțirel și nu prea descurcăreț ; știa cît de greu o duce printre cei din compania din Mraciaj și iarăși simți dorința aceea a lui, veche și înduioșătoare : omul trebuie să fie ocrotit.

— Am să-l transfer undeva, o să-i găsesc o muncă mai potrivită pentru el. Iar lui Trivun, lui i-ar trebui... Are dreptate Miloș, păcătoasă treabă.

În unitățile care dețineau pozițiile dinspre oraș, se răspîndi repede zvonul că italienii sosesc în curînd. Treaba asta oamenii n-o auzeau în mod deschis nici de la Stojan Dzamonja, care preluase comanda batalionului după moartea lui Dolinar, și nici de la comandamentele companiilor. Tovarășul Milan observă numaidecît că șovăiala și atitudinea împăciuitoare față de italieni luase de-a binelea proporții, poate și din cauză că aceste unități erau cele dintîi expuse loviturilor noului dușman. Considerîndu-l, ca de-altminteri toată Podgorina, un fel de cap de familie și sfetnic al lor,

membrii de partid îl întrebau și-i cereau la întruniri mai mult sfatul și părerea și își afirmau mai puțin atitudinea. În fiecare întrebare și observație a lor se simțea o șovăială între poziția clară și hotărîtă a partidului față de dușman și tendința surdă și oarbă a țărănimii, îngustă la vederi și împăcată cu soarta, de a lăsa cu supunere totul la voia întîmplării, pe seama bunăvoinței italienilor și a perspectivelor nesigure de stabilire a liniștii. N-o să fie tocmai ușor nici sub italieni, important e numai ca aceștia să-l lase pe om în viață, căci Dumnezeu i-a dat tăria să supraviețuiască și să învingă necazuri și mai mari.

Cu ușoara amărăciune a omului care-i iubește, dar îi și compătimește pe cei căzuți în eroare, tovarășul Milan îi mustra pe comuniști și le explica pe larg viclenia politicii italiene, iar ei se întorceau în companie să-și bată capul cu tovarășii lor neliniștiți și să trăiască apăsați de cuvintele aspre ale lui Milan și de șoaptele neghioabe și bănuitoare ale țăranilor, care se prind cu mii de fire de mîinile și de picioarele omului, i se lipesc de suflet și, pe nesimțite, îi încătușează orice fărîmă de putere și împotrivire.

La o întrunire mai lungă, Milan și Uroș hotărîră să formeze cît mai repede o companie de șoc a tineretului și s-o trimită pe poziția dinspre oraș, chiar pe șosea, locul cel mai vulnerabil în cazul că italienii, după intrarea în oraș, pornesc spre teritoriul liber. Nucleul companiei trebuia să-l constituie grupa de șoc a lui Ciupurdija, un pluton din batalionul lui Bojan și cîțiva tineri aleși dintre cei care frecventau cursurile politice.

Se prezentară cu această propunere în fața lui Radekici.

Comandantul nu se prea bucură că asemenea propuneri se fac undeva, în altă parte, și nu la statul major și împreună cu el, așa că, încă de la început, se îmbufnă și se distanță cu un fel de gravitate de om jignit. Milan simți numaidecît acest lucru și se grăbi să-l îmbuneze și să-l atragă cu diverse întrebări:

— Ce părere ai, Miloș, pe cine să-l numim comandant? Am discutat în treacăt despre Nikoletina Bursaci, bineînțeles, dacă ești de acord cu numirea lui.

Radekici, ținîndu-și ochii în pămînt, scutură scrumul de la țigară, neștiind nici el însuși ce observație să facă la această propunere. Pînă acum, ori de cîte ori se întîlnise

cu Nikoletina, flăcăul acesta stîngaci și ciolănos îi arătase atîta respect sfios și dragoste sinceră, încît simțea în el sufletul întregii Podgorine și era gata să meargă cu astfel de oameni pînă la capăt, împărțind și binele și răul.

— Cred că da, Nikoletina poate fi numit, oamenii țin la el. Dar pe cine aveți de gînd să-l numiți comisar politic ?

— Ehe, să vezi, am găsit un tovarăș admirabil pentru sarcina asta, se lăudă tovarășul Milan. Alil Pirgo, care a sosit nu de mult la noi, în batalionul lui Bojan, venind de pe muntele Kozara. Ai auzit de el, nu ? Acum e plecat cu niște treburi în Croația.

Radekici tresări ușor și vru să-i ia lui Milan vorba din gură, totuși se abținu, îl ascultă pînă la capăt și constată calm :

— Ar fi mai bine să fie vreunul de ai noștri. Oamenii au să murmure.

— Păi, el e chiar de pe aici. A crescut jos în oraș ; de aceea l-au și trimis încoace de pe Kozara.

Radekici constată că ori nu-l înțelege, ori se face că nu știe unde țintește el ; de aceea își mușcă buza și tăcu. Era hotărît în sinea lui să-l accepte și pe „turcul" acela, apoi fie ce-o fi. Să vadă partidul că Miloș Radekici e om cu vederi mai largi decît se crede acolo la ei.

Compania de șoc a tineretului se formă fără multă zarvă, aproape în secret, dar îndată ce Nikoletina împreună cu grupa lui Ciupurdija, făcînd parte din noua companie, plecă de la Crna Voda pe pozițiile de la Okanova Bukva, vestea răbufni numaidecît :

— Nikoletina a plecat să lupte împotriva italienilor !

Cu deosebită amărăciune și tulburare, ostașii priveau de pe vîrful muntelui coloana micuță care se îndepărta pe drumul de țară desfundat, pierzîndu-se mereu printre gardurile vii părăginite, pentru ca apoi să apară din nou în luminișul pădurii, din ce în ce mai mică și mai îndepărtată. Ceva foarte trist îi copleși privind coloana mărunță a celor din Podgorina, tovarășii lor de pînă mai adineauri, care se duc, nici mai mult nici mai puțin, să se bată cu italienii.

— O să vedeți, băieți, că toată ziulica o să bubuie tunurile turcești din oraș ! îi informau țăranii îngrijorați, în timpul drumului, pe cei din compania de șoc.

Pînă la reîntoarcerea lui Pirgo din Croaţia, lui Nikoletina i se dăduse sarcina să acorde o atenţie deosebită dezvoltării sentimentelor frăţeşti faţă de musulmani în rîndurile ostaşilor săi. I se spusese că noul comisar e musulman şi trebuie să i se pregătească un teren cît mai prielnic pentru munca lui în companie.

— Oare treaba asta nu se poate face fără mine? pufni Nikoletina, ascunzîndu-şi ochii de Uroş. Eu nu sînt bun pentru aşa ceva!

— Trebuie, Nidzo, trebuie, întări neînduplecat şi calm comisarul, în timp ce Nikoletina sufla de parcă ar fi cărat buşteni.

— Uf, Dumnezeule, aş ataca mai degrabă o cazemată ustăşească decît să ţin o cuvîntare în faţa companiei. Îndată ce deschid gura, toate îmi vin de-a-ndoaselea.

— Hai, hai, Nidzo, că asta-i o nimica toată.

— O, oameni buni, Dumnezeul ei de afacere, cum ar zice Lazija.

Chinuindu-se şi luptîndu-se cu el însuşi, Nikoletina îşi zgîia ochii spre oraş, nădăjduind tot timpul că poate, poate, va apare vreo armată şi-l va împiedica să-şi ţină „discursul", dar cum în vale, în pofida dorinţei sale, totul rămînea netulburat, oftă adînc şi porni să-şi adune compania într-o vale din spatele poziţiei.

Gălăgioşi, tineri, sănătoşi şi fluşturatici, ostaşii se aşezară pe ferigile cosite de pe marginea văii, în timp ce Nikoletina, invidiindu-i pe ascuns, se plimba îngrijorat de ici, colo, pe lîngă ei, privindu-i pe furiş.

— Ia te uită, cine dracu l-a adus în companie şi pe Petraka Djurici — „Petrarca"? Taman de secătura asta aveam nevoie, ca să facă haz pînă şi de Dumnezeu din cer.

După ce se aşezară cu toţii pe ferigile cosite, Nikoletina se crăcănă în faţa lor, tuşi şi-i măsură îmbufnat, apoi, privind mai mult în altă parte decît la partizani, începu:

— Hm... javrelor, da, javrelor, pînă cînd să vă tot vorbească omul? Pentru voi totu-i degeaba, ori vă vorbeşte omul, ori doarme...

Ostaşii începură să-şi întindă gîturile curioşi, întrebîndu-se miraţi ce l-o fi supărat, oare, într-un asemenea hal, pe comandantul lor. Nikoletina îi măsură scurt cu privirea,

de parcă ar fi vrut să constate dacă mai sînt încă acolo, apoi își aruncă iarăși privirea în altă parte.

— De cîte ori vi s-a spus limpede și cu glas tare : Tur... ăăă, musulmanii nu sînt nici un fel de turci, ci frați de-ai noștri, și după sînge, și după limbă, iar voi o țineți una și bună : Ustașii sînt hoți, iar noi luptăm împotriva lor...

Încruntat și mînios, îl treceau sudorile și parcă se supăra din ce în ce mai mult pe compania lui neghioabă și începu s-o amenințe :

— Țineți bine minte și să nu ziceți că nu v-am spus... „Petrarca", să-ți intre bine în cap... să îndrăznească numai cineva din companie să le zică turci fraților noștri musulmani, că apoi intră pe mîna mea !...

De-abia își isprăvi vorba și o grenadă, pe care o deslușiră doar în ultimul moment, trosni și explodă chiar deasupra văii. Nikoletina se întinse fulgerător la pămînt, apoi sări în picioare, își aruncă furios privirea spre malul înecat de fum și înjură :

— Uite turcii, mama lor de hoți !

* *

După ce veni la spital, Todor începu încă în seara aceea să aiureze.

Mile Plecias, a cărui rană mergea spre vindecare, se apropie de el, îi îndreptă pătura și îi puse palma pe frunte.

— Of, ca focul. Are pe puțin patruzeci de grade.

Todor se zbătuse neliniștit toată noaptea, trezindu-i din somn și pe ceilalți. Își reveni abia dimineața, cînd, după sfatul lui Kazimir, îl înveliră într-un cearșaf umed. În sfîrșit, parcă dezmeticit dintr-un somn lung și chinuitor, se uită uimit la Katica, care ședea pe marginea patului său și-l aștepta să-și bea ceaiul. Uitîndu-se la ființa aceasta curat îmbrăcată, frumoasă și un pic cam tristă, Todor se liniștea din ce în ce mai mult, devenindu-i acum cu totul suportabilă șederea în odăița luminată, în care străbătea prin ferestrele deschise mirosul de cetină și răzbea suflul răcoros și umed de toamnă.

Cînd auziră că „Bakunin" fusese găsit din nou, cei răniți mai ușor începură să vină în camera lui și să se intereseze

de „anarhist" ; dar Mile Pleciaș, vorbindu-le în șoaptă și ocărîndu-i, îi întorcea înapoi, împingîndu-i cu precauție de spate :

— Hai, hai, nu-i nimic. Ce fel de Bakunin, frate ! Lăsați-l pe bietul flăcău în pace, are el destule necazuri pe cap.

Îndată ce suferința lui Todor deveni mai ușoară, Mile Pleciaș se înființă lîngă patul lui și cu o voce de om mai în vîrstă, vorbindu-i în șoaptă, începu să-l dojenească :

— Rușine să-ți fie că ai fugit de noi. Crezi, oare, că aici ți-e cineva dușman, ai ? Am glumit și eu un pic în chestia aia cu anarhiștii și cu Bakunin, iar tu, gata, ai șters-o din spital. Știi că trei nopți n-am putut să ațipesc, cînd am văzut c-ai dispărut ? Comisarul ne-a făcut cu ou și cu oțet din cauza ta.

Slăbit și cu ochii înfundați în orbite, Todor îl asculta liniștit și tăcut, de parcă toate astea, adunate grămadă, l-ar fi privit pe altcineva, astfel încît putea să-l asculte și, totodată, să-și și vadă de gîndurile lui amare. Se hotărî să-și deschidă gura doar cînd Pleciaș aminti de Gojko Ciupurdija.

— Dar unde-i el ?

— Ehei, dragul meu, sînt șapte zile de cînd a plecat spre oraș cu noua companie de șoc. Nikoletina Bursaci i-a dus la luptă împotriva italienilor. Vai de capul lor, cînd ne vom ciocni cu ei.

— Cu italienii ? se miră Todor, auzind întîia dată de acest nou dușman. I se părea că boala lui durează de mult, de tare mult timp, și că de atunci toate s-au schimbat în lume și au devenit altfel, încît nu mai pricepi nimic. Iată, îl țin în odaia asta ca pe un alintat, se supără pe el c-a fugit, iar acolo, afară, ce se întîmplă, oare, acum acolo ? Ciupurdija, subțirelul ăla Gojko Ciupurdija, a plecat să lupte împotriva italienilor !

De cîteva ori i-a stat pe limbă să-l întrebe pe Pleciaș de italieni, dar neîncrederea adînc înrădăcinată în el îi șoptea că-i mult mai bine să tacă și să se prefacă că știe și înțelege tot, ori că nu știe și nu-l interesează nimic. Dracul nu doarme niciodată și cine știe ce pot să urzească oamenii doar dintr-o singură întrebare !

Într-o dimineață sosi pe neașteptate în spital Uroș Pavlovici. În toate odăile se stîrni o forfotă și șușoteală tulburătoare și gravă :

— A venit tovarășul Uroș, comisarul detașamentului!

Cînd în fața ușii odăii sale auzi vocea atît de bine cunoscută, pe Todor îi trecură fiorii și i se opri răsuflarea. Stai, ăsta-i... și-n clipa aceea îi apăru în fața ochilor coridorul întunecos al școlii militare din Maribor, străbătut de un curent puternic de aer și, în fund de tot, figura măruntă a elevului teterist Pavlovici.

— Oare, el vine?

Această presupunere, pînă mai adineauri nefirească și de necrezut, i se părea acum pe deplin verosimilă, în spitalul acesta în care se petrec atîtea lucruri ciudate, așa încît se ridică în capul oaselor, ca să poată vedea mai bine.

„Într-adevăr, el e!"

Uroș i se înfățișă tot așa ca și odinioară, dar cu fața un pic mai aprinsă și mai ager în mișcări. Trecu cu privirea peste toată camera, apoi veni de la pat la pat, adresîndu-se fiecărui rănit în parte. În urma lui, călcînd cu băgare de seamă în vîrful picioarelor, pășeau comisarul politic al spitalului și lunganul Cveticianin, calm, de parcă ar fi fost la el acasă.

În fața patului lui Todor, Uroș se opri cam descumpănit, își încreți sprîncenele, ca și cînd și-ar fi adus aminte de ceva; apoi încet, foarte încet, se lăsă pe marginea patului și se aplecă deasupra bolnavului:

— Todore, iarăși ne-am întîlnit, ai?

Todor îl privi înțepenit, fără să clipească, iar cînd comisarul îi strînse prietenește mîna, închise ochii, îi jucă mărul lui Adam și de sub pleoapele închise în curgeau lacrimile.

— Todore, ce-i cu tine, frățioare?! Nu te bucuri că te întîlnești cu vechiul tău prieten?

Comisarul politic al spitalului se aplecă să-i șoptească ceva, dar Uroș dădu doar din mînă.

— Am auzit. Duceți-vă voi mai departe, acuși vin și eu. Emoționat și el, continua să-l țină de mînă pe flăcăul înnegurat și neîncrezător, așteptînd să se liniștească și să-și stăvilească lacrimile.

— Hai, Todore, ajunge! Vezi că ne-am întîlnit din nou.

Cînd, în sfîrșit, deschise ochii și-și șterse fața umedă, Todor zîmbi sfios și ușurat, dar încă amărît.

— Păi, dumneata ești comisarul Uroș? Eh, dacă aș fi știut!

Privind cu tristeţe undeva peste marginea de fier a patului, faţa îi deveni şi mai chinuită şi slabă.

Flăcăul sălbatic, tăcut şi singuratic, începu s-o atragă pe Katica, mai mult decît toţi ceilalţi răniţi. Ceilalţi aveau companiile şi prietenii lor, li se recunoşteau toate bravurile şi rănile; negriciosul Bokan se deosebea însă în toate privinţele de toţi şi stătea deoparte; a fugit de la prăpastie şi singur, cum l-a dus capul, a umblat haihui prin pădure, l-au rănit, numai dracul ştie cum, a fugit, aşa rănit, de aici din spital, de unde nu fuge nimeni, şi, uite-l acum, tace şi cine ştie la ce se gîndeşte şi cum se consolează. Bietul băiat!

Încă de la moartea lui Ilija, Katica simţea în ea un gol şi o dorinţă stăruitoare de a avea pe cineva în jurul căruia să se învîrtească, grijulie ca o mamă, pe cineva pierdut şi singur, care are, într-adevăr, nevoie de multă atenţie, ajutor şi dragoste. Dorinţa aceasta şi-o înăbuşea într-o mare măsură cu grijile ei de fiecare zi în jurul răniţilor, dar îi rămînea întotdeauna dorul după unul, care să fie numai al ei şi nu, în acelaşi timp, al lui Kazimir şi al lui Cvijeticianin. Acum i se părea că tocmai Todor e acest om. Flăcăul tăcut parcă începea să presimtă că-i alesul Katicei, şi de îndată ce ea intra în odaie, o urmărea tainic cu privirea, iar ea, oriunde se întorcea, simţea asupra ei privirea lui mută.

Cînd începu să fie în stare să iasă afară, sprijinit în cîrji, Todor şedea cu cea mai mare plăcere pe un trunchi de copac doborît, la vreo şapte-opt paşi de baracă, continuîndu-şi acolo tăcerea amară, cu ochii aţintiţi spre poienile pustii din Lisicjak. Aici îl surprindea de obicei Katica.

— Ce-i, Todore, taci mereu?

Flăcăul îşi înălţa privirea spre ea şi-n ochii lui se aprindea o bucurie atît de sinceră şi de lină, încît Katicei îi juca ceva ciudat în adîncul pieptului şi nu mai putea să se abţină să nu-l mîngîie pe părul încîlcit:

— Ah, ah, sălbăticiune din Bosnia!

Odată îi surprinse aşa, şezînd împreună pe trunchiul copacului doborît, Gaga. Geloasă, sora lui Todor se uită bosumflată la sanitara frumoasă şi îngrijit îmbrăcată, care tot şuşoteşte şi se învîrteşte pe lîngă fratele ei.

— Cine-i asta ? îl întrebă ea îmbufnată, privind în urma Katicei, care se înapoiase în baracă.

— A, asta-i... asta-i una din sanitarele noastre, îngăimă încurcat Todor, simțind întîia dată că are ceva de ascuns față de soră-sa și că între el și sanitară se împletește, într-adevăr, ceva despre care ar fi neplăcut să vorbească în fața cuiva.

— Aha, de aceea ai devenit așa, nu știu cum... Parcă nici nu-i place că vin pe la tine, zise cu amărăciune Gaga și, începînd să clipească des, se uită la trăistuța ei împestrițată.

— Ei, poftim ! se bosumflă Todor, omul nu mai poate nici să stea cu lumea de vorbă.

— Ah, lumea ! S-a împopoțonat ca o păpușă ! replică invidioasă Gaga. Lîngă ea ai uitat și de... eh !

— Ei, ai venit aici să te certi ?

În seara aceea Todor se căzni să nu dea nici o atenție venirii Katicei în cameră. Se întoarse pe jumătate spre perete și se încruntă morocănos, iar în clipa cînd Katica se apropie de pat, închise ochii și se prefăcu că doarme.

— Todore, măi Todore ! îl strigă ea în șoaptă.

Flăcăul deschise ochii și se încruntă și mai tare, numai ca să-și poată ascunde bucuria, că uite, totuși l-a strigat.

— Ce ai în seara asta ?

— Nimic.

— Pari mai trist. Aia de azi era ibovnica ta ?

— Nu, sora.

De-abia atunci, oftînd cu ușurare, Katica se lăsă pe pat alături de el.

— De ce te răstești la mine, Todore ?

Mișcat de această întrebare sinceră și tristă, Todor răspunse pe nevrute, mirîndu-se și el de vorbele sale :

— Eh, mă răstesc ! Dacă nu erai tu, de mult aș fi fugit de aici.

Katica tresări, se îmbujoră la față, îi strînse mîna, apoi se ridică brusc și plecă.

A doua zi, și unul și celălalt așteptau cu înfrigurare să se întîlnească din nou. Katica se trezi mai devreme ca de obicei, dar întîrzie mai bine de o jumătate de oră să intre în odaia lui Todor. Se pomeni dintr-odată lîngă patul lui, ca într-un vis, și șopti stins, de-abia auzindu-și ea însăși glasul :

— Ieși niței după masă afară, ca să ședem acolo, mai jos de baracă.

Venind la locul de întîlnire, Katica palpita întocmai ca altădată, la primele ei întîlniri, pe cînd era fată, și nu știa ce să-i spună lui Todor. În cele din urmă, spre norocul amîndurora, discuția începu despre lucrurile de fiecare zi din cadrul spitalului, pînă cînd, în sfîrșit, Katica se destăinui :

— Îmi pare rău de tine, Todore. Ești singur aici printre noi ; taci tot timpul... Hai, intră niței printre ceilalți, stai de vorbă cu ei, căci noi te iubim.

Și, spunînd aceste cuvinte, îi mîngîie prietenește mîinile lăsate pe genunchi și astfel mîna ei mică și albă rămase așezată pe dosul palmei lui, lată și arsă de soare.

— Dacă aș avea cel puțin un frate ca tine ! Dar așa, sînt singură pe lume... singură în Bosnia.

Simțindu-i mîna așezată pe mîna lui, Todor nu îndrăznea nici să se miște, ba își reținea și respirația, temîndu-se ca nu cumva mînuța aceea ușoară să dispară dintr-odată și să-i lase urmele dureroase ale strîngerii. Și Katica se temea și palpita.

În zilele următoare Todor se învioră vizibil, începu să se avînte mai voios la vorbă cu oamenii din jurul său. Cea mai mare încredere o avea în Pleciaș.

Stăteau lipiți unul de altul, afară, lîngă peretele barăcii, fumau și tăceau, pînă cînd Todor începea să vorbească, continuînd parcă discuția din ziua precedentă.

— Nu, zău, Mile, de ce-i primiți printre voi pe turci ?

— Cum de ce ? Păi, și ei luptă împreună cu noi.

— Luptă ? De ce să lupte, dacă pe ei nu i-au măcelărit ?

— Păi, ne-au măcelărit pe noi !

— Și ce le pasă lor de noi ?

— Cum să nu le pese, omul lui Dumnezeu ? S-au ridicat oamenii împotriva nedreptății.

— Hm, nedreptate ni s-a făcut nouă, nu lor.

— O, frate Todore, cine poate să te lămurească pe tine ? Măi omule, sînt oameni care nu suferă nedreptatea, oricui i s-ar face. Asta-i povestea.

Todor își lăsă îngîndurat capul în jos și îngînă :

— Atunci ăștia ar fi mai mult decît niște sfinți.

— Sfinți, Todore ? D-apoi ce crezi, comuniști adevărați !

— Să dea Dumnezeu să apară astfel de oameni, fie ei chiar și printre turci.

Încruntîndu-se, Pleciaș pipăi ceva în jurul rănii de la mînă și-i răspunse parcă în treacăt :

— Iat-o, în primul rînd, pe Katica noastră. De ce a venit ea încoace, în pustietatea asta, să ne îngrijească și să ne oblojească rănile ? Ar fi putut să stea frumușel în oraș, ca un fel de cucoană, și nimeni nu s-ar fi atins de ea.

— Așa-i cum zici.

Altă dată, Todor se interesă de Ciugalj și de Nikola Bundeva, și cînd Pleciaș îi explică, cu de-amănuntul, despre ce-i vorba, Todor, pe jumătate mormăind, repetă încă o dată în sinea lui ceea ce-i explicase Pleciaș, de parcă s-ar fi pregătit să răspundă la vreo lecție.

— Chiar așa-i. Și mie mi-a șterpelit Ciugalj o carabină.

Maică-sa a venit de vreo două-trei ori să-l vadă ; a plîns mult și apoi a plecat condusă de Katica ; în schimb, bătrînul Obrad l-a vizitat o singură dată. Bănuitor și amărît, a cercetat cu privirea toată baraca și-a zis calm la plecare :

— Vezi, fătul meu, ești între oameni cumsecade, slavă Domnului !

Această constatare a lui taică-său, spusă în treacăt, îl făcu pe băiat să-și alunge din suflet și ultima fărîmă de neîncredere față de partizani și să înceapă să se simtă printre ei ca la el acasă.

* *

Cînd se auzi că unitatea de șoc a lui Nikola a venit pe pozițiile din fața orașului, ca să lupte împotriva italienilor, prin satele din jur murmurele se întețiră și începură să se transforme într-un protest deschis împotriva acestor venetici.

— Nu vrem să ne ardă casele din cauza lui Nikoletina și a turcului Pirgo. Ei trag și apoi o șterg în pădure, iar italienii au să aprindă focul sub șoproanele noastre.

— Numai să înceapă să tragă în italieni, c-o să sărim în spatele lor, chiar de ar fi de-o sută de ori ai noștri ! amenințau cei din companiile lui Trivun.

Țăranii din împrejurimi începură să-i ocolească și să se uite ponciș la Pirgo și la Nikoletina. Pirgo parcă nici nu vedea acest lucru ; Nikoletina, în schimb, se necăjea și bombănea :

— Eh, lasă, încruntați-vă voi cît vreți, Nikola tot o să tragă, chiar de și-ar pierde cel dintîi capul de pe umeri.

Într-o seară, la vreo săptămînă după poposirea lui Nikola, veni știrea din oraș că au sosit italienii. Nikoletina se neliniști și se pierdu cu firea, cum nu s-ar fi gîndit niciodată, și se grăbi să dea de Pirgo. De-abia îl dibui într-o poiană, de dincolo de șosea, întrecîndu-se la sărituri cu niște ciobănași.

— Unde ești, Dumnezeul cui te-a făcut ? Te caut de-o jumătate de ceas !

— Iată-mă, sînt aici, ce-i nou ?

— Cum ce-i? Au sosit italienii !

— Eh, ducă-se undeva ! i-o reteză scurt Pirgo, fără să-și întrerupă jocul. Vino și tu să vezi cît de frumos sar oamenii ăștia.

— Uf, Dumnezeul lor de oameni ! Auzi tu, măi, ce-ți spun eu ție ?

Pirgo făcu o săritură pe loc, căzu pe spate și roșu de mînie, se răți de jos la Nikoletina :

— Hai, șterge-o, te rog, nu-i mai speria pe băieții ăștia, nu vezi cît de serioși au devenit ?

Ciobanii încetaseră, într-adevăr, să se mai joace și se uitau acum cu îngrijorare și cu un licăr de speranță la Pirgo. Nikoletina se simți rușinat și pufni :

— Păi, îi iau de guler, de ce să le fie frică ? Eh, parcă italienii ar fi cine știe ce soldați !

Această observație a lui Nikoletina pe seama italienilor, spusă cu glas tare, îl liniști și pe el însuși. Se mira acum și el cum de își pierduse mai adineauri capul.

Trecură vreo două-trei zile, dar dinspre oraș nu se auzi nici un foc de pușcă.

Ostașii începură să se cam obișnuiască cu faptul că-n orașul din fața lor stau italienii și fiindcă acest nou dușman nu făcea nici o mișcare, nici nu li se părea deocamdată atît de primejdios și nici nu puteau să și-l închipuie cam cum arată la luptă.

— Bătrînii spun că italienii sînt fricoși ca niște iepuri.

— D-apoi cum să fie altfel, decît fricoși ? Taică-meu a fost în Italia, la Piave.

Dar cu toate aceste vorbe, partizanii din fața orașului erau deosebit de îngrijorați, de parcă acum totul s-ar fi schimbat în fața lor : și dușmanul, și armele cu care acesta luptă, ba chiar li se părea că și-n ei înșiși s-a petrecut o schimbare și că de-abia acum se va vedea cu ce vor putea să-l întîmpine pe noul agresor.

În cantonamentul lui Trivun Drakulici și-n tot Mraciajul domnea în zilele acelea o permanentă stare de alarmă. Țăranii veneau în fiecare clipă în cantonamentul companiei și-i cereau lui Trivun să se ducă imediat pînă la șosea, la Nikoletina, și să-i pună în vedere să se lase păgubaș de răfuiala cu italienii.

— Dracul să vă ia ! Păi, nu v-am spus c-o să mă duc ? se răstea Trivun, neștiind nici el singur ce să facă. Se plimba nervos prin cantonament, ieșea cu însoțitorii săi pe coasta pustie din partea dreaptă a cartierului Gornja Mahala și privea întunecat ceața lăptoasă care inunda orașul.

— Cînd o să vină Djukan ăla din Lika, trăsni-l-ar Dumnezeu !

Djukan apăru cînd se aștepta mai puțin, într-o seară tîrzie și cețoasă, cu ploaie mărunță. Aduse cu el tot grupul lui Nikola „Motanul", toți înarmați, și un ofițer cu căciulă cu panaș.

— Iată-l, Trivune, direct din Serbia, de la comandamentul suprem.

În comandament se răspîndi într-o clipă vestea c-a sosit un ofițer de la comandamentul suprem. Oamenii lui Trivun forfoteau în jurul biroului său, și-n pofida ploii care se înteți se, se înghesuiau în grupuri afară sub fereastră. Înăuntru, în contrast cu Trivun, ceremonios și grav, și cu Djukan, îmbujorat la față, ofițerul ședea cu tunica descheiată și cu capul descoperit, uscățiv, negricios și tuns scurt, întocmai ca un arnăut. Lîngă ei, puțin mai la o parte, ca un vinovat, comisarul Marko ședea pierdut și zgribulit, de parcă ar fi fost adus la un interogatoriu neplăcut.

— Ehehe, acum frații o să cînte pe alte strune ! mîrîi răutăcios Nikola „Motanul", care devenise un fel de gardă personală a ofițerului. Acum o să le arate căpitanul Rajici

cum se scuturã dimiile turcești. S-a zis cu alîntarea lui Uroș și Bojan. Ăsta-i cetnic adevărat, comitagiu sîrb.

Din ușa șurii, în susurul molcom al ploii care picura din coroana nucului, ceata lui „Motanul" intona alandala un cîntec adus din Lika :

Fiți gata, cetnici, de plecare,
Căci vine furtuna cea mare...

În acest timp, în odaie, căpitanul Rajici, privindu-l cu răceală pe comisarul Marko, înșiră hotărît și poruncitor :

— Azi nu mai există nici un fel de comunarzi și nici un fel de politică ; acum e război, ați înțeles ? Politica ne-a și adus aici, să dăm țara pe mîna turcilor și croaților. Domnii comuniști s-o șteargă de aici, asta nu-i o treabă de nasul lor. Noi îl recunoaștem numai pe majestatea sa regele * și comandamentul suprem al armatei din țară. Acum ești clar, plutonierule ?

— Clar, tova... domnule căpitan. Asta, de fapt, am și așteptat.

Alături de ei, dezbrăcat de haină și îmbujorat la față, ud leoarcă, Djukan fuma și, în semn de mulțumire și aprobare, îi făcea mereu cu ochiul lui Trivun, în timp ce comisarul Marko tăcea descumpănit pe locul său, cu mîinile uitate în poală. Căuta în sinea sa să găsească, cît de cît, un cuvînt de dezvinovățire, dar în fața acestui ofițer uscățiv și sever i se năruia dinainte fiece argument și fiece posibilitate de apărare.

Chiar a doua zi, căpitanul Rajici ceru o întrevedere cu comandantul Miloș Radekici „personal cu locotenentul, fără nici un fel de sfetnici și politicieni".

Se întîlniră după două zile la statul major al companiei de șoc a tineretului. Văzîndu-l pe ofițerul bățos și uscățiv, care trecînd pe lîngă ei nu le acorda nici o atenție, Pirgo, supărat foc, îi făcu batjocoritor cu ochiul lui Nikoletina :

— Îl vezi ? Ăstuia parcă nu-i este încă limpede că s-a zis cu vechea lui domnie ofițerească... Mama lui, uite cum mai calcă !

* E vorba de regele Petru II Karageorgevici (refugiat în Anglia în timpul războiului) care i-a sprijinit de fapt pe cetnici (șoviniști sîrbi) ajunși, pînă la urmă, în solda ocupanților germani și italieni. *(n. t.)*

La invitația lui Radekici de a se așeza pe scaun, căpitanul Rajici clătină doar scurt din cap, se apropie de masă, ciocăni în tăblie, și, întorcîndu-și privirea prin odăița curată, care mirosea puternic a gutui, se adresă aspru lui Radekici :

— Și dumneata, locotenente, va să zică, așa, ai ? Ai uitat de rege, ai călcat jurămîntul și acum te-ai înhăitat aici cu niște comuniști, cu niște vîntură-lume. Cred că nu chiar așa se păstrează onoarea ofițerească.

Cît ai clipi din ochi totul se înfierbîntă în Radekici. Ani de-a rîndul înjosit și privit de la înălțime, taman de asemenea inși, de acești birocrați care îi vorbesc și acum de o oarecare onoare, locotenentul nu se mai putu abține să nu-i spună pe șleau :

— Căpitane, scoate-ți din cap că mai poți să-mi dai lecții ! A trecut vremea aceea. Și de unde și pînă unde veniți voi să-mi vorbiți de onoare, voi care ați fugit pe ascuns și în mod laș, iar eu... eu am rămas cu soldații... și, dacă chiar vrei să știi, și comuniștii au rămas.

— Oho-ho ! Ia stai, să vedem ce-o să ne mai audă urechile ! replică ironic și rece căpitanul și își duse mîinile la spate.

— Poftim, ai auzit și o să mai auzi. Oare eu am călcat jurămîntul, ori superiorii mei, care m-au lăsat singur cuc la frontiera maghiară ? Și dacă e să vorbim cinstit, unde-i acum, în definitiv, regele ?!

Fața căpitanului se înroși dintr-odată, iar ochii i se umplură de lacrimi, sclipind răutăcios. Făcu un pas spre Radekici și-l apucă de centură.

— Locotenente, nu uita că eu sînt aici reprezentantul comandamentului suprem, iar dumneata ești ofițer ! E clar ?! Te arestez pentru înaltă trădare. Am acest drept.

În fața revoltatului Radekici, odaia începu să se întunece și să se strîmtoreze. Chipul căpitanului i se năzărea ireal, de parcă-l vedea în vis.

— Dar cine ești tu, scobitoare cu academie, ca să mă arestezi pe mine, comandantul Podgorinei ?! Vrei să mă arestezi, ai ?!

Radekici apucă nervos clanța și deschise larg ușa.

— Nikoletina ! Pirgo ! Hai, să-l vedeți pe domnul căpitan, care a venit să aresteze și judece în Podgorina noastră.

Nikoletina şi Pirgo, care trăgeau cu urechea, auzind gălăgia din odaie, apărură numaidecît în uşă.

— Uite-l, domnul a venit să facă arestări în numele regelui. Zice că sîntem trădători.

Stînd aplecat în cadrul uşii, Nikoletina se uită uluit la amîndoi, iar Pirgo se strecură de-a latul pe lîngă el, îl apucă pe căpitan de braţ şi încet, cu o linişte teribil de încordată, scrîşni printre dinţii încleştaţi :

— Ascultă, şterge-o cît mai degrabă acolo de unde ai venit. Am văzut eu de alde ăştia, predînd inamicului companii întregi, fără să tragă nici măcar un singur glonţ... Du-te, neică, şi mulţumeşte lui Dumnezeu că ai scăpat atît de ieftin.

În timp ce căpitanul Rajici, năucit, se îndrepta cu pas grăbit spre Mraciaj, de-abia ajuns din urmă de cei trei însoţitori ai săi, Pirgo, fierbînd de necaz, se uita în urma lui şi rînjea şi pe mai departe printre dinţi, iar Nikoletina, radiind din toată fiinţa, privea cu admiraţie figura voinică a lui Radekici şi îngăima satisfăcut :

— Tovarăşe comandant, aoleu, ce l-aţi mai spălat ! Iar tu, Pirgo... ei, mama ta, dar arţăgos mai eşti !

* *

Cu cît se prelungea mai mult răscoala, se vedea tot mai clar, după înfăţişarea oraşului şi a oamenilor de aici, că-n ţară se petrec tulburări mari, care aruncă o umbră asupra vieţii fiecăruia. Străzile erau din ce în ce mai murdare şi mai părăsite, ca şi cum oamenii, năpădiţi de grijile lor, nu mai aveau timp să se gîndească şi la treburile obşteşti. Preţurile urcau în fiecare zi, lipsurile deveneau tot mai mari, aşa încît se vorbea mai mult despre alimente. Era tare greu îndeosebi pentru ţăranii musulmani refugiaţi, care-l împovărau pe fiecare ins din oraş, iar refugiaţilor li se părea că fiecare orăşean e vinovat cu cîte ceva de necazurile lor.

— Voi, orăşenii, aţi măcelărit atîta lume şi acuma noi ne pierdem capul din pricina voastră, murmurau necăjiţi refugiaţii, alergînd prin oraş după un kilogram de făină ori de cartofi.

Comandamentul răsculaților îi anunțase pe refugiați că fiecare ins care n-a înjunghiat pe nimeni poate să se întoarcă fără frică acasă ; dar oamenii, neîncrezători și mîhniți, refuzau cu indignare acest lucru.

— Ia uite la deșteptii ăștia ; ne-au ars căminele și acum : hai, întoarceți-vă acasă !

Cîte o văduvă disperată, împovărată de copii mărunței, luînd-o razna și uitînd de orice spaimă, se ducea cu copiii în satul ei prefăcut în cenușă și se întorcea de-acolo, cărînd cartofi grei, plini de pămînt, și căpățîni tari de varză roșie-violetă.

Haso Babanovici, ciobanul țicnit din Veliki Dub, pleca de asemenea în satul lui, rămînea acolo cîteva zile și aducea în buzunare cioturi de sfeclă, mere viermănoase și cîte o prună. Într-o bună zi el dispăru sus în munți și acest fapt le veni bine ustașilor, ca să-i sperie pe refugiați.

— Duce-ți-vă numai sus, duce-ți-vă c-o să pățiți ca nebunul Haso. L-au ars de viu, sărmanul !

Între orășeni și ustași se căsca o prăpastie din ce în ce mai mare. Amenințările și arestările erau zadarnice ; lumea îi privea pe ustași ca pe niște oameni rîioși și luați la ochi, și aproape că-i acuzau, în mod public, și de izbucnirea răscoalei și de toate celelalte belele legate de ea. Cel care considera cîndva o deosebită cinste să treacă prin oraș în compania lui Toroman și Mujica, acum îi evita și se făcea că nici nu i-a cunoscut niciodată. Ustașilor de rînd, porniți pe beție și vagabondaj, negustorii le închideau pur și simplu ușa în nas și-i alungau din prag.

— Haide, haide, Zaim, vezi-ți de treabă, n-am timp acum de...

Logornicul Șkuro slăbise și se ofilise, de parcă s-ar fi sculat după o boală grea. Fața lui buboasă și plină de pete te ducea la gîndul că omul ăsta nu prea doarme și nu prea mănîncă și că-l roade și-l arde neîncetat ceva pe dinăuntru.

— Știe pisicuța c-a umblat la oală și acum o bat gîndurile c-o să plătească, bomboăni în urma lui fiul cel mai mare a lui Cemalovici, ferm convins că, mai de vreme ori mai tîrziu, o să vină și această răsplată, și-l vedea de pe acum pe logornic în situația de grav acuzat, izolat de ceilalți oameni din cearșie.

Uneori, seara, temîndu-se să rămînă singur în birou, Şkuro îl chema pe Nail Nailhodzici să-l ajute la cîte o treabă. Auzise de undeva că Nail făcuse cîndva parte din organizaţia tineretului comunist şi acum îl privea pe furiş şi cu o plăcere diabolică pe acest tînăr, care era într-o situaţie şi mai grea decît a lui. Cei de sus din munţi erau pentru logornic duşmanii lui de totdeauna şi nu-i avea la inimă, dar Nail ăsta, omul lor de altădată, cum s-o simţi oare, cînd dinspre munţi li se aud puştile ?

Urmărea cu atenţie fiece tresărire de pe faţa tînărului, cînd în depărtare răsunau în noapte carabinele răsculaţilor ; se întreba ce gîndeşte el cînd rămîne singur în odaie, pierdut între două lumi care se bat şi se iau la trîntă pe viaţă şi pe moarte.

Fra Bozo Ciavar se abătea din ce în ce mai rar pe la logornic, iar dacă se şi întîlnea vreodată cu Şkuro, avea o atitudine calmă şi impersonală, ca şi cînd ar fi stat deasupra tuturor lucrurilor din lumea asta şi parcă n-ar fi ştiut nimic, nici de răscoală şi nici de necazurile din ce în ce mai mari ale ustaşilor. Veşnic întorcea vorba de la aceste lucruri şi se agăţa de flecuşteţele de fiecare zi, ca şi cînd nu i-ar fi stat în prag Podgorina răsculată.

Vechea lui rîvnă de botezare şi instruire a sîrbilor care au mai rămas, în cea mai mare parte femei şi copii, slăbise în mod vizibil. De săptămîni întregi nu le mai vorbise despre bazele religiei catolice şi cînd se întîlnea cu noii săi credincioşi, se prefăcea că nici nu-şi mai aminteşte de această neglijenţă a lui.

— Se retrage fra Bozo, se retrage, repeta tulburat avocatul Juranici, plimbîndu-se seara, prin faţa soţiei sale voluminoase, care tricota liniştită. Vei vedea : pînă la urmă o să iasă că noi toţi sîntem vinovaţi, iar el, singurul nevinovat... O, Doamne, de-am putea odată să plecăm undeva din oraşul ăsta afurisit !

— Unde să pleci ? Slavă Domnului că l-ai instalat pe Rudi în Zagreb ; ne ajunge şi atît. Apoi o să ne vină şi italienii, ce vrei mai mult ?

Din toată gaşca lui Şkuro, cel mai mult se schimbase Mujica Harbaş. De cînd, în timpul verii, la cel dintîi asalt al răsculaţilor asupra oraşului, fusese al naibii de înghesuit în faţa podului, Mujica se înmuiase definitiv, pierzîndu-şi acolo

orice încredere în vechiul lui noroc de şmecher. Simţise pe propria lui piele că treburile în care s-a înfundat sînt cu totul deosebite de bravurile lui de odinioară de la bîlciuri şi că în îndeletnicirea lui de acum trebuie să se zbată şi să caute o altfel de scăpare decît cea pe care i-o aducea rapid norocul la tîrg.

Chiar a doua zi, vrusese să dea dracului şi uniformă şi armă şi să părăsească toată adunătura asta de ustaşi, care-şi pierduse strălucirea de la început şi farmecul succeselor uşoare, transformîndu-se în ceva primejdios şi grav. S-ar fi întors la vechea lui îndeletnicire, plină de nerv şi pasiune, în care rareori ţi-e capul în joc, dar de-abia începea să se gîndească la acest lucru şi-i apărea înaintea ochilor prăpastia din munţi, camionul şi oamenii legaţi, postaţi în faţa lui, ca o barieră peste care nu poţi să treci.

— Iată-te acum! bombăni el cu mirare şi amărăciune, văzînd că s-a terminat pentru totdeauna cu Mujica coţcarul, şi că de acum, vrînd-nevrînd, e ustaşul marcant Mujica Harbaş, bine cunoscut şi luat la ochi pentru masacrele şi hăiturile din timpul verii.

Nu avea încotro şi trebuia să rămînă în gaşca mătăhălosului Ale Toroman, a cărbunarului beţiv Pranjici din Crna Voda şi a beiului mofturos şi plictisitor Şarcevici; să vadă în ei, zi de zi, crimele sale, acum întreite, întruchipate în cele trei figuri sinistre, fiecare purtînd în ea propria ei pieire, iar cei de sus, din Podgorina, nu au decît să grăbească şi să desăvîrşească această pieire.

Cu timpul, începu să-i fie frică de fiece spaţiu închis, iar cînd se afla în vreo încăpere nouă, necunoscută pînă atunci, măsura şi număra cu un sentiment de uşurare ferestrele ei luminoase; şi cu cît erau mai multe ferestre, cu atît îi venea mai uşor să rămînă acolo. Ura atît de mult beciurile, hrubele şi gropile, şi tremura într-atîta de frica lor, încît le vista într-una; tot nişte visuri înfiorătoare în care, înconjurat de partizani, se repezea zadarnic spre peretele rece şi umed al cîte unei încăperi fără ferestre. Îi invidia grozav pe cei de sus, din Podgorina, tocmai pentru faptul că se aflau pe teren deschis, unde omul are drum liber în toate părţile şi cale uşoară, putînd întotdeauna să aleagă una din miile de posibilităţi de scăpare sau, în cel mai rău caz, să moară fugind cu ochii aţintiţi spre locul de salvare.

Tînjind după o ieşire dintre zidurile ucigătoare ale oraşului încercuit, Mujica începu tot mai des să-şi aducă aminte cu amărăciune de satul său natal Arapovac, de sălciile, de livezile mlăştinoase şi de tufişurile lui încîlcite şi pustii.

„Eh, acolo, acolo, de-aş putea cumva s-ajung!"

De la refugiaţii din satul lui aflase că doi veri ai săi, fraţii Strujici, sînt partizani şi se căznea, pe ascuns şi din răsputeri, să intre în legătură cu ei. Mirosise de undeva că treaba asta o poate aranja prin Mehaga Sajinovici şi de îndată ce-l văzu, îl trase la o parte într-un cotlon, departe de hărmălaia pieţei.

— Mehaga, dacă eşti prieten şi turc, du astea pînă la fraţii Strujici şi salută-i cordial din partea mea.

Îi întinse un pachet cu douăzeci de cartuşe pentru puşcă; dar Mehaga, consternat, se dădu brusc înapoi, ducîndu-şi mîinile la spate:

— Pentru Dumnezeu, Mujica, nu mă pune pe jar; ce fel de Strujici!

— Hai, hai, nu te teme; nu trebuie să te fereşti de mine. Şi eu sînt din ăia.

Mehaga căuta cu chin cuvintele:

— Apoi, omule... ce-i cu tine? De unde şi pînă unde...

Mujica îi vîrî cu forţa gloanţele în buzunar şi insistă, şoptindu-i:

— Taci, taci... Fă aşa cum ţi-am spus şi salută-i pe amîndoi.

Neîncrezător, Mehaga continua să nu se dea bătut:

— Cum vrei, Mujica, dar eu am să arunc astea în rîu, îndată ce ajung pe pod. Cine-i nebunul ăla să se joace astăzi cu viaţa!

— Fă cum ţi-am spus şi nu-ţi fie frică de nimic. Cînd te mai abaţi pe aici, treci pe la mine.

— Nu mă face să-mi pierd capul, pentru Dumnezeu. Sînt om bătrîn.

— Păi, tocmai asta e, nimeni n-o să te bănuiască.

După aceea Mujica nu-l mai văzu timp îndelungat pe Mehaga, iar cînd îl întîlni odată în amurg, lîngă pod, se repezi la el tulburat:

— Unde eşti, pentru Dumnezeu? Treaba aceea e în regulă?

— Eh, Mujica, frate, știi ce-i ? Astea nu-s treburile mele.

— Hai, mă, sărăcane, știu că nu-s, dar... au ajuns „alea" la ei ?

— Apoi, omule, ce mai... dacă le-ai trimis, poate că au și ajuns. N-am timp să mă ocup și de asta.

Mujica se înseninâ dintr-odată, presimțind că toată afacerea a apucat pe un făgaș bun și-i veni pofta să discute prietenește cu acest om cumsecade, așa cum nu mai discutase de mult cu nimeni. Îl trase de o parte, lîngă zidul protector al podului, și scoase o tabacheră masivă de argint :

— Stai și fumează, unde te grăbești ?

Mehaga luă tabacherea, o învîrti în mînă și scoțînd o țigară se gîndi cu un sentiment neplăcut :

„De unde are el așa ceva ? Fără îndoială, a furat-o, a lăcomit la bunul altuia."

Dorind sincer să fie cît mai deschis și mai intim cu Mehaga, Mujica îl întrebă pe neașteptate :

— Mehaga, hai, spune-mi drept : care sînt mai cumsecade, ăia de sus din munți, ori ăștia ai noștri de aici... otrăvurile astea din preajma lui Șkuro ?

Mehaga ridică din umeri, ca și cînd s-ar fi supus umil în fața cuiva, și își desfăcu brațele, răspunzînd foarte precaut :

— E mai bine, frate, cînd omul îi sănătos. Înainte de orice, omul are nevoie de sănătate.

Mai mult decît atît nu putuse să scoată din Mehaga. Dar însuși faptul că omul acesta, în vîrstă și la locul lui, nu confirma categoric în fața sa, fie chiar și nesincer, că ustașii sînt mai cumsecade decît cei din munți, îi dovedea lui Mujica limpede că toată afacerea nu-i în regulă. Dacă acest Sajinovici, musulman, o scaldă în felul ăsta... nu-i bine, nu-i bine de loc. Slavă Domnului că vin italienii să le mai ia nițel grija de pe cap.

* *

După sosirea italienilor în oraș, viața în compania de șoc a tineretului se tulbură de-a binelea. Acum ostașii erau ocupați în cea mai mare parte a zilei cu acțiunile de recunoaștere și de patrulare, mai ales în jurul șoselei. Se în-

torceau în cantonament frînți de oboseală, plini de noroi și uzi, de-abia așteptînd să se dezbrace și să-și întindă ciolanele. În afară de asta, printre băieți începu să domine dintr-odată un fel de deprimare neobișnuită și neașteptată. Chiar și mînjii din plutonul lui Ciupurdija se astîmpărară. Noul dușman parcă-i îngîndura pe toți.

Într-o dimineață liniștită și cețoasă, unul dintre ostașii din patrula care veghea de-a lungul șoselei veni în fugă la Gojko și bîigui :

— Tovarășe sergent, iaca turci în Mikacin Gaj !

— Ce fel de turci ? Armată ?

— Da, da, armată ! Poate domobrani ; toți sînt cu fesuri pe cap. Sînt vreo zece-cincisprezece inși.

— Cum de-au îndrăznit ? se miră Gojko, fiindcă Mikacin Gaj, o dumbravă de fag, frumoasă și curată, era destul de departe, la o distanță de cel puțin o jumătate de kilometru de cea mai înaintată poziție a ustașilor, chiar lîngă șoseaua națională.

Gojko își duse în pas alergător tot plutonul de-a lungul șoselei. După ultima cotitură, înainte de a intra în dumbravă, unde se opriseră să se înșire în poziție de tragere, auziră limpede de tot o serie de lovituri de topor.

— Taie lemne, tovarășe sergent, îl informă șeful patrulei.

Prin ceața care se tîra de pe valea orașului de-a lungul șoselei, Gojko de-abia întrezări, la cîteva zeci de metri în fața lui, niște figuri întunecate și vagi, mișcîndu-se la marginea dumbrăvii. Mai mult nu se încumetă să se apropie de dumbravă, temîndu-se de vreo surpriză ; i se părea însă și caraghios să deschidă focul de la o distanță atît de mică.

— O, ia uită-te la turci cum s-au obrăznicit ! îi șopti la ureche „Petrarca", galben ca ceara.

Plutonul răzlețit al partizanilor stîrni țipete și vaiete, dincolo, în dumbravă. Nu se auzi însă nici o pușcă.

— Predați-vă, turcilor ! zbieră înfiorător „Petrarca".

Mînjii lui Ciupurdija trecură spre dumbravă, încurajați de zăpăceala dușmanului. Se auzi din ceață cum îl prind pe unul :

— Sus mîinile ! Mîinile sus !

Gojko se repezi cu trei ostași la o depărtare de vreo treizeci de metri în lungul șoselei, pînă la capătul curbei, ca nu cumva să le facă cineva vreo surpriză din oraș ; dar,

cînd colo, venind în fugă, îi ajunse din urmă lunganul „Petrarca". De emoție, de-abia scotea cuvintele din gură :

— Tovarășe sergent, a-a-a... am sfeclit-o !

— Ce-i ? își îndreptă corpul Gojko, îngălbenind și el.

— A-a-a, ăștia nu-s turci !

— Dar ce-s, vorbește, ce-i cu tine ?

— Italieni ! trînti „Petrarca" cuvîntul, icnind, de parcă ar fi izbit cu maiul. Armata italiană ! Pe patru i-am făcut prizonieri.

— Unde-s, unde-s, îi aduc încoace ? întrebă Gojko, simțindu-și gura uscată.

Patru soldați italieni fuseseră luați prizonieri, iar doi uciși ; apoi la marginea dumbrăvii, partizanii adunaseră patrusprezece puști scurte, italienești, o grămadă de centuri cu cartușiere și zeci de securi și ferăstraie.

— S-au făcut frații comod, ca să lucreze, și le-au rămas lucrurile aici.

Încărcați cu armele capturate, partizanii porniră tăcuți de-a lungul șoselei, mînînd din urmă prizonierii. Cînd sosiră la statul major al companiei, tot cătunul se repezi în curte. Niște femei începură să bată din palme înspăimîntate.

— Vai de mine, vai de mine, ce-o să fie acum cu noi ?

— Hai, mai tăceți ! se înfurie Djoko. Ăștia-s mai fricoși ca iepurii. Tragi cu pușca, iar ei, valea...

— Aoleu, aoleu, o să vedeți voi, zău... s-a zis cu satul nostru !

— Trăzni-i-ar Dumnezeu să-i trăznească, cică ăștia mănîncă pisici și broaște și orice fel de altă spurcăciune, se strîmbă cu scîrbă bucătarul companiei, Drago Santraci, plin de funingine și negru ca un cărbunar.

— Da, așa se zice. Ia fugi, țîncule, și adă încoace motanul ăla al nostru, să vedem ce-o să facă cînd l-or vedea.

— Eh, ce-o să facă ? Lor le place mai mult ciolanul de motan, decît nouă friptura de miel.

Speriat, de parcă s-ar fi prezentat la vreo trecere în revistă, Nikoletina începu să se echipeze reglementar, înainte de a apare în fața italienilor, zorindu-l tot timpul pe comisarul Pirgo :

— Hai, Alile, ieși tu mai întîi, ești om mai umblat... Ei, cine dracu i-a adus tocmai la noi ?

La amiază, cînd prizonierii fuseseră de mult trimiși la statul major al detașamentului, cei de la posturile de observație îl anunțară pe Nikoletina că dinspre Mraciaj se apropie o coloană de vreo treizeci de oameni înarmați. Mai întîi crezuseră că-i o trupă dușmană, dar mai apoi îl recunoscură pe Trivun Drakulici și pe oamenii săi din Mraciaj.

— Cu siguranță vin pentru italieni, chibzui Pirgo. Hai, să ne pregătim de primire. Măi, Ciupurdija, să vină încoace mitraliorii!

Trivun își lăsă oamenii pe drumul din fața statului major, iar el intră în curte și după ce îi salută rece pe Nikoletina și pe Pirgo, care-i ieșiseră în întîmpinare, își învîrti întrebător privirea prin curtea pustie și zise apăsat și răgușit, grozav de bosumflat :

— Ce faceți voi jos pe șosea ?

— Ce facem ? deveni grav Nikoletina.

— Vă legați de italieni ?! ridică glasul Trivun. Credeți, oare, c-o să admitem să dăm de necaz din pricina nebuniilor voastre ? Du-te în satul ăla al tău Vrgelj și așteaptă-i acolo pe italieni.

Ca și cînd ar fi fost înștiințați despre ce-i vorba, o droaie de bărbați și femei din cătunele vecine începură să vină buluc la comandament. Se închesuiau lîngă gardul de verdeață din jurul curții și cu cît Trivun, certîndu-se, se răstea mai tare, cu atît se auzeau mai des intervențiile lor.

— Cer în fața întregului popor ca italienii luați prizonieri să fie eliberați ! zbieră Trivun, întorcîndu-se spre cei înșirați lîngă gard, iar de acolo, ca o încuviințare, se stîrni fierberea și hărmălaia :

— Să fie eliberați, să fie eliberați !

— Nu vrem să avem pe cap și armata italiană !

— I-am avut destul pe ustași !

Neluînd în seamă strigătele mulțimii, Pirgo se apropie de Trivun, privindu-l drept în față :

— În numele cui ceri să le dăm drumul la italieni ? Care ți-i acel „întreg popor" ? Aia de colo ?

— Și ei, și toți ceilalți ! Cu toții cerem să fie eliberați chiar acum ! se întoarse Trivun spre oamenii de lîngă gard, ridicînd vocea, ca să-l audă cît mai bine.

— Ei, n-o să-i eliberăm, să ştii ! spuse tăios Pirgo. Pe fiece italian care va călca pe teritoriul nostru, îl vom face una cu pămîntul ! Ăsta-i răspunsul nostru.

Trivun se întoarse spre drum şi strigă aspru :

— Dmitre, să vină plutonul întîi încoace ! Plutonul doi treci la adăpost !

Trivun nici nu termină pînă la capăt comanda, şi Pirgo sări doi paşi înapoi, strigînd spre uşa de sus a grajdului :

— Mitraliori, ocupaţi-vă locurile !

În uşa grajdului apăru ţeava unei puşti-mitraliere ; a doua ieşi la iveală în partea opusă, din groapa de var dinspre arie, iar dintre dărăpănăturile şopronului, în spatele celor din Mraciaj, se auzi glasul batjocoritor al tînărului Brane :

— Aici sîntem, gata de tragere !

— Nimeni să nu mişte din loc ! se întoarse Pirgo spre cei din Mraciaj. Vă secerăm de-a valma pe toţi !

— Păi, şi tu, Nikoletina, tragi în fraţii tăi ? gemu disperat Trivun.

— Şi eu, zău ! Ar trebui să vă cotonogim ca pe cei mai răi tur... ustaşi ! Împotriva cui aţi pornit, potăilor ?

Ca şi cînd Trivun nici n-ar fi fost lîngă el, Pirgo se întoarse şi porni spre gard, în spatele căruia stăteau, parcă încremeniţi, oamenii lui Trivun şi ţăranii amuţiţi de spaimă.

— Să vă intre bine în cap la toţi că italienii sînt duşmanii noştri, întocmai ca şi ustaşii ; ba încă mai răi, pentru că-s mai vicleni. Nu există înţelegere şi prietenie cu ei, asta să vă fie clar o dată pentru totdeauna.

— Aşa-i ! intră linguşitor în vorbă unul dintre ţărani.

La urmă, Pirgo se adresă lui Trivun însuşi :

— Hai, du-i pe ăştia acolo de unde au venit. Iar voi, se întoarse Pirgo spre ţărani, casmaua în mînă şi săpaţi împreună cu Ciupurdija gropi pe şosea, dacă nu vreţi să vă vină mîine italienii în ospeţie. Haide, haide, mai vioi !

Pînă spre miezul nopţii, prin ceaţa rece şi umedă, ţăranii săpară gropi pe şosea şi dărîmară zidul de susţinere, acolo unde, la capătul drumului, panta era mai mare. Făcură trei rînduri de gropi, văitîndu-se şi oftînd tot timpul :

— Aoleu, măiculiţă, unde o să ne pierdem capetele ! Cine o să iasă la capăt cu ditai Italia !

— Sta-le-ar ştreangul la gît la italienii ăştia frumuşei, cine dracu i-a adus la sărăcia asta a noastră! Ei, zău, să mă scuipaţi în obraz dacă o să treacă pe aici. Sapă, Markici, ce te tot învîrţi ca iedul în faţa oglinzii?

În noaptea aceea, după conflictul cu italienii, nimeni nu dormise liniştit în satele din apropierea oraşului.

— Poftim, armata italiană. Dumnezeule, să vezi c-o să intrăm în foc, oftau gospodarii scoţînd toată noaptea din casă lăzi cu haine, alimente şi grîu, ca să le ascundă la repezeală printre napii pîrlogiţi din cotloanele grădinii, prin răzoarele şi alunişurile din apropiere şi prin vechile gropi de var.

— Măcar atîta să rămînă, cînd o veni dracul să-şi ia partea... Ehe, dacă era după Trivun...

Dimineaţa răsări noroasă, amorţită şi încărcată de ceaţă. În livezile de nuci, desfrunzite, ciorile croncăneau puternic, de parcă presimţeau nenorocirea. La miază-noapte, dinspre calea ferată, se auzeau bubuituri rare de tun şi tăcănit înfundat de mitralieră.

— Oho, Bojan Ljusina s-a sculat dis-de-dimineaţă.

Pe şosea, lîngă groapa cea mai de jos, stăteau la pîndă, încă din zori, compania lui Nikoletina şi plutonul celor din Drvar. Aceştia din urmă aveau vreo treizeci de grenade pătrate de beton, fabricate în Drvar.

— Dacă broscarii vin de jos cu tancurile, îi garnisesc fraţii cu o asurzitoare de asta, de-o să ne întrebe de sănătate!

Clătinînd din cap, Pirgo cercetă curios grenada cu fitilul negru şi scurt, o cîntări în palmă şi se hotărî într-o clipă:

— Daţi-mi încă una. Am să stau culcat aici, din jos de drum, ca să-mi încerc norocul.

— E prea aproape. O să te secere cu mitraliera.

— N-o să poată, sînt în unghi mort. Am mai încercat treaba asta în Croaţia.

Cînd se făcu dimineaţă de-a binelea, santinela dintr-un nuc din susul şoselei strigă:

— Iată-i! Unu, doi, trei, patru camioane. În faţa lor vine o tanchetă. Uite, încă un tanc în spate!

Răsunară comenzi aspre. Pe Nikoletina îl năpădi sudoarea. Se trînti după o stîncă întunecată şi crăpată din care răsărea o tulpină firavă de frasin.

Pirgo se repezi de-a lungul povîrnişului din susul şoselei, intră într-o groapă şi, cît ai clipi din ochi, dispăru în tufişul de carpeni mărunţi de la capătul drumului.

— Ce siguranţă la omul ăsta, fraţilor! exclamă cu admiraţie Nikoletina.

Huruitul motoarelor deveni din ce în ce mai puternic, umplînd valea cu un zgomot neobişnuit, care creştea tot mai mult; iar apoi, dintr-odată, întrecînd zgomotul motoarelor, dudui şi scîrţîi o tanchetă, ivindu-se de după curba din apropiere. Nikoletina făcu ochi mari.

— Noroc c-am săpat şoseaua; altminteri, să mă ia dracul dacă s-ar fi încumetat careva să tragă.

Încetinindu-şi mersul, tancheta ajunse pe buza gropii şi tocmai cînd se opri o clipă, învîrtind cu nehotărîre ţeava mitralierei, din tufişul de carpeni mărunţi, Pirgo, îndreptîndu-şi numai pe jumătate corpul, îşi învîrti fulgerător mîna şi dispăru din nou între tulpinele întunecate.

— Acum! şopti Nikoletina şi se lipi de stîncă, căznindu-se să nu mai vadă şi să nu mai audă nimic. Aşteptă aşa cîteva clipe nespus de lungi, pînă cînd pămîntul de sub el tresări şi se cutremură, iar ecoul exploziei din apropiere năpădi valea şi se prefăcu într-un vuiet puternic, care parcă nimicea toate obstacolele din faţa lui şi deschidea noi drumuri de trecere printre munţii ursuzi.

— Aha, şi-a primit porţia! tresări vesel Nikoletina, văzînd cum tancheta fusese învăluită în fum.

Detună o nouă explozie şi atunci plutonul ascuns în pădurice deschise focul asupra italienilor, care săreau din camioane şi se împrăştiau la întîmplare prin tufişurile de lîngă şosea. Sub ocrotirea celei de a doua tanchete, trei camioane se retraseră înapoi spre oraş, în timp ce al patrulea, cu motorul ciuruit de gloanţe, rămase pe şosea. În urma camioanelor, porni repede şi tancheta, învăluită de fum.

Trăgînd în urma fugarilor, răsculaţii ajunseră lîngă tancheta părăsită şi, nevenindu-le să-şi creadă ochilor, se strînseră în jurul ei, mirîndu-se:

— Dar ce namilă, măi fraţilor! Eh, da, Pirgo ăsta are o mînă mai bună decît oricine pe lume. Se răspîndi cu o

repeziciune de necrezut în toată Podgorina vestea că Nikoletina împreună cu cei din Drvar au nimicit un tanc italian și au incendiat cîteva camioane.

— Aha, ați auzit ce fac flăcăii noștri ! se rățoi dojenitor Stojan Kekici, folosindu-se de acest prilej ca să-i ia la rost pe cei neîncrezători și molîi. Sînt însă pe aici din ăia care trăncănesc că italienii curăță în două zile toată Podgorina. Ia spuneți, unde-s italienii ăia ai voștri ?

Totuși, vestea despre victoria partizanilor în fața orașului provocă mai de grabă îngrijorare decît bucurie în Podgorina. Oamenii se așteptaseră la un folos și la ajutor din partea italienilor, și, cînd colo, uite !... În loc să se poarte frumos cu ei, ai noștri s-au luat la ceartă și ne-au mai adus altă belea pe cap.

Numai cei din Vrgelj, convinși că sînt departe de orice primejdie și că pînă în cătunul lor n-o să răzbească niciodată nici italienii, nici diavolul, se bucurau cu adevărat de bravura consăteanului lor Nikoletina.

— Aha, o să-i snopească, zău, Nikoletina, că doar n-a crescut degeaba în Vrgelj.

— Ești bună de cinste, Maria, fiu-tău i-a aranjat pe italieni ! Unde-i țuica aia ?

Sărmana Maria se îngrijoră și lăsă baltă toate treburile. Iaca, Nikola a făcut iarăși vreo boroboață. Fiecare stă pe pace, numai despre el s-aude întotdeauna cîte ceva.

— Jelka, sufletelule, ai grijă de casă, că iar trebuie să mă duc la nenorocitul ăla al nostru. Cică a făcut nu știu ce, pe acolo, i-a bătut pe italieni... ! O, Doamne, pînă cînd să-l tot dădăcesc ?

— Bine-a făcut, mamă ; așa se vorbește prin sat, îi luă apărarea soră-sa Jelka și fața ei lunguiață și palidă se învioră. Să nu-l certi, că-i păcat.

— Eh, fata mea, parcă a făcut bine ! Cine s-ar fi gîndit vreodată c-o să devină atît de pizmaș ! Cu ce-s vinovați italienii ăia ?

Zărind-o pe fereastră pe maică-sa, mărunțică și zgribulită, pierdută sub haina bărbătească de culoare albastră, Nikoletina simți că un junghi de amărăciune cumplită îi strînge dintr-odată inima și ieși afară. Ca și cînd l-ar fi așteptat acolo de mult, bătrîna îl îmbrățișă încă din prag și, radiind de fericire, de-abia îngînă cu buzele învinețite de frig :

— Slavă Domnului că te-am găsit... Lasă-mă, sufleţelule, înainte de toate, să-mi încălzesc mîinile şi apoi stăm de vorbă. Am auzit că iar ai încurcat-o.

Vorbea atît de liniştită şi cu atîta îngrijorare familiară, de parcă ar fi fost vorba de niscaiva treburi de-ale casei, pe care se cuvine să le dezbată împreună.

După vreo jumătate de ceas, rumenită de căldură, Maria asculta bombănelile lui Nikoletina :

— Zici de ce ne legăm de ei, ai ? Dar de ce au dat buzna la sărăcia asta a noastră ? Au ţara lor ; dar ei... ca ursul ăla al tău, mamă, care îţi răpeşte orătăniile.

— Ei, ursul, ursul ! clătină din cap bătrînica. Iaca, e al treilea an de cînd mă fură...

— Ei, vezi !? Aşa ar face şi italienii, dacă i-am lăsa.

— Păi, nu-i lăsaţi, puiule ! îl îndemnă bătrîna îngrijorată.

Întorcîndu-se acasă, Maria se abătu pe la statul major, să-i vadă pe prizonierii italieni. Acolo comandantul Radekici o îmbie serios de tot :

— Haide, Maria, ia-l cu tine pe italianul ăsta, să te ajute la treburile gospodăriei. Ce să faci, eşti singură ; Nikola n-o să se supere.

Bătrîna îl măsură cu atenţie pe soldatul negricios şi mic de statură, cu ochii trişti. Nu i se părea rău.

— Numai să nu-mi facă vreo pagubă, bătu-l-ar Dumnezeu !

— N-o să te păgubească, nu-ţi fie frică. E şi el agricultor...

Cît ai clipi din ochi, se răspîndi vestea în Vrgelj că bătrîna Maria Bursaci a adus un prizonier italian. Femeile alergau una la alta, cumătră la cumătră, cuscră la cuscră şi se anunţau :

— Soro dragă, minunea minunilor ; Maria a venit de la fiu-său Nikoletina şi a adus un italian. Cică-i negru ca un harap, de ţi-e frică să te uiţi la el.

— Hai, scumpo, să-l vedem. Nu îndrăznesc să mă duc singură.

Femeile, la început mute şi parcă vrăjite, se holbau, fără să clipească, la soldatul străin, iar dacă dădeau în casă de vreun bărbat îl rugau numaidecît :

— Ia întreabă-l ceva, să vedem ce zice.

— Degeaba îi vorbești, că și așa nu înțelege nimic.
— Cum să nu înțeleagă, că doar nu-i smintit la cap ?
— Mă, femeie, el vorbește altă limbă, nu ca noi.
— Cum altă limbă ? Păi, doar aude cînd îi spui ceva ?
— Aude, dar nu înțelege. Tu, zici, de pildă, „casă", iar asta pe limba lui iese cu totul pe dos, — oală sau așa ceva.
— Aoleu, Doamne, apără-mă, ce lume neroadă, crede de casă că-i oală !
— Păi, da, așa-i limba lui, ce te miri !

Femeile mai în vîrstă, uitîndu-se posomorîte la italian, și văzîndu-l atît de tinerel, poate încă neînsurat, începură să-l căineze :

— Eh, bietul soldat ! Vai de măiculița lui, cum s-o mai tîngui după el !
— Of, cum să nu se tînguiască biata mamă, ia uite ce flăcău arătos.
— Cum o fi, cum n-o fi, pentru maică-sa îi, zău, și frumos și arătos.

Una dintre femei, care avea doi feciori partizani, începu să smiorcăie și să-și șteargă ochii, după ea, porni să plîngă a doua, apoi a treia — toate mamele care aveau feciori în armată. Tînărul italian, văzînd acest lucru, își strîmbă buzele, lăsîndu-și capul în jos, și toate femeile observară îndată cum încep să-i picure pe podea lacrimile mari și strălucitoare.

— Of, nenorocire, uite-l că plînge !
— Ce vrei, se vede omul în lume străină, departe de casa lui.

În curînd se află că pe italianul Mariei îl cheamă Dino, dar cum acest nume era cu totul neobișnuit și greu de ținut minte, sătenii îi ziceau simplu : Dane. Prizonierul se obișnui repede și parcă se bucura că după acest nume nu se deosebește de ceilalți săteni ; de aceea răspundea cu plăcere la strigătul fiecărui copil din cătun, cînd trecea cu Jelka pe drum, ducîndu-se undeva la lucru.

— Dane, măi, Dane !
— Aha !
— Unde te duci, Dane ?
— Aha !
— Unde te duci, sărăcane ?
— Aha ! bine, bine !

Ar fi continuat așa la nesfîrșit, dacă nu s-ar fi găsit întotdeauna cîte un om mai bătrîn să strige la copil să-l lase în pace pe omul străin.

* *

Italienii, precauți, mirosind repede în ce ape se scaldă Trivun Drakulici, luară numaidecît legătura cu el. În treaba asta jucă un rol evident căpitanul Rajici.

Un grup de ofițeri italieni, împreună cu niște ingineri civili, însoțiți de Rajici și de Drakulici, vizitară mina de bauxită, deteriorată și părăginită ; și din ziua aceea se răspîndi zvonul în Mraciaj că mina se va deschide din nou și oricine va lucra în ea, va primi de la italieni făină, orez, zahăr și macaroane.

— America o să fie aici, asta-i ! strigă în gura mare Krkan, geallatul lui Trivun.

Apoi, la vreo zece zile după înfrîngerea de pe șosea, italienii încercară din nou să pătrundă din oraș spre platou. De data aceasta porniră fără nici un fel de motorizate, susținuți de focul înverșunat al artileriei, care trăgea fără întrerupere în piscurile din susul orașului. Lupta se deschise în revărsatul zorilor, iar pe la amiază sosiră pe poziție Radekici și Uroș, precum și Bojan Ljusina cu una din cele mai bune companii ale sale. Italienii pătrunseseră aproape pînă la jumătatea coastei, pe lîngă care trecea șoseaua ; aici însă îi făcu să se lipească zdravăn de pămînt compania lui Nikola, hotărîtă să nu-i lase mai departe. Cu fața înfierbîntată și transpirată, înjurînd de mama focului, Pirgo însuși trecu la pușca-mitralieră.

— Așa, flăcăi, așa, Dumnezeul vostru ! Păi, să ne scoată, oare, Bojan din încurcătură ? scrîșni Pirgo, auzind focurile de armă trase de „mînjii lui Bojan".

La căderea nopții italienii se retraseră pe neașteptate, iar a doua zi atacul nu se mai repetă, așa cum se așteptaseră partizanii, ci, deodată, cu mult mai aproape și mai voluminoase decît s-ar fi gîndit cineva, apărură trei avioane italiene.

— Uite, bombardează ! zise cu glas sugrumat Radekici, adăpostindu-se împreună cu Nikoletina sub un alun cu crengile aplecate.

— Zău... ăsta-i război adevărat, tovarăşe comandant! exclamă aproape cu bucurie Nikoletina. Vezi, au adus şi aviaţia împotriva noastră.

Avioanele italiene bombardară cîteva sate din jurul oraşului, împroşcară cu mitralierele piscurile şi coastele dimprejur şi apoi se înapoiară de unde veniseră.

De-abia mai tîrziu lui Nikoletina îi veni în minte că Mraciajul n-a fost nici bombardat de avioane şi nici împroşcat de artilerie, cu toate că-i mai aproape de oraş.

— Aha, auzi, comisare !? tresări Radekici.

— Ţi-am spus eu că cei din Drvar au dreptate. Italienii şi cetnicii şuşotesc ceva între ei! sări vioi Uroş.

— O, oameni buni, oameni buni, cine s-ar fi aşteptat la asta!

Prin satele din preajma oraşului circula în şoaptă vestea că, sub influenţa celor din Drvar, comandamentul partizanilor asmute poporul împotriva italienilor şi-l împinge la nenorocire.

În serile lungi de toamnă, strînşi în jurul focului încins din cămin, oamenii îl ascultau cu atenţie şi îngrijorare pe vlăjganul Djukan Kecia :

— Deh, daţi-i aşa înainte, lăsaţi-i pe cei din Drvar şi pe turcul ăla Pirgo să-şi facă mendrele sub nasul vostru. O să vă meargă bine de tot. Aviaţia o să vă stea zi şi noapte pe cap.

— Păi, ce-i de făcut, frate Djukane?

— Ei, ce-i de făcut! Alungaţi lighioanele din faţa caselor voastre, răzvrătiţi-vă! I-aţi văzut acum pe cei din Mraciaj? Stau oamenii liniştiţi la casele lor şi nu se tem nici de tunuri, nici de avioane, iar ustaşii — să ştiţi — nu îndrăznesc să se uite nici sub coada lor, că nu-i lasă italienii. Iată, asta-i deşteptăciune şi politică.

— Noi vedem de mult, Djukane, frate, că Trivun Drakulici a întors foaia, aşa cum e mai bine pentru popor.

— Aşa-i, frăţioare! Şi Trivun şi căpitanul Rajici ocrotesc şi apără poporul, îi scapă pe sîrbi de la pieire. Nu le arde de nebunii ca acestor comunişti.

Aceste şoapte tăiau pofta de luptă, şi aşa destul de slabă, a ţăranilor în faţa oraşului şi ei începură să se uite tot mai urît şi vădit duşmănos la Nikoletina şi Pirgo, dar mai ales

la cei din Drvar, cărora femeile îndărătnice și limbute le spuneau verde în față :

— Ar fi fost mai bine să vă fi păzit voi casele voastre, decît să umblați haihui pe aici.

Într-o seară fugiră din compania lui Dzamonja trei ostași. Patrula trimisă după ei nu-i găsi acasă, iar după trei zile se auzi că toți trei sînt în compania lui Trivun Drakulici. Acest fapt servi drept semnal și celorlalți șovăitori și, în răstimp de numai zece zile, peste douăzeci de ostași fugiră la Trivun. Erau din toate companiile, în afară de compania celor din Drvar și de batalionul lui Lazija, aflat la mare distanță.

— Nu-i bine, Miloș, nu-i bine de loc, se posomorî Uroș, cînd citi la statul major raportul despre ultimii fugari. Trebuie să lichidăm definitiv socotelile cu Trivun.

— Lichidează-le cum știi. Sînteți aici și tu, și tovarășul Milan. Eu nu mă duc în Mraciaj atîta timp cît Rajici e acolo pentru că... n-o să fie bine, ori pentru mine, ori pentru el.

Radekici se întoarse scurt, milităreşte, spre ferestruică, și, cu fruntea aplecată, privi în tăcere undeva afară.

În aceeași zi, spre seară, îl anunțară că-n curtea din fața comandamentului îl așteaptă un țăran care nu vrea în ruptul capului să intre înăuntru.

— Ce face, mă, pe nebunul ! bombăni nepoliticos Radekici, și, ascunzîndu-și neliniștea, ieși afară, fulgerat de o presimțire cam neplăcută.

Peste sat se întetea umbra rece a întunericului domol din preajma iernii, trecerea lungă de la zi la noapte, cînd ți se pare că timpul s-a oprit în loc și s-a domolit la această graniță, lipsită de veselie, între lumina care se stinge fără să vrea și întunericul care înaintează fără chef. Radekici se încruntă încă din prag și, păşind greoi, se îndreptă spre omul care stătea rezemat de gard, chiar lîngă poartă, gata parcă să iasă în orice clipă.

— Dumneata m-ai căutat ?

Omul mai mult tresări decît se mișcă. Avea în el ceva din înfățișarea unei păsări înghețate și zgribulite.

— Eu, tovarășe comandant.

— Ce-i, ce vrei ?

După toată înfățișarea înspăimîntată a țăranului, după fața lui lunguiață de vulpoi, dar mai ales după privirea ne-

astîmpărată și nesigură de hoț, se putea ghici imediat că nu-i cu conștiința curată și că a pornit cu o treabă care nici lui nu i se pare a fi la locul ei. Își vîrî mîna în buzunarul de la șubă și, tremurînd, scoase un plic gros.

— Tovarășe comandant, ți-au trimis plicul ăsta...

Radekici tresări și se dete înapoi înfiorat.

— Cine mi-l trimite, cine ? De unde-i ? Spune, de unde-i ?

Năpădindu-l pe solul necunoscut cu întrebări furioase, comandantul trînti poarta de la curte și, închizînd-o, o acoperi cu spatele, de parcă s-ar fi temut ca țăranul să nu fugă.

— Cine ți-a dat plicul ăsta, spune, mă, potaie ?

Radekici flutura sub nasul țăranului plicul desfăcut, cu un pachet gros de bancnote în el, și se agita tot mai mult, de parcă de undeva s-ar fi apropiat o primejdie rapidă și de neînlăturat.

— Plicul ăsta, ăsta... ce știu eu... e din vale... Ei mi l-au dat... păi, ei mi l-au dat... m-au trimis, bîlbîi încurcat și înspăimîntat țăranul, neașteptîndu-se la o asemenea întorsătură.

— Care ei, mă, grijania ta de țăran ?!

— Păi, ei, ăia de jos din oraș ! Ce știu eu ce-i acolo ! Cică du plicul ăsta, Kosta...

— Du-l, Kosta, ai ? Și apoi mă scoți frumușel afară de la comandament, așa, într-un ungher, ai ?! Dar tu, chipurile, nu știi... nu știi...

Radekici se apropia tot mai mult de el, privindu-l țintă și aplecîndu-se spre fața lui, pînă cînd țăranul, strîns cu ușa, începu să vorbească :

— Zău, tovarășe comandant, eu nu știu nimic ! De unde era să știu că dumneavoastră o să vă supărați în așa hal pe banii ăștia !?

— Pe bani ! Pe bani mă supăr, ai ? gemu Radekici, ca și cînd ar fi scos cu toată forța un cuțit înfipt dureros în pieptul lui, apoi își smulse revolverul din toc.

— Poftim, răsplata pentru banii tăi !

La auzul împușcăturii neașteptate toată ariergarda și personalul de la statul major năvăli în curte. Iritat și parcă pierzîndu-și vederea, Radekici își făcu loc spre Uroș și bîigui, întinzîndu-i pachetul fărămițat :

— Uite, asta mi-au oferit, asta ! Pe comandantul Podgorinei vor să-l cumpere !

Aplecat deasupra mortului, cineva din ariergardă exclamă neliniştit :

— Aoleu, păi ăsta-i Kosta, primarul din Mraciaj !

Îngrijorat de decăderea tot mai evidentă a lui Trivun, Uroş porni cu doi curieri spre Mraciaj să mai facă şi ultima încercare paşnică de a-l abate pe fostul plutonier de la şuşotirea cu italienii. Înainte de plecare se sfătuise îndelung cu tovarăşul Milan şi plecă de-abia după-amiază tîrziu. Comandantul Radekici îl însoţi o bună bucată de drum, jucîndu-şi în frîu calul negru şi frumos şi atrăgîndu-i serios atenţia :

— Să te fereşti de căpitanul Rajici. Ăsta-i o lichea ordinară. Pun rămăşag că povestea cu scrisoarea şi cu banii e o manevră de-a lui.

Se apropia seara. Venind parcă în valuri din înălţimea cerului înseninat, un îngheţ tăios îi învăluia pe drumeţi. Caii mărunţi şi cu părul zbîrlit galopau de zor pe şosea. La răscrucea unde se desprinde de pe şosea drumul spre Mraciaj, Uroş întîlni o patrulă de a lui Nikoletina.

— Ce mai e nou, flăcăi ?

— Mai nimic, tovarăşe comisar. Şi azi dimineaţă au ieşit din Mraciaj vreo treizeci de italieni, iar după-amiază s-au reîntors.

— Şi n-aţi tras în ei ?

— Nu, tovarăşe comisar. Era numai o singură patrulă de a noastră ; şi-apoi italienii erau departe.

Îngrijorat de această veste, Uroş o luă pe drumul de ţară. Sub copitele cailor pîrîia noroiul pe jumătate îngheţat.

— Iaca iarna ! gîndi el, cuprins de fiori, şi-l apucă brusc bănuiala că din toată treaba şi discuţia asta cu Trivun nu se va alege nimic.

Aşa cum se şi aşteptase, Trivun îl întîmpină cu răceală, surprins neplăcut, de parcă musafirul i-ar fi căzut pe cap într-un ceas tare nepotrivit. Zăpăcit din cine ştie ce motiv, de-abia îi veni în minte să-l poftească pe Uroş să intre în casă. Poruncind să i se aducă o lampă şi căutînd paharele, Trivun începu să se scuze :

— Treabă multă şi toate merg cam aiurea, încît nu mai ştie omul încotro s-apuce mai întîi... Hai să cinăm, şi mîine, după ce te odihneşti, stăm niţel de vorbă.

— Ar fi mai bine să facem acest lucru în seara asta. Unde ţi-e căpitanul ăla al tău ? Şi unde-i Marko ?

— Fiecare cu treburile lui, iar eu fără ei... știi doar și singur.

Din toată atitudinea lui Trivun răzbea o lipsă de independență, o sfială și o nehotărîre, încît nu mai semăna de loc cu plutonierul dezgheţat și violent de pînă mai ieri. Se vedea numaidecît că cineva, mai energic și mai puternic, luase frînele în mîinile lui și acum fostul jandarm, fără să se opună prea mult, se supune celui mai puternic, pierzîndu-și dintr-odată toată inventivitatea, îndemînarea și îndrăzneala de altădată.

— Ce-i cu tine, Trivune, parcă nu mai eşti stăpîn în propria ta casă, ai ?

— Lasă asta ! se posomorî Trivun.

Toate insistenţele lui Uroş de a purta cu el o discuţie serioasă despre situaţia companiei din Mraciaj fură zadarnice. Trivun dădea doar din mîini și se încrunta :

— Lasă... mai aşteaptă, frate, pînă vine el.

Astfel „el", Rajici, chiar și fără să i se pomenească numele, se interpunea, ca un zid invizibil, între Trivun și Uroş. Se simţea cît de colo că „el" îl înmuia și-l îndoia pe Trivun în aşa hal, cum plutonierul nu s-ar fi gîndit niciodată c-o să ajungă.

Unul dintre ostaşi, chiar băiatul acela surd, Milan, care în timpul ofensivei se strecurase pînă la Radekici, îl conduse pe Uroş și pe însoţitorii săi în gazdă la bătrîna Mikacia Mojici. Baba, guralivă, îi întîmpină încă din prag cu gălăgie, dojenindu-i cu blîndeţe :

— A, va să zică ăsta-i Uroş, fire-ar să fie !? El a dat poruncă să se tragă în italieni, ai ? Haide, haide, intră înăuntru și şezi, să te vadă baba mai bine... O, o, nu-i decît de o şchioapă, dar uite la el. Vorba aceea : buturuga mică răstoarnă carul mare. Diavole, bine c-am ajuns să te văd cu ochii mei.

După aceea baba trecu pe nesimţite de la reproşuri la laude :

— Eh, halal, chiar mă bucur că le-aţi dat peste bot la italieni. Las'să vadă că și-n Podgorina mamele nasc oameni voinici și nu momîi. Eh, copile, cu cît saţ am ascultat deunăzi tunurile, cînd v-aţi bătut cu italienii. Javrele au trecut pe aici împreună cu căpitanul ăla al nostru, și mi-am ascuns repede motanul în lada cu tărîţe. Da, zău, copii !

Uitîndu-se la Uroş cu cîtă plăcere soarbe laptele fierbinte, bătrîna se înduioşă :

— Eşti cam sfios, băiete, ca o fetişcană. Dar mă uitam la căpitanul ăla al lui Trivun... i-am adus o cană cu apă, iar el a dus-o numai la nas şi mi-a dat-o înapoi : „Spală cana mai bine, babo"... Mama lui de prăpădit, parcă toată viaţa ar fi băut din căni de argint.

Mikacia îl instală pe Uroş şi pe curierii lui într-o odăiţă strîmtă, dar tare curată, în care totul mirosea a busuioc şi a seminţe de cînepă. Osteniţi de drum şi îmbătaţi de mirosul puternic, drumeţii adormiră numaidecît, în timp ce şoarecii chiţcăiau.

În timpul nopţii, pe Uroş îl treziră din somn nişte bătăi puternice în uşă. Auzise îndelung prin somn aceste bătăi, dar nu se trezi pînă cînd nu se transformară limpede într-un zgomot apropiat, care-l făcu să tresară uşor şi să deschidă ochii. În faţa lui străluci tulbure canatul ferestrei şi-n clipa aceea începu să pipăie cu înfrigurare revolverul de la centură.

— Unde sînt eu, oare ? se întrebă el cu mintea încă tulbure de somn.

Pe duşumea, lîngă patul lui, auzi o scîrţîitură şi şoapta sugrumată a unuia dintre însoţitori :

— Jovane, Jovane, scoală, bate cineva !

De-abia atunci Uroş îşi aduse aminte unde se află, şi, scoţînd revolverul, strigă :

— Cine-i ?

— Marko, comisarul Marko ! răspunse un glas emoţionat şi bătăile încetară.

— Ce-i, Marko ? îşi veni de-a binelea în fire Uroş şi deschise uşa, cutremurat de o presimţire neplăcută. În cămăruţă năvăli brusc un val de aer rece, mirosind a ger.

— Tovarăşe comisar, sculaţi-vă repede, căpitanul se pregăteşte să vă prindă şi să vă predea italienilor ! grăi pe nerăsuflate Marko. L-am auzit eu, personal, acum o jumătate de oră, certîndu-se cu comandantul Trivun. Căpitanul îşi alege ostaşii cu care să vină la dumneata, iar Trivun zice că ar fi mai bine să te ucidă de la pîndă. E urît, cică, să-l predăm viu.

— E urît să-l predăm viu ! repetă în sine Uroş, ieşind în curtea întunecoasă şi începu să tremure mai degrabă din

pricina mărinimiei de lup a lui Trivun, decît a frigului de afară.

— Pe unde o luăm, Marko ? Eu nu mă prea descurc aici.

— Uite, pe aici, pe cărarea din spatele grădinii. Acolo, după stogurile de fîn, stau ai noştri.

— Care ai noştri, Marko ?

— Uteciştii. Au venit cu mine şase băieţi. Pentru noi nu mai există întoarcere în companie. Alaltăieri căpitanul m-a chemat în faţa lui şi haide, spune : ai membri de partid în companie, care sînt uteciști şi ce se citeşte la voi ? De-abia m-a scăpat Trivun de necaz.

— Va să zică, fugiţi !

— Ce putem face altceva, tovarăşe comisar, dacă s-a adunat aici toată şleahta din Podgorina ? Ieri dimineaţă a sosit şi Savo Ljusina.

— Prin urmare, şi Savo Ljusina a dat cărţile pe faţă, parcă se bucură Uroş şi încetă să-l mai ia la zor pe Marko. Vrînd, nevrînd, îşi dădea seama că băiatul a făcut cel mai bun lucru că s-a retras cu tineretul din acest cuib de viespi.

În spatele grădinii îi aşteptau, lîngă stogurile de fîn, uteciştii înarmaţi. Printre ei se afla şi Milan, tînărul liniştit şi surd, care, dealtminteri, îi spusese lui Marko unde-l instalase pe Uroş. Stătea ceva mai la o parte de ceilalţi, modest şi calm ca întotdeauna.

— Nu te-ai dus înapoi, Milane ? se miră Marko.

— Merg şi eu cu voi, tov... îngăimă flăcăul, îngheţat de frig.

— Nu te duci înapoi la Trivun ?

— Nu, răspunse simplu Milan, apăsîndu-şi milităreşte mîna stîngă pe cusătura pantalonului.

Mica coloană, condusă de Milan, luînd-o pe cea mai apropiată scurtătură, răzbi la şosea şi de-abia aici încetă tăcerea apăsătoare. Băieţii mergeau doi cîte doi şi începură o discuţie vie şi tinerească. La revărsarea rece şi tăioasă a dimineţii, Uroş îşi aruncă privirea spre vîrfurile munţilor din apropiere, care se desluşeau de-acum limpede, şi spuse cu bucurie :

— Uite, zăpadă !

— Zăpadă, zăpadă, tovarăşe comisar ! Cum o să luptăm acum ?

* *

O dată cu căderea nopţii, văzduhul încremenit parcă se umplea tot mai mult de şfichiuirile pişcătoare ale îngheţului. Frigul tăios devenea de-a dreptul palpabil şi la atingerea lui te usturau şi îţi ardeau obrajii.

Întorcîndu-se cam după miezul nopţii de la o şedinţă, Stojan Kekici simţi cum i se lasă pe gene nişte fulgi mărunţi şi, topindu-se, îi umezesc ochii.

— Aha, uite zăpada ! se bucură el.

Într-adevăr, zăpada ajunse dimineaţa pînă la glezne. Tot ţinutul era inundat de o sclipire puternică, orbitoare, şi nu mai distingeai hotarul dintre albul strălucitor al zăpezii şi norii împrăştiaţi.

— Oho, uite zăpada, Stojane ! i se adresă, în loc de salut, din prag tovarăşul Milan, încă somnoros ; şi privi dus pe gînduri peisajul neobişnuit pentru el, al satului cotropit de liniştea zăpezii. În clipa aceea tovarăşul Milan îşi aminti cu tristeţe de şoseaua Kraljev Drum din Banja Luka şi de castanii ei pudraţi de prima ninsoare. Pe acolo trecea în fiecare dimineaţă spre fabrică ; şi se întîmpla ca, tocmai în prima zi cu zăpadă, să fie el cel dintîi care îşi lasă urmele paşilor pe suprafaţa netedă şi albă.

Şi acum, la fel păşind de pe pragul căscioarei, lăsa cea dintîi urmă în zăpada imaculată şi fărîmicioasă şi se bucură, întorcîndu-se să-şi vadă urmele paşilor.

„Iată, trăiesc, calc prin prima zăpadă, fie chiar şi departe de Banja Luka."

Înainte de amiază timpul se mai însenină nitel şi norii se retraseră undeva în sus. Lumina deveni dintr-odată mai puternică şi orizontul se lărgi ; dar apoi, tot atît de brusc, lumina scăzu şi un întuneric cenuşiu îngustă orizontul, trăgînd cerul deasupra dealurilor. Începu să ningă rar, cu fulgi mari, apoi ninsoarea se înteţi în curînd, de parcă un nor sfărîmicios şi pufos s-ar fi prăbuşit pe pămînt.

Ningea așa, din plin, peste toată Podgorina, amintind oamenilor de adevăratele griji ale iernii : cum să-și hrănească vitele, să-și care lemnele și să-și macine grîul. Pe lîngă aceste griji de fiecare zi, cunoscute încă din copilărie, veneau altele noi, tot atît de importante și strîns legate de viața lor. Trebuiau să poarte grija armatei, să macine grîul și să coacă pîinea pentru ea, să transporte alimente, muniție și răniți, să tricoteze ciorapi groși pentru ostași. Ca și pentru membrii familiei, ceea ce se cuvenea armatei se punea de o parte, în hambare, în dulapurile pentru alimente, în pod, în curte și în ghemele de torsătură, sărăcăcioase. În casa fiecăruia trăia, invizibil, dar veșnic prezent, încă un membru al familiei : armata partizanilor.

Chiar în zilele acelea, pe drumuri neumblate, pe poteci călcate numai de capre și pe cele dintîi pîrtii înguste deschise în zăpadă, sosiră în Podgorina cîteva exemplare ale ziarului de partid „Borba", tipărit tocmai în Serbia, la Uzice. Podgorina află astfel știri despre luptele mari din Serbia, despre teritoriul liber de acolo, despre orașele cucerite, despre artileria partizanilor și despre răscoala din celelalte ținuturi ale Iugoslaviei. Se află, acum, în sfîrșit, în mod cu totul sigur și oficial, că pe comandantul suprem al întregii armate a partizanilor îl cheamă Tito.

Partizanilor le suna ciudat și oarecum străin numele acesta, iar lumea de la sate începu să se întrebe îngrijorată :

— Tito ziceți că-l cheamă ? Pare-se că n-ar fi sîrb ?!

— Mă tem, zău, că nu. Să nu fie cumva șokaț, ai ?

— Pe legea mea, cică ar fi George, * fratele regelui, ăla pe care l-au declarat nebun ; cică acum a scăpat și a pornit răscoala.

— Aș, neamule ! Nu orice neghiob poate să conducă o armată.

— Da'de unde fratele regelui ! Doar n-o să vină chiar el printre noi, prostimea ! Mai degrabă poate fi unul, mușcat și el de șarpe.

În Podgorina apărură niște partizani originari din provinciile Lika, Kordluna și Banija, care luptaseră în Serbia și

* Fiul cel mai mare al regelui Petru I, înlăturat de la tron de fratele său Alexandru I Karageorgevici. *(n. t.)*

acum se duceau în ținutul lor natal. De la ei află Podgorina primele veşti despre trădarea cetnicilor şi înţelegerea lor cu nemţii. În mintea oamenilor se întipări numele conducătorului cetnicilor, Dragoljub-Draza Mihajlovici.

— Şi Trivun al nostru cam înclină într-acolo, face ochi dulci italienilor, începură ţăranii să dea din cap.

— Nu te lega de Trivun, ştie el ce face. Se gudură, chipurile, pe lîngă italieni, iar, pe de altă parte, face altceva : îşi apără satul şi scapă poporul din mîna duşmanului.

— Eh, scapă el pe naiba ! Potaia nu vrea să lupte şi caută să iasă cu basma curată. Îi doare pe italieni undeva de noi.

— Hai, hai, fă numai pe viteazul !

Mai mult pe ascuns decît în mod public, prin Podgorina se învîrteau, în drum spre Lika şi Banija, nişte oameni veniţi din Serbia, cu căciuli neobişnuite, „încîrnite" şi cu găitane negre pe laturi. Cu toate că erau precauţi, văzînd că sînt pe teritoriul partizanilor, se aflase totuşi repede că sînt trimişii şi agitatorii cetnicilor. Neîntrebînd pe nimeni nimic şi fără să raporteze cuiva, Bojan îi oprea în vale, în apropierea căii ferate, pe toţi aceşti căciulari, şi fără prea multe cercetări, în timpul nopţii le făcea vînt într-un şanţ adînc, mai la vale de statul major, trimiţîndu-i, „la lucru în Germania".

— Şi astă-noapte l-am expediat pe unul jos în „şanţul lui Bojan" le făceau cu ochiul cunoscuţilor însoţitorii lui Bojan, ţinînd faţă de comandant secret faptul c-au botezat şanţul cu numele lui.

Aşa, cu alt suflet, a renăscut, s-a înviorat şi a respirat toată Podgorina în primele zile din iarna aceea. Acum se ştia în mod sigur că răscoala nu se mărgineşte numai la provincia lor, Krajina, o parte din Lika şi Banija, la comandantul de departe Şolaja şi la un teritoriu nedefinit de dincolo de rîul Vrbas. Acum era aci şi Serbia — ehei, Serbia, maica scumpă ! — apoi Muntenegru şi... şi toate provinciile au un comandant unic şi sînt conduse de o singură mînă. Podgorina nu mai e singură.

— O, oameni buni, aţi văzut, ai ? Eu credeam că ceea ce s-a început în Podgorina e o nerozie de-a noastră, ţărănească, dar uite acum, s-a ridicat toată ţara, s-a format o armată, comandată de... ăla, cum îl cheamă... Ohoho ! se

mira bătrînul Javandeka Babici, foindu-se în ultimele rînduri, la fiecare şedinţă ţinută în satul Glibajac.

A devenit activ pînă şi bătrînul Todorina Majkici-Icianovici care, certîndu-se cu frate-său Glişa, a plecat la statul major al detaşamentului să dea ajutor la bucătărie. Acolo, curăţind cartofii, îşi holba arţăgos ochii şi se văicărea că nu-i mai tînăr, ca să se ducă să-i înjunghie pe turci.

— Ah, coranul mamei lor, cum s-ajung să pun mîna pe ei!

Bucătarul încerca zadarnic să-i vorbească despre frăţietate. Moşneagul n-avea urechi pentru asemenea treburi, ca şi cînd nici n-ar fi auzit vorbindu-se de aşa ceva.

— Spune treaba asta altcuiva, băiete, nu mie, că eu am priceperea mea.

În timp ce Podgorina se bucura şi sălta de voioşie, auzind veşti bune despre Serbia, la statul major sosi pe neaşteptate un musafir, un om osos, negricios şi sever, cu căciulă, bluză de culoare închisă şi cizme, iute foc şi cu o înfăţişare de atotvăzător şi atoştiutor. Cei din preajma statului major nici nu apucaseră să audă cine-i acest om, iar el îl şi certă pe grăjdar pentru risipa de fîn, îi mustrului pe curieri pentru nişte radiograme, iar în faţa bucătarului înţepenit scoase de sub o bancă scundă un pachet cu rinichi de oaie şi ţipă:

— Pentru cine ai pus deoparte rinichii ăştia, ai?

A doua zi, ostaşii din garda statului major răspîndiră cu înfrigurare vestea prin sat că a sosit la statul major „comandantul Bosniei şi Herţegovinei" în persoană, şi că îl cheamă „tovarăşul Stari".

În cîteva zile tovarăşul Stari a colindat toată Podgorina în lung şi-n lat; a vizitat cantonamentele, poziţiile de luptă şi comitetele săteşti şi pretutindeni a făcut mustrări aspre şi a dat sfaturi clare. Pe unul l-a ocărît cu glas tare, în faţa mulţimii; pe al doilea l-a tras deoparte în ungher şi, cu jumătate de glas şi blîndeţe frăţească, l-a luat la rost pentru nişte greşeli; iar pe al treilea, cît ai clipi din ochi, l-a dat gata cu zeci de întrebări ironice şi observaţii, şi, nedîndu-i răgaz să se descurce şi să se gîndească la răspuns, i-a tăiat piuitul cu o concluzie scurtă şi aspră:

— Eh, dragul meu, toate astea-s apă de ploaie!

Tocmai cînd se pregătea să se ducă în Mraciaj, la Trivun, tovarăşul Stari primi un ordin urgent să plece undeva în

altă parte. Pregătindu-se dimineața de plecare, îl bătu prietenește pe umăr pe Milan cel surd, cu care cutreierase în ultimele trei zile tot sectorul de luptă din susul căii ferate ; și de-abia atunci ostașii din gardă îl văzură întîia dată cum rîde din plin, din tot glasul și cu toată fața.

— Milane, mama ei de treabă, dezmorțește-te un pic, că doar ești flăcău bun de însurat !

A plecat călare în trap vioi, fără să se mai uite înapoi, cu capul înclinat nițel spre dreapta ; privindu-l, aveai impresia că e un bătrîn din Podgorina, care, fudulindu-se oleacă, se duce în ospeție. Cei din fața statului major priveau tăcuți în urma lui și acum fiecăruia îi părea rău că omul acesta, în aparență sever, pleacă din ținutul lor. Iată, a stat aici numai cîteva zile și, totuși, parcă le pleacă din casă însuși capul familiei.

— Ah, ce mai știa să potcovească caii ; repede, cît ai clipi din ochi, zise, cu adevărat încîntat, Maleta Bulj.

Din ziua aceea, gălăgiosul Maleta, maestrul principal la strigarea lozincilor, a introdus în repertoriul său modest încă o lozincă și la fiecare întrunire o striga cu o adevărată însufleție :

— Trăiască tovarășul Stari !

Și cu acest prilej își aducea întotdeauna aminte de măiestria de fierar a tovarășului Stari și clătina din cap cu admirație.

* * *

De îndată ce Todor apărea din baracă, ciufulitul moș Dinjar, bunicul lui Gojka Ciupurdija, îi ieșea vesel în întîmpinare :

— Bokan, Bokancici, te-ai sculat, zorile ai înșelat ? Haide încoace să aprindem o țigară, ca niște bărbați adevărați.

Acest salut de dimineață al lui moș Dinjar parcă arunca peste toată ziua aceea un văl limpede și ușor de strălucire ; această cordialitate a bătrînului suna în glasul lui Mile Plecias, juca în ochii negri și neastîmpărați ai doctorului Kazimir, se reflecta în atitudinea ostașilor din gardă, care se încolonau pe platou și, pe furiș, îi făceau cu ochiul lui Todor. Liniștit și tot timpul în siguranță, ca niciodată pînă atunci, Todor se simțea ca-n ospeție la niște rude apropiate.

Lumea din jurul lui căpăta înfăţişarea aceea de mult dorită : era plină cu oameni cu fire deschisă, buni la suflet şi prietenoşi şi nu-l mai pîndeau de nicăieri capcanele, spaimele din timpul nopţii şi vedeniile înfiorătoare de la prăpastie, văzute pesemne în vreun vis chinuitor.

— Partizani !

În acest cuvînt, nou şi neobişnuit, se oglindea şi tresălta tot ceea ce Todor vedea şi simţea în jurul său. O dată cu naşterea lumii noi, altfel alcătuită, se năştea şi cuvîntul care o definea.

— Partizani !

Todor era convins pînă în cel mai adînc şi cel mai ascuns colţişor al fiinţei sale, că alături de ei nu mai au loc nici învăţătoarele cu mîini reci şi cu rochii albe, ca cea din copilăria lui, nici coridorul de piatră rece ca gheaţa de la şcoala de cadeţi din Maribor, nici... un şir întreg de lucruri neplăcute, păţanii şi necazuri apăsătoare, îndurate tot timpul pînă la întîmplarea din noaptea aceea îngrozitoare de la prăpastie. Scînteia de căldură omenească pe care o văzuse sclipind în ochii teteristului Uroş Pavlovici cuprindea acum o sumedenie de oameni, cuprindea întreg ţinutul său natal : aceştia erau partizanii.

Pentru Todor acest fapt nu era numai război, împuşcături de zi şi noapte şi răniţi, ci altceva cu mult mai important : o eliberare din lumea de altădată, lume a lupilor în care trebuie să fii lup ca să poţi dăinui.

Fiecare om nou care apărea în spital nu-i mai dădea bănuială, nelinişte şi teamă de o primejdie neclară. Acum cel care apărea în spital era doar un nou venit, încă un necunoscut, dar un om probabil interesant în felul său şi apropiat sufleteşte.

Todor începu să privească totul cu un zîmbet calm şi sfios, dar încă nu se eliberase definitiv, astfel încît semăna cu un copil vlăguit de boală, care se însănătoşeşte încetişor şi, stînd în ungher, urmăreşte cu ochii joaca celorlalţi copii, dar nu se încumetă să se amestece şi el.

Ochii lui zîmbitori, în calmul şi adîncul cărora încă se mai reflectau chinurile îndurate, cuceriră pe de-a întregul inima miloasă a Katicei şi ea avea tot mai mult impresia că trăieşte, respiră şi umblă pe acest pămînt numai fiindcă aici,

în spital, se află Todor Bokan, flăcăul drag și liniștit, căci, de n-ar fi el, cum să-ți mai vină să trăiești ?!

Adeseori o izbea ca un sloi de gheață gîndul că Todor nu mai există, că a dispărut subit întocmai ca Ilija, și, cuprinsă de acel fior, i se tăiau picioarele ; și atunci se ridica și, născocind un motiv oarecare, se ducea să-l vadă pe băiatul înnegurat și tăcut.

— Dormi, dormi, dragul meu ! îngîna în sinea ei, atingîndu-i perna.

Iar Todor își amintea mereu de vorba Katicei : „singură în Bosnia", și de cea dintîi atingere, plină de devotament, a mîinii ei moi ; și, îndată ce-i auzea în apropiere glasul, îl cuprindea o ameteală ușoară și întreg spitalul căpăta în jurul lui cu totul altă înfățișare. De după fiecare colț putea să se ivească, fluturînd, haina cenușie a Katicei ; lîngă fiecare fereastră putea să apară chipul ei drag ; și în tot ce exista în jur se afla cîte o părticică din ființa ei.

Odată, într-o noapte întunecoasă și vijelioasă de iarnă, cînd luase foc o baracă a spitalului și începuse alarma, Katica se lovi pe întuneric de Todor ; țipă și sări înspăimîntată înapoi, dar, cînd îi recunoscu glasul, se lipi de el, cu o grabă de hoț, îl cuprinse puternic cu mîinile pe după gît și, îmbătată de o patimă nesățioasă, își înfipsese cu sete buzele în buzele lui, uitînd și de noapte, și de vînt, și de incendiul din apropiere.

A doua zi, încă fascinat de întîmplarea din noaptea trecută, Todor se foi de ici, colo, prin spital și se întoarse apoi în camera lui cu un zîmbet blînd, uitat pe buze. Privindu-l atent, Mile Plecias îi întrebă pe ceilalți :

— Vedeți voi, oameni, că Todor al nostru s-a făcut mai frumos ? Ei, drăcia dracului, frumos ca o icoană !

Parcă orbită de dragoste, Katica nu mai ascundea în fața nimănui cît de drag îi este Todor. Apărea în cameră la el, îmbujorată și vioaie, parcă renăscută ; trecînd pe lîngă răniți, îi zîmbea fiecăruia ca unei rude sau unui vechi cunoscut, dar se vedea limpede că toți îi servesc doar ca un mijloc de a ajunge la Todor.

— Ehei, Todore, ce-i asta, rogu-te ? Katica asta a noastră nu-și mai ia ochii de la tine ! zise șiret din ungherul său Mile Plecias.

Todor tresări ca din somn și clipi fîstîcit.

— Eu nu știu nimic. Ce tot vorbești acolo ?...

În prima zi de ninsoare sosi la spital Gojko Ciupurdija și, încă de la baraca cea mai de jos, strigă la Todor, care stătea înaintea pragului și privea încîntat pădurea înzăpezită :

— Todore, fă-ți bagajul. Spuneai că vrei să vii numai în compania mea.

— Numai în a ta.

— Uite, Nikoletina te așteaptă în fața orașului. Ne-a povestit alaltăseară cum te-a apărat cînd erați la școală.

Pînă la prînz, Gojko își isprăvi treburile și apoi plecă împreună cu Todor. Katica îi conduse în adîncul pădurii, pînă cînd în urma ei dispăru și ultimul acoperiș al barăcilor spitalului. Atunci tuși încet și, tremurînd de frig, își roti privirea peste pădurea amorțită și înzăpezită ; își smulse repede de pe umeri mantaua militară, cam prea lungă.

— Todore, îmbracă mantaua asta. Acolo, sus în munți, e frig... Ia-o, ia-o, eu am un palton civil.

Rămase în urma lor în pădurea întunecoasă și pustie. Cînd Todor își întoarse ultima dată privirea spre ea, încă mai stătea în același loc ; dar nu mai era ca o femeie care conduce pe cineva, ci ca una care așteaptă pe cineva să vină din depărtările cotropite de ninsoare.

— Dragă Todore, așa rămîne lîngă gard și Mirjana Marijanovici ori de cîte ori plec din Jaruga, grăi Gojko îngîndurat.

Todor nu-i răspunse. Purta mantaua Katicei pe umeri, neîncumetîndu-se s-o îmbrace. Îi făcea impresia că haina militară, cu țesătură dură, încă își mai menține căldura și-l îmbată cu mirosul acela, unic și de neuitat, al femeii pe care o simțise întîia oară în noaptea aceea viforoasă cînd Katica parcă-i pătrunsese în suflet, îmbrățișîndu-l și strîngîndu-l cu tărie la piept.

* *

Doi curieri de la statul major al detașamentului, trimiși în Drvar, fuseseră întîmpinați pe munte de o pîndă a lui Trivun, și, fiindcă au refuzat să depună armele, s-a deschis foc asupra lor. Unul a fost ucis pe loc, iar celălalt, la care

se afla corespondența, a fugit de-a lungul muntelui, pierzîndu-se printre stîncile înzăpezite și bușteni înfundați sub zăpadă. De-abia la miezul nopții a răzbit la statul major cu hainele zdrențuite, pline de sînge și încremenit de spaimă.

— Și zi așa, oamenii lui Trivun te-au atacat? îl mai întrebă o dată comandantul Radekici, după ce se dezmetici.

— Da, ei, tovarășe comandant.

— Și l-ai recunoscut pe fostul meu însoțitor?

— Cum să nu-l recunosc, tovarășe comandant! El a sărit cel dintîi de după copac și ne-a somat să aruncăm puștile. Ne-a strigat pe nume.

Radekici se uită îndurerat la Uroș, căzut pe gînduri, și zise:

— Vezi, am avut dreptate că l-am alungat din companie pe ticălosul ăla. Trebuia să-l fi ucis ca pe un cîine.

Nu-i pomeni însă că fostul său însoțitor se oferise o dată să-i vină de hac lui Uroș; păstrarea acestei taine îl apăsa mereu și-l făcea să se simtă stînjenit și vinovat față de comisar.

— Crede-mă, Uroș, că-n toată povestea asta Trivun nu-i decît o marionetă; principalul mahăr e căpitanul Rajici. El a pus la cale și afacerea asta, și cea cu italienii.

Au trimis urgent după tovarășul Milan și după Bojan Ljusina, care era un fel de locțiitor al lui Radekici. În seara următoare, la întrunirea de la statul major, se luă hotărîrea ca unitatea lui Trivun să fie dezarmată în cel mai scurt timp.

Pentru această operație a fost desemnat Bojan Ljusina, punîndu-i-se la dispoziție două companii: cea a lui Nikoletina, și una de-a lui. În fața celor două companii, încolonate într-un loc ferit de vînt, de lîngă cantonamentul lui Nikoletina, Bojan explică scopul misiunii. Pomeni de înțelegerea lui Trivun cu italienii, de uciderea curierului statului major și de căpitanul regalist Rajici. La urmă, adăugă cu glas ridicat:

— Trebuie să curățim odată pentru totdeauna cuibul acela de netrebnici, în care se adăpostesc toți fugarii, trădătorii și lașii! Trebuie să fim pregătiți să și tragem, chiar dacă ar fi de o sută de ori sîrbi.

Auzind că vor trebui să tragă în cei din Mraciaj, Todor Bokan se uită doar întrebător la Gojko Ciupurdija, care stă-

tea cu ceva mai departe de el, încolonat alături de alți patru inși. De-abia aștepta prilejul să stea de vorbă cu Gojko. Venind în companie, el se aștepta să lupte împotriva ustașilor, poate și a italienilor, și cînd colo... Tocmai în sîrbi să tragă, cînd jos în oraș sînt atîtea lighioane ?

Cu vreo zece zile mai înainte, la propunerea căpitanului Rajici, compania lui Trivun fusese transformată în batalionul de cetnici „Miloși Obilici" *. Începuse turnarea primelor cocarde, din aluminiu și plumb, iar cumnata preotului din Mraciaj, care fusese alungat în Serbia încă în luna mai, împreună cu ceilalți popi din Podgorina, brodase în mare parte drapelul cetnicilor, visînd în fiecare noapte ciolanele albe încrucișate și capul de mort de pe broderia ei.

Pornind pe două coloane, partizanii cuprinseră platoul înalt din partea dreaptă a Mraciajului. Aci se afla clădirea nouă a școlii primare și un pîlc de case țărănești. În școala aceea avea cantonamentul batalionul de cetnici „Miloș Obilici".

Era o zi liniștită, cu o strălucire schimbătoare a cerului. Ba se înseninа și o lumină tare sclipea sus pe munte și pe cîmpurile înzăpezite, de îți făcea impresia că, acuși-acuși, o să strălucească și soarele ; ba se întuneca pe neașteptate și începea să ningă cu fulgi rari.

— O, Dumnezeul ei de treabă, nimeni nu se arată de prin casele astea ! se miră Gojko, trecînd cu coloana pe lîngă primele case din sat.

— Astea nu-s, frățioare, satele noastre, făcu nepăsător cu mîna Brane. Ăștia ne urăsc ca pe turci. Se tem să nu-i băgăm în ceartă cu italienii.

Cînd compania lui Nikola ajunse în cîmpie, mai sus de o pădure de arini, și se apropie de panta ușoară din stînga școlii, de sus, de pe platou, țăcăni aprig o mitralieră.

— Adăpostit ! strigă aspru Nikoletina.

Todor se lungi în zăpadă, după un gard răsturnat. Pe deasupra lui, jos de tot, șuieră cu un fîșîit de coasă în iarbă o rafală de mitralieră : fiu, fiu !

* *Miloș Obilici* — erou sîrb, devenit legendar prin vitejia cu care a luptat împotriva ostașilor otomani în bătălia de la Kosovopolje, pătrunzînd în tabăra dușmanului și omorîndu-l pe sultan. *(n. t.)*

„Iaca, ăştia ţi-s sîrbii şi Trivun ! gîndi el, străbătut de fiori reci. Ba o să mai dau şi ortul popii pe aici !"

După vreo zece minute de foc, compania lui Bojan apăru în fugă din dumbrava de stejari din stînga şcolii. Apariţia ei îi derută la început pe cetnici şi ei încetară, într-o clipă, focul ; dar apoi intrară în acţiune, mai grăbit, mai vioi, două mitraliere. Una din ele trăgea în băieţii lui Bojan. Focurile de puşcă fumegau din ambele părţi.

Nikoletina avea în flancul lui un mort şi trei răniţi cînd primi ordin de la Bojan să înainteze direct spre şcoală şi să fie cu mare băgare de seamă ca duşmanul să nu se strecoare spre munţi.

Din tufişul des, unde se aflau băieţii lui Bojan, şi, imediat după aceea, şi dinspre compania lui Nikoletina, strigătele răsunară puternic şi prelung :

— Uraaa !

După ce fusese atacat curierul lui Radekici, Trivun şi căpitanul Rajici se aşteptaseră la o oarecare intervenţie a partizanilor şi discutaseră ce să facă, în caz că vor fi atacaţi.

— Ne vom retrage spre oraş. Acolo vom avea posibilitatea să ne completăm muniţia şi să primim ajutorul garnizoanei italiene, propuse căpitanul Rajici. Am şi discutat cu italienii această eventualitate.

— A, nu, nu, fîrtaţii ăştia ai noştri n-au să fie de acord, se împotrivi Trivun. Preferă să se retragă în munţi şi să îngheţe acolo sus, numai ca să-şi poată vedea casele, măcar şi de la depărtare.

— Prostii ! se înfurie căpitanul. Dacă partizanii îţi ocupă satul, într-adevăr, ai să îngheţi acolo sus, asta ţi-e singura perspectivă.

— Aşa-i ! căzu de acord Savo Ljusina, care devenise un fel de consilier politic pe lîngă comandamentul lui Trivun.

De la statul major gîlceava aceasta se întinse în batalion şi provocă aci discuţii îndelungate şi pline de îngrijorare. Majoritatea era pentru o retragere în munţi, în caz de pericol.

— Ce naiba să căutăm în oraş ? Nu-i de nasul nostru. Dacă te înfunzi o dată acolo, nici dracul nu te mai scoate.

— Poate ca să ne întîlnim cu ustaşii şi ne întrebăm de sănătate unii pe alţii.

— Ori să ne dezarmeze italienii. Cine poate avea încredere în ei ?

Grupul lui Nikola Bundeva şi tot felul de fugari din companiile partizanilor, simţindu-se dezrădăcinaţi şi fără nici un reazem, trăgeau cu mai multă plăcere spre oraş, căci acolo aveau cel puţin sprijinul sigur al italienilor.

Cei care doreau cu orice preţ pacea, iar aceştia, mai pe faţă, mai în taină, erau de fapt cei mai mulţi în batalion, propuneau să se împace, într-un fel oarecare, cu partizanii.

— Hai să ne împăcăm cumva ; şi apoi, ei cu ale lor, iar noi cu ale noastre, şi pace bună !

— La urma urmelor, să ne înscrie şi pe noi la partizani. E acelaşi drac. Important e să fie pace.

— Numai căpitanul ăla afurisit şi nimeni altul ne-a vîrît aici. Pînă n-a fost el, totul a mers aşa cum trebuie.

Căpitanul află în curînd de toate aceste vociferări, şi instigatorii mai de seamă fură dezarmaţi şi bătuţi în public. Căpăţînosul Krkan, rînjind tot timpul, îi pălea la spate cu o nuia de alun pe vinovaţi, bucurîndu-se grozav de noua lui îndeletnicire.

— Ha-ha, pe care-l doftoricesc eu, i se aprinde şezutul, de parcă ai turna pe el fier topit. Uitaţi-vă la Merkala, de azi-dimineaţă îşi tot pipăie podoaba !

Compania lui Nikoletina, în direcţia din care înainta, închidea drumul spre munte şi cei din Mraciaj nu mai aveau altceva de făcut decît să se retragă spre oraş. Luptînd în retragere, oamenii părăseau cu inima îndurerată platoul din jurul şcolii, de unde se vedeau casele şi holdele lor, precum şi dumbrăvile şi dealurile bine cunoscute. Se retrăgeau în grupuri peste locuri aride, înzăpezite, presărate cu hîrtoape şi copaci răzleţi. Se retrăgeau cu inima grea şi cu sufletul pustiu, în timp ce în grupurile lor amărîte trăgea de zor mitraliera partizanilor, instalată la o fereastră de la parterul şcolii.

Pe coasta din sus de Gornja Mahala, cei din Mraciaj opuseră disperaţi ultima rezistenţă. Simţindu-i în spate pe italieni, prinseră curaj, îşi refăcură rîndurile, ba chiar începură să înjure şi să ameninţe.

— Ia uite, păi oamenii ăia apără acum oraşul ! îl fulgeră gîndul pe Todor şi, pentru întîia dată în ziua aceea, începu să tragă fără nici un fel de mustrare de conştiinţă.

Văzînd că cei din Mraciaj se încăpățînează să nu se retragă de pe pozițiile din sus de Gornja Mahala, Bojan își retrase ostașii la școala din Mraciaj. În urma lui, trăgea la întîmplare artileria italiană, ridicînd trîmbe de fum pe coasta aridă și înzăpezită.

Din ziua aceea compania lui Nikola se instală pe platoul în mijlocul căruia se afla școala, iar în fața lui, la capătul podișului pustiu și înzăpezit, chiar deasupra de Gornja Mahala, începură să se instaleze cetnicii lui Trivun. Lîngă tranșeele lor, puțin adînci, italienii își înălțară trei cazemate mititele ca niște jucării.

— Vezi, dragul meu Markala, de aici n-o să ne mai întoarcem ușor în satul nostru. Uite, au instalat și sîrmă ghimpată între noi și Mraciaj... Eh, căpitane, căpitane!...

Și cetnicul lui Trivun, un țăran de mult nebărbierit, privi cu o amărăciune adîncă și sălbatică acoperișul școlii de la marginea satului său.

* *

În Demirovo încetaseră de mult zgomotele, țipetele și veselia din primele zile de răscoală. Nu se mai trăgea în oricine apărea în împrejurimea satului, la o depărtare de o bătaie de pușcă. Muniția era acum economisită cu zgîrcenie, căci se vedea că răscoala e un lucru serios, al cărui sfîrșit nu-l întrezărește nimeni; iar, pe de altă parte, noul stat e mult prea slab ca să-i poată înfrînge pe răsculați. Fiecăruia nu-i rămînea altceva de făcut decît să lupte și să-și scape viața, cum știe și cum poate.

Și mai înainte, în timp de pace, cei din Demirovo deabia o scoteau la capăt, dar acum, fără nici un fel de ajutor și înconjurați din toate părțile, legau paraua cu zece noduri, uitînd că odată risipiseră cu nemiluita, fără să se gîndească la ziua de mîine, împăcați dinainte cu ceea ce le va aduce soarta, cînd vor trage și ultimul glonț. Desculți și goi, tremurau toată noaptea în șanțurile din jurul gematului lor, așteptînd atacul partizanilor. Îi chinuia îndeosebi lipsa tutunului și fumau demult frunze de nuc și de trifoi, coajă de prun sau răsătură de pipă.

Prin sat alerga neobosit Djulaga, „comandantul Demirovului", uscat și ascuțit la față, ca un pustnic, cu ochii strălucitori și cam deșirat și crăcănat, de parcă ar fi umblat pe catalige. El era și comandantul trupei, și judecător, și ocrotitorul văduvelor și copiilor. Tot timpul, de la venirea primelor ploi, străbătea ulițele, îmbrăcat în bluza militară și șalvari și cu cipici pe picioarele goale ; acum purta o pelerină gălbuie de foaie de cort, cu marginile cusăturilor roase și năclăite. Nu suferea omul leneș și, ori de cîte ori venea pe uliță vreun bărbat stînd gură-cască, fără nici o treabă, se repezea la el întocmai ca un uliu :

— Caști gura aici, ai ?! Că acolo șanțurile se surpă și se năruiesc, asta nu-i grija ta, ai ?! Asta-i treaba nebunului ăla de Djaluga, zi-i așa, ai ?

Cînd ploile se întețiseră de-a binelea și peste Podgorina se lăsase un întuneric vîrtos ca aluatul, un olar bătrîn și uscățiv, împreună cu un ustaș, flăcău dezghețat și curajos, se furișară într-o noapte în oraș și se înapoiară în noaptea următoare în Demirovo cu două trăistuțe pline cu gloanțe și cu cîteva pachete de țigări umede. Fură întîmpinați cu atîta tămbălău și veselie, cum nu se mai pomenise de mult.

— Ați ajuns vii, ai ?

— Vii și sănătoși. Am fi putut să ducem cu noi tot Demirovo.

— Ce-i, cum e pe acolo ? Toroman mai trăiește ? A întrebat de noi ?

Cînd întrebările curioșilor se mai rărira nițel, bătrînul olar le comunică o veste neașteptată :

— Fugi și nu mă mai întreba ce zarvă-i în oraș ! Au sosit italienii.

— Păi, să fie adevărat ce se vorbește ?

— E adevărat, e adevărat.

— Și cum o să fie acuma : mai bine, ori mai rău ? Doar n-or fi italienii de partea cîinilor ăștia ortodocși ?

— Greu de spus. Jos în oraș nimeni nu pomenește de asta.

Djulaga, care tot timpul tăcuse îngrijorat, fulgeră dintr-odată furios cu ochii și își îndreptă spinarea. Pelerina scorțoasă de pe el începu să foșnească :

— Lăsați-o mai domol. De la străin nu te alegi cu nimic, fie el cine-o fi. Treaba asta o țin minte de cînd mă știu. Tocmai cînd ți-e mai greu, străinul te lasă și pleacă să-și

vadă de treburile lui, iar tu descurcă-te cum ştii. Vlasul ăsta al nostru, chiar aşa, cîine cum e, mai curînd ori mai tîrziu tot îţi întinde mîna, pe cînd străinul...

— Şi tu, Djulaga, prea le vezi în negru.

— Bine, bine, o să vezi!... Ia spune, cine sînt italienii ăştia, cine i-a chemat aici şi de ce au venit?! Ştii tu ce vorbesc, cum e acasă la ei şi ce le fac familiile? Nu ştii absolut nimic despre ei.

— Zău, Djulaga, chiar aşa-i, cum zici.

— Şi cum au venit aici! se înfurie Djulaga. Cică vor să ne ajute. Să ne lase ei frumos în pace, să ne socotim noi înşine, iar ei să se ducă de unde au venit.

Djulaga se preumbla prin şopronul gol, unde se încălzea echipa din cea mai mare tranşee. Umbra lui enormă se frînge, dănţuind pe pereţii încăperii părăginite şi, odată cu întinderea flăcării, prindea putere şi se înălţa de parcă ar fi vrut să se smulgă şi să fugă undeva sus, în întunericul de sub acoperiş.

Totuşi, după ce auzi detunăturile artileriei italiene spre poziţiile partizanilor, Djulaga se mai îmbună şi se învioră niţel, dar continua să fie neîncrezător.

— Ehe, italienii nu ne spun ce au de gînd să facă după ce-i pun la punct pe vecinii ăştia ai noştri. Nu cumva să ne vină rîndul şi nouă...

În zilele ceţoase şi ploioase de toamnă tîrzie, în satul Demirovo, lipsit de apă bună de băut, izbucni dizenteria şi începu numaidecît epidemia între copii. În fiecare zi, cîte unul ori doi copii erau înmormîntaţi, înveliţi în hîrtie creponată, care se găsea din belşug la negustorul din sat.

În răstimp de opt zile lui Djulaga îi muriseră doi băieţaşi, unul de cinci şi altul de trei ani. Djulaga nu se plînse nimănui din afara casei; nu scoase nici un cuvînt, dar ostaşii începură să-l aştepte seara în şopronul spaţios cu grijă, amărăciune şi respect. Olarul uscăţiv, sosind într-o noapte ud leoarcă şi frînt de oboseală sub povara lucrurilor cărate, scoase din buzunar un pachet mare de ţigări şi-l întinse lui Djulaga.

— Ţine, astea ţi le trimite Ale Toroman. Să-l saluţi pe Djulaga, cică, şi să-i spui să se ţină bine. O să ne vedem, cică, în curînd, dacă vom avea noroc.

Djulaga trecea zi și noapte prin gemat, ascunzîndu-și în spatele severității amărăciunea cunoscută de fiecare, dar nimănui destăinuită. Ocolea și vizita fără chef micile tranșee, săpate la vreo cincizeci de metri depărtare, în spatele cimitirului. Iar cînd căzu prima zăpadă și toată împrejurimea Demirovului se netezi și se lumină pînă hăt departe, începu să se schimbe și Djulaga. Se îndreptă și se întări ; fața lui căpătă o culoare mai vie și mai luminoasă, iar pasul lui deveni mai ferm, cu adevărat milităresc. Vizitîndu-și ostașii, încartiruiți seara prin casele mai apropiate de tranșee, le vorbea cu însuflețire, frecîndu-și lîngă cuptor mîinile înghețate :

— Ei, să atace puii mamei acum, cînd se vede, ziua și noaptea, de la o poștă totul, pînă și iepurele. Lasă, lasă, i-a mînat și pe ei iarna în casă, ca și pe noi. Iarna a împăcat cîinele cu pisica.

* *

După retragerea în oraș, pentru refugiații din Mraciaj începură zilele grele și posomorîte.

Îi instalaseră în hardughia aceleiași școli în care fuseseră închiși țăranii, uciși în timpul masacrului din timpul verii. Cum de atunci clădirea își schimbase adeseori locatarii (se adăpostiseră în ea refugiații musulmani, apoi domobranii, apoi niște cai și furaje ale italienilor), jumătate din ferestre erau sparte, ușa dărîmată, iar toată lemnăria pusă pe foc. Clădirea duhnea a balegă de cal, a urină și a paie putrede ; în sala mare de clasă fumega o sobă enormă, cu chiu cu vai încropită din resturile aruncate în șopron ; tot aici erau și culcușurile de fîn și niște pături subțirele, primite de la italieni.

Cei din Mraciaj credeau că popasul lor aici va fi de scurtă durată și că, din clipă-n clipă, vor putea să se reîntoarcă în satul lor. De aceea nici nu-și dădeau silința să-și aranjeze și să-și pună la punct cît de cît adăpostul care, încă din prima zi, le fusese respingător și neplăcut.

Căpitanul Rajici, Trivun și Savo Ljusina erau încartiruiți undeva în oraș și acest fapt provocă, încă din primele zile, invidie și nemulțumire printre luptătorii de rînd.

— Ehe, nu așa ne-a fost vorba astă-vară la Sîntilie, cînd am început răscoala. Atunci se vorbea, ba că n-o să mai fie domni, ba că toți vor fi egali...

— Da, asta ți-a spus-o Uroș și comuniștii lui ; dar Trivun nu ți-a suflat niciodată nici un cuvînt. Darmite Rajici ?!

— La Uroș e acum, zău, egalitate ; cum trăiește el, așa și curierul lui. Uroș Pavlovici e domn mai mare și decît căpitanul ăla ; e inginer, bădie, și, totuși, nu face pe grozavul.

— Păi, du-te la el.

— Ei, dacă eram la el, altfel îmi cîntau păsările.

Înfuriați, oamenii vorbeau cîte toate, învinuindu-i pe Trivun și pe Rajici și pentru alianța cu italienii, și pentru retragerea din sat, și pentru toate celelalte necazuri ale lor. Acum Radekici și Uroș li se păreau conducători mai isteți, mai cuminți și mai drepți, care au grijă de oamenii lor, iar ei sînt lăsați aici în voia soartei.

Informat de Luka Labus asupra stării de spirit a oamenilor, Rajici propuse să fie bătuți în public cei mai recalcitranți, dar Trivun se opuse energic și mînios :

— Lasă, omule, acum nu-i timpul pentru așa ceva.

În a șasea noapte de refugiu, trei tineri, niște flăcăi liniștiți și neluați în seamă, despre care nici nu se știa că există în batalion, o tuliră din Gornja Mahala. Urmele puțin adînci de pe zăpada nebătătorită și înghețată duceau în direcția Mraciajului.

— Oho, oameni buni, ce-o mai fi și asta !? începură să clatine din cap cei din Mraciaj, privind, cu indivie tăinuită, urmele fugarilor.

— Cum de nu i-au observat, mînca-ți-aș ochii, italienii ăștia din cazemate ?

— Italienii horcăie toată noaptea, de parcă ar fi înjunghiați. Și de ce nu, dacă au neghiobi care stau de pază ?!

După două zile fugiră spre Mraciaj și doi inși mai în vîrstă. În urma acestor fapte, în batalion începu să domnească o tulburare și o mîhnire tainică, oamenii se uitau neîncrezători unul la altul. Nikola Bundeva „Motanul" înjura înfuriat și jignit :

— Lașii ! Da, lașii ! Trădătorii ! S-au dus să-l lingușească pe Bojan și pe turcul ăla... Bojan o să le taie gîtul

ca la niște pui de găină ! Nu degeaba a șters-o de-acolo pînă și unchiul său.

Într-o zi senină, plină de strălucirea puternică și orbitoare a cristalelor de zăpadă, două avioane începură să se rotească deasupra Mraciajului. Cu capetele descoperite și cu hainele descheiate, cetnicii începură să iasă buluc din bărăci și să-și mijească ochii la cerul scînteietor.

Din înălțime, o mitralieră țăcăni în rafale lungi, încet și fără ecou ; se auzi în curînd și a doua, apoi exploziile bombelor răsunară înfundat, una după alta. Dintre pîlcul de case înzăpezite și copacii din jurul școlii începu să crească un nor negru de fum.

— Alelei, au nimerit școala !

— Mai întoarce-te acum acolo ! Nu m-aș duce nici să-mi dea milioane !

După acest bombardament, dezertările din batalionul lui Trivun încetară subit. Cetnicii începură să se intereseze mai mult de oraș. Temîndu-se de ustași, colindau în grupuri de cîte patru-cinci inși ulițele încă necurățate de zăpadă, se uitau pe sub sprîncene la vitrinele cafenelelor și prăvăliilor, dar se abăteau rareori pe acolo, căci aproape nimeni n-avea parale. Se vorbea, ce-i drept, că italienii le vor da, în afară de hrană, și niște salarii, dar din toată povestea nu se alesese încă nimic.

În răstimp de numai cîteva zile, oamenii lui Trivun prinseseră atîta curaj, încît, bazîndu-se pe ocrotirea italienilor, începură să tușească provocator cînd treceau pe lîngă ustași, se agățau de femeile musulmane și amenințau trecătorii. Unii făcuseră rost de ceva parale și, îmbătîndu-se la restaurant, stîrniră o adevărată încăierare cu ustașii aflați acolo. Dacă n-ar fi intervenit Savo Ljusina și nu i-ar fi îmbrîncit afară pe cheflii, unul cîte unul, ar fi putut să se ajungă și la împușcături.

De atunci comandamentul italian interzise cetnicilor să mai umble seara prin oraș și să intre în resturante și în cîrciumi. Li se repartiză o singură cîrciumă, strîmtă, din apropierea școlii, instalată la parterul unei case musulmane dărăpănate. Altădată, în zilele de tîrg, se gătea aici gulaș, se servea băutură și se fierbea cafea ; iar acum, astmaticul jupîn Joso, veșnic prins de curent, fierbea cafea acră de cicoare, servea țuică și mai acră, vorbea acru și fără chef, în timp ce

în soba de tablă sfîrîia, fără întrerupere, lemnul acru de stejar. În această cîrciumă totul era astmatic, acru și învechit, în afară de trepăduşul voluntar al lui Joso, poreclit „Cîrpaci". Nimeni nu-i ştia numele adevărat. Se ştia doar atît, că-i musulman.

„Cîrpaci", un flăcău ager, ceacîr şi cam într-o dungă, întotdeauna bine bărbierit, îmbrăcat în pantaloni golf, cu buzunarele în faţă, îndată ce se întorcea de la gară, după plecarea vreunui tren, dădea o raită pe la restaurante şi pe la toate cîrciumile ; făcea serviciile care i se încredinţau şi, în cele din urmă, se oprea în cîrciuma lui Joso. Aceasta era şi prima şi ultima lui staţie.

— Bihaci, Pokoj, Grmuşa, Ostrozac, Bosanka, Krupa, Otoka, Srbljani, Vidorija !... striga el cu voce tărăgănată, de conductor de tren, şi intra în cîrciumă atît de vesel, de parcă ar fi cîştigat cine ştie ce în dimineaţa aceea.

— Hehe, ăsta-i cum s-ar zice, om fericit ! se auzea de la masă glasul cîte unuia din Mraciaj, bucurîndu-se de sosirea vagabondului fluşturatic.

Intrînd seara în cîrciuma îmbîcsită de fum, cîte un cetnic îl apuca în glumă de gît pe Cîrpaci :

— Stai, turcule, că acum te înjunghii !

— Ehei, sînt gîdilos, sărăcane ! se apăra Cîrpaci, rotindu-şi ochii ceacîri în jurul său. Ia-l pe Joso.

— Ia te uită la bocancii lui ! Hai, spune drept, pe care sîrb l-ai descălţat ?

— Aş, nu-i am chilipir de la alţii ; de la Ale, de la Mujica ori de la Iogornic... Sărăntocii n-au loc de ei.

— Întinde-o atunci sus la Radekici al meu. La ei toţi sînt egali, propuse batjocoritor Luka Labus, fostul însoţitor al lui Radekici.

— Nici acolo n-am loc de feciorii bogătanilor, făcea cu mîna „Cîrpaci" şi privirea tristă îi aluneca într-o parte. Iaca s-a dus acolo Cemalovici ăl mic, şcolarul.

— Atunci ce să facem cu tine ? Tu cu cine ţii ?

— Eu ? Ca unchiul meu Redzep ! Doamne, ajută-l pe cel care fuge, dar şi pe cel care-l fugăreşte !

— Zău, ăsta-i un lucru cuminte. Niciodată omul nu ştie cînd o să fugă şi cînd o să fugărească.

Aşa îşi petreceau timpul liber cetnicii din Mraciaj : în cîrciuma aceea cu pereţi inegali şi subţiri, zugrăviţi cu vop-

sea de lut verzui. Noroc că era aici „Cîrpaci", veşnic vesel, şi mai putea omul să-şi vină în fire şi să uite de necazuri.

Dar cînd urcau seara străzile amorţite şi înzăpezite ale cartierului incendiat Gornja Mahala şi începeau să stea de pază cu schimbul în tranşeele lor, pe fiecare refugiat îl apăsa o amărăciune grea. Cum o duc şi ce fac cei de acasă ? Cine le duce acum grîul la moară ? Au, oare, lemne de foc ? N-o fi fătat, oare, scroafa ?

Adîncit în gîndurile lui amare, cetnicul tresărea şi măsura dintr-o dată cu privirea mînioasă tranşeele şi cazematele italiene, întrebîndu-se dezamăgit şi cu inima pustiită :

— Ce apăr eu aici ? Oraşul, pe ustaşi, pe italieni ? Îi apăr pe sîrbi ?

Deşi ştiau de-acum cu toţii că partizanii n-au dat foc Mraciajului şi nici n-au ucis acolo pe nimeni, totuşi căpitanul Rajici ştia să înfigă cîte un spin dureros în sufletul ţăranilor despărţiţi de căminele lor.

— Aveţi răbdare, fraţilor, în curînd vom porni şi noi înainte. Ştiu că nu vi-i uşor. Pungaşii ăia au lăsat în Mraciaj tocmai compania tineretului, nişte vlăjgani turbaţi ; şi cum se poartă ei cu femeile, asta se ştie. Ehe, trebuie să le răsplătim crunt treaba asta. Să ţină minte că s-au lăfăit în paturile voastre.

Aceste aluzii îi făceau pe oamenii mîhniţi şi mînioşi să-l uite şi pe Ale, şi pe Mujica şi pe cei mai sîngeroşi ustaşi din oraş şi, setoşi de răzbunare, să se gîndească cum să le cadă în mînă vreo pasăre roşie din Jaruga ori din Vreoci, vreunul din ăia care au şoptit şi s-au giugiulit cu nevestele lor, în timp ce ei...

— Ah, ştii ce-i, Markela, l-aş înjunghia cu mai multă poftă decît pe oricare turc ! Ah, soarele cui îi încălzeşte !

* *

Timpul se menţinu senin încă o zi-două după bombardarea şcolii din Mraciaj, apoi norii se traseră iarăşi în jos şi începu să ningă. Cantonamentul de la şcoală se învioră într-o clipă.

— Oho-ho, iată zăpada, iată zăpada ! Acum las-să vină avionul, puiul mamei !

Ninsoarea calmă de fiecare zi, fără vînt, aducea în cantonamentul partizanilor un fel de lîncezeală și moțăială plăcută, de parcă nu exista nici război și nici răscoală. Doar luciul rece al armelor rezemate de pereți și împușcăturile răzlețe dinspre oraș trezeau în suflete un fior de teamă.

Todor Bokan, tînjind după Katica, cu mult mai mult decît se așteptase, se lipise de-a binelea de Gijko Ciupurdija, de parcă i-ar fi fost rudă apropiată. Sergentul vesel avea întotdeauna cîte un cuvînt bun pentru el; și, cu toate că Todor era mai în vîrstă, Gojko îl punea în rînd cu „mînjii" săi și-l asemuia în toate privințele cu ei.

Și așa Todor, care nu avusese nici copilărie și nici adolescență adevărată, le trăia acum, cu întîrziere, pe amîndouă, printre băieții aceștia. „Mînjii" descoperiră cu plăcere că flăcăul ăsta, în aparență întunecat și tăcut, știe o sumedenie de șotii și de glume și că se desfată cu tot sufletul alături de ei, fără rezerva și surîsul acela de superioritate cu care se apropie întotdeauna cei mai în vîrstă de jocurile și năzbîtiile copiilor.

Gojko se ducea cu mai multă bucurie cu Todor în patrulare. Știa că acesta o să-l întrebe despre tot ce-l frămîntă și i se pare neobișnuit și de neînțeles. Discuțiile se învîrteau de cele mai multe ori în jurul celor din Mraciaj.

— Păi, Gojko, ce au ei de gînd, ai? Că doar n-or să rămînă în vecii vecilor în oraș?!

— Au același gînd ca și ustașii, poate și mai rău. Iată-i, ca mîine, alături de ustași.

— Doar n-or face-o?

— O să vezi, Todore. Căpitanul ăla Rajici (l-am prețuit eu bine, încă de cînd a venit la Nikola!), ne urăște, frățioare, ca pe... nu știu ce. Țărani, comuniști! Nu-i place treaba asta, am băgat eu de seamă.

— O, ce oameni, ce oameni! Se socotesc, chipurile, sîrbi și... Eh, cum de nu-și amintesc de omorurile acelea din oraș, de...

Cuprins de un fior neplăcut, își lăsă vorba neisprăvită și, privind țintă la roirea fulgilor din fața lui și la orizontul strîmt, dori din toată inima ca povestea cu cei din Mraciaj să nu fie decît o închipuire, ca mai sus de Gornja Mahala să nu fie nici un fel de cetnici și, prin urmare, omul să n-aibă

de ce să se necăjească şi să-şi bată capul. Cît ar fi de simplu şi de înţeles, dacă acolo în tranşee ar fi numai ustaşi!

Cînd se întorcea în cantonament, în camera caldă, înconjurat de băieţii gălăgioşi şi fluşturatici din plutonul său, Todor uita de toate gîndurile sale neplăcute.

De la Katica primise o scrisoare scurtă, care-l tulburase atît de tare, încît îi strivise orice bucurie. Temîndu-se să nu-l vadă careva dintre „mînji", ascunsese scrisoarea pe fundul cartuşierei, sub încărcător. Şi ori de cîte ori se afla undeva singur şi o scotea s-o citească din nou, întotdeauna simţea în piept un junghi puternic care-i oprea o clipă răsuflarea.

Se gîndea tot timpul cum să-i răspundă, dar nici n-avea hîrtie şi nici nu mai scrisese asemenea scrisori. A fost în stare să facă doar atît: vorbind aiurit şi încîlcit, să-i transmită printr-un curier salutări şi să-i comunice că „a primit ceea ce i-a trimis şi-i mulţumeşte".

Aştepta noaptea cu nerăbdare şi cu fiori de bucurie. Acestea erau clipele cînd, izolat sub pătura subţire de restul lumii, rămînea singur-singurel, cu visurile sale dureros de dulci şi cu Katica alături de el. Aşa, în fiecare noapte, şi aievea şi în vis, fără vreo trecere evidentă de la o stare la alta, Todor era alături de Katica sa şi în această a doua lume a lui, fermecată, nu-l tulburau de loc puştile italienilor şi cetnicilor, care se auzeau ici şi colo, prin ceaţa rară revărsată peste oraş.

* *

De zile întregi în oraş domnea o forfotă suspectă. Soseau camioane italieneşti, acoperite cu prelate verzi şi scorţoase; de la gară armata căra fără încetare materiale; ba chiar şi noaptea se auzea vuietul motoarelor, scîrţîitul săniilor, şi strigătul cu glas sugrumat al vizitiilor. Erau nopţi cînd neliniştea aceea tainică şi permanentă, neliniştе militară, încărcată de tropot de bocanci, zăngănit de fiare, nechezări şi comenzi, pătrundea încetul cu încetul şi în casele civililor, făcîndu-i pe oameni să tragă necontenit cu urechea, să tresară, să devină bănuitori şi să presimtă răul.

— Of, oameni buni, ce s-o mai pregăti acum ?

Căpitanul Rajici, Trivun şi Savo Ljusina fuseseră chemaţi de cîteva ori la comandamentul italian, iar după aceea se duseră şi la logornicul Şkuro. Între ei şi logornic se încheie un fel de convenţie verbală, potrivit căreia şi unii şi alţii făgăduiau să colaboreze la acţiunea de distrugere a comuniştilor, duşmanul lor comun.

La aceste întîlniri, conducătorii cetnicilor şi căpeteniile ustaşilor se priveau în aparenţă rece, băţos şi distant ; în realitate însă se priveau cu o curiozitate camuflată şi, tainic, cu ură. Îi potolea şi îi reţinea doar faptul că duşmanul comun era puternic şi mult prea aproape, iar faţă de italieni, ocrotitorii lor comuni, trebuiau să se arate zeloşi şi ascultători.

În cadrul tratativelor cuvîntul principal îl aveau logornicul Şkuro şi căpitanul Rajici. Şi unul şi celălalt erau încordaţi, de parcă, gîfîind tot timpul, s-ar fi luat cu înverşunare la trîntă, şi s-ar fi înfruntat, undeva, într-o arenă invizibilă, urmărindu-şi cu atenţie fiece manevră ascunsă. Rajici era în uniformă de ofiţer, băţos şi spilcuit, şi prin acest fapt arăta, la prima vedere, cu mult mai presus faţă de civilul neînsemnat şi şters Şkuro ; acesta însă, uşor aplecat deasupra mesei, putea să-şi ascundă din plin privirile, să se prefacă îngîndurat, absent şi distrat, pentru a-şi induce în eroare adversarul. Se simţea însă că, în realitate, în dosul străveziei sale măşti de nepăsare, logornicul era concentrat din toată fiinţa ca o fiară la pîndă şi nu putea să ascundă cît de mult îl urăşte pe acest ofiţer îngîmfat.

Din oraş, prin oamenii de legătură, statul major al detaşamentului de partizani fusese înştiinţat imediat că duşmanul pregăteşte ceva. Bojan Ljusina, locţiitorul comandantului, inspectă subunităţile concentrate la blocada oraşului, zăbovind îndeosebi în compania lui Nikoletina, cantonată la şcoala din Mraciaj. Se temea că răsculaţii de acolo vor bate în retragere, dacă se va ajunge la o încăierare cu cetnicii din Mraciaj.

— Nu-ţi fie teamă ! Compania de şoc a tineretului va trage, dacă vrei, şi în sfîntul Petru, îl încredinţă Nikoletina. Nu-mi place doar un singur lucru : că satul lor ne stă în spate.

— Nu cumva ți-a frică de leliță!? rîse Pirgo, săgetîndu-l cu ochii lui neastîmpărați.

Mehaga le aduse într-o seară fraților Strujici, combatanți în batalionul lui Bojan, un pachețel cu gloanțe, o cutie cu tutun și o scrisoare de la Mujica, ajuns acum plutonier. Anunța că în curînd, peste numai cîteva zile, va începe un mare atac împotriva partizanilor.

„Comunicați treaba asta comandanților voștri. Spuneți-le că eu v-am anunțat", stătea scris la sfîrșitul misivei.

Cercetînd încă o dată scrisoarea la statul major al detașamentului, tovarășul Milan clătină ironic din cap.

— De vreme ce ucigași ca alde Mujica ne lingușesc, înseamnă că ustașilor nu le prea merge... Mujica vrea să-și salveze pielea, asta-i clar. Nu-i arde lui într-atîta de noi, vezi-ți de treabă.

— A mirosit că nemții sînt pe ducă, asta e! adăugă Uroș.

Marko Skobla, informatorul partizanilor, aducea de la calea ferată vești tot mai neplăcute: pe acolo treceau în fiecare zi trenuri militare, posturile de pază de la poduri și locurile de trecere peste linii au fost întărite și, pînă la urmă, a sosit un tren blindat și a început să patruleze calea ferată.

— Se vorbește că italienii trimit împotriva noastră niște harapi, spuse Marko, amărît, întunecat la față de griji, de nesomn și de neliniște.

Într-o zi, dis-de-dimineață, chiar în fața cantonamentului din Mraciaj al lui Nikoletina, trosni o împușcătură și, imediat după ea, în jurul școlii răsunară focuri de pușcă. Partizanii, sărind înspăimîntați din somn, apucară armele și alergară afară. Printre împușcăturile întărîtate, se auziră strigăte din casele cele mai apropiate:

— Predați-vă! Sînteți încercuiți!

— Chiar ți-ai găsit omul care să ți se predea! se înfurie Pirgo, desprinzînd de pe gard un bulgăr fărîmicios de zăpadă înghețată. Nikola, vino încoace!

Stînd culcați lîngă gard, se înțeleseră la repezeală că trebuie să se strecoare împreună pe partea dreaptă, prin crîng, spre cantonamentul celor din Drvar, căci începuseră să fie

atacați și din spate, chiar din sat, iar în față țăcăneau într-una mitralierele italiene.

— Auzi, italienii alături de Trivun! scrîșni Pirgo, trecînd împreună cu Nikoletina în dreapta școlii, spre crîng.

Sub focul încrucișat venit din hîrtoapele ascunse și chiar din sat, Nikoletina se strecură în crîngul des de stejari și la cealaltă margine a crîngului dădu de o patrulă a celor din Drvar, care pornise să cerceteze ce se întîmplă în Mraciaj.

— Spuneți sergentului vostru că ne-au venit musafiri italienii și cei din Mraciaj! strigă Nikoletina, asurzit de împușcături, și porni grăbit spre piscul pleșuv, fluturîndu-i pulpanele mantalei descheiate și scurte.

Se făcuse ziuă de-a binelea. La răsărit, prin ceața purpurie, discul aprins al soarelui se înalța peste vîrfurile copacilor. Din oraș începu să bubuie artileria italiană și exploziile grenadelor răsunau puternic de pe coastele pe care își aveau pozițiile celelalte companii din batalionul lui Dzamonja. Printre detunăturile acestea, nu prea îndepărtate, Nikoletina deslușì de pe creștetul piscului pleșuv încă o canonadă, cu mult mai îndepărtată, de jos, de la calea ferată.

— Tu auzi, Pirgo, trag și în Bojan. Asta-i, zău, ceva serios. Tu ce crezi, ai?

— Nu-ți spuneam eu că Jurici ne-a informat bine? Ia uite, au început să tragă și în noi cu tunurile!

Către amiază, retrăgîndu-se pe o nouă poziție, compania lui Nikoletina se contopi cu cei din Drvar, care fuseseră de asemenea îmbrînciți de pe primele piscuri din sus de valea orașului. Această concentrare de forțe îi bucură și pe unii și pe ceilalți.

— Acum n-o să ne dea așa ușor înapoi!

Împreună cu cei din Drvar sosi și „tunarul" lui Nikola, Petraka Djurici „Petrarca". Cu ocazia atacului asupra Mraciajului, acesta rămăsese în urmă, ca să-și ascundă tunul, împingîndu-l într-o vîlcea și acoperindu-i cu crengi de alun și cu un gard vechi.

— N-au să-l găsească, zău, aici, nici dacă l-ar căuta cu spionajul, se fuduli „Petrarca", ținîndu-și căciula pe-o ureche, de parcă ar fi venit de la nuntă.

A doua zi, încă din zori, inamicul începu să bată pozițiile lui Nikoletina cu aruncătoare de mine, așa că mitraliorii erau nevoiți să-și schimbe în fiecare clipă locul, ca să nu fie descoperiți.

— Oho, au început serios de tot! zise Pirgo uimit, scuturîndu-și hainele de țărîna împrăștiată de explozia unei mine. Asta nu mai e hărțuiala lui Toroman.

Totuși își menținură pozițiile în pădurea de carpeni pînă la amiază, cînd reluară legătura cu compania a doua a batalionului lor, instalată de partea cealaltă a șoselei. Primiră îndrumări de la Dzamonja să se țină numai pe lîngă șosea, unde grupuri de tineri din satele din împrejurime săpau gropi zi și noapte.

După-amiază, pe pozițiile batalionului lui Dzamonja sosi comandantul Radekici. Văzîndu-l în mijlocul lor, alături de liniștitul Dzamonja, ostașii se înviorară.

— Uită-te numai la el, e un om și jumătate! Ehei, e o mîndrie să-l vezi pe plaiurile noastre.

— Să-l fi văzut adineauri, la mitralieră; în cinci secunde i-a amuțit pe italieni.

În zori, aruncătoarele de mine ale inamicului împroșcară cu proiectile atît coasta muntelui cît și cătunul de la poalele lui. Încă de la a patra mină căzută în cătun, comandantul Radekici fu rănit la mîna stîngă.

În Podgorina se răspîndi la iuțeală vestea că Radekici fusese rănit „de tun". Lumea aceasta cam prostuță, care își privea necazurile și năpastele supusă și împăcată cu soarta, iar nenorocirea altora cel mai adesea cu nepăsare, era acum cu adevărat zguduită și îndurerată de accidentul comandantului. Dacă pînă acum unii îl priviseră ca pe un străin, fost ofițer și „domn", acum rana și sîngele lui vărsat îl făceau să le devină, dintr-odată, apropiat. La știrea că fusese rănit, oamenii deveniră gravi și posomorîți, uitînd pentru moment de refugiu și de celelalte necazuri ale lor, iar femeile începură să bată deznădăjduite din palme și să plîngă în hohote.

— Tăceți, femei, pentru Dumnezeu!

— Dar cum să tăcem, vai de mine! Ai văzut ce-au făcut cu vulturașul nostru?

Pe partizani îi zgudui şi mai mult vestea rănirii lui Radekici. Comandantul deveni acum pentru fiecare ostaş un tovarăş drag şi apropiat, expus tuturor necazurilor şi primejdiilor, întocmai ca fiecare dintre ei. Cu amărăciune, dar şi cu tainică mîndrie, de parcă ar fi fost vorba de propria lor bravură şi rană, ostaşii se anunţau între ei :

— Ai auzit ? Comandantul a fost rănit !

Comanda detaşamentului o preluă Bojan Ljusina, care putea fi văzut acum în fiecare clipă pe poziţii, mai călit şi mai hotărît ca niciodată. În prezenţa lui şi cel mai fricos partizan simţea că pericolul nu-i nici pe departe atît de mare şi nici inamicul atît de pregătit, cum îi făcuse lui impresia. În sfîrşit, îşi dădea seama că şi dînşii, cei de dincolo, sînt oameni, întocmai ca şi el, supuşi fricii, frigului şi oboselii, ca oricare alt om.

Cursul militaro-politic, care era aproape pe terminate, se întrerupse. Din cei care frecventaseră cursurile se formă o companie aparte, sub comanda lui Remzija Cemalovici, trimisă la luptă pe poziţiile de lîngă şosea.

— Băgaţi bine de seamă, să nu ne facem de ruşine, acum dăm examenul practic ! îi îmbărbătară Remzija pe băieţii săi.

Tînărul Cemalovici se dovedi un comandant destoinic şi surprinzător de viteaz şi de îndrăzneţ. Încă în a patra zi de luptă, se strecură în spatele frontului inamic şi nimici, pînă la ultimul om, o baterie de aruncătoare de mine a ustaşilor şi aduse în cursul nopţii pe poziţiile partizanilor un aruncător în perfectă stare de funcţionare şi zece mine.

Prin Podgorina circula zvonul că le vine în ajutor batalionul celor din Drvar. Se mai spunea că cei din Drvar atacă cu forţe întărite garnizoanele italiene şi căile de comunicaţie din sectorul lor, numai ca să uşureze frontul din Podgorina ; dar, în pofida tuturor acestor vorbe, în a şasea zi de la începerea atacului, frontul partizanilor, destrămat, începu să se retragă la marginea satelor Jaruga şi Japaga.

— Gata ! S-a dus Jaruga ! proroceau răutăcios ţăranii fugari, aglomerînd tot mai mult drumurile care duceau spre muntele înzăpezit.

Nikoletina se retrăgea prin cătunele mărunte, înşirate de-a lungul şoselei, trecînd prin ele ca printre nişte furci caudine. Aproape în faţa fiecărei case, compania lui era întîmpinată de ţipătul şi plînsetul femeilor.

— Vai de noi, copii, unde vă duceţi ? Pe noi cui ne lăsaţi ?!

Cînd ajunseră sub păduricea de stejari răzleţi din susul şoselei, dintr-o casă în aparenţă pustie ieşi un bătrîn gîrbovit, ţinînd de mînă un băieţaş blond de vreo patru-cinci ani şi privind tăcut coloana lungă a partizanilor. Cînd apăru Nikoletina, bătrînul clătină din cap cu amărăciune şi dojană :

— Fugiţi, flăcăi, fugiţi ! E o mîndrie să vă vadă omul cum o luaţi la sănătoasa, iar pe noi ne lăsaţi aici.

Şi, ca şi cînd nu l-ar fi interesat aceşti fugari, bătrînul începu să mîngîie părul bălai al copilaşului.

— Nu te teme, mîndreţea moşului, c-o să te apere bunicul tău, iar pe ei lasă-i să se ducă.

Nikoletina îl săgetă doar cu o privire aprigă şi mînioasă şi se întoarse cîţiva paşi înapoi, să-l aştepte pe Pirgo, care mergea în capătul coloanei ; apucîndu-se cu amîndouă mîinile de păr, gemu disperat :

— Eu nu mă mai pot retrage, nici dacă mă omori pe loc, asta e !

— Cum vrei, Nidzo, replică liniştit şi înţelegător Pirgo, şi-n ochii lui gălbui scăpără o flacără de mînie. Hai să ocupăm panta asta din susul pădurii. Nici eu nu prea am chef să merg mai departe.

În fiecare sătuc ieşea în faţa companiei cîte un flăcăiandru şi se ruga să-l primească şi pe el. Nikoletina îl măsura posomorît cu privirea şi-l trimitea în capătul coloanei, bombănind :

— Acuma vii, cînd s-a ajuns la strîmtoare ? Păi, da, la noi se mănîncă pui fripţi.

Bombănea, dar privea totuşi cu satisfacţie la şirul lung de „civili" din capătul coloanei. Vin băieţii, se măreşte armata.

Cei din Japaga, bizuindu-se pe ocrotirea lui Nikola „Motanul" şi Djuro Krlika, „cetnicii lor" (le-au dat acest nume cam pe la începutul ofensivei), fugeau, în general, în pădurea din apropiere Ciulumacia care acum, iarna, prezenta un adăpost destul de sigur. Cei din Jaruga, dimpotrivă, cu toţii, pînă la unul, se scurgeau gîrlă spre munte, lăsînd acasă doar cîte un bătrîn, ori cîte o femeie încăpăţînată şi ţicnită, căreia nu putea să-i intre în cap faptul că din pricina unei ofen-

sive trebuie să-şi părăsească casa şi gospodăria, şi, întocmai ca o făptură din basme, să se furişeze prin pădure.

* *

Îndată ce sosiră primele patrule ustăşeşti, în Demirovo începu un adevărat tămbălău. Oamenii trăgeau focuri de armă, chiuiau, cîntau şi plîngeau de bucurie. Pe Ale Toroman îl întîmpinară ca pe un adevărat învingător. De-abia se mişca pe uliţă, înconjurat de mulţime. Se dădură la o parte şi încetară cu strigătele abia cînd apăru de undeva comandantul Demirovului, Djulaga Djug, istovit, tras la faţă şi nebărbierit. La apariţia lui, amuţi orice rîset şi toată lumea simţi că el este adevăratul învingător, cel care a suferit şi a luptat, iar Toroman nu-i decît un musafir vesel, care n-a fost aici atunci cînd era mai greu.

— Unde sînteţi voi, Ale, mama ei de treabă ?

Muşchii de pe faţa nebărbierită a lui Djulaga începură să joace. Se părea că în fiecare moment va izbucni în plîns ; dar asta dură numai cîteva clipe şi apoi faţa lui încremeni din nou.

— Ah, uită-te cum arată ai noştri ! scăpă vorba, fără să vrea, unul din Demirovo.

Într-adevăr, de-abia atunci cînd sosiră ustaşii din oraş, se putea vedea cît de oropsiţi, jigăriţi, zdrenţoşi şi flămînzi arată apărătorii localnici. Fiecare din ei semăna cu un om bolnav, care încă se mai zbate cu înverşunare să se menţină pe picioare.

Djulaga şi Toroman purtau o discuţie cam apăsătoare. Toroman pretindea, conform ordinelor logornicului, ca cei din Demirovo să se alăture unităţii lui, în timp ce Djulaga nu se lăsa :

— Nu, Alija, nu facem asemenea tîrg ! Unde aţi fost voi, cînd noi am ţinut piept singuri-singurei ?

— Djulaga, frate, aşa-i ordinul !

— Dacă ascultam eu de ordin, astăzi n-ar mai ieşi fum din nici un cămin din Demirovo. Sigur că da, să plec cu voi şi cînd o să vă îmbrîncească înapoi Radekici, să fugim şi noi, iar căsuţele astea ale noastre şi bruma asta de avere

să se ducă dracului. Nu fac așa ceva, Alija, nici pentru Dumnezeu.

— Și ce o să faci, ai ?

— Lăsați-ne pe noi să cotrobăim prin împrejurimile Demirovului și prin Japaga, să aducem încoace cîte o vită, un pic de făină și niscaiva pături, și apoi, iarăși, după vechea datină, să apărăm satul și obrazul ăsta care ne-a mai rămas.

— Dar ce-o să-i spun logornicului ?

Lui Djulaga parcă-i era lehamite de pomenirea atît de deasă a logornicului.

— Hei, știi ce ? Mama lui de șokaț și de logornic, să-și pună el fundul la bătaie aici în Demirovo și să încerce aici să mă judece ! Nu m-am lăsat înfrînt nici de Radekici, împotriva căruia duceți atîtea hoarde, tunuri și italieni, darmite să-l las pe rîiosul ăla de Șkuro să se rățoiască la mine !

— Zău, între noi fie spus, chiar așa-i.

În timp ce ei, fumînd fără încetare, discutau în felul acesta și deveneau tot mai împăciuitori unul față de celălalt, pe coasta de la capătul Demirovului, în direcția primului sat sîrbesc, alerga o gloată de bărbați, femei și copii. Împreună cu ei erau mai mult de jumătate din ostașii lui Djulaga.

— Ehei, Djulaga, ai noștri au plecat să prade !

— Lasă-i las'să se ducă. Poți să te duci și tu cu ei !

Cel care-l anunțase pe Djulaga, un flăcău nebunatic și vesel, aproape desculț, chiui cît îl țineau puterile, sări în sus, își lovi fundul cu călcîile și o întinse la fugă de-a lungul gematului, în urma celorlalți.

* *

Rănit, Radekici fusese condus la spital de întreg plutonul lui Ciupurdija, trimis acolo pentru întărirea gărzii, formată dintr-un număr mic de oameni, și, totodată, pentru a da o mînă de ajutor la instalarea rănitului în spital. Acolo comandantul fu pansat, și, fiindcă în spital era mare înghesuială, îl trimiseră cu o infirmieră în satul Vrgelj, bine pitulat la poalele muntelui, și, în această perioadă de iarnă, greu accesibil. Trebuia să stea aici în pat cîteva zile, pînă ce rana va începe să meargă spre bine. Alături de el, pentru a-i asi-

gura transportul, plecă din plutonul lui Ciupurdija grupa lui Brane.

Cînd ajunse în odaia curată şi spaţioasă cu plafonul scund de grinzi puternice, Radekici privi mirat la patul înalt din colţ.

— Doar n-o să zac singur într-o odaie atît de mare?

— Nu face nimic, tovarăşe comandant, replică puţin cam sfios stăpînul casei, spătos şi îndesat, Djurekan Kukrika „Ursarul". Asta-i din cauza lumii care va veni.

— Ce fel de lume?

„Ursarul", care era atît de încotoşmănat cu cojoace şi cu tot felul de haine de postav, încît semăna cu un butoi, se întoarse greoi, ca un urs, şi arătă nedefinit cu mîna.

— Păi, n-o să vină, oare, lumea să-şi viziteze comandantul?! Treaba asta se pregăteşte încă de ieri, frăţioare.

Într-adevăr, încă pe la amiază începură să se înşire vizitele. Soseau în straie de sărbătoare bărbaţi şi femei cu traiste, aducînd cu ei în odaie suflul tăios al iernii de munte şi mirosul de lînă, lapte şi haine stătute.

— Şi ce mai faci, tovarăşe comandant, cum te mai simţi?

Bătrînii tăietori de lemne şi vînătorii salutau zgomotos, ca să-l încurajeze pe rănit, în timp ce femeile, înroşindu-se, îi întindeau cu teamă degetele învineţite de frig şi se retrăgeau modeste în ungher, smiorcăind în batistele brodate.

Odaia spaţioasă începu să miroasă a ţuică veche, din aceea scumpă şi bine păstrată, care nu mai era o băutură obişnuită, ci leac şi lucru de cinste, ţinut numai pentru mare nevoie, şi pentru oaspeţi de seamă. Gospodarul o păstra cu atîta grijă şi străşnicie, încît nici dacă era istovit de muncă nu-i venea în minte, de parcă nici n-ar fi avut-o în casă.

— Hai să închinăm, tovarăşe comandant.

Acum ţuica gălbuie, care licărea ceremonios în paharul întins de ţăran cu o căldură mişcătoare, îi aducea aminte lui Radekici de zilele de sărbătoare, de mult uitate, ale copilăriei sale.

— Apoi, în sănătatea dumitale, tovarăşul nostru, comandantul nostru! începea ţăranul înduioşat s-o brodească după al treilea pahar. Să dea Dumnezeu să te faci cît mai degrabă sănătos, să-ţi vindeci rănile şi să isprăveşti cu noroc treaba asta pe care am început-o.

— Amin, frate, să te audă Dumnezeu ! răspundea din uşă „Ursarul", stăpînul casei ; apoi lua şi el în mînă paharul oferit şi binecuvînta :

— Ajută-ne, Doamne, şi întunecă mintile duşmanilor noştri !

Cînd se aprinse lampa, Radekici, în aburul plăcut al ţuicii, uită şi unde se află de fapt şi ceea ce se petrece cu el. I se părea doar că e la mijloc o mare festivitate, o sărbătoare neobişnuită.

A doua zi convoiul vizitatorilor era şi mai mare. Pe lîngă localnici, începeau să sosească refugiaţii din satele din vale, care se feriseră din faţa duşmanului, adăpostindu-se la prietenii şi cunoscuţii lor din Vrgelj. Discuţia din odaie era adeseori întreruptă de exploziile minelor, undeva jos, în jurul satelor Jaruga şi Japaga.

— Uf, ai văzut ?! se cutremura Ursarul, cît de frumos tresaltă ţuica în clondir cînd detună în vale.

* *

Cînd sosise cu plutonul lui Ciupurdija la spital, Todor avusese impresia că a venit din nou, de la un drum lung, pe meleagurile vechi şi de mult dorite. Moş Dinjar, Cveticianin şi mulţi alţii îl întîmpinară cu bucurie şi gălăgioşi, ca pe cel mai drag neam al lor. Ochii lui Todor se înceţoşară de emoţie.

— Oho, ai devenit partizan ! Maşala, maşala ! * strigă Cvjeticianin, ieşind din baracă.

Îl priveau şi-l măsurau pe toate părţile, tare mulţumiţi de faptul că flăcăul s-a schimbat atît de mult, într-un timp atît de scurt, petrecut în companie. S-a făcut mai frumos, a devenit mai dezgheţat, mai senin şi mult mai vorbăreţ. Cutele acelea aspre şi posomorîte dintre sprîncenele împreunate au dispărut şi de-abia acum se vede ce ochi frumoşi şi ce privire limpede are flăcăul.

— Să mă bată Dumnezeu dacă te-aş fi recunoscut ! se

* *Maşala* — strigăt de admiraţie la musulmani. *(n. t.)*

chiorî, uluit, pistruiatul moș Dinjar, clipind des din pricina sclipirii zăpezii.

Katica, care se purtase mai înainte ocrotitor față de Todor, acum, cînd îl reîntîlni întîia dată, se fîstîci și se înroși. Nu se așteptase nici în vis ca Todor cel de altădată, Todor al ei, la care se gîndise atît de mult în ultimele zile, să se schimbe și să se dezlege atît de brusc, de parcă i s-ar fi dat jos niște cătușe invizibile.

— Mă va uita, mă va părăsi! o izbi dureros bănuiala, simțind că nu mai are acea autoritate maternă de altădată asupra acestui ostaș frumos și dezghețat.

Doar seara, în timp ce, izolați de ceilalți, ședeau lîngă cuptorul de tablă din coliba veche a lui moș Dinjar, Katica simți că Todor e din nou al ei, că-i și acum rănitul timid, care vrea să pară sever, dar așteptă, pe ascuns și cu nerăbdare, s-audă pașii ei lîngă patul lui.

— Todore, cum te-ai simțit în companie?

Îi cosea mai bine nasturii de metal la manta; rupea ața cu dinții ei tari și sănătoși și așa, lîngă cuptorul cald, în chip de gospodină, îi făcea plăcere să se intereseze de viața lui de ostaș și de tot soiul de necazuri, de parcă i-ar fi fost cu adevărat soție. Cu fiecare întrebare de acest fel, se lega tot mai intim de el și devenea tot mai mult a lui.

Încă de-acum cîteva nopți, de cînd începuseră să sosească răniții din ultimele lupte, ea își petrecuse cea mai mare parte a timpului pe picioare, iar în seara aceea, după ce fusese instalat un nou grup de răniți, proaspăt sosiți, lui moș Dinjar i se făcu milă de femeia istovită și-i propuse:

— Du-te în coliba mea și ațipește un pic, iar dacă o să mai sosească careva la noapte, o să te trezim.

Acum Katica, amețită de oboseala nopților nedormite, încîntată de această întîlnire neașteptată și moleșită de căldura cuptorului, ținea pe genunchi mantaua grea de umezeală, se uita la Todor al ei și tot timpul i se părea că ceea ce se întîmplă acum e unul din visurile ei de la miez de noapte, cînd îl simțea pe Todor alături de ea și i se făcea un dor nebun după el.

— Todore, ai putea să-ți scoți cămașa, să ți-o spăl; iar tu, culcă-te aici lîngă cuptor.

Își întoarse capul, ca să nu-l vadă cum se dezbracă, dar tremura la fiecare foșnet și zăngănit al echipamentului său

militar. Cînd în cele din urmă el se culcă, îl acoperi cu mantaua peste pătură şi-l alintă ca pe un copil mic.

— Dormi, dragule, dormi. Drumul ăsta-i obositor, plin de zăpadă...

Noaptea tîrziu Katica agăţă cămaşa spălată pe grindă, în apropierea cuptorului, aruncă cîteva lemne pe jar şi stinse flăcăruia tremurătoare a lămpii, care începuse să sfîrîie şi să pîlpîie, căci i se terminase seul. Odaia se întunecă dintr-odată, şi parcă se micşoră, plină de reflexele jucăuşe ale flăcărilor din cuptorul mărunţel.

— Todor... Todor... şopti obosită Katica, cuprinsă de o toropeală care o încînta. Uitase ce înseamnă acest cuvînt şi de ce-l pronunţă, dar în sunetul lui simţea o tulburare misterioasă, care vesteşte venirea a ceva de mult dorit, dar încă neatins.

Bîjbîind pe întuneric, ridică un colţ al cuverturii de lînă, cu care era acoperit Todor, simţi căldura corpului lui pe jumătate gol, şi, uitînd de toată cealaltă lume, se lipi cu toată fiinţa de corpul, părul şi obrazul lui, ameţită de izbucnirea unei fierbinţeli tumultuoase, fără nume şi fără margini.

Dimineaţa apăru ceţoasă şi tare mohorîtă. La numai zece metri depărtare, lucrurile din faţa omului se învăluiau într-o ceaţă rară şi sumbră, care atîrna între copaci ca nişte plete cenuşii. Bubuiturile tunurilor răsunau înăbuşit, de parcă ar fi răzbit de undeva de sub pămînt.

Chiar la vremea prînzului sosi la spital un convoi de fete, aducînd răniţi. Erau istovite şi îngheţate, cu umerii zdreliţi şi plini de sînge. Le conducea Mirjana Marjanovici, refugiată din Bacika, * zveltă şi vioaie, deosebindu-se prin statura şi mişcările ei de celelalte fete din Podgorina, înfofolite, durdulii şi butucănoase.

— Noroc, codanelor din Jaruga, le salută încă de departe Gojko Ciupurdija, care cobora dinspre barăcile cele mai de sus, fudulindu-se în uniforma italiană nou-nouţă.

Mirjana se apropie cu totul liber şi deschis de el, fără să se sfiască de prietenele ei. Această cea mai nouă primejdie parcă o îmblînzise de-a binelea. Vorbea domol, fără să-şi

* *Bacika* — provincie în partea de nord a Iugoslaviei, cedată în timpul războiului de ocupanţii fascişti Ungariei hortiste. *(n. t.)*

ascundă bucuria, care izbucnește de obicei brusc după frămîntări atît de mari.

— Cum ai ajuns aici ?! Ieri ai venit ? Iar eu, de cînd au început bubuiturile dinspre oraș, mă tot gîndesc de zile în șir, oare, ce o fi cu tine ?

— Lasă să bubuie tunurile, că nu mă tem, răspunse Gojko, în aparență nepăsător, și-n clipa aceea avu el însuși impresia că într-adevăr, nu se teme și-i pare rău că nu-i vreun pericol prin apropiere, ca să-l înfrunte sub ochii acestei fete.

Todor Bokan ajuta la aducerea răniților și de vreo două ori se privi în trecere cu Katica. Ea era acum cu totul altă ființă, cu desăvîrșire schimbată, de a cărei privire pe Todor îl apucau amețelile. Luă două găleți și plecă să aducă apă.

Izvorul se afla la vreo sută cincizeci de metri depărtare de coliba veche a lui moș Dinjar, într-o vale așezată între poiană și pădure. Izvorul vînos, care nu seca niciodată, țîșnea de sub o stîncă aplecată și întunecată ; apoi, după vreo douăzeci de metri, se prăvălea într-o prăpastie de piatră, vălurind monoton și umplînd tot timpul de susur valea puțin adîncă din preajma lui.

Todor nici nu se aplecă bine să ia apă cînd pocnetele de pușcă dinspre spital îl făcură să se ridice în picioare. Cît ai clipi din ochi, ajunse la marginea poienii învăluite de ceață. În jurul clădirilor invizibile ale spitalului împușcăturile se înmulțeau. În cele din urmă de pe spinarea muntelui, din susul spitalului, începu să țăcănească o mitralieră.

— Nu-i de-a noastră ! conchise cu un fior de gheață Todor și alergă de-a lungul pîrtiei înguste, regretînd că nu-și luase pușca cu el.

— Ori de cîte ori e primejdie, eu sînt fără armă ! îi fulgeră gîndul, nemilos și superstițios.

De-abia ajunse la un pas de coliba veche a lui moș Dinjar și dintr-o baracă se repezi o femeie cu capul descoperit și cu părul vîlvoi, alergînd pieziș prin poiană. Trosnetele puștilor se întețiră, de parcă fiecare glonț îi era destinat ei.

— Katica, Katica, țipă Todor îngrozit, recunoscînd-o pe fugară.

La auzul acestui glas, Katica se întoarse fulgerător, își întinse mîinile și strigă înăbușit :

— Todore, fugi ! Fugi ! Todore, fugi !

La o rafală lungă de mitralieră, care trosni pe neașteptate pe deasupra bărăcilor, Katica o luă fulgerător în sus ; își întinse mîinile, ca și cînd ar fi vrut să se răstignească și cu acest gest de sacrificiu, făcînd unicul lucru pe care mai putea să-l facă pentru Todor : de a-l apăra cu corpul ei, Katica strigă încă o dată :

— Fugi, Todore !

Dîndu-se repede la o parte, izbit de șuierul rafalei de mitralieră, care trecea chiar pe deasupra capului său, Todor izbuti doar să mai privească o dată cum Katica, îndoindu-se, cade pe coastă în zăpadă.

— S-a isprăvit ! cugetă el, năpădit de-o sudoare rece ca gheața și trecu, inconștient, în direcția de unde începu să țăcăne, cu rafale scurte, mitraliera partizanilor.

Se trezi de-a binelea de-abia după ce auzi că-l strigă cineva. De pe o movilă nu prea îndepărtată, așezată cu ceva mai sus, Gojko strigă la el din dosul unui fag :

— Todore, Todore, fugi repede în Vrgelj după ai noștri ! Spune-le că Trivun a atacat spitalul ! Repede ! Să vină Brane imediat !

Ametit de atîtea detunături, Todor alerga de zor pe pîrtia care ducea spre Vrgelj. Fugea și cu fiecare săritură pe care o făcea, simțea cum îl inundă fiorul rece al singurătății. Iar cînd acest fior îi atinse și inima, i se urcă în gît și-i secătui toată vlaga, Todor înțelese atunci ce se întîmplase :

— Katica a murit !...

Fugea fără încetare, de parcă s-ar fi grăbit să anunțe cuiva această veste înfiorătoare, s-o spună cu glas tare, iar după aceea... după aceea poate că se va întîmpla vreo minune și totul se va destrăma ca un vis îngrozitor și iarăși va fi aici aceeași baracă liniștită, răniții și Katica lui, nespus de fericită, blîndă și duioasă, cum fusese în zori...

* *

La propunerea căpitanului Rajici, cu consimțămîntul comandamentului italian, compania lui Trivun se îndreptase spre Lisicjak să lichideze, printr-un atac neașteptat, spitalul parti-

zanilor. Rajici și Trivun trăgeau speranța să pună mîna cu această ocazie și pe comandantul rănit Radekici, dar despre acest lucru nu pomeniseră nimic italienilor, pentru ca aceștia să nu le răpească gloria și captura, ori să lase să facă acest lucru ustașii nesuferiți. Nu le spuseseră nici măcar că Radekici e rănit, iar pe țăranul care le comunicase în taină acest lucru, îl avertizară că despre treaba asta nu are voie să sufle nici o vorbă, nici italienilor, nici ustașilor.

— Bagă de seamă, plutonierule, acum ni se dă prilejul să obținem un succes uriaș, fiindcă nu-i lucru de glumă să-l ai pe Radekici în mînă. Toată Podgorina va fi în curînd a noastră, a cetnicilor.

— Cred și eu, frate căpitane! Poporul ne va primi cu brațele deschise.

De-abia pe munte, cînd mai aveau cam un ceas de mers pînă la spital, celor din Mraciaj li se spuse unde se duc și de ce se duc acolo.

— Pe turci și pe croați îi vom ucide, iar ceilalți ducă-se unde le place. Noi n-avem nevoie de sînge sîrbesc, așa cum vrea comisarul Uroș; și, aveți grijă, pe Radekici să-l avem viu în mînă!

Rajici era tulburat, tremurînd din toată ființa. În fiecare clipă apuca țigara în mînă, o învîrtea în degetele tremurătoare, apoi o scăpa dintr-odată, fără să știe cînd și unde, și lua repede alta.

— Al naibii, ce-i asta?

Din cele spuse de țăran, știau că spitalul are o gardă permanentă de vreo zece oameni și sperau că această mînă de oameni, luați prin surprindere, se vor preda fără luptă.

Pe cei din Mraciaj îi observase mai întîi o santinelă din plutonul lui Ciupurdija, care stătea mai sus de prima baracă și, luîndu-i, prin ceața aceea, drept ustași ori italieni, sări după cel dintîi copac doborît și deschise focul. În aceeași clipă, fără ordinul nimănui, cetnicii săriră după fagi și se apucară și ei să tragă. Surprins, Rajici se înfurie și începu să zbiere:

— Nu trage, bre! Înainte, înainte!

Dar momentul de surpriză fusese ratat. Pînă ce Trivun și Rajici izbutiră să-i urnească înainte pe cei din Mraciaj, ostașii lui Ciupurdija se împrăștiară pe după bараci și se adăpostiră. Focul deschis de ei, deși cam dezordonat, îi sili

pe atacanți să se ascundă din nou pe după copaci. Dintr-o viroagă se auzi vocea puternică și spartă a lui Nikola „Motanul" :

— Nu trageți, frați sîrbi, sîntem de-ai noștri ! Ehei, aici Nikola Bundeva din Japaga !

Cînd mitraliera cetnicilor slobozi o rafală lungă asupra bărăcilor și apărătorilor, Gojko se înfioră, aruncă o privire aprigă în stînga și în dreapta, apoi aducîndu-și în acea clipă aminte de Mirjana care rămăsese cu prietenele ei în baracă, copleșit de o bucurie nebună, cugetă :

— Am să rămîn în viață !

Nu-i venea nicidecum să creadă că aci, la zece metri de Mirjana, ar putea să moară. Îl apucă dorința să se ia de piept cu moartea, să rîdă cu glas tare de ea, din toată inima :

— Djoko, dă încoace mitraliera !

Iar cînd îl trimise și pe Todor în Vrgelj și-l văzu cum se îndepărtează în fugă de-a lungul pădurii înzăpezite, îi veni pur și simplu să cînte. Cine poate să-i facă ceva aici, la doi pași de Mirjana cu ochii ei de porumbiță !

— Tihai, dați-i bătaie fraților !... Înainte, căpitane, nu fi laș !

Buna dispoziție și însuflețirea lui Gojko trecură și asupra ariergărzii. Observă cum de după fagul vecin îi zîmbește cu încredere Jovica, băiețașul liniștit și modest, vărul lui, cel mai îndrăgit și cel mai tînăr partizan din companie. Acest fapt îl îmbărbătă și mai mult și țipă, cum fac țăranii cînd hăituiesc cîinii turbați :

— Aha, prinde-l, dă în el, că-i turbat !

După numai o jumătate de oră de luptă, Rajici își dădu seama că atacul lui prin surprindere eșuase în bună parte și că-i va fi foarte greu să-și pornească oamenii la asalt. Nici nu bănuia măcar că în fața lui, în afară de garda permanentă a spitalului, mai stă și o jumătate din cel mai bun pluton din compania lui Nikola.

Grupa de zece oameni a lui Brane sosi în ajutor tocmai în clipa cînd baraca cea mai de sus a spitalului începuse să ardă și între apărători se produsese o mică tulburare. Văzîndu-i cum aleargă strigînd de-a lungul pădurii de fag, Gojko îl recunoscu printre ei pe comandantul Radekici cu

mîna bandajată ; i se umplură ochii de lacrimi și începu și el să strige :

— Ei, partizani ! Iată-l pe comandantul nostru ! Înainte !

Uluiți de sosirea întăririlor, agresorii o luară la fugă prin pădure. După numai cîteva sute de metri, abandonară o pușcă-mitralieră și un sac greu, încărcat cu muniție. În zadar Rajici amenința, înjura și întorcea oamenii înapoi, gesticulînd cu revolverul. Orbit de spaimă, Krkan se zgîi la el, ca și cînd s-ar fi mirat cine o fi ăsta, și scrîșni puternic din măsele :

— Fugi ! Iată-i ! Ce fel de întoarcere !

Apucînd pe o scurtătură, Nikola „Motanul" și Djuro Krlika se desprinseră de grosul mulțimii și se dădură de-a dura într-o viroagă largă, plină de copaci doborîți de mult, acum putrezi și sfărîmați. Trecînd peste bușteni înzăpeziți, se scufundau pînă la brîu prin crăpăturile dintre stînci, înfundate, și prin gropile acoperite cu zăpadă și cu frunzișuri putrede. Istoviți, plini de zgîrieturi dureroase, de-abia răzbiră de cealaltă parte, pe un teren mai curat ; dar cînd colo, de sus, de sub primii brazi, le tăie picioarele un glas batjocoritor :

— Hei, voivozilor, sus mîinile !

Îi scoaseră amuțiți și posomorîți și-i duseră la spital. În urma lor mergea șeful de grupă, Brane.

— Mai repede, mai repede, domnilor aliați ai italienilor !

La spital, în fața comandantului, Djuro Krlika începu să se apere, încurcat și neîndemînatic, în timp ce „Motanul" tăcea cu înverșunare și numai rareori arunca în jurul lui priviri perfide și răutăcioase. Se părea că-l supărau și-l jigneau de moarte și oamenii aceștia din jurul lui, și pădurea, și barăcile.

— Mă, javrelor, ați pornit împotriva răniților și încă mai aveți obraz să faceți pe grozavii aici ! se răsti la ei Radekici.

Comandantul se întoarse spre Brane :

— Apoi, du-i unde știi.

— Pe ei să-i duc ? Pfui ! N-auzi cum aliatul lor bombardează sărăcimea noastră ?!

Brane se dădu doi pași înapoi și, înainte de a-și fi dat cineva seama ce are de gînd să facă, ridică pușca. „Motanul" se cutremură de împușcătura aprigă, trecu cu privirea înspăi-

mîntată peste oamenii din fața lui și, brusc, ca și cînd ar fi alunecat, se lăsă în jos. La a doua împușcătură, Djuro Krlika tresări, se hlizi cu o convulsie dureroasă și își ridică umerii, de parcă ar fi vrut să se smulgă din mîinile cuiva ; apoi se prăvăli la pămînt, brusc, ca tăiat de o coasă.

Mestecînd o îmbucătură amară, Brane, amuțit, fără să mai zică un cuvînt și fără să se mai uite la cei uciși, trecu pe lîngă baracă, se întîlni în cale cu Todor, își așeză cu nădejde și prietenește mîna pe umerii lui și zîmbi amar și zgîrcit, ca-n război :

— Ai văzut ? Asta le trebuie. Ticălosul tău e mai rău decît o sută de străini, pfui !... Hai, să aprindem cîte o țigară.

* *

Încă după primele grenade italienești, liniștea somnolentă a iernii se sparse pe plaiurile Podgorinei, plesnind ca o sticlă subțirică și fragilă. Oamenii înspăimîntați, pregătindu-se de fugă, simțeau cu fiece părticică a corpului cît e iarna de aspră și de nemiloasă. Vîntul de nord îi învăluia cu suflarea de gheață ; zăpada fărîmicioasă, aspră și înghețată, înțepa ca niște ace afurisite ; peste capetele oamenilor se lăsa un cer pustiu și rece, vestindu-le pribegia amară, fără foc în cămin și fără acoperiș. Îți făcea impresia că prima salvă de tun a deschis larg ferestrele și ușile fiecărei case și un val de zăpadă și de ger a răbufnit asupra oamenilor.

Tovarășul Milan, Stojan Kekici și alți activiști de teren și membri în comitet alergau prin sate și organizau evacuarea populației în localitățile mai puțin amenințate, de la poalele munților, sau chiar în munți. Cel care avea colibă în poiana Lisicjak se ascundea acolo cu familia și rudele apropiate.

Principalul val de refugiați se scurgea prin Marjan și Pijevcev Do ; apoi luînd-o pe vechiul drum al Drvarului, se pierdea în munte și se oprea sus în pădurea de brad, în valea largă și ascunsă Stojanova Uvala. Doar cîte unul se încumeta s-o ia spre Vrgelj, la vreun cunoscut, socotind că poate dușmanul n-o să răzbească și acolo.

Stojanova Uvala era mai lăturalnică decît toate celelalte drumuri de trecere prin munte. Pînă la ea răzbeau numai

pădurarii, cărbunarii, braconierii precum și dulgherii de la sate, care furau lemn de brad pentru construcție ori cutreierau muntele căutînd specii rare de arțar. Aici se găsea întotdeauna cîte o colibă de-a cărbunarilor, pe jumătate dărîmată ; rămășițe de cărbune de lemn, grămezi de așchii și cîte o vatră stinsă și înnegrită. Oamenii care lucrau și rămîneau peste noapte acolo erau adeseori tulburați de urși.

În răstimp de două zile au răsărit pe valea Stojanova Uvala o sumedenie de colibe scunde, acoperite cu cetină verzuie. În fața colibelor pîlpîiau focuri săltărețe și trosnea puternic lemnul de brad. Scîntei mari zburau în toate părțile, cădeau pe hainele oamenilor, pocneau cu înverșunare. Toată pădurea mirosea a rășină și a fum.

Mulți mînaseră din urmă în Stojanova Uvala oile, caprele, vitele și caii, ceea ce sporea și mai mult harababura, înghesuiala și gălăgia generală. În jurul focurilor care fumegau din plin, trosnind și împroșcînd scîntei, femeile umblau de ici colo și țipau la copii. Oile năvăleau, grămadă, în acest loc de refugiu, se îmbulzeau în jurul șaniilor și se strecurau printre caii priponiți. Vitele înfometate umblau bezmetice și sîcîitoare în jurul colibelor. Privită din depărtare, de la marginea depresiunii, toată valea semăna cu un fel de bîlci zgomotos.

Copiii mai mărișori, ajunși în acest loc de refugiu, uitară repede necazurile și spaimele bejeniei și, încîntați de sălbăticia aspră și brutală a muntelui, alergau prin pădure cu topoare în mînă, aprindeau focuri și făceau tot felul de pozne care acasă nu le erau îngăduite.

Stojan Kekici colinda neobosit adăposturile provizorii ale refugiaților, aruncînd în stînga și-n dreapta cuvinte de îmbărbătare. Femeile ieșeau îngrijorate în fața lui și-i cereau tot felul de sfaturi.

— Ce să mă fac, Stojane, cu coliba asta a mea ? S-au momit la ea caprele cuiva ; se urcă pe acoperiș și-mi smulg toată cetina.

— Ia vino încoace, Stojane, că bunicul Milija ține morțiș să se întoarcă în sat.

— Stojane, ce mai e nou, frate ?

În refugiu se afla multă lume supărată, care de-abia aștepta să-l vadă pe Stojan și să-și descarce pe el toată nemulțumirea.

— Ei, Stojane, ne-ai făcut-o cu zicala aia a ta „moarte fascismului" !

— Uite unde ne-a adus lupta voastră... V-am spus eu : nu vă puteţi voi pune cu statul. Unde s-a mai văzut ca ciutul să se ia la harţă cu cel cu coarne !

Bikan, ginerele lui Savo, nu întreba nimic şi nu se plîngea nimănui, ci doar îi fulgera pe furiş cu ochii verzi, urmărindu-l cu privirea pe Stojan Kekici, şi se căia în sinea lui că n-a şters-o împreună cu Savo în Mraciaj. Aşa, vrînd-nevrînd, îl aşteaptă cine ştie ce necazuri ; ba poate chiar şi moartea hîdă, laolaltă cu toţi aceşti Kekici şi cu tot soiul de oameni... Of, urîtă treabă !

Jovandeka Babici, a cărui casă arsese încă în atacul de rîndul trecut, nu se sinchisea prea mult de ceea ce va face inamicul în sat, ci se temea de pătrunderea lui în munte.

— Stojane, frate, numai să nu dea buzna turcii pe aici.

— Ce fel de turci ?! se burzuluia Stojan. Fasciştii !... N-o să dea, nu-ţi fie frică.

— Da, vaşiştii ! * Boteză-i cum îţi place, dar tot turci sînt ! bombăni bătrînul căpos şi, după ce strigă tare la urechea babei să aibă grijă de colibă, porni să tragă cu nasul nu cumva o da de niscaiva ţuică prin apropiere.

Amurgul vineţiu şi rece se învîrtoşea pe nesimţite în pădurea de brad şi omul tresărea dintr-o dată în toiul discuţiei şi constata cu mirare că pădurea-i schimbată, îngustată şi cotropită de întuneric fumuriu şi de focuri strălucitoare, iar glasurile oamenilor, potolite şi intime, întocmai ca după cină, cînd o familie adunată grămadă se pregăteşte de culcare.

O dată cu căderea nopţii, peste tabăra potolită a refugiaţilor năvălea, întocmai ca apele unei mări, o pacoste mare şi perfidă : frigul.

Peste zi nimeni nu se prea gîndea în mod deosebit la vremea geroasă, dar seara, cînd omul începea să se liniştească, gerul atotputernic se strîngea din toate părţile în jurul lui. Se furişa hoţeşte de-a lungul spatelui, îi înţepenea fluierele picioarelor, descoperea fiece găurică în haine, fiece

* Joc de cuvinte. Vaş înseamnă în limba sîrbă păduche, deci vaşişti = păduchioşi. *(n. t.)*

ciorap umed și fiece loc tainic de pătrundere sub pătură. Nu avea rost nici cel mai bun foc, căci frigul năvălea insistent pe la spate și, neputincios, omul pe de-o parte se pîrjolea la foc, iar pe de altă parte i se încreștea pielea de frig, răstignit astfel între două rele.

În colibe, sub pături, era și mai greu. De sub așternutul tare de cetină de brad, suflul aspru și înghețat al pămîntului insensibil, tare ca fierul, înlănțuia corpul omului într-o platoșă de gheață, iar de sus îl apăsa pătura scorțoasă, înțepenită și rece ca tabla ; ghemuit așa, în întuneric, dîrdîind neputincios din toate mădularele, omul rămînea singur, înconjurat și învăluit din toate părțile de valuri de frig invizibile și nu mai știa cum să se apere de ele și nici cum să se ajute.

— O, mamă scumpă, ce să mă fac ! ofta neputincios, ca un copil, omul înnebunit și învins de ger, gata să izbucnească în lacrimi.

Nu puteai să fugi de frig nici în somnul salvator, care-l scutește pe om de multe griji și necazuri. Frigul pătrundea chiar și-n somn, se amesteca cu nălucirile îngrozitoare ale refugiaților, așa încît era o adevărată eliberare momentul cînd, prin deschizătura de intrare în colibă, se observa strălucirea viorie a zorilor.

Cu primele semne ale zilei, se înviora și lupta din satele de sub munte. Oamenii se cam obișnuiseră cu focul puștilor și al mitralierelor, doar cînd se auzeau tunurile și cînd undeva, pe aproape, la poalele pădurii, în jurul satelor Marjan și Pijevcev Do, răsunau detunăturile grenadelor, de parcă s-ar fi dărîmat dealurile, doar atunci, în locurile de popas ale refugiaților începeau spaima, învălmășeala și văicăreala femeilor :

— Vai de mine, auzi, cumătră !

— Aoleu, oameni buni, ce-o să fie acuma ?

Împușcăturile încetau de obicei la lăsarea întunericului și noaptea era liniște, pînă cînd inamicul ajunse lîngă Marjan și observă, noaptea, de pe șosea, un licăr cețos, împrăștiat sus, deasupra lanțurilor de munți înzăpeziți. Era strălucirea focurilor refugiaților din Stojanova Uvala.

În aceeași noapte, în timp ce în Stojanova Uvala focurile pîlpîiau și trosneau jucăușe iar oamenii se încălzeau în jurul lor, neîndurîndu-se să se ducă încă la culcare, la poalele

muntelui se auzi un bubuit înfundat, de parcă cineva ar fi lovit într-o tobă ; şi imediat după aceea, apropiindu-se brusc şi şuierînd tot mai puternic, o ghiulea invizibilă vîjîi şi detună undeva în pădure, mai sus de locul de refugiu. Toată tabăra se cutremură şi cît ai clipi din ochi toţi săriră în picioare. Din întuneric se auzi un ţipăt ascuţit şi neputincios de femeie :

— Vai de mine şi de Dumnezeul meeeu !

Bubuitura de la poalele muntelui răsună din nou. Un proiectil, vîjîind puternic, explodă undeva în partea stîngă, deşi părea c-o să trosnească în mijlocul locului de refugiu. Prin copaci zbîrnîiră schijele.

— Aoleu, trag în coliba noastră ! Fugi, Todore !

— Aolei, maică, măiculiţă, ce ne facem ?

— Vai de mine încă unul. Copii, veniţi încoace la mine.

În goana nebună, printre ţipetele femeilor, predomina vocea lui Stojan Kekici :

— Stinge focul ! Stinge focul !

Mînaţi de spaimă, oamenii se năpustiră asupra focului. Tăciunii zburau în toate părţile, sfîrîind în zăpadă. Valea se cufundă de îndată în beznă, plină de licărirea scînteilor de la focurile împrăştiate şi de miros şi mai puternic de răşină.

— Nu fugiţi, oameni buni, n-o să ajungă în vale !

Cu tot strigătul lui Stojan, jumătate din refugiaţi o luară razna prin pădure, dar şi cei care rămîneau nu puteau fi liniştiţi. O droaie de femei schimbau în fiecare clipă coliba, crezînd că tunul va trage anume acolo unde se găseau ele în clipa aceea. Doar baba lui moş Jovandeka stătea liniştită lîngă focul ei împrăştiat, asculta vîjîitul şi detunăturile obuzelor şi, nevenindu-i să creadă că din asta se poate muri, exclama după fiecare explozie :

— Hai-haai ! Plesni-r-ai undeva, mama ta de turc !... O, drăcia dracului, unde s-o fi vîrît moşul meu ? Fricoasă mai e lumea asta, Dumnezeule !

Pătrunzînd dinspre oraş în interiorul teritoriului liber al Podgorinei, inamicul jefui şi aprinse un şir întreg de sate. Din Japaga cuprinse numai partea de sat Zavalje ; se împotmoli însă în faţa localităţii Jaruga, dînd lupte grele pe muntele Otpocivaljka, mai sus de primele case ale comunei, apoi trecînd prin Marjan şi Pijevcev Do, o luă înainte drept

spre munte. Aci, între stîncile și tufișurile vînjoase de pe coastele joase, fu oprit de o apărare neașteptată și îndîrjită a partizanilor.

În rîndurile ustașilor și italienilor circulau zvonuri exagerate despre bazele partizanilor de pe munte : o mulțime de magazii cu grîu și cu tot felul de alte alimente, depozite de muniție, adăposturi de iarnă și spitale. De aceea și abandonară, deocamdată, celelalte sate, căci le era mult mai important să nimicească aceste baze. Rezistența îndîrjită a partizanilor le întări și mai mult credința că sînt pe drumul cel bun. Comandanții inamicului nici măcar nu bănuiau că partizanii se opun cu atîta înverșunare pe ultimele coaste din fața muntelui, fiindcă în spatele lor se aflau locurile de refugiu, ticsite de femei, copii și bătrîni.

— Să nu vă bazați pe pădure, flăcăi, căci drumul nostru nu mai e pe acolo, le spuse Bojan Ljusina ostașilor. Sus în munte sînt femeile, copiii și bătrînii, iar ultima noastră poziție sînt aceste piscuri.

Todor se despărți cu inimă grea de spital și de Lisicjak. În urma lui, sub brazii vechi, scufundați în liniștea zăpezii, rămînea mormîntul Katicei, micuț și pierdut în adîncul pădurii, și tocmai acest fapt, mai mult decît orice, îl umplea de o durere cumplită.

Cu sufletul gol, se retrăgea cu compania prin satele pustiite și amorțite, trecînd peste o sumedenie de grămezi negre de scrum, încă neacoperite de zăpadă. Nu era nicăieri nici cîntec, nici joc, nici fuioare de fum, înălțate domol deasupra caselor. Toată Podgorina, apăsată de ceață și de cer noros, parcă se tînguia împreună cu Todor și flăcăul se simțea legat măcar de ea și nu mai era atît de stingher ca sus pe munte.

Furios și aprig, Nikoletina se repezea ca un mistreț încoace și încolo, asupra coloanelor inamice, destrămîndu-le și împrăștiindu-le prin pășunile, dumbrăvile și holdele Podgorinei. Legătura dintre oraș și unitățile inamicului era aproape complet întreruptă. Dușmanul începea să ducă lipsă de muniție. Prin unitățile sale circulau șoapte despre companiile partizanilor din spatele frontului și, o dată cu aceste șoapte, începea să prindă rădăcini o nesiguranță generală, astfel încît nimeni nu se încumeta să se îndepărteze, nici

măcar pentru scurt timp, de unitatea lui, temîndu-se să nu cadă în mîinile invizibile ale partizanilor.

Întreprinzător, Ante Jurici, secretarul Uniunii Tineretului Comunist din oraș, aflase cu exactitate ziua și ora cînd, însoțită de o puternică escortă ustașă, unitatea de aprovizionare a inamicului va pleca din oraș spre front și comunicase acest lucru „unității de șoc" a lui Remzija. În ziua fixată, unitatea de aprovizionare a inamicului fu întîmpinată în plină șosea, la vreo șapte kilometri depărtare de oraș, de către Nikoletina și Remzija, care o zdrobiră și o împrăștiară complet. Șeful ariergărzii ustașe, Ale Toroman, căzu ucis la cea dintîi salvă de armă a partizanilor, iar grupa lui Brane, spre marea surpriză a lui Remzija, aduse, printre puținii prizonieri, pe Mujica Harbaș și Nail Nailhodzici.

Văzîndu-și cunoscuții, Remzija îngălbeni.

— De unde îi mai aveți și pe ăștia ?

— Am dat de ei din întîmplare, bombăni, mînios și răutăcios, Pirgo și se îndreptă spre șosea. Poftim, Remzija, stai de vorbă cu vecinii tăi.

— Eu m-am predat de bună voie, începu cu glas nesigur Mujica, străduindu-se să fie calm, dar acest lucru nu-i venea nicidecum la îndemînă. Era cenușiu la față și ochii îi jucau neliniștiți, uitîndu-se la partizani. Poftim, întrebați-i pe frații Strujici, sînt în legătură cu ei. I-am înștiințat despre acest atac.

— Bine, bine ! îl întrerupse sec Remzija, făcîndu-i-se greață să mai asculte această năvală de vorbe, iscată de spaimă. Dar tu, iubite coleg Nail, ce ai de spus ?

În vocea lui Remzija suna o notă de dojană și amărăciune, deși se străduia să fie batjocoritor și plin de dispreț.

— Eu... eu, recunosc sincer că sînt vinovat ; mi-am pierdut tăria și... și nu merit nici o iertare din partea tovarășilor mei de pînă ieri... Am trădat cauza dreaptă...

Chiar și acum, în acest moment grav, Nail, stînd între oamenii înghețați de frig, vorbea fals și livresc, amintindu-și de unele fraze citite. Totul suna atît de jalnic și de inutil, încît Remzija, întorcîndu-se spre Nikoletina, spuse cu scîrbă:

— Pfui, cînd te gîndești că și pe ăsta ești nevoit să-l împuști !... Urîtă treabă !...

Cînd îi mînară prin dumbravă spre șanț, Mujica se făcu alb ca varul ; se uită năuc la Remzija și, cum nu izbutea

să-i surprindă privirea, pe buze îi îngheță un zîmbet umil de cerșetor. Alături de el pășea țeapăn și mecanic Nail. Privea bleg și mort de oboseală la trunchiurile vînjoase ale copacilor din fața sa și nu-și amintea să fi citit undeva ca cineva să meargă la moarte atît de gol și de prozaic, fără cuvinte mari și fără gînduri înălțătoare.

Pozițiile inamicului pe locurile de intrare în munți fuseseră atacate din spate, cu două ceasuri înainte de revărsarea zorilor. Neașteptîndu-se la un atac prin surprindere la un asemenea timp și din această direcție, italienii erau complet zăpăciți și, ieșind afară din căsuțele țărănești, piereau și se predau cu duiumul. Ustașii, mai precauți, ieșiseră afară din case încă de la primele împușcături și luptau acum cu dîrzenie, și-n grupuri, și individual; strigau unii la alții, se ajutau și păstrau legătura între ei. Domobranii fugeau alandala, încotro îi duceau mai repede picioarele, ori rămîneau cu capetele descoperite și cu hainele descheiate prin casele țărănești, așteptînd să fie luați prizonieri.

Gloanțele partizanilor zburau pînă în satul izolat Vrgelj; loveau acoperișurile de șindrilă povîrnite și șuierau fără încetare deasupra capetelor oamenilor, care, stînd în ogrăzi, ascultau cum focurile de armă, aprige și răsunătoare, se înfierbîntă, se întind și se răspîndesc de-a lungul frontului invizibil, în fața satelor Pijevcev Do, Marjan și Jezeva Glavica.

Comandatul Radekici, care, cu două zile mai înainte, fusese adus cu forța înapoi în Vrgelj de pe pozițiile de luptă, fiindcă i se înrăutățise starea, ieși din casă încă de la primele împușcături și începu să asculte. Cîțiva pași mai la o parte, stăteau patru partizani, singurii oameni pe care-i avea în ariergardă, în timp ce stăpînul casei, Djurekan „Ursarul", ciufulit, negru la față și înfricoșat, tremura zgribulit chiar lîngă umărul comandantului, oftînd și întrebînd în șoaptă:

— Ce-o mai fi acum și asta, Dumnezeule?

În casa „Ursarului", două femei mai în vîrstă, două fete și o babă, emoționate și speriate, se înghesuiau lîngă prag, își despleteau părul, pentru ca, după o credință veche, să nu se încîlcească drumurile armatei și s-o însoțească norocul în timpul bătăliei.

— Sfîntă Vineri, sfîntă Duminică, adăpostește-l pe bietul ostaș !

Italienii și domobranii stîrneau pe front o asemenea panică, încît nici ustașilor nu le mai rămînea altceva de făcut decît, continuînd să tragă, să se strecoare repede pe șosea înspre oraș. Cetnicii lui Trivun, cantonați undeva înspre capătul satului Pijevcev Do, dîndu-și repede seama că situația e serioasă și că frontul ustașo-italian cedează, hotărîră că în situația dată cel mai cuminte lucru ar fi ca nici să nu intre în luptă. În mormăiturile căpitanului Rajici, ușor rănit, o luară pe drumul cel mai scurt spre Mraciaj, hotărîți să rămînă acolo, în clădirea școlii, pînă ce, dimineața, se va vedea cum se vor desfășura lucrurile mai departe.

Trivun pășea greoi în capul coloanei, strîmbîndu-se tot timpul, de parcă și-ar fi stăpînit o durere veche care izbucnea din timp în timp. De cînd fusese nevoit să se retragă din Mraciaj în oraș, simțea că toate treburile merg anapoda și nu se vor sfîrși cu bine. El nu putea în nici un chip să treacă liniștit pe lîngă ustași, așa cum (cel puțin în aparență), făcea căpitanul Rajici. Italienii îi erau străini și îndepărtați, iar toată viața aceea din oraș pentru el era un adevărat chin. Trecea pe străzile orașului față de care avea oroare ca de venin și se apropia cu o amărăciune apăsătoare de clădirea veche a școlii în care se aflau oamenii săi. Îi era milă de oamenii din Mraciaj, despărțiți de căminele lor, și, vrînd-nevrînd, se simțea cumva vinovat față de ei. Iată, Radekici, cu banda lui de comisari, și turcii ăia scîrboși au izbutit totuși să se mențină în satele de pe munte, în timp ce el, sîrb adevărat, e nevoit să vadă în fiecare zi balele lui Toroman și fața buboasă a logornicului Șkuro, care săgetează perfid cu privirea strada pe care trece. Cum de a ajuns pînă aici și cum de i s-au năruit toate planurile, ca într-un vis urît ?

În timp ce pășea așa, de-a lungul dealului, pe pîrtia scîrțîitoare și întortocheată, parcă prelungindu-și acest vis chinuitor pe pozițiile din spatele lui luptele se reduseră doar la împușcături răzlețe. Frontul din fața locurilor de adăpostire a refugiaților se prăbușise vertiginos.

După contraatacul acela de noapte, partizanii, înghețați, nedormiți și flămînzi se înviorară în asemenea măsură, încît

toată ziua următoare îl goniră pe inamic pas cu pas, simțindu-se vioi, de parcă cine știe cît ar fi dormit și s-ar fi odihnit. Coastele dealurilor, satele, cătunele, dumbrăvile și văile prin care treceau, gonind dușmanul, atît de bine cunoscute, le erau acum și mai dragi decît odinioară în copilărie, cînd păzeau pe aici vitele, se duceau grăbiți la școală, ori, neavînd ce face, se jucau de-a tumba și de-a capra nouă.

— Ia uită-te, Todore, la școala noastră, îngînă Nikoletina cu o căldură neobișnuită în glas, cînd ajunseră cu compania pe coasta muntelui Otpocivaljka, în fața căruia strălucea valea ondulată a satului Jaruga. Îți mai amintești cum te apăram de cetele acelea de copii ?

Ca și cînd ar fi sosit de undeva, dintr-o lume îndepărtată, priviră amîndoi cu duioșie ferestrele înnegrite ale caselor din vale, pînă ce împușcăturile de apropiere ale ariergărzii inamicului îi siliră să alerge în urma celorlalți.

— Ia uite, încă nu le ajunge ! Todore, apleacă-te, că ne văd.

Ustașii și italienii se retrăgeau spre oraș, fără să mai încerce măcar să se oprească undeva timp mai îndelungat. Singur Djulaga, neținînd seama nici de amenințări, nici de ordine, se retrăgea cu oamenii lui în Demirovo, încărcat cu tot felul de prăzi.

— Las' să se ducă ei unde le place, noi vrem să trăim și să murim aici.

Prinzînd curaj, partizanii dintr-o companie a lui Dzamonja atacară Demirovo, socotind că în busculada asta cei din Demirovo se vor descuraja și se vor retrage, dar din tranșeele din fața gematului îi întîmpină un foc atît de puternic și de înverșunat, încît îi lipi într-o clipă pe pajiștea pustie, lipsită de orice adăpost.

— Ehe, mama voastră, aici n-aveți de-a face cu italienii ! strigau cei din tranșee.

— Plecați de lîngă casele noastre că vă umplem izmenele de sînge !

— Vino încoace, să bag cuțitul în tine !

Chiar și în cătunele tulburate din apropierea Mraciajului, care trimiseseră delegați la Trivun să vină să le apere, partizanii erau întîmpinați cu un oftat de ușurare.

— Lasă, frate, voi aveți măcar o oarecare ordine și omul stă liniștit în casa lui. Dar ăștia... ăștia știu numai de strigăte, jafuri și obrăznicii și nu îndrăznești să scoți o vorbă din gură.

La vreo șapte kilometri depărtare de oraș, în dumbrava unde Nikoletina și Remzija zdrobiseră unitatea de aprovizionare a inamicului, partizanii capturară de la ustași un obuzier de o sută cinci milimetri, cu un atelaj de șase cai ; de asemenea mai puseră mîna pe vreo treizeci de proiectile.

Cînd văzură ce le-a căzut în mînă, partizanii încetară să mai urmărească inamicul și dădură buzna în jurul obuzierului. Îl priveau și-i pipăiau fiecare părticică, întrebau dacă are nevoie de ceva și loveau veseli cu palma țeava lungă și verzuie.

— Ce mai matahală ! se mira, înoîntat și naiv ca un copil, Abdulah Agici, privind obuzierul din toate părțile. Oameni buni, eu am să merg alături de el, chiar de mi-aș pierde capul ! Hei, unde-i comandantul ? Nu mă mișc de lîngă tun, pe sufletul meu, nici dacă aș ști că pier în clipa asta !

Pe fiecare nou venit, Abdulah îl întîmpina cu inepuizabile exclamații admirative :

— Aha, l-ai văzut ? Ce zici, frățioare, ai ?!

Trimiseră numaidecît un curier după Petraka Djurici, „Petrarca", să vină să preia tunul. Un alt curier fu trimis după un oarecare Mile „Negriciosul", așa-zis mecanic. Se întîlniră repede lîngă obuzier și cu toate că nu se cunoșteau și nici măcar nu se văzuseră pînă atunci, totuși, încă din prima clipă, între ei începu un fel de rivalitate tăinuită.

În timp ce „Petrarca" se învîrtea în jurul tunului, al muniției și al cailor, controlînd totul în linii mari și la repezeală, Mile „Negriciosul" se mișca încet, pas cu pas, pipăind fiecare șurub, tot timpul măsurîndu-l pe sub sprîncene pe „Petrarca" și mormăind, în parte pentru sine și-n parte pentru ascultători :

— Ce știe geambașul ăsta despre tun !

Petraka, pe de altă parte, le făcea cu ochiul la ostași, arătînd cu capul spre Mile :

— Iote căcănarul ! Crede că-i moara lui cu piatră.

După aceea, acri, dar, chipurile, nepăsători, începură să se descoase unul pe altul unde au făcut serviciul militar, la

artilerie, ori la altă armă, și ce misiune au avut. Se vedea cît de colo, și la unul și la celălalt, că acest examen public, în fața celorlalți partizani, e anume calculat, spre a pipăi punctul nevralgic al adversarului, ca să poată fi înfățișat drept un nepriceput care trebuie îndepărtat de lîngă obuzier.

Partizanii făceau tot felul de combinații, cugetînd cam ce ar trebui mai întîi să facă cu tunul. Unii erau de părere să bombardeze imediat orașul, alții propuneau să pornească spre Demirovo, iar cei mai modești, printre care se afla și Abdulah, se declarau mulțumiți ca, măcar o dată, să vadă și să audă din apropiere cum trage „matahala".

Toată hărmălaia asta o curmă comandantul Bojan, venind pe neașteptate în dumbravă, tras la față, nebărbierit și cu ochii adînciți în orbite. Cînd văzu obuzierul, fața lui gravă se destinse într-un zîmbet plin de mirare :

— Oho ! Teafăr ?

— Teafăr, tovarășe comandant ! raportă repede Djurici, făcînd un pas înainte.

— După cîte văd eu, ca mecanic, deocamdată totul e în regulă, bombăni Mile „Negriciosul", fără să se miște de lîngă tun. Va trebui însă să-l cercetez mai temeinic.

Sub comanda sergentului Brane, obuzierul fu trimis provizoriu în satul din apropiere, pînă ce se vor găsi oameni în stare să-l mînuiască. Pe drum „Petrarca" și Mile începură să se certe deschis și să mîrîie unul la altul, dar Brane, vorbindu-le cu tonul celui mai în vîrstă, le-o reteză numaidecît :

— Ei, ajunge cu cearta, că de nu, cerem artileriști din batalionul lui Lazija.

— Oho, să captureze și ei un tun, dacă au nevoie, se revoltă „Petrarca".

— Noi nu facem pomană, căzu de acord cu el Mile și continuară apoi să meargă mai departe, de-acum împăcați și solidari în fața pericolului comun cu care-i amenințau artileriștii lui Lazija.

Cînd ajunseră la comitetul comunal și tunul, și tunarii, și caii erau împodobiți cu prosoape, batiste și buchete de busuioc uscat. De-abia sosite din diferite locuri de refugiu și din ascunzișurile din împrejurimi, fetele ieșeau în fugă în întîmpinarea tunului, tras cu mîndrie de trei perechi de cai, dăruindu-l cu cîte ceva din zestrea lor de nuntă. Toate purtau

părul despletit, ca să vrăjească sfîrșitul fericit al luptei, căci încă se mai auzeau împușcături pe dealul din fața orașului.

— Parcă am merge la nuntă, zise „Petrarca", legănîndu-se ceremonios pe locul pe care-l ocupa.

În timp ce tunarii partizani deshămau caii în curtea pustie a comitetului comunal, începură să răsune dinspre Mraciaj bubuituri de tun, umplînd de vuiet puternic crăpăturile stîncilor, trecătorile și dealurile din jur. Femeile adunate în jurul tunului se neliniștiseră, uitîndu-se înspăimîntate la partizani. Abdulah Agici ridică șiret din sprîncene și, lăudăros, lovi cu palma țeava împodobită a obuzierului:

— Nu vă fie frică de nimic, cît avem namila asta! O să vedeți c-o să vă fie mai ușor, cînd o să trăsnească spre oraș. Trebuie să trag și eu odată, chiar dacă mor!

— O să-l omori pe taică-tău, alduiască-te Dumnezeu! zise „Petrarca", fîțîindu-se printre femeile adunate în jurul obuzierului.

Canonada tunurilor dinspre Mraciaj nu încetă pînă tîrziu, la lăsarea întunericului. Italienii trăgeau cu insistență în platoul din fața tranșeelor din sus de Gornja Mahala. Pe acolo se retrăseseră în cursul dimineții cetnicii lui Trivun. Dezamăgiți, blestemîndu-i și pe partizani, și pe italieni, și pe căpitanul Rajici, trăgeau cu puștile spre școala din Mraciaj, dincotro înaintau partizanii. Retrăgîndu-se din hîrtoapă în hîrtoapă, se îndepărtau tot mai mult de satul lor; și cu fiecare pas făcut, se apropiau iarăși de tranșeele din sus de Gornja Mahala, de școala împuțită în care fuseseră încartiruiți și de cîrciuma lui Joso, unde-i așteptau curentul de aer, rachiul acru și veșnic același „Cîrpaci".

— Uff, căpitane, toate astea numai tu ni le-ai făcut.

Rajici observă cît de pieziș și de crunt îl privesc acești țărani bosumflați și nebărbieriți și se simțea din ce în ce mai singur și mai străin în mijlocul acestei haite de lupi, plină de rînjete perfide. În tot timpul retragerii, din Mraciaj pînă în tranșeele din sus de oraș, fusese precaut și încordat, temîndu-se să nu-l împuște. Cînd, în sfîrșit, ajunse la bărăcile italienilor, sub ploaia schijelor care șuierau pe deasupra capului său, pufni cu scîrbă și simți un gol în el, ca și cînd l-ar fi părăsit și ultima fărîmă de putere.

— Doamne, cînd scap o dată de dobitocii ăştia murdari, de aceşti, aceşti... Şkuro trebuia să-i fi curăţat şi pe ăştia şi... apoi ducă-se dracului toată afacerea asta.

* *

Comandantul Radekici se trezi înviorat şi bine dispus, îşi aminti de comunicarea din ajun a lui Uroş despre înfrîngerea totală a inamicului şi capturarea obuzierului şi strigă vesel :

— Ehei, Djurekane, scoală !

Ca şi cînd ar fi aşteptat de mult această chemare, „Ursarul" năvăli în cameră, înfofolit în nenumăratele lui cojoace şi cămăşi. Ţinea în mînă, gata pregătite, clondirul şi păhărelul cu ţuică.

— Cum mai merge cu mîna, tovarăşe comandant ?

— Minunat, Djuro. Unde-s sculele de bărbierit ?

Radekici se simţea ca într-o zi de sărbătoare şi dorea să fie bărbierit şi dichisit în dimineaţa aceea. Se aşeză pe un scăunel cu trei picioare, cu faţa spre fereastră, în timp ce în jurul lui tropăia neîndemînatic şi greoi „Ursarul", în mîinile căruia sculele mărunte de bărbierit pur şi simplu se pierdeau.

— Sînt bune, Djuro ?

— Bune, bune, mormăi „Ursarul", măsurînd cu ochii lui mici şi strălucitori sculele de bărbierit înşirate pe pervazul ferestrei ; şi, înainte de a se apuca de treburile lui, îşi dezbrăcă cojocul din piele de capră şi o cămaşă groasă.

— Ţine-te bine, tovarăşe comandant, că vine *ovenziva* !

Cînd se lumină de-a binelea, tovarăşul Milan şi comisarul Uroş năvăliră pe neaşteptate în odaie. Amîndoi aveau faţa trasă şi arsă de ger, dar erau senini, uşori şi voioşi. Tovarăşul Milan strigă încă din uşă :

— Măi, rănitule, unde eşti, mai trăieşti ?

Începu o discuţie atît de vie şi de afectuoasă, de parcă cei doi activişti nu s-ar fi întîlnit de cine ştie cînd cu Radekici. Discutară pe scurt despre ofensivă şi contraofensivă, şi-n acelaşi timp despre incendii, jafuri şi răniţi ; apoi inter-

veni dintr-odată o pauză neobișnuită. Veselia celor doi musafiri dispăru subit, torentul vorbelor încetă, Uroș și tovarășul Milan, devenind dintr-odată gravi, se priviră încurcați în tăcerea care se lăsase.

„Ce-o mai fi și asta ?" tresări Radekici.

Simți că toată discuția de pînă acum fusese doar un lucru secundar, o destindere necesară și un preludiu la o treabă cu mult mai importantă, pentru care veniseră de fapt cei doi inși.

— Mai vreți cîte un păhărel de țuică ? îi întrebă Radekici, doar așa, ca să-și ascundă neliniștea.

— A, nu, nu e nevoie... știi... și aici tovarășul Milan, căznindu-se să înceapă cumva vorba, se uită dacă-i ușa închisă ; apoi, ușor încurcat, se întoarse spre comisarul Uroș, care cu capul aplecat zîmbea, radiind din toată ființa, copleșit parcă de un gînd fericit. Uite, și Uroș e aici...

Această mică fîstîceală, improprie tovarășului Milan, dură doar cîteva clipe, apoi, ca și cînd nu s-ar fi întîmplat toate acestea, repede, fără nici o trecere, își înălță ochii zîmbitori spre Radekici. Această privire, deschisă și cinstită, plină de o căldură sinceră ca întotdeauna, îl cuceri pe deplin pe Radekici. Teama nedefinită se topi într-o clipă.

— Miloș, noi am discutat zilele acestea destul de mult despre tine, începu Milan cu un fel de căldură solemnă. Vedem că, într-adevăr, te-ai identificat cu acest popor, cu lupta și necazurile lui. Să știi că toată Podgorina simte acest lucru și oamenii te iubesc. Iată, chiar în zilele acestea grele, fiecare întreabă unde ești și cum stai cu rana. În fiecare loc de refugiu nu auzi decît întrebarea : ce-i cu Radekici, ce-i cu el ?...

Emoționat, comandantul clipi din ochi, simțind cum i se urcă un nod în gît și-l podidesc lacrimile. Se rușină de această slăbiciune a lui de moment și gîndi încrețindu-și sprîncenele : „Ia te uită, cum m-am muiat de cînd bolesc".

Tovarășul Milan vorbi scurt și cînd, în cele din urmă, ajunse la lucrul cel mai important, i se păru necuviincios să-l spună, șezînd pe un scăunel scund cu trei picioare ; de aceea se ridică și încheie :

— Tovarăşe Miloş, pentru toate acestea, partidul a hotărît să te primească în rîndurile sale. Începînd cu ziua de azi eşti membru al Partidului Comunist. Te felicit !

Îi strînse puternic mîna, trudindu-se să-şi ascundă emoţia şi prefăcîndu-se că nu o observă pe a lui Radekici. După el se ridică şi comisarul mărunţel ; îşi îmbrăţişă cu o deosebită căldură comandantul şi-l sărută pe amîndoi obrajii.

— Să fie într-un ceas bun, tovarăşul meu de luptă !

După primele clipe de bucurie pe Radekici îl năpădi puternic o durere neaşteptată, sugrumîndu-l şi, cît ai clipi din ochi, înţepenindu-l complet, încît nu mai era în stare de nici o vorbă şi de nici o mişcare. Parcă scoasă fulgerător la lumină, îi apăru în faţă toată viaţa lui, aspră, tristă şi lipsită de căldură. Îşi aminti de maică-sa şi de spovedania ei amară, la ora aceea pustie şi rece, dinainte de revărsatul zorilor, cînd îl condusese la plecarea lui în lume. Se înfioră, aducîndu-şi aminte de cazarmă şi de colegii săi ofiţeri, băţoşi şi reci faţă de el ; îi veni în minte colegul său furios Pajici şi înserarea deprimată şi ploioasă din Podravina... Cît de pierdut şi de amărît trăise fără nimeni dintre ai săi, purtînd pe ascuns în sinea sa numai amintirea lacrimii neplînse a mamei ! Apoi durerea cumplită îl despică iarăşi ca un ascuţiş de sabie, amintindu-şi de moartea lui Stojan Dolinar şi de clipa aceea grea cînd atinsese pe întuneric mîna rece a lui Stojan şi se simţise singur pe lume, dat la o parte de comunişti ca un... ca un... Şi iată, acum s-a terminat cu toată viaţa aceea. Oamenii au citit, ca-ntr-o carte deschisă, sufletul aspru şi amărît al omului năpăstuit. A venit clipa aceea fericită, care vindecă totul, pînă la capăt, fără să mai lase ceva.

Cu fălcile strînse pînă la durere, se lupta încordat cu năvala lacrimilor, dar cînd văzu faţa comisarului său, luminată de un zîmbet fericit, începu şi în el să crească fremătător şi să prindă aripi bucuria.

— Apoi... cît pe-aci să mă faceţi să plîng !

Toată ziua se plimbă absent prin odaie, ca şi cînd i-ar fi rătăcit gîndurile cine ştie unde. La întrebările gazdei, răspundea ce-i trecea mai întîi prin minte şi nu putea nicidecum să ducă pînă la capăt vreo discuţie, astfel încît „Ursarul" dădea pînă la urmă din mîini şi se ducea să dea fîn oilor.

— Doamne ferește, astăzi nu poți să stai omenește cu el de vorbă. Ce i-or fi spus ăia doi? Parcă-i fericit: se uită la mine rîzînd, ca și cînd ar fi, Doamne păzește, cam într-o dungă.

* *

La marea întrunire din Jaruga se adunase aproape o jumătate din Podgorina. Unii veniseră să serbeze victoria și să învîrtească hora, alții să împartă, cu nasul sau cu cuscrii, durerea pierderii feciorului, ori a căminului mistuit de flăcări. Unii veniseră să vadă armata, alții să audă la adunare o vorbă înțeleaptă din gura vorbitorului, ca să-și mai revină nițel și să-și liniștească sufletul amarnic tulburat de ofensivă. Mama lui Nikola auzise c-o să vină la întrunire compania tineretului și veni să-și vadă feciorul și să-i spună să se ferească de cei din Demirovo; iar bătrînul Jovandeka Babici bătuse drumul tocmai din Glibajaci, împreună cu Jova „Japonezul", să se intereseze dacă n-o fi cumva iarăși „vreo situație" (prin „situație" el înțelegea toate formele anormale ale lucrurilor: ofensivă, refugiu, primejdii neașteptate). Împreună cu Jovandeka voise să vină și baba lui, dar avea opinci cam slăbuțe și, în afară de asta, moșul îi spusese, categoric și batjocoritor, că el nu recunoaște nici cît îi negru sub unghie vreun „drept" al femeii, despre care se vorbește tot mai mult în ultimul timp.

— Uf, mie să nu-mi pomenească nimeni de femei! bombăni Jovandeka. Apoi, ascultă, cumere Jovo, dacă babornița asta a mea, zgripțuroaica, mi-ar spune: uite colo sub dumbravă un miel fript și un milion de dinari, nu m-aș duce să-i iau. Nu vreau s-o ascult și pace.

Chiar și la întrunire, în timp ce asculta cum se vorbește despre drepturile femeilor, Jovandeka se strîmba de parcă-l durea măseaua și scutura din cap.

Fiecare din cei prezenți la întrunire apuca cîte o clipă de răgaz, să mai răsufle oleacă, în afară de Stojan Kekici și de membrii comitetului comunal, care forfoteau tot timpul prin mulțime; pe unul îl îndupleca să facă transporturi cu căruța la spital, pe altul să ducă grîul, pe al treilea îl asaltau să dea ciorapi pentru ostași ori îl lămureau să primească în casa lui pe vreunul căruia i-a ars căminul. Sto-

jan Kekici devenise aspru, poruncitor și sec în fiece convorbire, adresîndu-se la fel, și cunoscutului și necunoscutului, și nașului, și cuscrului și prietenului, și băiețașului, și moșneagului. Își pierduse complet personalitatea și nu-i mai rămaseră decît asprimea vocii și sinceritatea lui brutală.

— Zău, nepoate, mi-ar veni mai ușor să asaltez în fiecare zi Demirovo, decît să fiu comandantul satului, îi șopti în treacăt lui Bojan Ljusina și pe fața lui fulgeră ceva din seninătatea și atitudinea zeflemitoare a lui Stojan Kekici de altădată.

Pe zăpada bătătorită din curtea școlii se învîrtea hora, veselă și neobosită. Săltînd în horă, Podgorina își sărbătorea victoria.

Avem un voinic între voinici,
Pe comandantul Radekici...

Melodia săltăreață și monotonă a munteniilor răsuna zguduitor în Radekici ; și cu mîna rănită, înfășurată într-un prosop alb, trecea prin mulțimea adunată, schimbat de nu se mai recunoștea nici el însuși. Simțea cum acel Miloș Radekici de odinioară, fostul ofițer, dispare undeva pe un drum fără întoarcere și se îndepărtează ca un cunoscut amărît din vremurile apuse și iată-l acum pe acesta care-i ia locul, el e comandantul Podgorinei, el e comandantul Radekici din cîntec.

Avem un voinic între voinici...

Parcă însăși inima lui bătea acolo în ritmul jocului și al cîntecului, și, extaziat, trecea printre grupurile de oameni, care îi făceau cu respect loc, lui și tovarășului Milan, dar în afară de privirea lui, tot timpul luminoasă, nu mai era în stare să răspundă la nimeni nimic : nici la mîna întinsă, nici la salutul zgomotos, nici la înclinarea ușoară din cap. În locul lui, tovarășul Milan se adresa cînd unuia, cînd altuia dintre oamenii mai în vîrstă, pe fețe cărora zilele amare ale refugiului își lăsară vizibil urmele :

— Stevane, ai scăpat viu ?

— Zău, cu chiu cu vai, tovarășe Milan !

— Dar tu, Jeko ? Uite-o pe Jeka noastră !

Micuța Ciana, parcă vrăjită, îi urmărea cu privirea înțepenită ; totul tresălta în ea de bucurie ; și, nemaiputînd să se stăpînească, șopti vecinei sale :

— Dumnezeule, cît sînt de chipeși, parcă ar fi doi feți-frumoși.

Todor Bokan stătea pe o movilită, mai sus de curtea dezgrăditâ a școlii, de unde putea să privească toată adunarea. Gaga îl trăgea mereu de mînecă și-l chema la joc, dar fiindcă el se codea prea mult, Gaga, nerăbdătoare, o luă singură la fugă și se prinse în horă alături de Bojan. Părinții lui Todor se întinseseră la vorbă cu niște cunoscuți, așa că flăcăul avu ocazia să rămînă cîteva clipe singur și să se desprindă de forfota adunării.

Aci, cu școala lui de odinioară în fața ochilor, copleșit de amărăciunea copilăriei, își luă rămas bun de la sălbaticul pui de lup de altădată. De-acum nu mai exista copilul retras și tăcut și nici flăcăul încruntat și neîncrezător. Iată, din puiul de lup de altădată a ieșit la iveală ostașul din compania de șoc a tineretului, pe care-l cunoaște și-l iubește comisarul politic al detașamentului, pe care...

Amintirea Katicei îi trezi din nou tristețea molcomă dar constantă, care în ultimele zile începuse să se destrame și să amorțească în sufletul lui. O durere adîncă îl făcu să i se pară toată întrunirea pentru moment inutilă și absurdă, plină de dichisuri care nu pot să înveselească.

— La ce bun toate gîndurile astea ? îi fulgeră prin minte și în fața lui se însenină iarăși totul ; și, potolindu-i-se din nou amărăciunea, îi deveniră mai curate și mai frumoase și școala, și hărmălaia fetelor din jurul școlii, ba chiar și el însuși, partizan în compania de tineret a lui Nikola.

Nimănui nu-i mărturisise pînă acum durerea lui după Katica, nici chiar prietenului său, Gojko Ciupurdija, lui Gojko cel plin de voioșie care, în orice caz, înțelege cel mai bine aceste treburi, căci Todor îl văzuse cu ochii lui cum se tăvălise prin zăpadă, cînd, după terminarea luptei de la spital, Mirjana îl îmbrățișase și-l sărutase pe neașteptate.

„Cum poți să spui cuiva aceste treburi ?" se întreba Todor, mergînd noaptea în coloană pe terenul pustiu din spatele inamicului. Toate cele petrecute în zilele zăcerii lui la spital nu pot fi cuprinse în cuvinte.

Şi cum să fii în stare să povesteşti cum scîrţîia podeaua sub pasul Katicei, cum priveau ochii aceia, umplînd de bucurie toată lumea din faţa lui, cum mîinile ei cădeau invizibil din întuneric în jurul gîtului său, şi, cît ai clipi din ochi, transformau toată noaptea în ceva... ceva... Nu, asta nu se poate povesti, aşa ceva trebuie să simţi şi să porţi în tine însuţi.

Preocupat zi şi noapte de hărţuieli, atacuri prin surprindere şi lupte, întorcîndu-se numai din cînd în cînd şi spre sufletul său, aşa o dusese Todor în cele cîteva zile de la moartea Katicei şi pînă la înfrîngerea ofensivei inamicului; iar în ziua cînd compania lui Nikola răzbi pe un povîrniş din faţa oraşului şi-i apărură înaintea ochilor pîlcurile de căsuţe pitice, pierdute în valea înzăpezită, Todor se opri uluit, de parcă l-ar fi lovit ceva în mijlocul frunţii. Simţi dintr-odată tăcere în jurul său; nu se auzea nicăieri nici o puşcă şi îşi dădu seama că va trebui să se oprească pe acest povîrniş şi să isprăvească aici cu fuga de el însuşi. Vrînd-nevrînd, aici va trebui să se întoarcă spre el însuşi şi să stea în faţă cu adevărul gol-goluţ şi pustiitor: Katica a murit!

Stătea pe povîrnişul aşezat în bătaia vînturilor, la doi paşi de oraş, şi, urcîndu-i-se un nod de durere în gît, se mîngîia doar cu singurul fapt că-i avea şi-i vedea aici, alături de el, pe Nikoletina, bădăran, dar cinstit, apoi pe Ciupurdija, plin de voioşie, pe toţi ceilalţi, care nici măcar nu bănuiesc cu ce fel de chinuri luptă el.

Acum, aici, în faţa vechii lui şcoli, desprins o clipă de forfota mulţimii, Todor simţea cu un fel de satisfacţie tristă că, într-adevăr, nu mai există singuraticul „pui de lup" de odinioară. S-a dezghiocat şi a crescut un alt Todor, căruia bandiţii i-au ucis pe Katica, singura lui fiinţă dragă. Şi totuşi va trăi în continuare şi, într-o bună zi, amărăciunea aceasta a lui va fi înfrîntă. Iată, aici e compania lui, e aici, totuşi nu-i singur pe lume: şi, ca şi cînd i-ar fi confirmat aceste gînduri alinătoare, în faţa lui apăru din mulţime comisarul Uroş, îl scutură prietenesţe, prinzîndu-l de braţ, bucurîndu-se şi el de această întîlnire neaşteptată:

— Unde eşti Bokan, Bokancici al meu? Am auzit de la Nikoletina că ai trecut cu bine examenul în această ofensivă, cu bine, zău.

Fîstîcit de această laudă, Todor nu ştia ce să zică, dar Uroş îl scoase din încurcătură, pomenindu-i de Maribor şi de viaţa lor din militărie, petrecută împreună.

— Îţi mai aduci aminte de şcoala noastră de cadeţi, ai? Ce fel de soldaţi am fost atunci şi cum sîntem acum? Ei, dragul meu!

Se priviră unul pe altul şi, ca într-un fel de înţelegere tacită, începură să rîdă. Rîdeau în hohote, din toată inima, ca şi cînd nu le-ar fi venit să creadă că armata aceea de la Maribor ar fi fost vreun fel de armată, din care făcuseră cîndva parte şi ei, apărătorii de azi ai Podgorinei libere.

Văzînd cu cîtă poftă rîd Todor şi comisarul mărunţel, lumea din jur, rîzînd şi ea, începu să-i privească şi să se tragă mai aproape de ei. Erau acolo băieţi încă prea fragezi, care-i priveau cu un fel de încredere curioasă, femei bătrîne, chinuite de necazurile refugiului, gospodari îngrijoraţi şi bătrîni zurbagii ca Jovendeka Babici şi negriciosul Todorina.

Toţi aceştia îl ascultaseră mai adineauri cu sufletul la gură pe Uroş, vorbind la tribună, iar acum le făcea plăcere că-l văd stînd de vorbă atît de vesel cu Todor, flăcăul lor din Podgorina. Comisarul li se părea acum mai apropiat, iar Todor... ei, bine că le-a fost dat să vadă pe un copil de-al lor stînd nestînjenit de vorbă cu cel mai de seamă tovarăş.

— Apoi, oameni buni şi fraţilor, cît de frumos le zice şi le brodează! se miră Jovandeka, uitîndu-se cînd la Uroş, cînd la mulţimea adunată. De atîta plăcere eu n-am înţeles nimic, ci mă uitam doar la el ca viţelul la poarta nouă.

În timp ce în jurul lor se aduna tot mai multă lume, Todor, înăbuşindu-şi amărăciunea, simţea cum i se topeşte inima de plăcere în faţa atîtor priviri pline de dragoste şi de încredere, ba triste, ba serioase, ba copilăreşc de neastîmpărate. Îşi dădea seama că toată Podgorina se lipeşte cu totul sufletul de apărătorii ei şi se trezi în el o mîndrie necunoscută pînă atunci, simţind că ochii fiecăruia văd în el un luptător şi un ocrotitor al lor.

— Iarăşi va fi bine între oameni, bine de tot! cugetă el încurajat, consolîndu-se dinainte pentru tristeţea, care, mîine-poimîine, poate c-o să-l năpădească pe neaşteptate

și o să-i învăluiască inima. Dar nu va mai fi singur ; cineva îi va adresa un cuvînt frumos, cineva îi va zîmbi, cineva își va întîmpina, grijuliu și cu căldură, partizanul...

Și acest simțămînt, că nu mai e singur, că nu mai e „pui de lup", imprima durerii lui pentru Katica o duioșie caldă, omenească. Mai curînd ori mai tîrziu, își dădea seama de pe acum de acest lucru, va sta, umăr la umăr, alături de careva dintre oameni, dezvăluindu-i această amărăciune tainică a lui ; și atunci pasul, vorba și privirea Katicei vor prinde viață și vor atinge și o inimă străină.

SFÎRȘIT

NOTA

Personajele acestui roman și cadrul restrîns în care se desfășoară acțiunea sînt fictive. Orice asemănare cu anumiți participanți reali la revoluție este cu totul întîmplătoare. Excepție fac numai personalitățile și locurile pomenite sub numele lor adevărat.

AUTORUL

Redactor : Col. ION GRECEA
Tehnoredactor : M. NICOLAE

Bun de tipar 07.02.1972. Apărut 1972. Hîrtie scris tip I de 80 g/m². Format 540×840/16. Coli de tipar 25. B 275.

Tiparul executat sub comanda nr. 2239 la Intreprinderea poligrafică „13 Decembrie 1918", str. Grigore Alexandrescu nr. 89–97, București, Republica Socialistă România.

Lei 16
EDITURA MILITARĂ